

ТҮЙЧИ МИРЗОД

АДАБИЁТИ
ТОҖИК

9

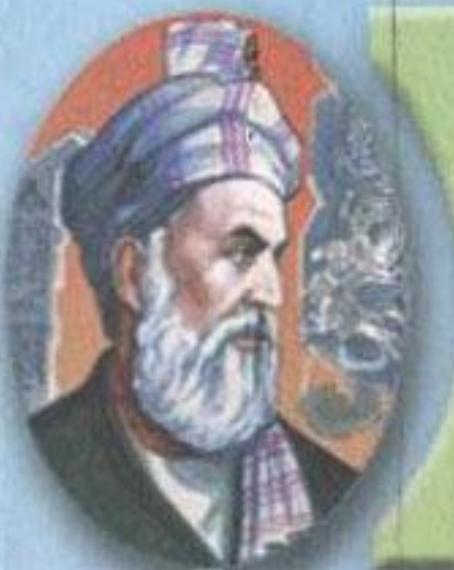

АБУАБДУЛЛОИ
РУДАКИЙ

Ҳар кӣ и-омӯҳт аз гузашти рӯзгор,
Низ и-омӯзад эи ҳеч омӯзгор.

Бирав, эи таҷрибан рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дағъи ҳаводис туро ба кор оид.

Ҳеч шодӣ нест лидар ин ҷаҳон,
Бартар из дидори рӯн дӯстон.

АБУЛҚОСИМИ
ФИРДАВСИЙ

Ба гетӣ ҳамонид ба ҷуз номи нек,
Ҳар он қас, ки ҳоҳид саранҷоми нек.

Ҳама сар ба сар ҷасти некӣ баред,
Ҷаҳони ҷаҳонро ба бад маспаред.

Нигар то чӣ корӣ, ҳамон бидранӣ,
Сухан ҳар чӣ гӯй, ҳамон бишнавӣ.

НОСИРИ ҲУСРАВ

Ростӣ кун, то ба дил ҷун ҷашми сар бино шавӣ,
Ростӣ дар дил туро ҷун ҷашми сар бино қунад.

Накӯҳоҳу ба қас роҳатрасон бош,
Ба саҳтӣ ҷорон бечорагон бош.

Зи некон бошу андар некӯй қӯш,
Макун некии қас аз дил фаромӯш.

Насиҳат иекбахтон ёд гираанд,
Бузургон панди дарвешон назиранд.

Аз имрӯз коре ба фардо мамон,
Чӣ донӣ, ки фардо чӣ гарлад замон!

Бар ҳама ҳалқ сарфароз бувад ҳар кӣ чу сарв,
Поклонав буваду ростраву кӯтоҳдаст.

УБАЙДИ ЗОКОНИЙ

Точи сари ҷумла ҳунарҳост илм,
Куфлкушон ҳама дарҳост илм.

Агар дар ҷаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз бехирад рӯзгор.

Аниси қунҷи таинӣ китоб аст,
Фурӯғи субҳи донӣ китоб аст.

АБДУРАҲМОНИ ЧОМИЙ

Оташин лаъле, ки тоҷи ҳусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри ҳаёли ҳом нухтани дар сар аст.
Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,
Хук дигар дар шиёри мулку дехкон дигар аст.
Марди қосибро зи ранҷи даст бар каф обила,
Шуд далели гавҳари мақсуд, к-аш даст индар аст.

АЛИШЕР НАВОЙ

ТҮЙЧИЙ МИРЗОД

АДАБИЁТИ ТОЧИК

Китоби дарсӣ
барои синфи

9

*Ҳайати мушовараи Вазорати маорифи Ҷумҳурии
Тоҷикистон ба чоп тавсия кардааст*

PLEIADIES
PUBLISHING, INC.
2004

ШОГИРДИ АЗИЗ!

Китобе, ки холо дар даст дорӣ, гулбоги адаб аст. Ба он ворид шав, раста-раста гулгаштҳо ва гулхон тару тозаро мебинӣ.

Аз растаи гулгаштҳо шитобон магзар, бо андешаю фаросат таваққуф намо, пас по гузор. Ҳаргиз аз ин гулистон дастхолӣ, бе гулдаста набаро! Дастаи гуле барои рӯзгори ояндаат гир! Вай дар шоҳроҳи ҳаёт бароят ҳамчун машъал рахнамо, рӯҳбардору мададгор ҳоҳад гашт.

Китобатро хор мадор! Ифлос макун, варакҳояшро надарон! Зоро вай дӯсти ҷонӣ, дӯсти беминнати туст. Бесабаб нест, ки кофиласолори назми Шарқ, Абдураҳмони Ҷомӣ китобро аз ҳамаи сарвату бойгариҳо боло гузаштааст. Сухани Ҷомии бузургро дар хотир дор ва ҳаргиз фаромӯш нақун:

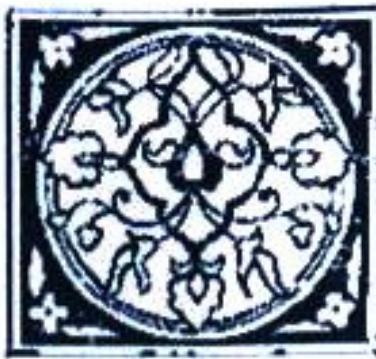
Хуштар зи китоб дар ҷаҳон ёре нест.
Дар гамкадаи замона гамхоре нест!
Ҳар лаҳза аз ӯ ба гӯши танҳои.
Сад роҳате ҳасту ҳаргиз озоре нест.

Ҳонандай азиз, дар синфи VIII бо ҳаёту зиндагии бузургони гузашта Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Ҳусрав, Абӯалий ибни Сино, Умари Ҳайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва дигарон шинос шудӣ, асарҳои ҷовидонаи онҳоро омӯҳтӣ. Акнун дар синфи IX, бо ҳаёту эҷодиёти пурбаракати адабони соҳибистеъди асрҳои XV–XX шинос мешавӣ.

Осори ҷовидонаи Абдураҳмони Ҷомӣ, ки то як андозае ҷамъости адабиёти 500-солаи тоҷику форс аст, бароят дари ганчинаи маърифатро мекушояд. Аз ин рӯ, онро дақикназарона омӯз, то ки дар зиндагӣ мавқеъ ёбӣ ва ба ҳалку Ватан содикона хизмат кунӣ.

Асарҳои Камолиддин Биной, Бадриддин Ҳилолӣ, Зайниддин Махмуди Восифӣ, Кошифӣ, Сайдони Насафӣ, Бедил, Аҳмади Дониш, Шоҳин, Садриддин Айнӣ, Мирзо Турсунзода ва дигаронро амиктар ҳон, то ки аз моҳият ва ғояҳои олии осори онон бехтар огоҳ шавӣ, санъати волои сухангустариро омӯзӣ. Ба ин восита аз рӯзгори аҷлод, орзуҷо омоли онон бехтар ва бештар барҳурдор гардӣ.

Биёмӯз, то ки пас аз омӯзиши бузургон соҳибҳунар шавӣ ва фарзанди арзанди аҷдоди ҳуд бошӣ!

Ҳаёти илмиву мадании Осиён Миёна ва Хурросон дар асрҳои XV–XVI то як андоза пеш рафт. Албатта, ин бесабаб набуд. Пойтахти империяи бузурги Темур (1336–1404) – шаҳри бостонии Самарқанд дар он рӯзгор хеле обод гардида, дар байнин шаҳрҳо шӯҳрати хоссае дошт. Ин шоҳи шӯҳратпраст аз кишварҳои истилоказдааш олимон, шоирон, накқошон, меъморони гулдаст, умуман ҳунармандони номиро ба Самарқанд овард. Меъморон дар ин чо қасрҳои боҳашамат, мадрасаю масҷидҳо соҳтанд. Осори бузурги меъморие, ки имрӯз ҳам Самарқандро зинат медиҳанд, маҳз шаҳодати ин-кишофу таракқии санъати меъмории ин давр мебошанд. Ансамбли меъмории Регистон, Гўри Мир, Шоҳи Зинда ва амсоли инҳо намунаҳои барҷастатарини осори меъмории гузаштагони мо ба ҳисоб мераванд.

Дар айёми ҳукмронии фарзандони Темур, маҳсусан Шоҳруҳмирзо (1377–1447), шаҳри Ҳирот ҳам ободу зебо шуда, яке аз марказҳои муҳимтарини илму адаб ба шумор мерафт.

Илму адаб, асосан, дар ҳамин ду шаҳр ривоҷ ёфт.

Дар шаҳри Самарқанд бо саъю қӯшиши писари Шоҳруҳмирзо Улугбек (1394–1449) илмҳои нучум, мантиқ, фалсафа, риёзиёт, физика ва химия таракқӣ мекунанд. Мирзо Улугбек, ки худ шаҳси боғазлу дониш буд, до-

нишмандони маъруфи замонаашро ба шаҳри Самарқанд овард. Соли 1424 дар Самарқанд расадхонае месозад, ки дар он олимони бузург: Қозизодаи Румӣ, Алӣ Қӯшҷӣ, Ғиёсiddини Ҷамshed, Мансури Кошӣ ва дигар донишмандон кор мекарданд. Онҳо вазъи ситораҳо ва дигар ҷирмҳои осмониро ба мушоҳида гирифта, мавқеъ ва ҳусусияти онҳоро то андозае муайян менамуданд. Натиҷаи кори ҷандинсолаи олимон дар ҷадвали астрономӣ, ки бо номи «Зичи ҷадиди қурагонӣ» машҳур аст, ҷамъбаст гардидааст.

Мирзо Улугбек дар пештоқи

Самарканд. Мадрасаи Улугбек.
(1417–1420).

мадрасае, ки дар Бухоро созондааст, чумлаи: «Талаби илм ба мардону занони мусулмон фарз аст»-ро кандакорӣ кунонида буд. Гайр аз ин, ў дар маҷлисҳои умумӣ иштирок намудани занонро маъқул шуморид. Вале, мутаассифона, ба-рои ҷоҳу мансаб шуда як гурӯҳ ашҳоси нолоиқ бо ҳамдастии писараш Абдулатиф соли 1449 Мирзо Улугбекро ба қатл расонданд. Пас аз марги Улугбек дар Мовароуннаҳр илмҳои дақиқ ҷандон тараккӣ накарданд. Ба уламою ӯдабои озодфикр, ҳайрандеш ва умуман ашҳоси соҳибистеъдод ҷоҳилони тангназари бефарҳанг садди роҳ мешуданд ва намегузоштанд, ки донишмандони ҳакиқӣ дар ҷомеа соҳиби эҳтиром бошанд.

Восифӣ дар «Бадоеулвакоёсъ» доир ба ҳаёти гамантези яке аз олимони машҳури асри XV Мавлоно Камолиддин Ҳусайн хикояти ачибе овардааст.

Камолиддин яке аз шарикдарсони Абдураҳмони Ҷомӣ буд. Илмҳон замонаашро ба ҳубӣ аз ҳуд карда, дар аксарияти илмҳо ангуштнамо гардида буд. Махсусан дар илми мантиқ дониши ў ба ҷо расид, ки ҳеч яке аз уламои замон ҳарифи ў шуда наметавонист. Ў дар мубохисаю мунозираҳои илмӣ ҳамеша дастболо мешуд. Аз ҳамин сабаб Восифӣ мегӯяд:— «Мударрисон ва уламои замон аз дасти ў ба ҷон омадаанд ва миёни ҳуд машварат карда, қарор додаанд, ки ўро дар миёни омма ба девонагӣ шӯҳрат дода, обрӯяшро резонанд ва ба ин восита номуси илмии ҳудро аз дастбурд ва торочи ў нигаҳдорӣ намоянд. Ва ин қарорро ба амал оварда, ўро ба девонагӣ, вайронии димог ва ҳарзагӯй ва ҳазёну сафсатабоғӣ машҳур кардаанд».

Шайх Ҳусайнро кораш душвор шуд. Вай муддати як сол девонавор мегашт. Дар ҳар доираи илмие, ки овоз мебаровард, «боз девонагияш авҷирифт» гӯён меҳандиданд.

Нихоят Камолиддин аз ин таъқири озори одамон ба ҷон омада, китобҳои ҳудро дар ҷуволе меандозаду ба назди подшоҳ меравад ва ба ў мегӯяд:— «Ту подшоҳ мебошӣ..., аммо дар пойтаҳти ту бар ман зулму ситаме мера-вад, ки дар кофиристони Фаранг ва Ҳитою суманоти Ҳинд нарафта ва намеравад. Ин уламое, ки нишастаанд, эътибору иззату икроми эшон бо донистани ин китобҳост, ки дар пеши назари шумост. Бо ҳамаи ин «бузургвон» маро ба девонагӣ нисбат дода, ба ҷунин ҳолате овардаанд, ки ман дар ин машакқат ва кулфат умр ба сар мебарам ва инҳо дар ин иззат ва ҳурмат зиндагӣ мекунанд».

Пас аз ин Камолиддинро дар хузури подшох имтиҳон мекунанд ва пурра событ мегардад, ки ўна девона, балки донишманди бузургест, ки дар аксарияти илмҳо дониши комил дошта, асарҳои бебаҳо оғарида будааст. Аз ин хотир шоҳ нисбати Камолиддин эҳтироми зиёд намуда, ўро ба дарбор даъват менамояд ва то охири рӯзгораш ба Камолиддин ёрин моддӣ ва маънавӣ мерасонад.

Ба ҳамаи ин душворихо нигоҳ накарда, илму маданият дар ин асрҳо самар дод. Илмҳон таъриҳ, тиб, нучум, риёзиёт, адабиётшиносӣ, санъати рассомӣ, наққошӣ, меъморӣ, ҳаттотӣ ва ғайра назар ба асрҳои гузашта пеш рафтанд. Асарҳои таърихии Ҳофизи Абрӯ («Зубдатуттаворих»), Шарафиддин Алии Яздӣ («Зафарнома»), Абдураззоки Самарқандӣ («Матлауссайдайн» ва «Мачмаулбаҳрайн»), Мирхонд («Равзатуссафо»), Ҳондамир («Ҳабибуссияр») ва Ҳофизи Таниш («Шарафномаи шоҳӣ») барои ошкор кардани масъалаҳои мураккаби таърихи ҳалкҳои Мовароуннаҳр ва Ҳуронсон ҳамчун сарҷашмаҳои боъзъимод хизмати арзанда кардаанд ва дар оянда ҳам мекунанд.

Дар асарҳои таърихии зикршуда вазъияту ҳолати сиёсӣ-ичтимоӣ, иқтисадӣ ва маданияи асрҳои XV–XVI муфассал инъикос ёфтаанд. Бисёр муаллифон аз нуктаи назари синфиҳи худ ба ҳодисаю воеаҳои таъриҳӣ баҳо дода, Темурро шоҳи одил, соҳибқирон ва адолатпарвар ба қалам додаанд.

Табиист, ки бо иваз шудани сулолаи Темуриён ва ба ҷои онҳо омадани хонадони Шайбониён дар ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ, илмиву адабӣ дигаргуние ба амал наомад. Ба болои ҷабру зулми феодалони маҳаллӣ боз бар сари меҳнаткашон истисмори ӯзбекони бодиянишин зам гардид.

Аммо дере нагузашта бар зидди шайбониён ҳарифи ниҳоят пуркуват Шоҳ Исмоили Сафавӣ сар бардошта, соли 1510 Ҳиротро ишғол мекунад. Ӯ ҳудро вориси мазҳаби шиъа зълон намуда, барои ҷорӣ кардани он дар тамоми Мовароуннаҳр ва Ҳуронсон ба қатлу горати мардум машгул мешавад. Аммо максади асосии Исмоил ҳоки давлатро аз хисоби кишварҳои обод васеъ кардану бойгарию сарвати зиёд ба даст овардан буд. То охирхон асри XVI дар байни ду сулола муносибатҳои душманона боқӣ мемонад, ки дар ин бора асарҳои таъриҳӣ маълумоти муфассал додаанд.

Дар ин асрҳо илми адабиётшиносӣ нисбат ба давраҳои гузашта хеле пеш рафт. Ин пешравӣ ҳам дар миндор ва ҳам дар сифати асарҳо баръало ҳис карда мешавад. Олимон ва адабиётшиносоне пайдо мешаванд, ки доир ба амалия ва назарияи адабиёт асарҳои пурарзиш меоғаранд. Аз ҷумла «Мизонулавзон»-и عبدالқаҳор ибни Исҳоқ, «Лисонулкалом»-и Алишоҳ ибни Маҳдӣ, «Арӯз»-и Юсуфӣ, «Тазкиратушшуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Бадоेулафкор фӣ саноेулашъор»-и Ҳусайн Вонзи Кошифӣ, «Бадоеуссаноёй» ва «Рисола дар илми қавоғӣ»-и Амир Бурхониддин Атоуллоҳ, «Рисолаи арӯз» ва «Рисолаи муаммо»-и Сайфии Бухорӣ ва асарҳои илмиву адабии

Абдурахмони Чомӣ, ки шуморан онҳо зиёд аст, оғарида шудаанд.

Махсусан асарҳои Амир Бурхониддин Атоуллоҳ ва Мавлоно Камолиддин Ҳусайн Воизи Кошифӣ макоми маҳсус доранд. Муаллифи аввал дар бораи 150 санъати бадеӣ ва муаллифи дуввум дар бораи 300 санъати бадеӣ маълумоти муфассал додаанд. Як чиҳати фарқкунандай «Бадоевсаноеъ» дар он аст, ки муаллиф бештар ба таҳлилу таҳкики илмӣ аҳамият додааст. Атоуллоҳ саъю қӯшиш кардааст, ки ба воситаи таҳлилу баҳси илмӣ ва баёни фикру мулоҳизаҳои адабиётшиносони гузашта масъаларо комилан дуруст хал намояд.

Хусусияти дигари адабиёти ин давра боз он аст, ки дар ин асрҳо шавқу завки одамон ба шунидану истифодаи асарҳои ҳалқӣ хеле зиёд мегардад. Одамони маҳсус пайдо мешаванд, ки наклу ривоят, афсона, ҳикоят ва латифаҳои ҳалқиро ҷамъ намуда, ба шакли китоб медароранд. Ин корро шахсони донишманду босавод ба анҷом мерасонданд. Масалан, олим, шоир ва нависанда Ҳусайн Воизи Кошифӣ он қиссаю ривоятҳоеро, ки дар байни ҳалқ дар бораи Хотами Той паҳн шуда буданд, ҷамъ намуда, соли 1486 китобати «Қисса ва осори Хотами Той»-ро ба охир мерасонад. Файр аз ин, китоби «Калила ва Димна»-ро аз нау кор карда, ба он иловахои зиёд дохил менамояд. Ин асар бо номи «Анвори Сухайлӣ» машҳур аст. Илова бар ин, писари Ҳусайн Воизи Кошифӣ Фаҳриддин Алии Сафӣ кори падарашро давом дода, аз байни ҳалқ наклу ривоят ва латифаҳои ҳалқиро ҷандин сол гирд оварда, соли 1532–1533 ба шакли маҷмӯа медарорад, ки он бо номи «Латоифуттавоиф» шӯҳрат дорад. Асарҳои Иноятуллои Қанбу «Баҳори дониш», Ғиёсиддин Муҳаммад Ҳондамир «Макоримулаҳлок» ва гайра маҷмӯи асарҳои ҳалқӣ ба шумор мераванд.

Файр аз ин дар ин асрҳо санъати накқошӣ хеле инкишоф меёбад. Намояндагони барҷастаи санъати накқошӣ: Бехзод, Музахҳиб ва Мираки Накқош ба ҳисоб мераванд. Дар таърихи ҳалқҳои Осиёи Миёна, Ҳурросон ва Эрон Камолиддин Бехзод ҳамчун Монии Сонӣ шинохта шудааст. Аз сехри қалами ў мардуми Шарқу Ғарб ба вачд омадаанд. Асарҳои эҷодкардаи Бехзод имрӯз ҳам кимату арзиши худро гум накардаанд.

Дар «Бадоевланакоен» дар бораи намояндагони санъати рассомӣ дар Мовароуннаҳр накълои аҷоиб оварда шудааст. Масалан, Восифӣ дар бораи Мавлоно Ҷалолиддин Юсуфии Накқош маълумоти пуркимате дода, асарҳои ҳаҷвии ўро хеле таърифу тавсиф менамояд. Асарҳои «Паҳлавони бабршикор» ва «Қозӣ Ҷодаки ришкалон» макбули ҳамзамононаш гардида буданд. «Накқоши санъаткор он расмро чунон кашида буд, ки комати баланди солҳӯрдаи наҳиф ва логари қозӣ монанди ходаи дарози хушкида рост меистод. Ва сару риши ў бар болои он комат чунон менамуд, ки гӯё сари дарахти пуршоҳубаргро аз гарданаш бурида бар сари он хода ниҳода бо-

шанд ва сару рӯи ӯ дар байни он риш монанди кане менамуд, ки дар зери хирмани пашм афтода бошад».

Аз ин маълумот чунин ба назар мерасад, ки дар асри XV ва XVI санъати рассомӣ на танҳо дар Ҳурисон, балки дар Мовароуннаҳр ҳам ривоҷу равнақ доштааст. Файр аз ин, рассомон на танҳо ба қашидани расмҳои манзаравӣ машғул буданд, инчунин дар эҷодиёти онҳо расмҳои ҳаҷвӣ макоми маҳсус доштанд.

Санъати ҳаттотӣ дар асрҳои XV–XVI низ хеле тараккӣ кард. Азбаски матбаа набуд, асарҳо дастӣ қитобат мешуданд. Албатта, ин кори душвор ва меҳнатталаб буд. То имрӯз аз намояндагони санъати ҳаттотӣ намунаҳои хеле ҷолиб расидаанд. Дар ин айём ҳати настъалик, ки намунаи комилтарини ҳат аст, аз тарафи Мирадии Табрезӣ (ваф. 1447) ихтироъ шуд. Ӯ шогирдони зиёдеро тарбия кард, ки онҳо низ дар ин санъат чун устоди худ мохир шуданд.

Ҷаъфари Табрезӣ (ваф. 1456), Азҳари Табрезӣ (1422–1502), Султоналии Машҳадӣ (1438–1512), Султон Муҳаммади Ҳандон (ваф. 1502), Султон Муҳаммади Нур (ваф. 1534) ва Бобошоҳи Исфаҳонӣ (ваф. 1588) чун ҳаттони машҳури асрҳои XV–XVI шинохта шудаанд.

Дар дарбори шоҳзода Бойсангурмирзо зиёда аз 40 нафар ҳаттони ҷамъ омада, шабу рӯз ба рӯйнавис кардани асарҳои гузаштагон машғул буданд, ки дар болон сари онҳо ҳаттони номӣ Азҳари Табрезӣ ва шогирди Ӯ Султоналии Машҳадӣ меистоданд. Маҳз ба тавассути онҳо «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ, асарҳои Низомӣ, Ҷомиу Навоӣ ва гайра рӯйбардор карда шудаанд.

Дар бораи ҳаттону мусаввирон Қозӣ Аҳмад китоби «Маноқиби ҳунарварон»-ро дар охирҳои асри XVI инишо кардааст, ки он ҳарактери тарҷумаиҳолӣ дошта, муаллиф дар бораи ҳаёту эҷодиёти санъатварон маълумоти хубе медиҳад. Маҳсусан Қозӣ Аҳмад ба эҷодиёти Султоналии Машҳадӣ баҳои баланд додааст. Ӯро ҳанӯз дар замонаш «Султонулҳаттотин» (яъне подшоҳи ҳатнависон) мегуфтанд. Султоналӣ табъи шоири ҳам доштааст ва доир ба коидаю конуни санъати ҳаттотӣ асарҳо эҷод кардааст. Масалан, дар бораи омӯҳтани санъати ҳаттотӣ байтҳои зеринро гуфтааст:

Аз ҷавонӣ ба ҳат будӣ майлам,
Ишқи ҳат рондӣ аз миҷа сайлам.
Бар сари кӯй кам қадам задаме;
То тавонистам қалам задаме.
Рӯз то шом машқ мекардам;
На гами хоб буду на ҳӯрдам.

Санъати мусикӣ низ дар ин асрҳо хеле пеш меравад. Ин пешравӣ чи дар амалия ва чи дар назарияи санъати мусикӣ мушоҳида мешавад. То асри XV мусикии классикии ҳалки тоҷик «Дувоздаҳмақом» буд. Дар асри XV бо роҳбарӣ ва нишондоди Ҷомӣ шогирди Ӯ Наҷмиддини Кавқабӣ онро мӯҷазу

Намунаи хати наставълик

аксарияти онҳо дили моро ба шўру ҳаяҷон меоранд.

Хулоса, ҳаёти маданиву илмӣ дар ин асрҳо пеш рафтааст. Вале, мутаассифона, ҳамаи он чизҳои оғаридашуда бештар ба табақаи болои ҷамъият дастрас буданд. Оммаи меҳнаткаш танҳо дар оғаридани онҳо азобу ранҷ мекашид, аммо фоида ва лаззати онҳоро аъёну ашроф ва аҳли сарват медианду мечашиданд.

сода карда, ба шаш маком расонид. «Шашмақом» пас аз Инкилоби Октябр боз ҳам инкишоф ёфта, ганитар гардид ва ба nota гирифтга шуд. Дар Тоҷикистон «Шашмақом»-ро ҳофизони машхур меҳонанд ва ансамбли шашмақомхонон ташкил ёфтааст.

Соли 1413 аз тарафи мусикашини носи машхур Нуриддини Мароғӣ назарияи мақом (яъне нотаҳо) навишта мешавад. Асари ў «Максадуладвор» дар бораи усули нигоришоти мақом, ҳусусияти нотаҳо ва дигар масъалаҳои назарияи мусикӣ баҳс меқунад.

Дар ин асрҳо оҳангофарон, ҳофизону навозандагони номӣ, монанди Ҳусайнӣ Удӣ, устод Қулмуҳаммадӣ Удӣ (дар уд), Дарвешаҳмадӣ Қонунӣ (дар конун), Шоҳқули Фижакӣ (дар гижак), Абдулқодирӣ Нойӣ (дар най) ва устод Шодӣ (дар хушвовозӣ) зиндагӣ ва эҷод карданд, ки имрӯз ҳам оҳангҳои эҷодкардаи

ХАЁТИ АДАБӢ

Дар кариҳои XV–XVI адабиёти бадӣ низ густариш ёфта, соҳаҳои мухталифи зиндагиро дар худ инъикос менамуд.

Дар ин асрҳо ҳаёти адабӣ бештар дар шаҳрҳои Ҳирот, Самарқанд, Табрез ва Бухоро ривоҷу равнак ёфт. Дар шаҳрҳои номбурда мактабҳои адабӣ амал мекарданд, ки ин мактабҳо дар эҷоди қаломи бадӣ ба якдигар мусобика доштанд. Махсусан мактаби адабии Ҳирот, ки ташкилкунанда ва сарвари он муваффакири бузург Абдураҳмони Ҷомӣ буд, дар таърихи адабиёти тоҷику форс таъсири амиқе гузаштааст. Намояндагони ин мактаб адабиёти 500 – 600 - солаи моро ҷамъбаст карда, дар аксарияти жанрҳои адабӣ асарҳои мукаммал эҷод намудаанд.

Дар нимаи дуюми асри XV ба Ҳирот аз шаҳрҳои гуногун толибилмон ва ҷавонони соҳибистеъдоди эҷодкор барои таҳсилу аз имтиҳони адибони бузург – Ҷомӣ ва Алишери Навой гузаштан меомаданд. Онҳо дар ин ҷо истеъдоди худро такмил медоданд, ба ашъори шоирони бузурги гузашта назира мегуфтанд ва ниҳоят дар ҷамъомадҳои худ шеърҳои якдигарро муҳокима мекарданд. Ҷомӣ асарҳои онҳоро ҳонда, дар охир ба шоирони ҷавон маслиҳат медод. Ҳатто ҷавонони болаёқатро ба наздаш даъват карда, аз онҳо имтиҳон мегирифт. Масалан, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва Мавлоно Ҳотифӣ (ҳоҳарзодаи Ҷомӣ) аз имтиҳони устодони мактаби адабии Ҷомӣ бомуваффақият гузашта буданд.

Боре Мавлоно Ҳотифӣ меҳоҳад, ки ба достонҳои «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ ҷавоб гӯяд. Мақсадашро ба Ҷомӣ баён мекунад. Ҷомӣ ба Ҳотифӣ иҷозат намедиҳад ва ба ў мефармояд, ки аввал ба се байти Абулкосими Фирдавсӣ (мисраи аввалиаш «Дарахте, ки талҳ аст вайро сиришт») ҷавоб нависад. Агар аз ўҳдан ҷавоб гуфтан барояд, пас ба навиштани «Ҳамса» иҷозат хоҳад дод.

Бешубҳа, натиҷаи ғамҳории падаронаи он устодони сухан буд, ки мактаби адабии Ҳирот самараи хуб дод. Дастипарварони ин мактаб Камолиддин Биной, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Маҳмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ дар таърихи адабиёти классикии асри XVI макоми хосса пайдо карданд.

Дар асрҳои XV–XVI доираҳои адабии Самарқанд, Бухоро ва Табрез бо якдигар муносибати наздик доштанд. Вале ин доираҳои адабӣ назар ба мактаби адабии Ҳирот хеле заиф буданд. Дар доираи адабии Ирок Қозӣ Исо, Ҷалолиддини Ҷавонӣ ва Дарвеши Ҷекакӣ (ба эҷодиёти ў Ҷомӣ ва Навой баҳои баланд додаанд) мавкеи қалон доштанд.

Аммо баъди Ҳурсонро ишғол кардани Исмоили Сафавӣ бисёр бузургони илму адаб ба Ҳиндустон, Бухорою Самарқанд, Тошканд, Табрез раҳти сафар бастанд ва ҳамин тавр мактаби адабии Бухорою Тошканд кувват гирифт. Албатта дар нашъунамои доираҳои адабӣ намояндагони мактаби адабии Ҳирот, ки асосан ба Бухорою Тошканд рафта буданд, накши бузург

доштанд. Восифӣ дар бораи вазъи измиру адабии Бухоро маълумот дода чунин мегӯяд:

— «Хонаи Xоча Ҳошимӣ чамъомадгоҳи арбоби фазлу камол буд. Ҳар рӯз чамъе аз шоирони Бухоро дар он ҷо ҷамъ мешуданд. Одати Xоча он буд, ки ҳар рӯз дар хузури шуаро байта меҳонданд, ё газалеро ба миён меандохтанд ва шоиронро ба ҷавобгӯй ба он байт ё газал даъват мекарданд. Рӯзе гуфтанд: «Табъро бекор намебояд гузашт ва ўро машгул мебояд дошт, ки коҳилӣ¹ мӯчиби қасолати табъу² таблиди зехн мебошад. Баъд фармуданд, ки аз ғазалиёти Ҳусрави Дехлавӣ ва ҳазрати Махдумӣ (Ҷомӣ), Мавлоно Котибӣ ва гайра ҳам қариб ба сад ғазал интихоб намуда шавад. Ва ба хотир расида, ки аз ёрон илтимос намуда шавад, ки онро татаббӯй³ намоянд»...

Мувофики тадқикоти пурратари сарчашмаҳон адабӣ ҳаёти адабии Мовароуннаҳр нисбат ба ҳаёти адабии Ҳурсон хеле суст ҷараён дошта будааст. Масалан, дар тарҷумаҳои (Фаҳрӣ, Қазвии) «Мачолисуннафои»-и Алишери Навоӣ дар бораи 471 нафар шоир маълумот дода мешавад. Аз ин 471 шоир 75 нафари онҳо аз Мовароуннаҳр мебошанду ҳалос. Бокӣ аз мардуми Ҳурсонанд. Илова бар ин, аз 75 адабе, ки дар сарзамини Мовароуннаҳр зиндагӣ мекарданд, аксарияташон берун аз дарбор эҷод карда, ба коре машгул будаанд. Дар мактаби адабии Ҳирот ҳам намояндагони қасбу кори гуногун фаъолона иштирок доштанд. Масалан, 61 нафар шоир намояндаи 29 навъи санъати ҳунарманӣ буданд. Восифӣ дар «Бадоевлақоэ» дар бораи ҳеши ҳуд шоир Мавлоно Амонӣ, ки қасбаш нахӯдбирёнкуй буд, ба тафсил сухан ронда, қайд мекунад, ки Мавлоно Амонӣ болохонае дошт, ки дар он ҷо шоирони бисёр ҷамъ омада, базми шеър меоростанд.

Дуруст аст, ки мисли Мавлоно Амонӣ шоирони борикбин ва боистеъдод, ки аз байни омма баромада буданд, дар он рӯзгор кам набуданд. Номҳои шоирон Мавлоно Алии Зардӯз, Конеи Камардӯз, Шарқии Косагар, Ҳавои Наккош, Мирагуни Чодирдӯз ва гайтаро ҷи дар «Бадоевлақоэ» ва ҷи дар дигар тазкираҳо пайдо карда метавонем. Ба эҷодиёти ҳар қадоми онҳо муаллифони сарчашмаҳо баҳои арзанда додаанд. Вале, ҷунон ки устод Айнӣ мегӯяд: — «Ба сабаби факирӣ ва нобудагӣ барои сер кардани ҳуд ва оилаи ҳуд мачбур шуданд, ки ба ягон қасби оддӣ машгул шаванд ва бинобар ин таланти ҳудро дуруст расонида ва ягон кори намоёне карда наставонистаанд»⁴.

Ҷангҳои дохилӣ, зиёд гардидани зулму истисмори ҷи аристократияи дохилӣ ва ҷи ҳокимони забткор ва зам гардидани андозҳо боиси қашшоқ гардидани омма, маҳсусан ҳунармандон, қосибон ва дехқонон шуд. Муаллифи «Бадоевлақоэ» ҳаёту зиндагии ҳамин ғуна одамони мазлуму бечо-

¹ Қоҳилӣ — танбалӣ, лавандӣ.

² Мӯчиби қасолати табъ — боиси сустину танбалии табъ.

³ Татаббӯй — иҷро қардан, пайравӣ намудан, яъне дар ин ҷо ба миёнин ҷивод гӯянд, смаълааст.

⁴ С. Айнӣ. Асарҳо, ҷитди II, к. 1, саҳ. 376.

ра ва шоирони муфлисро дар осораш бо сўзу ҳаячони ботинӣ ба хонандагон хикоят мекунад. Масалан, Мавлоно Ҳасаншоҳ яке аз шоирони боистеъод буд. Шеърҳои ҳаҷвӣ, қитъаоти ахлоқии зиёде дошт. Вале бисёр факирона зиндагӣ мекард. «Соле, — мегӯяд Зайниддини Восифӣ, — дар Ҳирот зимистони ниҳоят саҳт омад. Сармо шиддат гирифт. Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки чизе надошт, аҳволаш танг шуд, ба чон омада писарашро гуфт:

— Монанди мотамзадагон кабуд пӯш. Ба дари хонаи Мир Алишер рав! Мир ки туро бинад ва пурсад, гӯй, ки падарам аз дорулфано ба дорулбако рехлат намуд. Мир чихати такфин ва таҷхиз чизе хоҳад дод. Ба бозор рафта асбоби маош ҳарида ба хона ор!

Чун ба ин сурат ба хонаи Мир омад, Мир ўро талабида ва пурсид:

— Вокеа чист?

Гуфт:

— Падарам вафот кард.

Бо шунидани ин ҳабар дар ҷашмони Мир об ҷарҳ зад ва гуфт:

— Дарег аз Мавлоно Ҳасаншоҳ, ки аз наводири рӯзгор буд.

Баъд ба маблаги 300 танга ба вай инъом фармуд. Рӯзи дигар Мавлоно ба дари хонаи Мир омад. Чун ҷашми Мир ба вай афтод, аз ҳанда пушт ба девор ниҳод ва гуфт:

— Эй мулло! Шумо мурда будед? Ин чӣ ҳолат аст?

Гуфт:

— Эй Мир, агар он инъом намешуд, мурда будем».

Ин саргузашти ғамангези Мавлоно Ҳасаншоҳи шоир пурра событ менамояд, ки ахли қалам, ахли ҳунар бо зиллату ҳорӣ умр ба сар мебурданд. Ҷаҳз дар он рӯзгор ёрию мададгорӣ, пуштибонию сарпастии Абдураҳмони Ҷомӣ ва Алишери Навоӣ буд, ки баъзеи онҳо як бурдаи нон ёфтаву эҷод кардаанд.

Дар адабиёти асрҳои XV–XVI чун асрҳои гузашта адибон, олимон ва ахли ҳунар дар дарбори шоҳон, ҳокимон ва қисми дигаре берун аз дарбор эҷод мекарданд. Як ғурӯҳ шонрон ба мавзӯъҳои рӯзмарра даст зада, дар эҷодиёти ҳуд манфиатҳои сиёсии иҷтимоии синфи ҳукмронро ҳимоя мекарданд. Чунин таърифҳои пурдабдаба Ҷомиро нороҳат мекарданд. Ӯ дар порҷаи поён аз дастги ҳамин зайл шоирон ҳор гардидани пешаи шеъру шоирро зикр карда, онҳоро саҳт нақӯҳиш мекунад:

Кист шоир кунун яке мудбир¹.

Ки надонад зи ҷаҳл ҳир аз бирр²,

Ҳиммати ў ҳасису табъ лаъим,

¹ Мудбир — бадбаҳт, тирабаҳт, мукобили некбаҳт.

² Ҳир аз бирр — фарқ ҳарда натавонистан, ҷоҳилу нодон будан.

Хама оғокро ҳарифу надим¹.
 Рӯзу шаб кӯ ба кӯю чой ба чой,
 Медавал чун сагони сӯхтапой.
 Афканад хешро ба макру дурӯғ,
 Пеши он ҷамъ чун магас дар дӯг.
 Гашта з-ин гуна ҳиссату ибром²
 Шеър мазмуму³ шоирон бадном.

Баъзе адибони ин қарнҳо низ ба суханбозии хушку холӣ, шаклпастӣ ва таклиди кӯркӯрони шоирони гузашта машгул буданд. Аввал калимаҳои ҳамкофия ва радифдорро катор мечиданд ва баъд ба он калимаю иборотро мечаспонданду шеър месоҳтанд. Яъне онҳо шаклро дар аввал гузашта, мазмунро курбони он мекарданд. Достонҳои «Сехрулҳалал»-и Аҳлии Шерозӣ, «Даҳ боб», «Назир ва Манзур»-и Котибин Нишопурӣ дорон ҷунин ҳусусият ҳастанд.

Ҳоло як рубони Аҳлии Шерозиро чун намунаи барҷастаи суханбозӣ меорем. Агар рубони дар поён овардашударо ҳам ба тарики амудӣ ва ҳам ба тарики уфукӣ ҳонем, як маъноро ифода мекунад:

Мумкин на, ки	Ҳаргиз чу ту	Ёбал	Оlam
ҳаргиз чу ту	кас надид	марде	ба қарам
ёбад	марде	дигар қасе	мисли ту кам
олам	ба қарам	мисли ту кам	ёбад ҳам

Бояд эътироф кард, ки қисми зиёди шоирони дарбор ба манфиати ҳалқ ҳизмат мекарданд, идеяҳои гуманистӣ, адолатпарварӣ ва амсоли инро дар эҷодиёти худ таҳаррӯм менамуданд. Мисоли равшани инро мо дар эҷодиёти Зайнiddин Маҳмуди Восифӣ дила метавонем. Ӯ як қисми ҳаёти ҳудро дар дарбор гузаронид, вале эҷодиёти ҳудро ба манфиати ҳалқ баҳшидааст. Нависанда шоирони маддоҳ, ҳушомадгӯйро бад мебинад ва дар баробари ин ахли қаламро даъват менамояд, ки ҳамеша дар назди амирон, ҳокимон на-зарбаланд бошанд, қадри сухани ҳудро паст назананд. Масалан, Восифӣ ин матлабро бо овардани як ҳикоят аз номи шоири асри XV Бобо Савдой ин тавр баён кардааст: «Бобо Савдой бо ҷамъе аз зурафо дар хиёбоне нишаста мутониба мегуфтанд, ки Бойсунгур Мирзо аз дур намоён мешавад. Ба ҷуз Бобо Савдой ҳама ҳеста ба ӯ таъзим мекунанд. Баъд аз рафтани подшоҳ одамон ӯро таън кардаанд, ки ҷаро ба Мирзо таъзим накардӣ. Бобо Савдой дар ҷавоб: «Маро парвои подшоҳони олам нест. Ман писари ҳудоям», – мегӯяд.

Нависанда зимни ин сухан озодӣ ва қимату арзиши инсонро дар ҷои аввал мегузорад. Нависанда ба инсон ҳитоб карда, гуфтани шудааст, ки ҳаргиз ҳудашро дар назди ахли ҷоҳу сарват ҳору залил нагардонад, ҳаме-

¹ Ҳарифу надим – ҳариф ба маънӣ ҳамкасбу ҳамкор ва надим ба маънӣ ҳамсӯҳ бат омадааст.

² Ҳиссату ибром – баъзӣ, ҳафа кардан ва малул намудан.

³ Мазмум – мазамматшуда, бад ва зишт шуморилашуда.

ша сарбаланд бошад.

Воқеан, аз тарафи муаллиф баён кардани ин фикр бесабаб набуд. Да-лелхой таърихӣ нишон медиҳанд, ки дар асрҳои XV ва XVI қадру қимати инсони ҳакиқӣ дар назди шоху ҳокимон хеле паст гардид, ба он чун ба ҳай-вон муомила мекарданд. Илова бар ин, ба ҳамаи ин ҳориҷо бехурmatй нигоҳ накарда, бисёр одамон расми ҳушомадгӯиро дар назди соҳибмансабон ба дараҷаи олий расонида буданд. Ба ин гурӯҳ шоирони маддоҳ – Мавлоно Тунӣ, Амир Ҷалолиддин, Мавлоно Аҳлии Шерозӣ ва дигарон дохил мешу-данд. Нависанда ҳамаи инро дар ҳаёт бо ҷашмони худ медид ва албатта, дар ин бора ҳомӯш истода наметавонист.

Вале бояд зикр кард, ки дар адабиёти ин давра намояндагони мактаби адабии Абдураҳмони Ҷомӣ, ки ба он Давлатшохи Самарқандӣ, Мавлоно Унсӣ, Алишери Навоӣ, Ҳусайн Вонзи Кошифӣ, Камолиддини Биной, Зайниддин Махмуди Восифӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва дигарон шомил буданд, эҷодиёти худро ба манғиати ҳалқ баҳшида, идеяҳои гуманистӣ, адолат-ҳоҳӣ ва раиятпарвариро тарғиб намудаанд. Масалан, Ҷомӣ мақсади зиндагии ҳар як фард, ҳар як адаб, ҳар як инсонро дар некиҷо накӯкорӣ нисбат ба ҳалқ мебинад. Монанди шамъ шудан лозим, то зиндагии дигаронро фурӯ-зон кунӣ, мисли абри баҳорон борон рехта, ба олами наботот ҷону дармони тоза бубаҳш, – ҳамин аст мақсади зиндагии ҳар як инсон, – мегӯяд Ҷомӣ.

Шамъ шав, шамъ, ки ҳудро сӯзӣ.
То ба он базми қасон афрӯзӣ.
Абр шав, то ки чу борон резӣ,
Баргул ҳас ҳама яқсон резӣ.

Адибони фавқуззикр маҳз аз рӯи ҷунин гуфтаҳои Ҷомӣ амал карда, эҷодиёти худро ба манғиати ҳалқ равона карда буданд. Онҳо мадҳу ситои-ши шаҳсони нолоиқро барои ҳуд таън мешуморанд. Дар ин бора Бадридди-ни Ҳилолӣ хеле ҳуб гуфтааст:

Шодам, ки дар ин се баҳри асрор,
Бар санглилон најам гухарбор.
Ман нома ба номи қас инакардам.
Ињоми қасе ҳавас инакардам!
Ҳайф аст, ки номаҳон номӣ.
Гардал зи тамаъ ҳати гуломӣ...
Сад ҳайф, ки шоирони фозил,
Аллома қунанд васфи ҷоҳил.
Безорам аз ин дурӯғ гуфтан,
В-ин гавҳари бефурӯғ сӯфтсан.
Дар малҳи қасон ҷаро ҳурӯшам.
Дурдона ба ҳас ҷаро фурӯшам!

Дар эҷодиёти онҳо танқиди замона, тарзи давлатдорӣ, зулму истисмо-ри шоҳону ҳокимон мавқеи мужимро ишғол мекунад. Масалан, Камолид-дини Биной дар баробари танқиду накӯҳин кардани золимон, инҷунин онҳо-ро аз оқибати ноҳуши амалиёташон оғоҳ месозад. Дар ин маврид илтиҷои

кахрамони лирикӣ ба эътирози катъӣ мубаддал мегардад, ки ин садои эътирози садҳо ҳазор ҳалки мазлуму чафодида аст:

Рахши давлат ба зулм агар ронӣ,
Ҳамчу ҳар дар ҳалоб дар монӣ.
Поймоли ҷафо ба қас маписанд,
Ки ба меҳи ҷафо шавӣ побанд.
Тавсани зулм агар барангезӣ,
Уфтӣ зуду дер барҳезӣ.
Синай ҳалқ агар чу наъл бурӯ,
Мех дар дила ҳамчу наъл хӯрӣ...
Нармӯро бошу зулм соз макун,
Чун икон дастҳо дароз макун.

Жаирхон адабӣ

Дар адабиёти асрҳои XV–XVI мисли асрҳои пешин асосан назм ҳукмрон буд. Асарҳои манзум чи аз ҷиҳати шакл ва чи аз ҷиҳати мазмун назар ба асарҳои насрӣ мавқеи муҳимтареро ишғол мекарданд. Ғазал, қасида, достон, рубой, китъа, муҳаммас, таркибанд, тарҷеъбанд, мустазод шаклҳои маъмултарини адабиёти ин асрҳо ба шумор мерафтанд.

Дар эҷодиёти аксарияти шоирони ин асрҳо газал мавқеи асосӣ дошт. Ҷомӣ низ ба ин масъала ишорат намуда, ҷунин мегӯяд:

Ҳаст девони шеъри ман аксар,
Ғазали ошикони шайдой.

Ғазал бештар аз ҷиҳати шакл ба газалҳои шоирони пешин монандӣ дорад. Вале ба ҳар ҳол, дар газалҳои ин давр, дар мундариҷаи гоявии онҳо баъзе дигаргуниҳо мушоҳида мешаванд. Ҷунончи, дар ин асрҳо шоироне пайдо мешаванд, ки дар ғазалҳои ҳуд кору зиндагии санъатварон, ахли ҳунар ва ҳусусияти қасбҳои онҳоро ба тарзи мушаҳҳас тасвир мекунанд. Ин ҳусусият бештар дар газалиёти Сайфии Бухорӣ, Абӯисҳоқи Атъима мушоҳида мешавад.

Қасида ҳам бо ду роҳ таракӣ мекунад. Қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ бештар дар эҷодиёти Абдураҳмони Ҷомӣ, Навоӣ, Биной ба назар мерасанд, ки ин давоми анъанаҳои шоирони бузурги гузашта Рӯдакӣ, Носирӣ Ҳусрав, Низомӣ, Саъдӣ ва дигарон мебошад. Қасидаҳои мадҳӣ бештар дар эҷодиёти шоирони маддоҳи дарбор дила мешаванд.

Навиштани асарҳои ахлоқӣ дар ин асрҳо вусъат меёбад. Махсусан, асарҳои тарбиявию ахлоқии Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Бадрииддини Ҳилолӣ мавқеи қалонро ишғол менамоянд. «Ахлоқи Ҷалолӣ»-и Ҷалолиддини Давронӣ, «Футувватномаи сultonӣ», «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ, «Макоримулаҳлӯк»-и Ҳондамир, «Беҳрӯзу Бахром»-и Камолиддин Биной низ ба ин мавзӯъ бахшида шуда, муаллифон дар асарҳои ҳуд доир ба бисёр масъалаҳои ахлоқӣ фикру мулоҳизаҳои пурқимат баён кардаанд.

Дар ин давр бештар ба мавзӯъҳои панду ахлоқӣ шавку рагбат пайдо кардани шоирон бесабаб набуд. Дар ин рӯзгор ахлоқ ниҳоят вайрон шуда, майпарастӣ, қибрӯ гуурӯ, фисқу фасод дар байнни аристократия ниҳоят ри-

вочу равнақ ёфта буд. Муаллифони асарҳои ахлоқӣ хостанд, ки бо ин роҳ онҳоро тарбия намоянд.

Дар ин асрҳо назира гуфтан ба достонҳои ҷаҳрамонӣ, ишқӣ-романтиқӣ вусъат меёбад. Онҳо ба «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ ва Амир Ҳусрави Дехлавӣ ҷавоб мегӯянд. Вале ба гайр аз Ҷомиву Абдигеки Шерозӣ ва дар адабиёти ӯзбек Навоӣ ба ягон каси онҳо музассар нагардид, ки ба «Ҳамса» пурра ҷавоб гӯяд. Ҷомӣ бидуни ҷавоби достонҳои «Ҳамса», миқдори онро зиёд намуда, ба ҳафт расонд, ки ин албатта, дар ҳамсасарой як тағиӣ-роти ҷиддие буд. Шоирон Мавлоно Ҳотифӣ, Шабоҳиддини Ҷомӣ, Амир Сухайлий, Бадриддини Ҳилолӣ, Ашраф ва дигарон таҳо ба ду-се достони «Ҳамса»-и Низомӣ ҷавоб гуфтаанду ҳалос.

Гайр аз ин, дар ин асрҳо шоирони зуллисонайн, яъне дузабона пайдо мешаванд, ки онҳо ҳам ба забони ӯзбекӣ, тоҷикӣ ва ҳам арабӣ шеъру достон эҷод мекарданд, ки сарвари онҳо Алишери Навоӣ буд.

Дар ин давра наср ҳам хеле пеш меравад. Асарҳои насрӣ чи аз ҷиҳати забону тарзи баён ва чи аз ҷиҳати услубу композитсияи ҳуд аз якдигар фарки қалоне доштанд. Асарҳои насрии Абдураҳмонӣ Ҷомӣ («Бахористон», «Нафаҳотулунс»), Ҳусайн Вонзи Кошифӣ («Футувватномаи сultonӣ», «Ахлоқи Мӯҳсинӣ», «Анвори Сухайлий»), Фаҳриддин Алии Сафӣ («Латоифуттавоиф»), Зайниддин Махмуди Восифӣ, («Балоевлакоевъ») намунаи барҷастаи насири ин асрҳо буда, аз ҷиҳати забон ва тарзи баён сода ва фаҳмо мебошанд. Вале дар ҳамин давр асарҳои насрие низ иншо шудаанд, ки забонашон ҳихоят душворфахм буда, муаллифон бештар ба истифодаи қалимаю ибораҳои арабӣ аҳамият медоданд. Зоро ин асарҳо бо ҳоҳиш ё супориши ин ё он ҳукмрони вакт иншо мешуданд. Аз ин рӯ ҳондан ва фахмидани ин гуна асарҳои насрӣ нисбат ба асарҳои назмӣ хеле душвор буд.

Ҳаёти адабӣ бо вучуди қашмакашҳои ҳунини чи шоҳзодагони темурӣ, чи Шоҳ Исмоили Сафавӣ ва чи авлодони Муҳаммад Шайбонӣ рӯ ба таизазул наниход, балки тараққӣ намуд. Бо вучуди авҷ гирифтани муборизаҳои мазҳабӣ ва дар натиҷаи ин тарки ватан карда ба тарафҳои Ҳиндустон, Эрони Ғарбӣ ва Туркия ҳичрат намудани як гурӯҳ шоирону олимони номдор дар ин сарзамин ҷароғи илму ирфон ҳомӯш нагардид, балки нурпошӣ кард. Асарҳои зиёди илмиву адабӣ таълиф ёфтанд, ки аксарияти онҳо бо мазмунҳои баланди ҳуд дар таърихи афкори ҳалқи мо ҳамчун дурдонаҳои киматбахо дохил шудаанд.

Ҳамин тавр, агар бо суханони олимӣ маъруф Абдулғанӣ Мирзоев гӯем: – «Ҳаёти адабии нимаи дуюми асри XV ва аввалҳои асри XVI аз давраҳои хеле пурмаксули таърихи афкори ҷамъиятии ҳалқҳои Осиёи Миёна ва Ҳуросон будааст».¹

¹ А. Мирзоев, Ҷинӣ, Сталинобод, 1957, саҳ. 55.

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

Тазкира ва хусусиятҳои он. Тазкира аз қалимаи арабӣ гирифта шуда, маъни зикр, ёдоварӣ намудани касеро дорад. Вай асари илмӣ ба ҳисоб меравад. Тазкира аз чихати мазмуну мундариҷа гуногун буда, дар он дар бораи адібон, санъатварон (хаттотон, мусаввирон, наққошон, мусикачиён), намояндагони дин ва гайра маълумот дода мешавад. «Маноқиби ҳунарварон»-и Қозӣ Аҳмад ибни Мирмунишӣ дар бораи хаттотон, мусаввирон, наққошон, «Тӯхфатуссурӯр»-и Дарвешалии Чангӣ (асри XVI) дар бораи намояндагони санъати мусикӣ иншо шудаанд.

Дар гузашта тазкираҳо бештар доир ба ҳаёту эҷодиёти адібон иншо мешуданд. Асарҳои тазкиравии доир ба адібон яке аз маъхазҳои муҳимтарин барои омӯхтани таърихи адабиёти тоҷику форс ба шумор мераванд. Дар тазкираҳо аввал дар бораи ҳаёти шоир, таваллуду вафот, қасби илму камолоти ӯ маълумот дода шуда, сониян, аз эҷодиёти он нависанда ҷанд намунае оварда мешавад.

Яке аз аввалин тазкирае, ки дар бораи адібон иншо шудааст, «Лубобуллоб»-и нависанда, олими асри XIII Муҳаммад Авғони Бухорӣ мебошад. Дар асрҳои минбаъда тазкиранависӣ хеле авҷ мегирад. Тазкираҳои Давлатшоҳи Самарқандӣ «Тазкиратушшаро», Навой «Мачолисуннафоис» (тарҷумай тоҷикии он)¹, Соммирзои Сафавӣ «Тазкираи Сомӣ», Ҳоча Ҳасани Нисорӣ «Музаккирулаҳбоб» ва гайра дар асрҳои XV – XVI таълиф ёфта, доир ба ҳаёти адабии ин асрҳо ва умуман асрҳои пешин маълумоти фаровоне медиҳанд. Дар асрҳои XVII – XX низ тазкираҳои зиёде пайдо мешаванд, ки аз чихати дарбаргирии масъалаҳо ва ҳалли онҳо дар як поя нестанд. Тазкираи оҳирин дар адабиёти тоҷик асари устод Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик» мебошад, ки соли 1926 навишта шудааст.

Тазкираҳо аз чихати соҳт ва мазмуну мундариҷа ба ду қисм таксим мешаванд. Ба гурӯҳи якум тазкираҳо доҳил мешаванд, ки дар онҳо оид ба ҳаёту эҷодиёти намояндагони адабиёти классикӣ ба тарзи яклухт маълумот дода мешавад. Ба ин гурӯҳ «Лубобуллоб»-и Муҳаммад Авғони Бухорӣ, «Тазкиратушшаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ, «Мачмаулфусаҳо»-и Ризоқулиҳони Ҳидоят, «Намунаи адабиёти тоҷик»-и устод Айнӣ ва гайра доҳил мешаванд.

Ба гурӯҳи дуюм он тазкираҳо доҳил мешаванд, ки муаллифони онҳо дар бораи шоиру нависандагони ҳамасри ҳуд аҳборот медиҳанд. Тазкираҳои «Мачолисуннафоис»-и Навой, «Музаккирулаҳбоб»-и Ҳоча Ҳасани

¹ Дар аввалин асри XVI тазкираи Навой «Мачолисуннафоис» аз тарафи Фаҳрини Ҳиротӣ ва бори дигар аз тарафи Муҳаммад Қазвинӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума шуда, ба он иловавони зиёде доҳил кардаанд.

Нисорӣ, «Музаккируласхоб»-и Малехои Самарқандӣ, «Тазкиратушшуаро»-и Мутрибӣ, «Тӯҳфатулаҳбоб фӣ тазкиратиласхоб»-и Возеҳ ва амсоли инҳо дорон чунин хусусият ҳастанд. Масалан, Ҳоча Ҳасани Нисорӣ дар тазкираи худ дар бораи 250 нафар адиби нимаи дуюми асри XV ва нимаи аввали асри XVI маълумот медиҳад.

Қимати илмиву адабии тазкираҳои номбурда хеле бузург аст. Пеш аз ҳама онҳо барои таҳқиқ ва таҳлили эҷодиёти адибон ба олимон маълумоти фаровон медиҳанд. Аз рӯи фикру мулоҳизаи тазкиранависон то андозае вазъияти адабиёт, услуб, равияни эҷодии адибони алоҳида муайян карда мешавад. Нихоят, тавассути тазкираҳо як қисми эҷодиёти адибони бузурги гузашта, аз ҷумла устод Рӯдакӣ, аз нестшавӣ эмин монданд ва то замони мо расидаанд.

Давлатшоҳи Самарқандӣ. Ӯ соли 1437 дар Самарқанд таваллуд ёфтад. Падари Давлатшоҳ Алоуддавлаи Бахтшоҳӣ марди боғазлу дониш буда, ба таълиму тарбияи фарзанди худ бевосита машгул мешавад. Ба ў аксари илмҳои маъмули замонаашро таълим медиҳад. Ҳангоме ки Давлатшоҳ рушду камол меёбад, ба воситаи падараш ба дарбори Шоҳруҳмирзо ва Ҳусайн Бойқаро роҳ меёбад. Чанд муддат дар дарбор хизмат карда, бо ахли илму адаб алоқа мекунад. Дере нагузашта дарборро тарқ менамояд. Ҳуди ў дар ин бора чунин мегӯяд: «...аммо нафасро дар маросими он хидмат номакбул дидам... ва пой аз он даркашидам».

Баъд аз ин Давлатшоҳ бештари вакти худро ба омӯзиши осори бузургон ва сухбати шоирону олимони замони худ сарф мекард. Бо намояндагони мактаби адабии Ҷомӣ ва ҳуди ў алоқа дошт ва аз он мактаб таълим мегирифт. Ин корро то 50-солагиаш давом медиҳад. Дар ин муддат доир ба эҷодиёти шоирони гузашта ва ҳамзамонони худ маводи зиёде ҷамъ карда, ба навиштани «Тазкиратушшуаро» шурӯъ менамояд ва соли 1487 онро ба анҷом мерасонад. Ба ҳамин тарик, Давлатшоҳи Самарқандӣ дар айни камолоти эҷодӣ дар синни 55-солагӣ аз дунё ҷашм мепӯшад.

«Тазкиратушшуаро» аз мукаддима, 7 табака ё 7 боб ва хотима иборат аст. Давлатшоҳ дар тазкираи худ дар бораи 141 нафар шоиру нависанда маълумот дода, аз эҷодиёташон намунаҳо меорад. Ӯ адабиёти тоҷику форсро аз Абӯабдуллои Рӯдакӣ оғоз мекунад. Давлатшоҳ дар тазкирааш шоиру нависандагони маъруф ва дар байни мардум шӯҳратёфттаро доҳил намудааст. Аксарияти адибони зикршуда соҳибевон буданд ва дар таърихи адабиёти тоҷику форс макоме доранд.

Давлатшоҳ дар хотимаи асари худ доир ба ҳаёту эҷодиёти 6 нафар шонри маъруфи муосираш – Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишери Навой, Ҳоча Осафӣ ва дигарон маълумот дода, шахсан бо онҳо ҳамсӯҳбат гардидани ҳудашро зикр кардааст.

Муаллиф дар интиҳоби намунаҳо аз эҷодиёти адибон хеле дақиқназар будааст. Ӯ бештар намунаҳои яклухт ва мукаммалро интиҳоб менамояд.

Ин намунаҳо аз чихати мазмуну мундариҷа дар поји баланд истода, охангҳои иҷтимоӣ доранд. Ба ин восита ҳаммарому ҳамфир будани худашро бо муаллифон нишон медиҳад. Давлатшоҳ ба баъзе адабони пешқадаме, ки дар эҷодиёти онҳо фикрҳои гуманистӣ, озодиҳоӣ, даҳриёна хеле зиёд буанд, бо назари нек менигарад ва дар бораи онҳо бо як самимијат сухан мегӯяд. Ҳамин тавр ў бо Сино, Носири Ҳусрав, Убайди Зоконӣ ҳамфир будааст. «Тазкиратушшуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ кимати бузурги илмӣ дорад. Услуби нигориши тазкира низ хеле сода буда, асари бадеиро ба ёд меорад. Аз ин ҷиҳат ҳам ба ҳонанда завки бадеӣ ва эстетикий мебахшад. Ҳикояю ривоятҳои бадеии дилчасп, ки муаллиф дар бораи шоиру нависандагони классикии тоҷику форс овардааст ё эҷод кардааст, аз истеъоду маҳорати нависандагии соҳиби тазкира шаҳодат медиҳанд. Аз ин ҷост, ки барои равшан намудан ва омӯхтани афкори эстетикии асрҳои гузашта «Тазкиратушшуаро» аҳамияти қалонеро дорост.

Ҳусайн Войзи Кошифӣ. Адиб солҳои 20-уми асри XV дар деҳаи Байҳақи ноҳияи Сабзавори Эрон таваллуд ёфтааст. Ў дар Сабзавор қасби камолот намудааст. Ҳусайн Войзи Кошифӣ ба аксари илмҳои замонааш таваҷҷӯҳ дошта, бештари онҳоро омӯхтааст.

Махсусан, пешан воизиро хеле хуб медонист ва дар Мовароуннаҳру Ҳурисон дар асрҳои XV–XVI шӯҳрати хоссае дошт. Аз ин ҷост, ки ҷанд муддат дар Нишопур ва Машҳад зиндагӣ намуда, воизӣ кардааст. Соли 1455 Ҳусайн Войзи Кошифӣ ба Ҳирот меояд. Ҳусайн бальдтар бо намоянданагони мактаби адабии Ҷомӣ ва шаҳсан бо ҳуди ў шинос шуда, шогирди ў мегардад. Ниҳоят, дар Ҳирот соли 1505 аз дунё ҷашм мепӯшад.

Кошифӣ ба наслҳои оянда осори бузурги илмию адабӣ мерос гузонштад. Микдори асарҳои ўро аз 40 зиёд медонанд, ки онҳо доир ба панду аҳлоқ, ҳадис, нучум, риёзиёт, таъриҳ, санъати иншонависӣ, санъати воизӣ, адабиётшиносӣ ва гайра баҳшида шудаанд. «Қашфуласрор» (доир ба тасаввуф), «Махзанулиншо» (доир ба санъати иншонависӣ), рисолаи «Ҳотамия» (наклу ривоятҳо доир ба Ҳотами Той), «Анвори Суҳайлӣ», «Аҳлоқи Мӯҳсинӣ» (доир ба аҳлоқ) аз ҷумлаи асарҳои пурарзиши Ҳусайн Войзи Кошифӣ ба ҳисоб мераванд.

Ҳусайн Войзи Кошифӣ дар таърихи адабиёт маҳз бо асарҳои аҳлоқиаш, ки мо дар боло номбар кардем, шӯҳрати баркамол дорад. Ў асари «Калила ва Димна»-и нависандай асри XII Абулмаолӣ Насруллоро, ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума карда буд, аз нав таҳрир менамояд ва ба он номи «Анвори Суҳайлӣ»-ро мегузорад.

Як фарки ҷиддии «Анвори Суҳайлӣ» аз «Калила ва Димна», пеш аз ҳама, дар он аст, ки Кошифӣ аз забони персонажҳои асар фикру мулоҳизаҳои шаҳсии ҳудро дар бораи тарбияи инсон дар оила ва дар ҷамъият, нуктати назари ҳудро дар бораи принсипҳои давлатдорӣ, аҳлоқ ва гайра баён мекунад. Инҷунин забон ва тарзи баёни «Калила ва Димна»-и Абулмаолӣ

Насруллоро мувофики шавку завқи хонандагони асри худ тағири дода, хеле сода ва фахмотар мегарданад. Ба чои шеърҳои арабӣ, ки дар «Калила ва Димна» хеле зиёд буданд, шеърҳои панду ахлоқии адабони маъруфи форс-тоҷикро доҳил менамояд.

Аҳамияти «Анвори Сухайлий» дар он аст, ки нависанда дар зимни ҳар як ҳикоят, ҳар як персонаж ахлоқи ҳамидан инсониро ташвику тарғиб намуда, инсонро ба роҳи рост ҳидоят мекунад. Афкори таълимии тарбиявии асари мазкур ҳеч гоҳ кимату арзиши ҳудро гум намекунад.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар байни солҳои 1500–1501 асари ахлоқии дигари ҳуд «Ахлоқи Мӯҳсинӣ»-ро навишта ба анҷом мерасонад. Асари мазкур аз мӯқаддима ва 40 боб иборат аст. Муаллиф дар ҳар як боб доир ба як масъала мулоҳиза меронад ва мулоҳизаҳои ҳудро бо ҳикоятҳои пандомез ҷамъбаст кардааст. Гоҳо фикрашро бо шеърҳои панду ахлоқии шоирони гузашта ва инчунин шеърҳои ҳудаш тақвият медиҳад.

Савол ва супориш.

1. Мавқеи марказҳои илмиву адабӣ дар пешрафти маданияти тоҷик чӣ гуна буд?
2. Чаро аввал илмҳои даққик на баъдтар фанҳои динӣ таракқӣ карданд? 3. Аҳамияти асарҳои таърихири дар равшан намудани ҳодисаҳои сиёсии асрҳои XV–XVI дар чӣ мебинед?
4. Оё асарҳои адабиётшиносин ин асрҳо аз қарҳои пешин фарқ доштанд?
5. Дар он давра қадом санъатҳо таракқӣ намуданд?
6. Мусикашиносони ин асрҳо дар такомули «Шашмақом» чӣ ҳизмат карданд?
7. Фикри шумо дар бораи тамоилҳои адабии ин асрҳо чӣ ҳизмат карданд?
8. Бештар қадом жаирҳои адабӣ инкишиф ёфтанд?
9. Оё аз ҷиҳати шаклту мазмун дар адабиёти ин асрҳо ягон навоварие ба вучуд омад?
10. Пайравони Низомин Ганҷавӣ ва Амир Ҳусрави Дехлавӣ ҷаро ба ҳамон асарҳои онҳо ҷаҳови нагуфтанд?
11. Мактаби адабии Ҷомӣ чӣ ҳусусият ва чӣ аҳамият дошт?
12. Чаро адабиёти асри XV-ро ҷамъбости 500-солаи адабиёти тоҷику форс мегӯем?
13. Чаро адабиёти асри XV-ро ҷамъбости 500-солаи адабиёти тоҷику форс мегӯем?
14. Фикри шумо дар бораи адабиёти асрҳои XV–XVI чӣ ҳизмат карданд?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. С. А. Й и Я. Навой, ч. 11, қисми 1 «Ирфон», Душанбе, 1963.
2. Е. Э. Бертельс. Джами, эпоха, жизнь, творчества. Сталинабад, 1949.
3. А. Мирзоев. Биной, Нашрдавтоҷик. Сталинобод, 1957.
4. А. Афсаҳзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XV. «Дониш», Душанбе, 1987.
5. Т. Мироҷ. Даствури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9. «Маориф», Душанбе, 1986.

АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ (1414–1492)

Ҷомӣ дар осори худ соҳирона тақомули панҷсадсолаи адабиёти гузаштари чамъаст мекунад. Аз рӯи осори Ҷомӣ бо камоли боварӣ метавон ҳукм кард, ки дар қарни XV аз мероси гузашта чӣ чиз боқӣ монда ва чӣ аз байн рафта будааст.

Е. Э. Бертельс.

Ҷомӣ олим, мутафаккир, шоир, нависандай барҷастаи ҳалқи тоҷик буда, дар осмони илму адаби асри XV монанди як ситораи дурахшон ҷилдигар аст.

Ӯ адабиёти зиёда аз 500-солаи форс-тоҷикро дар тамоми соҳаҳо бо асарҳои баркамолаш чамъаст намудааст. Ҷомӣ ифтиҳори ҳалқи тоҷик ва тоҷикзабонон аст.

Тарҷумани хол

Номи асосии ӯ Абдураҳмон, лақабаш Нуриддин буда, бо таҳаллуси Ҷомӣ дар тамоми дунё машҳур гардидааст. Нуриддин Абдураҳмони Ҷомӣ 7 ноябрин соли 1414 дар деҳаи Харгарди вилояти Ҷом ба дунё омадааст. Падар ва бобои Ҷомӣ мардони боғазлу дониш буданд. Ҳангоме ки Ҷомӣ 11-сола мешавад, онҳо аз вилояти Ҷом ба Ҳирот меояд. То ин дам Абдураҳмон дар Ҷом, дар назди падараи Низомиддин Аҳмад ҳату саводи пурра бароварда, инчунин сарфу навҳи забони арабиро низ то андозае аз худ карда буд. Дар ин бора яке аз шогирдони вафодори Ҷомӣ Абдулғаури Лорӣ чунин менависад: «Рӯзе сухан аз устодон ва муаллимони ҳазрати эшон (Ҷомиро дар назар дорад) дар миён афтод, фармудаанд, ки мо ба ҳақиқат шогирди падари худем, ки забон аз вай омӯхтаем».

Баъд аз ин Абдураҳмон дар Ҳирот, дар мадрасаи Низомия таҳсили илмро давом мединад. Ӯ дар назди Мавлоно Ҷунайди Усулий забони арабӣ, асарҳои «Мухтасарулмаонӣ», «Алмутаввал»-и Саъдиддини Тафтазониро, ки онд ба илми баён буданд, омӯхта доир ба илмҳои хикмат ва мантиқ аз олимони машҳури замони Ҳоча Алии Самарқандӣ ва Шаҳобиддин Муҳаммади Ҷочармӣ сабак мегирад.

Ҷомӣ аз кӯдакӣ зехни бурро ва акли расо дошт. Ӯ дорон хислати ачибе буд: ба ҳар як чиз, ба ҳар як ҳодиса аз нуктаи назари танқидӣ, кунҷковӣ назар мекард, бештар ба илмҳои дақiq майлу рагбат дошт. Ҷомӣ ба як бор хондан моҳияти асосии масъаларо дарк мекард. Ӯ монанди шогирдони ди-

гар дар бахсу мунозираҳо худнамой намекард, барьакс, дар он чойхоро оро-
му ботамкин буд. Суханони Чомӣ катъй буданд ва факту далелҳои радна-
шаванда доштанд. Аз ин рӯ, ўхамеша дар бахсу мунозираи муллобачагон
голиб мебаромад. Қобилияту истеъоди Абдураҳмони Чомӣ чунон бузург
буд, ки ҳатто устодон аз ўҳдаи дарс додани ўбаромада наметавонистанд.
Дар ин бора муаллифи «Бадоевлакоеъ» Зайниддин Махмуди Восифӣ нак-
ли ачибе овардааст, ки он «Хамсаи мутахайира» («Панҷгонаи ҳайратовар»)
ном дошта, мазмуни зерро дар бар мегирад.

Онҳо панҷ нафар буданд, панҷ нафар толибilm, донишҷӯ. Ҳоло онҳо
дар хучраи мадраса нишаста, устоди худро интизоранд. Устод Мавлоно
Муҳаммади Чочармӣ вориди хучра шуд. Шогирдон – Абдураҳмон, Ҳусайн,
Шамсiddин, Довуд, Муиниддин аз чой хеста ба устод салом доданд. Дарс
саршуд. Муаллим аз онҳо вазифаи хонагиро пурсид. Ҷавоби пурра ва сахех
медоданд. Мавлоно ба шогирдон асари олими машҳур «Шарҳи таҷрид»-и
Мавлоно Алии Кӯшчиро тадрис мекард. Ҳангоми шарҳу маънидоди баъзе
масъалаҳои асар дар байни муаллиму шогирдон баҳсу мунозира авҷ меги-
рифт, гоҳо шогирдон голиб мебаромаданд.

– Ҷӣ бояд кард? «Иложи вокеа пеш аз вуқӯъ» гуфтаанд, – андеша ме-
кард, роҳ мечуст устод.

– Пас фикру тадбир он аст, ки ман худамро касал кунам ва шогирдон-
ро дар кӯи бекорӣ андозам. Вале бояд ман дар ин муддат шабу рӯз мутолия
кунам ва ба дарсгӯии шогирдон нағзтар тайёр шавам.

Мавлоно Муҳаммади Чочармӣ шогирдонро ба мӯҳлати 40 рӯз бо саба-
би «касалӣ» ва ба «табобат» машғул шудани худ ҷавоб дод. Вале шогирдон
сабаби касалии устоди худро пай бурланд. Бинобар ин онҳо карор доданд, ки
хар рӯз дар масҷиди Мулкон чамъ омада, як нафарашон муаллим шавад.

Ба ҳамин тарик, дар муддати 40 рӯз ба навбат дарс гуфтанд ва дониши
худро такмил доданд. Мавлоно Чочармӣ ҳам дар ин муддат шабу рӯз пай-
васта дар мутолия буд. Барои шогирдони «гапнодаро» саволу супоришҳои
ниҳоят душворро тайёр мекард.

Ўаз он ҳурсанд буд, ки дониши зиёде гирифтааст ва он метавонад ба
таълими яксолан шогирдон кифоят кунад.

Ниҳоят рӯзи 40-ум ба шогирдон ҳабар медиҳанд, ки устод аз «бистари
беморӣ» хестааст ва имрӯз дарс мегӯяд. Онҳо ба дарс ҳозир шуданд.

Мавлоно ба шарҳи як масъалаи муракқаб сар кард. Шогирдон пеш аз
устод ҷавоб доданд. Мавлоно ҳайрон шуд ва гуфт:

– Шогирдони азизам, ман касал набудам, мутолия кардам, хондам, то
ки ба шумо дарс гӯям. Вале, хушбахтона, шумо бузург, устод шудаед. Ҷавон
ҳам бошед, лигар шуморо ҳеч кас кудрати дарс додан надорад. Ҳамаи илм-
хоро аз худ кардаед. Ба шумо роҳи сафед металабам.

Он чор нафар шарикдарсони Чомӣ, ки зикрашон дар боло рафт, дар
ҳакикат олимони машҳури замони худ шуданд.

Баъд аз ин ҳодиса Абдураҳмони Чомӣ дар синни 23-солагиаш ба Са-

марқанд меояд. Чомӣ чанд муддат дар назди Қозизодаи Румӣ аз илмҳон хисоб, риёзиёт ва нучум таълим мегирал. Ӯ на танҳо дар назди устодаш дарс меҳонад, балки ба корҳои илми Қозизода ёрӣ мерасонад.

Чомӣ дар базмҳои муллобачаҳо иштирок намекард. Нафрат дошт. Ӯ бештар дар баҳсу мунозираҳои олимони машхур ҳозир мешуд ва агар ло-зим медонист, сухан мегуфт. Чомӣ суханро дароз намекард. Суханҳояш мӯҷаз ва бамаънӣ буданд. Дар ҷамъомади шоирон иштирок карда, бо тааммул гӯш мекард. Вале шеър намегуфт. Пай бурдан душвор набуд, ки Чомӣ ба ин пешаи эҷодӣ шавқи беандоза дорад.

Абдураҳмони Чомӣ соли 1453 ба Ҳирот меояд. Ӯ аввал хост ба хизмати дарбор равад, вале одати хушомадгӯй надошт ва нарафтанро афзалтар донист. Боз чанд муддат ба таҳсили илм, аз ҷумла, илми шеър машгул гардид. Дар ин айём Чомӣ бо яке аз бузургони ҷаравони накшбандия Саъдиддини Кошгарӣ (ваф. 1456) шиносой пайдо карда, ин фирморо кабул мекунад.

Пас аз марғи устоди рӯҳонии худ – Саъдиддини Кошгарӣ Чомӣ роҳбари маслаки Накшбандияи Ҳурросон мешавад. Ӯ муридони зиёд дошт, ба онҳо таълим медод, нозукиҳои маслаки нақшбандияро меомӯзонд. Абдулгафури Лорӣ яке аз муридони бовафои Чомӣ ба хисоб мерафт.

Сафарҳои Чомӣ. Абдураҳмони Чомӣ дар ҳаёти худ 7 бор ба сафар баромада, шаҳрҳои Самарқанду Тошканд, Форобу Марвро тамошо кардааст. Сафари охирин ва тӯлонии Чомӣ соли 1472 дар моҳи август оғоз ёфт. Ӯ шаҳрҳои Нишопур, Сабзавор, Бастом, Домғон, Қазвин, Ҳамадон, Бағదодро саёҳат карда, бо арбобони илму адаби ин шаҳрҳо воҳӯрд, сӯҳбатҳо орост. Дар ҳар ҷо Чомиро иззату эҳтиром мекарданд. Чомӣ Макка ва Мадинаро зиёрат карда, соли 1473 ба Ҳирот боз мегардад. Поёни умри Чомӣ дар Ҳирот гузашт. Ӯ ба эҷод кардани асаҳрои илмиву адабӣ батамон машгул буд. Як дақика вакти худро бекор намегузаронд. Танҳо ба мактаби адабии Ҳирот роҳбарӣ карда, ба шоирони ҷавон маслиҳатҳон муғид медод.

Чомӣ дӯстони бисёр дошт, ки бо онҳо базми шеъру суруд меорост, сӯҳбатҳои дилангез мекард. Яке аз шогирдони беҳтарини Чомӣ Алишери Навой буд. Муносабати онҳо на ҳамчун устоду шогирд, балки мисли дӯсти ҷонӣ, ду ҳамкору ҳаммаслак ба назар мерасид.

Абдураҳмони Чомӣ оилаи хуб ва фарзандони поин дошт. Вале се фарзанди адиб дар тифлӣ ва ҳурдсолӣ вафот кардаанд. Албатта, вафоти фарзандон қалби адибро ба шӯру галаён овард. Дар мотами фарзандон Чомӣ ашҳо ҳамон ҳасрат рехт, охи ҷонсӯз аз дили пурсӯз баровард. Ӯ дар марғи фарзандон марсияҳо сурудааст, ки дар онҳо сӯзу гудози падари дӯғдидагӣ басо муассир ифода ёфтааст:

Рехти ҳунӣ дил аз дидай гирёни падар,
Рахм бар ҷони падар н-омадат эй ҷони падар.
Навбаҳор омаду гулҳо ҳама рустанд зи хок,
Ту ҳам аз хок баро, эй гули ҳандони падар.

Абдурахмони Чомӣ 9-уми ноябри соли 1492 дар шаҳри Ҳирот вафот кардааст. Ҳангоми вафоти Чомӣ кариб аксарияти мардуми гирду атрофи Ҳирот либоси мотам пӯшидаанд. Ба микдори 1000 байт дар вафоти Чомӣ аз тарафи шоирон марсияҳо ва қитъаҳои таъриҳӣ эҷод шуд. Чунончи, Мавлоно Комӣ дар вафоти Чомӣ бо як сӯзу тудоз марсияе эҷод кард, ки дар он мавкеи чамъияти, хислатҳои гуманистии адиб ҳеле равшану возех инъикос ёфтааст. Мана, ҷанд байт аз он марсия:

Равнаки илму амал рафт, дар аъёни¹ ҷаҳон,
Зебу зинат ба ҷуз аз ҷуббаву дастор² намонд.
Монд аз он сарвари вҳли сухан осор басе,
Дар ҷаҳон гарни зи вҳли сухан осор намонд.
Рӯ ба девори заҳад монд касе, кӯ ҳама умр,
Бахри роҳат нафасе пушт ба девор намонд.
Ҳаргиз озурда нашуд аз суханаш хотири кас.
Дар дил аз ӯй ба ҷуз ҳасрати дилор намонд.
Рафт, эй дил, зи ҷаҳон мӯнису гамхори ҳама,
Фами ҳуд ҳӯр, ки дигар мӯнису гамхор намонд.

Оромгоҳи Абдураҳмони Чомӣ дар шаҳри Ҳироти Чумхурии Исломии Афғонистон бо номи Тахти Мазор ёд мешавад, ки ҳазорон одамони ҷаҳон зиёраташ мекунанд. Шохи мутаассиб, ҷоҳибу бехирал Исломили Сафавӣ пас аз 18 соли вафоти шоир қабри Чомиро оташ зад, вале ба максад нарасид, зоро оромгоҳи шоирӣ бузург кошонан дили ҳалқоҳи ҷаҳон аст.

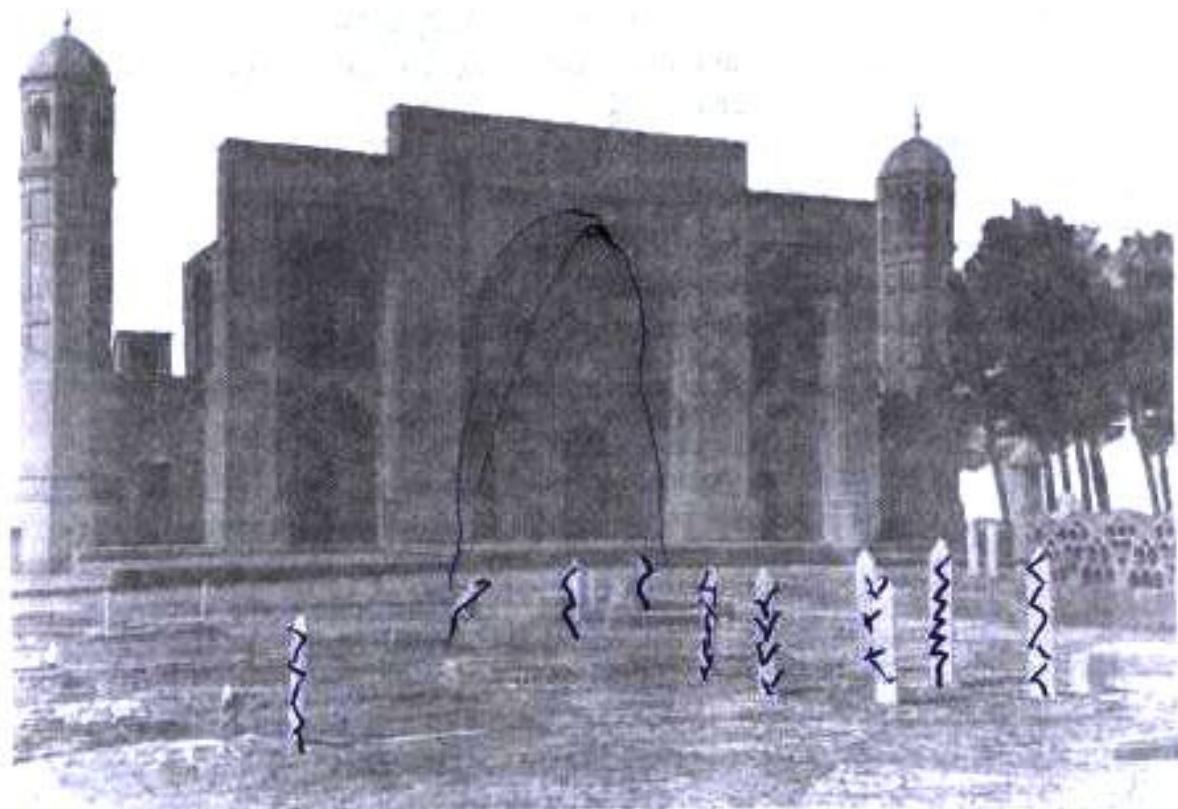
Мероси адабӣ Абдураҳмони Чомӣ умри дарозу пурбаракате дидаст. Вале онро зоёв нагузаронида, барои наслҳон оянда осори пурарзиши илмию адабӣ мерос гузаштааст. Ӯ кариб 50 соли ҳаёти ҳудро ба оғариҷани асарҳон илмӣ ва сурудани ашъори дилангезу достонҳои барҷаста сарф кардааст. Шогирдон ва ҳамзамонони Чомӣ микдори асарҳон ӯро аз 46 адад зиёд медонанд. Масалан, дар ин бора шогирди наздики Чомӣ Камолиддини Бинӣ чунин мегӯяд:

Чомӣ, он офтоби нурояй,
Он мунаvvар ба нури субҳонӣ.
Буд аз ҷил зиёд таснифаӣ,
Рӯ дар зъҷоз карда таълифаӣ.

Соли 1503 куллиёти Чомӣ аз тарафи дӯстонаш тартиб дода мешавад, ки он нусха то замони мо омада расидааст. Асарҳое, ки дар куллиёти адиб ҷамъ оварда шудаанд, илмҳои гуногун: нучум, фалсафа, забоншиносӣ, адабиётшиносӣ, тафсир, ҳадис, фикҳ, аҳлоқ, мусиқӣ ва гайтаро дар бар мегиранд. Махсусан, асарҳон илмие, ки доир ба арӯзу қофия, мусиқӣ иншо шу-

¹ Аъён — бузургон, донишмандон, сардорон.

² Ҷуббаву дастор — ҷомаю салла.

Оромгоҳи Ҷомӣ дар Ҳирот.

даанд, қимату арзиши зиёд доранд. Асари тарҷумаи холии ў «Нафаҳот-улунс» дар бораи ҳаёту фаъолияти 616 мард ва 34 зан маълумот медиҳад, ки аксарияти онҳо уламо, шайхони бузурги асрҳои гузашта ва шоиронанд. Дар «Алфавоидуззиёя» Ҷомӣ дар бораи коидаю конуни забони арабӣ ва усули таълими он фикру мудоҳизаҳои судбаҳш баён мекунад. Ҳоло ҳам дар мадрасаю мактабҳои Афғонистон, Ирок, Ҳиндустон, Покистон ва Эрон асари мазкур ҳамчун китоби дарсӣ барои омӯҳтани забони арабӣ истифода мешавад.

Вале бояд эътироф кард, ки Абдураҳмони Ҷомӣ дар таърихи ҳаджи мо ҳамчун нависанда ва шоир маълуму машҳур аст. Ҳанӯз дар ҳамон замон шӯҳрат ва эътибори Ҷомӣ ҳамчун шоир ба қишварҳои гуногун пахн шуда аст. Ба ин нукта ҳуди Ҷомӣ ишорат карда мегӯяд:

Атар ба форс равад корвони ангъорам,
Равони Саъдию Ҳофиз кунандаш истиқбол.
В-агар ба Ҳинд расад Ҳусраву Ҳасан гӯянд,
Ки: «Эй ҷаҳони ҳунар, марҳабо, таол, таол!»¹

Аз Ҷомӣ се девон, «Ҳафт авранг» (иборат аз ҳафт маснавӣ), «Баҳористон» ва «Чихил ҳадис» ба мо омада расиздаанд, ки ҳар қадоми онҳо дорои аҳамияти

¹ *Таол, таол* — ҳуш омадӣ, ҳуш омадӣ.

калони адабиву эстетикй мебошанд. Абдурахмони Чомий фольолияти адабии худро аз сурудани ашъори лирикӣ – газал, касида, рубой, китъа ва гайра сар кардааст ва то охирин умр онро давом додааст. Дар эҷодиёти шоир газал мавқеи асосӣ дорад. Масалан, дар девони аввал – «Фотихатушшубоб» 1016 газал, дар девони дуюм – «Воситатулисӣ» 493 ва дар девони сеюм – «Хотиматулҳаёт» 296 газал омадааст, ки микдори умумии онҳо 1805 газалро ташкил медиҳад. Ё ба тарзи лигар гӯем, агар абёти се девон 16 ҳазору 629 байтро ташкил дихад, аз он 13 ҳазору 17 байташ газал аст, ки он 78 фоизи ашъорро ташкил медиҳад. Ба ҳамин маънӣ ишора карда, худи шоир чунин мегӯяд:

Ҳаст девони шеъри ман аксар,
Газали ошикони шайдой,
Ё фунуни насоҳа асту ҳикам,
Мунбаис аз шуури доноӣ.
Зикри дунон наёбӣ андар вай,
К-он бувад нақди умрфарсой.

Қасида дар девонҳои шоир чои дуюмро мегирад, ки микдори онҳо 53- то мебошад. Қасидаҳои Чомий ҳаҷман хурд буда, аз 8 то 15 байтро ташкил медиҳанд. Мавзӯъҳои асосии онҳо масъалаҳои фалсафӣ, панду ҳикмат, шарҳи ҳол ва гайраро дар бар мегиранд. Қасидаҳои «Луччатуласрор», «Ҷилоуррӯҳ» ва «Рашҳи бол ва шарҳи ҳол» дар мавзӯъҳои боло суруда шуда, кимату арзиши зиёде доранд. Чунончи, шоир дар қасидаи «Луччатуласрор» ба масъалаҳои тарбиявию ахлоқӣ дикқат дода, таъкид менамояд, ки ҷавононро аз қӯдакӣ бояд тарбия кард, ба роҳи рост ҳидоят намуд, зоро ба ақидаи шоир, ҷавонон ҳам ба мисли дарахтони навбар ё навниҳои нозуқ мешаванд. Агар ин ниҳоҳо аз хурдӣ тарбият ёбанд, хосили аъло мединанд ва ҷавонон низ, чун ба камол мерасанд, корҳои нек ва судбахш ҳоҳанд намуд:

Дар ҷавонӣ саъӣ кун, гар бехалал ҳоҳӣ амал,
Мева бенуксон бувад, чун аз дарахти навбар аст,

Баъдан Чомий дар қасида таъкид мекунад, ки агар шаҳс соҳиби донишу камолот бошад, хеч гоҳ гадо нест, ў шоҳ аст:

Гар надорад симу зар доно, манех номаш гадо,
Дар бараҳаш дил баҳри дониш, ў шаҳи баҳру бар аст.

Дар эҷодиёти Чомий рубой, китъа, тарҷеъбанд, таркибанд, мураббаъ, фард дила мешавад, ки онҳо аз лиҳози маънӣ ва санъати суханварӣ дар поян баланд меистанд. Чомий дар рубоиёт ва китъаоти худ бештар фикрҳои панду ахлоқии худро ифода кардааст. Чунончи, дар китъаи зерин ба як масъалаи мухими рӯзгори хеш даҳл намуда, таъкид менамояд, ки инсон бояд меҳнатдӯст бошад. Ў бояд омӯхтан ва меҳнат карданро барои худ ор надонаад,

аз пайи номи падар нашавад, балки фазлу хунари худро дар назди мардум нишон диҳад. Агар ин сифатҳоро надошта бошад, мисли шохи бехосили дарахти мевадор аст, ки он чун ҳезум аст:

Ҳар писар, к-ӯ аз падар лофад, на аз фазлу хунар.
Филмасал гар дидаро мардум бувад, номардум аст.
Шохи бебар гарчи бошад аз дарахти мевадор,
Чун наёрад мева бор, индар шумори ҳезум аст.

**Мазмун ва мундариҷаи
идеевии газалиёти
шоир**

Дар эҷодиёти Абдураҳмони Ҷомӣ, чунон ки қаб-
лан арз кардем, газал мавқеи асосӣ дорад.

Ҷомӣ дар сурудани газал ба шоирони бузурги
гузашта – Саъдии Шерозӣ, Ҳусрави Дехлавӣ, Ҷалолиддини Румӣ, Ҳофизи
Шерозӣ ва Камоли Ҳучандӣ пайравӣ намудааст:

Ин назми туст, Ҷомӣ, ё тоза дастай гул,
К-аз «Бӯстои»-и Саъдӣ табъи Камол баста.

Ин пайравӣ дар мазмуну мундариҷа ва шаклу композитсияи он мушо-
ҳида мешавад. Газалҳои Ҷомӣ асосан аз 7 байт иборатанд. Мавзӯи газали-
ёти шоир танкиди замону ахли ҷоҳ, беадолатӣ, орзуу умеди ҳалқ ва гайра-
ро дар бар мегиранд. Масалан, дар газали поён ба ахли ҷоҳу сарват, яъне
шоҳону ҳокимони вакт ҳитоб карда мегӯяд, ки шумо дили осуда, зиндагии
пурнишот ва айшу нӯши шоҳона доред, магар аз ҳоли мазлумон, бечорагон
вокифед?

Осудадило, ҳоли дили зор чӣ донӣ?
Хунхории ушишоқи чигархор чӣ донӣ?
Ҳаргиз наҳалида ба кафи пои ту ҳоре,
Озурдагин синан афгор чӣ донӣ?
Шаб то ба сахар ҳуфта ба ҳилватгаҳи нозӣ,
Бекобии ин дидай бедор чӣ донӣ?

Дар газали дигарааш Ҷомӣ амалдоронро саҳт мазаммат намуда, таъ-
кид менамояд, ки шумоёнро замонаи «номард» соҳибмансаб кард, вале
шумо дар асл нокасу бадкирдоред. Ҳеч кас ба ин беадолатии замона ризо
нест, вале мачоли сухан гуфтан надоранд. Аз ин роҳ баргардеду ба ҳалқ
некӣ кунед:

Фарра машав, ки хоча ба некӣ ситоядат,
Балмардни замона туро некмард кард.
Гир кард хун дилам, чу забон аз сухан, вале,
Бо ӯ киро мачоли сухан, ҳар чӣ кард, кард.

Шоир дар рӯзгори хеш медиҳ, ки дар дарбори шоҳон як тӯда одамони
каллоб ва бехирад ҷамъ омада айшу нӯш мекунанд. Онҳо дар ҳалли бисёр

мастьалаҳои мухими давлатӣ очизӣ мекашанд. Ҷомӣ онҳоро ба зог ва чугӯз монанд кардааст:

Ба қасри инграту айвони айши шоҳон бин,
Ки зог нағмасаро гашту чутӯз қофиясанҷ.

Ҷомӣ, ки худ яке аз пешвоёни маслаки тасаввуф аст, дар зиндагӣ му-шоҳида кард, ки бъазе шайхону зоҳидон ва сӯфиён дар зоҳир диндору худоҷӯянд, вале дар амал онҳо фиребгару беномусанд. Барои молу чиз оммаро фиреб медиҳанд. Шоир онҳоро ба анкабут, ки барои сайди магас тор метанад, монанд кардааст:

Шайхи шӯҳратҷӯи раъноро тамошо кун, ки чун
Дар либоси хос зоҳир шуд фиреби омро.
Мекашал доме пайи сайди магас чун анкабут,
Шоҳбозе ку, ки аз ҳам барқанад ин домро?

Оре, ин шоҳбоз худи шоир аст. Ӯ пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон кашида, сираташонро ошкор кардааст. Ҷомӣ дар бораи онҳо бо ҳаяҷону изтироб сухан меронад. Ӯ ҳалкро даъват менамояд аз ин гуна ашхос дурӯз ҷӯянд, зеро онҳо монанди деву дад одамони бад ҳастанд. Ба ақидаи шоир бояд ҳамеша бо некон, бо хирадмандон ҳамсӯҳбат шуд:

Дило, зи кайди ҳарифони бехирал бигрез,
Ту мурғи зирракӣ, аз доми деву дад бигрез.
Кабули сӯҳбати некон агар най, боре.
Яке бикӯш, зи ҳамсӯҳбатони бад бигрез.

Ҷомӣ таҷрибаи бойи ҳаётӣ дорад. Ӯ инсонро ба роҳи рост хидоят кардааст. Шоир дар баробари мазаммати ашхоси дилсиёҳ, золиму бад-кирдор, ба мардуми меҳнатӣ, ба бечорагон муҳаббати беандоза дорад. Ҷомӣ дар газали зер бечорагонро аз золимон ҳимоят мекунад. Шоир ба золимон хитоб карда мегӯяд, ки озор додани арбоби сафо, яъне одамони дилсоф, аз ҳалқ тамаъ ҳостани шумо кори бехирадон аст. Ҳар кореро, ки ба худ нолоику ноҳуб донед, онро ба дигарон низ раво набинед, зеро дили мискинон мисли шиша нозук аст. Агар шиша шиканад, онро пайванд кардан мушкил мебошад:

Эй, дар ин кози амонӣ ба ғаму шодӣ банд,
Бандай нағси худӣ, даъвии озодӣ чанд?
Лаб ба ҳар тӯъма маёлӣ, ки дандон шиканад,
Бар сари хони фурӯмоя зи полудаву қанд.
Сангӣ озор мазан бар дили арбоби сафо,
Қомад осон шикани шишаву мушкил пайванд!

Нописандила фитад таври ту, Чомй, хамаро,
Хар чй бар худ маписандй, дигаронро маписанд.

Чомй он касро инсони комил мешуморад, ки меңнат мекунад ва бо
меңнати ҳалоли худ зиндагий менамояд. Вай ба одамони хушомадгү, коргу-
рез ва муфтхүр нафрат дорад. Аз ин чост, ки Чомй одамонро ба нигоҳ дош-
тани шарафи инсонии худ даъват кардааст. Ў дар ин байти газалаш касеро.
ки аз пайи молу мулк шабу рӯз дар такопӯй аст, мазаммат намудааст ва
онхоро ба каноат, ба рохи ҳақ, ба тоату ибодат хидоят кардааст:

Чомй, ба мулку молу ба хар сифла дил мабанд,
Кунчи фарогу ғанчи қаноат туро бас аст.

Дар газали дигараши шоир қашидани озори миннати дунон, сифлагонро нафратовар ва беномусий ҳисоб мекунад. Бинобар ин бо камии худ
қаноат карданро авлотар мешуморад:

Чомй, зи хони ризк чу ионе кифоят аст,
Озори бори миннати дунон ҷаро қашам?

Шоир дар газалиёташ ишқи аллоҳ ва баъдан ишқи поки инсониро су-
рудиааст. Бесабаб нест, ки шоир «Кори Чомй ишқи хубон аст», – мегӯяд.
Адиг ғоҳе аз дидори ёр шоду масрур мегардад, меболад, ба ҳаяҷон меояд ва
маъшукан худро ҳамчун як бут парастиш мекунад:

Чомй, аз ман саҷдаи тоат мачӯй,
Чун ман акнун пеши бут сар мондаам.

Барои он ки ёри маҳбуб ҳуршеди авчи кибриё аст, мегӯяд шоир, – бе ў
зиндагий лаззате, саодате, максаде надорад. Ёру маҳбуни қаҳрамони лирикӣ
парвардигор мебошад:

Бар ҳоки раҳ чу соя фитолему ҳамчунон,
Ҳуршеди авчи қунгураи кибриёст¹ ёр.

Қаҳрамони лирикӣ аз рӯза гирифтани маҳбуни худ розӣ нест. Зоро ёри ў
мучассамаи олами зебоист ва рӯза ўро бехолу бемадор, ҳаробу логар мекунад.
Аз ин чост, ки шоир аз ёри худ ҳоҳиш ва илтиҷо мекунад, ки рӯза нагирад:

Нашояд, эй маҳи ҳуршедруҳ, туро рӯза,
Ки нест бар маҳу ҳуршед ҳеч чо рӯза...
Тани ту коҳаду ҷони ҳазор сӯҳтадил,
Макун, макун, ки набошад туро раво рӯза.
Басе намонд, ки созад чу моҳи нав борик.
Маро фирохи чамоли туву туро рӯза.

¹ Кибриё – бузургӣ, азамат, авчи фалак.

Чомй дар газали «Ид шуд» ҳамчун як ошики бебоку хиссиеётпарвар намудор мешавад. Барон ӯ дидани ёр, дидори ёр ид аст. Шоир аз хама идхо (курбон, рамазон) ҳамон соату вактеро, ки ба дидори ёраш мушарраф шудааст, авлотар мешуморад. Албатта, ёри каҳрамони лирикӣ Худон Мутаол аст ва шоир ишқи ўро сурудааст:

Ид шуд, ҳар кас зи ёре идие дорад ҳавас,
Иди мову идии мо дидани рӯи ту бас.
Иди мардум дидани маҳ, иди мо дидори ту,
Ҳамчу или мо муборак нест или ҳеч кас.

Дар ин газал хиссиёти ботинии шоир басо рангин ва зебо ифода ёфтааст, Чомй ҳангоми баёни матлаб аз санъати таносуби сухан, такрор, тавсиф ва тазод бо камоли маҳорат истифода бурдааст. Такрор ёфтани калимаи «Ид», муқобил гузоштани «Ид» бо «Иди мардум» ба газал оҳанги зебо бахшидаанд, ҷозиба ва самимияти онро афзун гардонидаанд.

Дар газалиёти шоир табиат бо як зебони нотакори шоирона тасвир ёфтааст. Фасли баҳор, тамошои бӯстон, шукуфтани гулҳо умрро дароз карда, ба инсон рӯху мадори тоза мебахшанд ва бояд ҳар як фард аз зебоиҳо истифода барад. Чунин аст мақсади Чомй:

Мехиромад сӯи бустон шоҳиди раъони гул,
Меравад оби равон, то сар ниҳад бар пои гул.
Ёфт абр аз сим ришта, сӯзан аз зар соҳт меҳр,
То сабо дӯзад қабон лутф бар болон гул.

Абдураҳмони Чомй натанҳо дар сурудани жанрои
«Ҳафт авранг» ва хурди лирикӣ мартабан бузург дошт, балки дар эҷод
таркиби он намудани достонҳои ҳаҷман калони ишқӣ, ахлоқӣ маҳорату истеъоди комилро доро буд. Ӯ дар солҳои охири ҳаёташ дар пайравии «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Амир Ҳусрави Дехлавӣ 7 достони мустақил гуфтааст. Ба ҳамин тарик, миқдори достонҳои «Ҳамса»-ро зиёд намуда, ба 7 расондааст.

Чомй ин ҳафт достони ҳудро ба ҳафт ҳазинаи пурганҷ, ба ситораҳои Ҳафт додарон монанд кардааст. Агар, мегӯяд шоир, ин Ҳафт додарон дар осмон шӯҳратманд бошанд, ин ҳафт достони ман дар замин бо номи «Ҳафт авранг» мақоми хоса доранд:

Ин ҳафт сафина дар сухан якранганд,
В-ин ҳафт ҳазина дар гухар ҳамсанганд.
Чун ҳафт бародаранд бар ҷарҳи баланд,
Номӣ шуда бар замин ба «Ҳафт авранг»-анд.

Достонҳои Чомй чи аз ҷиҳати бандубасту композитсия ва чи аз ҷиҳати тасвири воеаю ҳодисаҳо аз достонҳои Низомӣ ва Амир Ҳусрав фарки қалон доранд. Шоир ба ин маънӣ ишорат намуда, изҳор менамояд, ки бояд ҳар

кас бо меҳнати ҳалоли худ зиндагӣ кунад, ном барорад. Дар оғаридани асар низ бояд ҳамин тавр бошад. Вагарна ба ақидаи шоир, тири мақсуд ҳаргиз ба нишон намерасад:

Гавҳар чу тавон зи кон гирифтан,
Сустӣ бувад аз дукон гирифтан.
Чон аз кафи дасти хеш кардан,
Об аз нами ҷӯн хеш хӯрдан.
Бех зон ҳи хӯрӣ ба қосай зар,
Аз ҳавзаи сокиёни дигар¹.

Чомӣ ҳурсанд аз он аст, ки ба Низомию Амир Ҳусрав пайравӣ карда-аст, вале асарҳои ў маҳсусиятҳои худро доранд:

Ҳар сӯ ҷӯе зи об ронам,
Ҳам худ ҳӯрам об, ҳам ҳӯронам.

Мусаллам аст, ки маснавиҳои «Силсилатуззахаб» ва «Саломон ва Абсол» тозазҷоданд. Панҷ достони дигар дар ҷавоби панҷ достони «Хамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ ва Ҳусрави Дехлавӣ иншо шудаанд. Инак дар зер мувоғики тартиби соли таълифашон дар бораи достонҳои «Ҳафт авранг» ба тарики мухтасар маълумот ҳоҳем дод.

1. «Силсилатуззахаб» («Занҷирҳои тиллой»). Ин маснавӣ аз се дафтар, яъне се қисми қалон иборат буда, дар тӯли 17 сол, дар байни солҳои 1468–1485 навишта шудааст. «Силсилатуззахаб» аз ҷиҳати ҳаҷм бузург буда, қариб 6200 байтро дар бар мегирад. Ин маснавии шоир бештар ба масъалаҳои некӯкорӣ, адлу дод, хизмат ба ҳалқ, мазаммати хислатҳои бади ҷисонӣ: тамаъкорӣ, дурӯғгӯй, инчунин танқиди аҳли ҷоҳ, сӯфиёну шайхони

¹ Достонҳои Низомӣ ва Амир Ҳусравро дар назар дорад.

риёкор ва гайра бахшида шудааст.

Чомй барои таквияти фикраш аз хаёту зиндагии шахсони бузурги таърихӣ алоказамандона хикояту латифаҳон намакини ҳалқиро ба риштан назм кашидааст.

Чомй инсонро аз ҳама чиз бузургтар мешуморад. Дар маснавии «Силсилатузаҳаб» ва умуман дар ҳамаи маснавиҳои шоир образи инсони комил, инсони заҳматкаш дар ҷои аввал меистад. Шоир дар бораи онҳо бо як самимияту эҳтиром сухан меронад. Чомй ба шоҳону ҳокимони зулмпеша нафрат дорад. Шоир ҳалқро қуввайи пуриқидори давлат ҳисоб мекунад. Ӯ ба ҳокимон хитоб карда чунин мегӯяд:

Ҳак нишондат ба таҳти додгарӣ.
То кунӣ пеши тегҳо сипарӣ.
На ки ҳуд теги ҳунфишон бошӣ,
Оғати ҷони ину он бошӣ.
Адлро рӯ ба ҷарҳи воло¹ кун,
Зулмро дар таҳи адам² ҷо кун,
Дасти золим агар наёрӣ баст,
Ки наёрад ба кори ҳалқ шикаст,
Бар ҷаҳон шаҳриёр ўст, на ту,
Соҳиби иқтидор ўст, на ту.

Дар маснавӣ хикояҳои воқеене, ки аз хаёту зиндагии инсонҳо гирифта шудаанд, хеле зиёданд. Ҳоло барои мисол аз дафтари саввуми «Силсилатузаҳаб» хикояти «Пиразане, ки роҳ бар Санҷар гирифта ва додҳоҳӣ кард»ро меорем.

Пиразане дар шаҳри Марв зиндагӣ мекард. Умраш қариб ба сад расида буд. Вай чор фарзанди ятим дошт. Зиндагиаш нюхоят бо факири мегузашт. Бо пораи ноне аҳли оила қаноат мекарданд. Чунончи:

Хуфта дар ҳонаам се-чор ятим,
Дилашон баҳри ним нон ба ду ним.

Як рӯз он се-чор ятим орзуи ангур мекунанд. Пиразан барои ҳоҳиши фарзандонашро бачо овардан ба дехи ҳамсоя меравад. Одамони дех ба пиразан як сабад ангур медиҳанд. Вале дар роҳ ду сипоҳии шоҳ аз кучое пайдо шуда, пиразанро мезананд ва сабади ангурашро горат мекунанд.

Пиразан гирёну нолон ба назди шоҳи замон Санҷар меояд ва аз кирдори сипоҳиён шикоят оғоз мекунад:

Як-ду бедодгар зи лашжари ту.
Дар раҳи адлу зулм ёварӣ ту.
Ба мани ҳаста горат оварданд.
Сабадам з-орзу тихӣ карданд.

Дар охир ҷои гиряву лобаи пиразанро ҳашму газаб фаро мегирад. Вай хитоб карда ба шоҳ мегӯяд:

¹ Воло — баланд, ба авчи аъло.

² Адам — нестӣ, фано.

Ин чй шохиву мамлакатдорист,
Дар дили халқ тухми гамкорист?
Даст из адзу лод доштай,
Золимон бар чаҳон гумоштай!
Чашм бикшю чу оқибатнион,
Бинигар холи зори мискинион.

Суханҳои охирини пиразан ба шоху шоҳзодагони давраи темурӣ равона карда шудаанд. Дар ин замон шоҳзодагон ба айшу нӯш дода шуда, халқи бечора аз дasti одамони онҳо азобу ранҷ мекашид. Дар ин ҷо Ҷомии бузург суханҳои нафратомези ҳудро ба шоҳони замонааш аз номи пиразани мазлум баён кардааст.

2. «Саломон ва Абсол». Ин достон соли 1480 ба анҷом мерасад ва аз 1110 байт иборат аст. Мавзӯи асосии достон ситоиши ишқи илоҳӣ буда, дар зимни он ба тарни рамз бисёр масъалаҳои ирфонӣ ва панду аҳлоқӣ баён шудаанд.

3. «Тӯҳфатулаҳрор». Ин достон дар пайравии достони «Махзануласрор»-и Низомӣ ва «Матлауланвор»-и Ҳусрави Дехлавӣ соли 1481 навишта шудааст. Дар ин бора Ҷомӣ чунин мегӯяд:

Субҳи тараб «Матлаи анвор»-и ўст,
Чайби алаб «Махзани асрор»-и ўст.

Ҳачми маснавӣ 1712 байтро ташкил медиҳад. Вай аз ҷиҳати мазмунӣ ва сабки ниғориши ба «Махзануласрор» хеле наздикий дорад. Аз ҷумла, монанди асари Низомӣ маснавӣ аз ҳамду муноҷот шурӯъ гардида, пас аз он 20 мақола ё боб меояд. Ин бобҳо ба мавзӯъҳон мухталифи ирфонӣ, яъне пайдоиши оламу оғариниши одам ва ғайра баҳшида шуда, инчунин олимони беамал, сӯфиёни риёкор, шоирони тамаъкор ғазаммат карда мешаванд.

4. «Сабҳатулаброр» («Донаҳои некӯкорон»). Ҷомӣ дар ин маснавӣ бештар ба масъалаҳои фалсафиву динӣ аҳамият додааст. Вай аз 2885 байт иборат буда, соли 1482 таълиф шудааст. «Сабҳатулаброр» аз мукаддима, кисматҳон анъанавӣ, 40 иқд ё фасл ва хотима таркиб ёфтааст. Шоир дар бисёр фаслҳои асарааш шоҳони вактро ба некӯкорӣ, адолатпарварӣ даъват кардааст. Дар асар тамсилҳои аҳлоқӣ бештар оварда шудаанд. Ин асар аҳамияти қалони таълимию тарбиявӣ дорад.

5. «Юсуф ва Зулайҳо». Достони мазкур дар соли 1483 навишта шуда ҷавоб ба достони «Ҳусраву Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ мебошад. Вай аз 4000 байт иборат аст. Мавзӯи достони шоир ишқ буда, яке аз маъруфтарин асарҳои Ҷомӣ ба ҳисоб меравад. Достони «Юсуф ва Зулайҳо» ба эҷодиёти адібони минбаъдаи Шарқ таъсири қалон расондааст.

6. «Лайлӣ ва Мачнун». Ин достон соли 1484 ба итном мерасад ва дорои 3860 байт аст. Ҷомӣ достони ҳудро дар ҷавоби «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомии Ганҷавӣ сурудааст. Мавзӯи достон ишқ аст.

7. «Хирадномаи Искандарӣ». Достони охирини «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ ба шумор меравад.

Искандар дар адабиёти ҷаҳонӣ яке аз образҳои барчасти ба ҳисоб меравад. Дар бораи ҳаёту зиндагӣ ва кору амалиёти Искандари таърихӣ, ки дар солҳои 356–323 то мелод дар Юнони қадим умр ба сар бурдааст, асарҳои зиёди таърихӣ ва адабӣ оғарида шудаанд. Дар адабиёти тоҷику форс аввалин шоире, ки дар бораи Искандар асар эҷод кардааст, Абулқосими Фирдавсӣ мебошад.

Вай дар қисмати таърихии «Шоҳнома» ҷангу хунрезихо, забту лашкаркашиҳои Искандарро хеле ба тафсил ҳикоят мекунад. Фирдавсӣ Искандарро ҳамчун шоҳи горатгар, золим ва забткор, ки дар ҳакикат ҳамин тавр буд, нишон додааст. Ин ҳусусият дар «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ ба назар намерасад. Дар Низомӣ Искандар шоҳи қишваркушо, далеру шучӯз ба қалам дода шудааст.

Чомй дар эҷод намудани достони «Хирадномай Искандарй» ба Низомӣ ва Амир Ҳусрав пайравӣ кардааст. Вале достони ўз достонҳои дар боло номбурда фарки қалон дорад. Агар дар «Шоҳнома» ва «Искандарнома» ҳарбу зарби майдони ҷанг, катлу горат, қаҳрамонию ғидокории Искандар дар ҷои аввал бошад, дар достони Чомй аклу зикороти инсони хирадманӣ мавқеи асосӣ дорад. Дар асари Чомй Искандар пеш аз ҳама ҳамчун шоҳи бомаърифату хирадманӣ тасвир ёфтаваст. Аз ин ҷо, ки Чомй ба достон номи «Хирадномай Искандарй»-ро муносиб дидаст.

Асари Чомй низ мисли достонҳои дар боло зикршуда дар баҳри мутакориби мусаммани маҳзуф эҷод шудааст. Достон аз 2315 байт иборат буда, соли 1485 ба анҷом мерасад.

Сюжети асар. Пас аз баёни бобҳои анъанавӣ – наъту муноҷот қисмати асосии достони «Хирадномай Искандарй» шурӯъ гардидааст. Файлакус¹ подшоҳи Юнонзамин дар айёми ӯриёнсолагиаш писардор мешавад. Ӯро Искандар (Александар) меноманд. Файлакус Искандарро ба тарбияи Арасту² медиҳад. Арасту ба Искандар ilmҳои гуногуниро пурра меомӯзонад. Файлакус дар назди олимони бузург аз писараш имтиҳон мегирад. Ӯ аз донишу фаросат ва маърифати фарзандаш ҳурсанд мешавад. Баъд аз ин Файлакус аз Арасту ҳоҳиш мекунад, ки барои пеш бурдани кори давлатдории Искандар хирадномае нависад. Арасту хирадномаро ба анҷом мерасонад. Дар ин айём Файлакус вафот мекунад. Искандар ба маснади шоҳӣ менишинаад. Баъди ин дар достон хирадномаҳои олимони бузург Арасту, Афлотун (Платон), Сукрот (Сократ) ва боз чор донишманди дигар оварда мешаванд. Ин хирадномаҳо бештар ҳарактери таълимию тарбиявӣ доранд. Пас аз ҳар як хираднома Чомй барои тасдиқи фикраш аз ҳаётин шахсони бузург саргу-

¹ Файлакус – Филипп II, подшоҳи Юнон, соли 336 пеш аз милод ба қатл мерасад.

² Арасту ё Аристотолис – Аристотел, файласуфи машҳури Юнони қадим. Дар байни солҳои 384–312 пеш аз милод умр ба сар бурдааст.

заштеро накл намуда, инчунин хикояҳои тамсилӣ меорад. Мазмунни хикояҳои овардашуда ба хирадномаҳо саҳт алокаманд мебошанд.

Дар давраи ҳукмрониаш Искандар роҳи адлу додро пеш мегирад. Ӯ ба мамлакатҳои гуногуни Фарбу Шарқ лашкар кашида, онҳоро забт менамояд ва шаҳрҳо бино мекунад. Ба Хитой рафта, бо хокон сулҳ мебандад ва аз Ӯ дар бораи каноату шикастнафсӣ панди судманд мегирад. Аз он ҷо ба Ҳиндустон лашкар кашида, бо баражманон (донишмандони Ҳинд) вохӯрда, сӯҳбат менамояд. Баъд Ӯ ба шаҳре мерасад, ки дар он шаҳр на шоҳ хасту на гадо. Ҳама баробар ва бародарона зиндагӣ мекунанд. Зулму истисмор таомонан нест. Искандар хеле мутаассир мешавад. Аз одамонаш чудо шуда ба кӯхи Қоф меравад. Аз он ҷо пас гашта роҳи ватанро пеш мегирад. Вале ҳангоми бозгашт, дар биёбоне вафот мекунад. Даҳ нафар ҳаким Искандарро ба некӣ ёд мекунанд. Пас тобуташро ба Искандария ба назди модараш меоранд ва ҳакимон ба модари Искандар таъзияномаҳо менависанд. Бо ҳамин достон ба охир мерасад.

Идеяи шоҳи одил ва мърифатпарвар (Аз сюжети достон чунин ба назар мерасад, ки Искандар аз рӯзе, ки ба сари таҳт нишаст, дар кишвар аллу адолатро баркарор намуд.) ба ҳар мамлакате, ки мерафт, барои ободию осудагии мардуми онҷаю кӯшиш мекард, шаҳрҳои нав месоҳт. Аз ин ҷиҳат достони Ҷомӣ, ба маснавиҳои шонрони гузашта то андозае шабех аст. Ба ақидан Ҷомӣ танҳо шоҳи донишманд одилу ҳалқпарвар мешавад. Искандар ҳам марди фозил ва хирадманд буд. Ӯ мамлакатро аз рӯи хирадномаҳо, ки онҳоро файласуфон навишта буданд, идора мекард. Дар ин ҷо адиб роли хирадро баланд бардоштааст. Ҷомӣ ба ҳамин маъний ишорат карда мегӯяд:

Кунун қардаам пушти ҳиммат қавӣ.
Дихам маснавиро либоси навӣ.
Кухан маснавиҳои пирони кор.
Ки мондаст из он рафтагон ёлгор.
Агарчи равонбахшу ҷонпарвар аст.
Дар ашъори нав латзати дигар аст.
Ба як силк ҳоҳам чу гавҳар ҳайил.
Хирадномаҳо, к-аз Сикандар расид.
Хираднома з-он ихтиёри ман аст.
Ки афсонахонӣ на кори ман аст.
Зи асрори ҳикмат сухан рондан.
Бех аз қиссаҳои кухан ҳондан.

Идеяи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии ҳалқ сарҷашма мегирад (Дар ҷамъияти гуломдорӣ ва феодалий мардуми оддӣ ҳамеша аз шоҳону ҳокими-ни вакт зулму бедодӣ медианд. Бинобар ин, орзу мекарданд, ки шоҳон одил ва адолатпарвар бошанд. Ин танҳо як орзу ҳаёли ҳоме буд, ки ҳалқ дар осораш, дар зимни наклу ривоятҳо, афсонаю қиссаҳо ифода кардааст. Ғояи шоҳи одил аз эҷодиёти даҳанакии ҳалқ ба асарҳон шонрони бузурги

мо дохил гардидааст. Чомй бошад, ин идеяро дар симои Искандари таъриҳӣ нишон додааст. Искандари Чомй марди фурӯтан ва фозилу доност. Ҳангоме ки падарааш вафот мекунад, мисли бисёр шоҳзодагони темурӣ-Бадеуззамон, Ёдгормирзо, Ҳалилсултон, Абӯсаид, Абдулатиф ва дигарон барои ҷоҳу мансаб талош накарда, хуни бародару падарро нарезонда, ба таҳти шоҳӣ наменишинаад. Ӯ ба ҳалқ муроҷиат қарда мегӯяд, ки ман даъвои подшоҳӣ надорам. Ҳар касеро қабул кунед, ихтиёр доред. Ман ҳам мисли шаҳрвандони ин қишвар ҳастам, бартарие надорам:

Надорам зи қас поян бартарӣ,
Ки бошад моро воян¹ сарварӣ.
Зи ҳайли шумо ман яке дигарам,
Хаёли сарӣ нест андар сарам.
Маро бо шумо нест рои ҳилоф,
Аз ин тирагӣ дорам оина соғ.
Бичӯед аз баҳри ҳуд меҳтаре,
Қарампарваре, маъдалатгустаре²,
Бувад бо раоё³ ҳама ҷарбу нарм,
Нигаҳдори эшон зи ҳар сарду гарм.

Аммо ҳалқаз Искандар лида шаҳсн лоиқу арзандаро наёфта, ҳуди ўро ба маснади шоҳӣ даъват менамояд:

Ки: «Шоҳо, сару сарвари мо тӯй!
Зи шоҳон ҳамин меҳтари мо тӯй».

Искандар, ҳангоме ки ба таҳт менишинаад, қасам ёд мекунад, ки ҳаргиз аз роҳи адолат намегардад:

Зи илҳоми адлам кунад баҳраманд,
Нағфтагӣ ба ҷуз адл ҳечам писанд.

Ӯ танҳо як мақсаду як орзуе дорад:

Риҳонам зи гам ҳар гамандешро,
Кунам марҳаме ҳар дили решро.
Чу шоҳ аз раият бувад комҳоҳ,
Гадо бошад андар ҳакикат, на шоҳ!

Чомй дар баёни ин масъала, яъне интихобӣ будани шоҳ нисбат ба гузаштагон ва ҳамзамононаш қадами ҷиддие ба пеш ниҳодааст.

Абдураҳмони Чомй лоиқи подшоҳӣ ҳамон шаҳсеро медонист, ки бо маърифат, донишманду хирадманд бошад. Илова бар ин, шоҳ лар идора кардани давлат бояд бо ҳакимон ва фозилон машварат кунад. Зоро:

Зи дониш шавад кори тетӣ ба соз,
Зи бедонишӣ кор гардад дароз.

¹ Воя – хотат, мурод.

² Маъдалатгустар – адолатпарвар, бойинсоғ.

³ Раоё – раият, ҳалқ.

Агар шохи даврон набошад хаким,
Бувад дар хазиз¹ чаҳолат муким.

Идеяҳои шохи одилу бомаърифат дар достон узван бо ҳам алокаманданд. Онҳо якдигарро инқишиф ва такмил медиҳанд. Зоро, ҳангоме ки мо шохи одил мегӯем, ҳамоно хирад, дониш пешназар меояд. Шоҳ ба ақидан Ҷомӣ, ҳаргиз бе донишу хирад одил шуда наметавонад. Ҳатто модари шоҳ дар анҷоми достон ба хирадмандон изҳори миннатдорӣ мекунад, чунки маҳз дар натиҷаи тарбия ва бо маслиҳату машварати онҳо Искандар шохи одилу адолатпарвар шудааст:

Зи анфосатон гашт ҳал мушкилам.
Ба сарҳадди ҷамъият омад дилам.
Дар ин ишлун қоҳи минонамо,
Ҷаҳон ҷумла ҷӯранду бино шумо.
Ҷаҳон аз шумо матраҳи² нур бод
В-аз он нур ҷашми бадон дур бод!

Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» ба шоҳу ҳокимони золими замонааш муроҷиат карда, онҳоро ба адлу дод даъват менамояд:

Ҷаҳонподшоҳо, дар инсоғ қӯш,
Зи ҷоми адолат майни соғ иӯш.
Ба инсоғу адл аст гетӣ ба пой,
Сипоҳе чу он нест гетикушӣ,
Агар мулӯҳо ҳоҳӣ, раҳи адл пой,
В-агар не, зи дил он ҳавасро бишӯй.

Адиб аз подшоҳони замонааш талаб мекунад, ки онҳо ҳам мисли Искандар одил ва раиятпарвар шаванд ва аз кору рафтори ўибрат гиранд.

Пайдоиш ва
ташаккули идеи
ҷамъияти ҳаёлӣ дар
адабиёти шифоҳӣ ва
китобӣ

Достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва бевосита идеи ҷамъияти ҳаёлӣ дар қоҳи мӯҳташами адабиёти ҳазорсолаи форсу тоҷик ва умуман адабиёти ҷаҳонӣ-ҳамчун намунаи олии аклу ҳиради инсон мақоми бозасо дорад. Ин идея ба рӯзгори инсонҳо нурӯзиё, ҳираду маърифат бахшида, дили онҳоро ба ҳаёти ҳушбахтона гарм намудааст.

Идеи ҷамъияти ҳаёлӣ аз эҷодиёти даҳонакии ҳалқ сарҷашма гирифтааст. Ҳанӯз аз замонҳои қадим ҳалки бечора дар бораи зиндагии ҳушбахтона, ҷамъияти бесинф наклу ривоятҳои зиёде эҷод карда буд. Ҳалқ шоҳи одилу ҷамъияти озодро орзу мекард. Пас, ҳангоме ки ҳат пайдо мешавад, ровиён ва нокilon онҳоро ҷамъ намуда ба шакли китоб медароранд. Дар солномаҳо, асарҳои аҳлоқӣ ва динӣ ин наклу ривоятҳо бо тафсилоту тағириот дохил мегарданд. Яке аз ҳамин гуна асарҳо, ки таърихи қариб се ҳазорсола дорад, «Авесто» мебошад. «Авесто» китоби муқаддаси дини зардуштист. Дар он асотир ва наклу ривоятҳо фаровон омадаанд.

¹ Ҳазиз — пастӣ

² Матраҳ — ҷой, маскан, маҳал.

Дар бисёр наклу ривоятхое, ки дар «Авесто» оварда шудаанд, муборизан ду кувва – бадӣ ва некӣ инъикос ёфтааст. Кувван бадӣ Аҳриман ва некӣ Ахура Маздо мебошанд. Ба ҳамин тарик, муборизан Аҳриману Ахура Маздо композитсияи умумии наклу ривоятхоро ташкил медиҳанд. Ахура Маздо ба фариштаҳои осмонӣ ва дар замини ба Йема – шоҳи одилу оқил сардор ва роҳнамо буд. Боре Ахура Маздо ҳамаи фариштаҳо, аз ҷумла Йемаро даъват намуда огоҳ менамояд, ки ба наздикий зимишони саҳт мешавад, барфи зиёд меборад ва аз барфу тӯфон ҳама ба зери об мемонанд, олами набототу ҳайвонот ва инсонҳо ҳам нест мешаванд. Аз ин хотир дар баландиҳо, дар ҷойҳои мувоғиқ барои ҳайвоноту наботот паногоҳҳо, барои одамон манзил соҳтан даркор. Пас аз ин аз наботот навъҳон хушсифату бечирм, аз ҳайвонот ҷуфтҳои хубу хушзот ва аз инсонҳо танҳо ҷуфтҳои поку некӯсиришт, бофаросату хубрӯй, хушаҳлоқу меҳнатдӯст, далеру шучъро ҳоста гирифтан муҳим аст. Аз инсонҳои дурӯя, фосику коргурез, зиштрӯй парҳез бояд кард. Ашҳоси интиҳобшуда ҳам зоҳирان ва ҳам ботинан бояд зебо бошанд.

Қисмати аввали ривоят бо он поён меёбад, ки Йема супориши Ахура Маздоро ба ҷо оварда, одамону набототу ҳайвоноти интиҳобкардаро аз хунукию тӯфон эмин нигоҳ медорад. Пас аз ин давраи дуюм оғоз меёбад. Ин «давраи тиллой» гӯё ҳазор сол давом кардааст. Дар ин муддат баробарию бародарӣ асоси ҷамъиятро ташкил медод. Дигар одамон намемурданд, зулму истимор набуд, яъне ҳамон ашҳоси бехтарин дар ин давра қишварро обод намуданд. Масалан, дар қисмати Вандидод дар ин бора гуфта шудааст:

Агар давран Йемаи ҳукмрон бокудрат намешуд,
Ин хунукии саҳт, на гармои сӯзон, на оғат,
Дар он на пирӣ буда на мурдан,
Ва на рашку ҳасаде, ки дев ба вучуд овардаст.

Аммо Йема аз ин муваффақиятҳо саргаранг мешавад, дигар ба суханони Ахура Маздо гӯш намекунад ва даъвои ҳудой мекунад. Маслиҳаттари ӯ Аҳриман мешавад. Дар натиҷа ҳалқ аз ӯ рӯ мегардонад. Пас аз ин Йема аз тарафи Аҷадаҳак күшта мешавад.

Мазмuni муҳтасари ривоят аз ҳамин иборат аст. Маҳз ҳамин ривоят барои пайдо шудани ҷандин асарҳои барҷастаи қарниҳон минбаъда сарчашмай асосӣ гардид.

Дар адабиёти тоҷику форс ин идея, яъне тасвири ҷамъияти ҳаёлӣ бори аввал дар «Шоҳнома»-и Абдулкосим Фирдавсӣ инъикос ёфтааст. Дар асари Фирдавсӣ Йема бо номи Ҷамshed ёдовар шудааст. Мувоғики тасвири Фирдавсӣ Ҷамshed 700 сол подшоҳӣ мекунад. Дар аввал чун дар «Авесто» одил, додгустар, ҳалқпарвар буд. Мамлакат обод, ҳалқ осуда, зиндагӣ пурнишот, одамон вафот намекунанд. Аз ин пешрафт Ҷамshed магрур шуда, дигар ба суханони Ахура Маздо гӯш намекунад, дар байни ҳалқ ҳудашро Яздон зълон мекунад. Ӯ осӣ мешавад ва аз тарафи Захҳок ба қатл мерасад.

Агар ҳар ду вариантро бо ҳам қиёс кунем, равшан мегардад, ки дар

байни онҳо монандии умумӣ бисёр назаррас аст. Дар Фирдавсӣ исмҳо тағиیر ёфтаанд. Масалан, дар «Авесто» Йема, дар «Шохнома» Чамшед, дар «Авесто» Ажадаҳак, дар «Шохнома» Захҳок ва амсоли ин. Дигар дар достони «Чамшед» тасвири «давран тиллой» ё ҷамъияти ҳаёлӣ сарфи назар шудааст. Фирдавсӣ тасвири онро дар қисмати таърихии «Шохнома» овардааст. Достони «Чамшед» дар қисмати аввал, яъне қисмати мифологӣ омадааст. Фирдавсӣ танҳо як қисми ривояти мазкурро дар дoston оварда, онро эҷодкорона истифода бурдааст. Рӯзгори Чамшед то андозае унсурҳои ҷамъияти ҳаёлиро дар худ ніҳон дорад. Масалан, Фирдавсӣ мегӯяд:

Чунин сол сесад ҳамс рафт кор,
Надиданд марг андар он рӯзгор.
Зи ранҷу зи бад-шон набуд оғаҳӣ.
Миён баста девон ба сони раҳӣ.
Ба фармон-ш мардум ниҳода ду гӯш.
Зи ромиш ҷаҳон буд пурвони нӯш.
Чунип то баромад бар ин солнён.
Ҳаметофт аз шоҳ фарри қаён.
Ҷаҳон буд ба ором, аз ӯ шодком,
Зи Яздон бал-ӯ нав ба нав буд паём.

Дар «Шохнома» дostonи «Искандар» мавқеи қалон дорад. Асосан бо ҳамин дoston қисмати таърихии «Шохнома» оғоз ёфтааст. Достон аз 2417 байт иборат буда, аз ҷангӣ Юнонӣ Эрон, яъне аз задухӯрди лашкари Файлақус (падари Искандар) ва Доро оғоз мегардад. Дар дoston Искандар ҳамчун шаҳси гораттар қаламдол шудааст. Ӯ шаҳрҳо, мамлакатҳо ва кишвару буими зиёдеро ба зери тасарруф дароварда пеш мерафт, мекушт, горат мекард:

Зану қӯдаку пирамардон ба роҳ,
Бирафтанд гирён ба наздики шоҳ.
Ки: «Эй шоҳи бедор, боз ор хуш,
Масӯзон бару буому қӯдак макуш!»
Сикандар бар эшон наёванд меҳр.
Бар он ҳастагон ҳеч наимуд чехр.
Гирифтанд аз эшон фаровон асир
Зану қӯдаки ҳурду барнову шир.
Сӯи Нимрӯз омал аз роҳи Буст,
Ҳама рӯи гетӣ зи душман бишуст.

Пас Искандар ба шаҳри бараҳманон мерасад. Ин боб «Рафтани Искандар ба шаҳри бараҳманон» ном дорад. Бошандагони ин шаҳр аз омадани Искандар вokiф гашта ба ӯ мактубе менависанд. Дар ин мактуб ба Искандар гӯшзад мекунанд, ки агар максади ту молу сарват бошад, мо аз он бенасибем. Мо танҳо доништу хирад дорем, ки инро шумо гирифта наметавонед. Искандар бо ҷанд нафар донишмандони румӣ ба назди онҳо меравад ва бо онҳо сӯҳбат мекунад, саволҳои зиёде медиҳад. Аз саволу ҷавоб равшан мегардал, ки бошандагони он ҷо бисёр факирона зиндагӣ мекардаанд. Қариб

урён мегарданд, молу чиз надоранд. Мардумаш баробару бародаранд. Онхо дар саволу чавоб Искандарро мулзам мекунанд:

Сикандар чу рӯи барахман бидил.
В-аз он гуна овози эшон шунид.
Давону барахна тану пову сар.
Танаш бебару чон зи дониш ба бар.
Хўру хуфту ором дар дашту кўх.
Барахна ба ҳар чой гашта гурух.
Ҳама ҳўрданишон бари мевадор.
Зи тухми гиё раста бар кўхсор.
Сикандар бипурсид аз хобу хвард.
Аз осоншу гарди рӯзи набард.
Хирадманд гуфт: «К-эй ҷаҳонгир мард,
Кас аз мо нағӯяд зи ҳангуту набард,
Зи пӯшиданӣ, ё зи густурданӣ,
Ҳама бениёзем из ҳўрданӣ».

Искандар аз ин хеле мутаассир гашта, рӯҳан тағиیر меёбад. Чехрааш заъфарон гашта, ашк аз ҷашмонаш ҷорӣ мегардад:

Сикандар чу гуфтори эшон шунид,
Ба руҳсораҳ шуд чун гули шанбалид.
Ду руҳ зарду ду дига пуроб кард,
Ҳамон ҷехри ҳандон пур аз тоб кард.

Афсӯс ҳўрду тавба кард. Барои ҳамин ба ҳар қас сарвату молашро бахшида, аз назди бараҳманон ба тарафи Ҳовар роҳ пеш гирифт:

Басе низ бахшид бар ҳар қасе,
Ба наздики эшон набуд ў басе.
Беозор аз он ҷойгах баргирифт,
Бар он ҳамнишин роҳи Ҳовар гирифт.

Дар достони «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ тасвири ҷамъияти ҳаёлӣ каме дигархелтар омадааст. Искандар ҳангоми сафарҳои ҳарбиаш ба мамлакати шимол мерасад ва мебинал, ки кишвар бешоҳ аст, бойу камбагал надорад, фиребгару қаллоб, бекорхӯчаю бевичдон нест. Онҳо умри зиёд дига, дар пиронсолӣ вафот мекунанд. Дигар, мӯҷизаи мамлакат боз он будааст, ки дузд, хиёнаткор дар сари вакт ҷазо мегирифтааст. Искандар бо лашкараш ба диёр доҳил шуда, бօғҳои мевадор, галаю рамаҳои сершумори бегалабон ў бечӯпон ва дигар мӯҷизоти зиёдеро мебинанд. Лашкарӣ аз дарахт мева мегирад, ҳамоно мебинанд, ки пушташ қўз шудааст. Искандар ба шигифт меафтад, баъд аз ин ба ҳаёл меравад ва дар дил ҷунин мегӯяд:

Ба дил гуфт: «Аз ин роҳҳои шигифт,
Агар зиракӣ, панд бояд гирифт.
Наҳоҳам дигар дар ҷаҳон соҳтан,
Ба ҳар сайдгаҳ доме андохтан.
Маро бас буд аз ҳар чӣ андӯҳтам,
Ҳисобе аз ин мардум омӯҳтам.

Бад-эшон гирифтаст олам шукӯҳ,
Ки автоди олам шуданд ин гурӯҳ.
Агар сират ин аст, мо бар чиң?
В-агар мardum инанд, пас мо киң?

Нихоят Искандар аз чахонгирий, катлу горати мardumон саҳт пушаймон мешавад. У бо дарду алам мегүяд, ки агар ман пештар аз чунин мамлакат хабар медоштам, ҳаргиз дигар гирди чахон намегаштам, дину оин, кору рафтори онхоро мепазирафтам:

Гар ин қавмро пеш аз ин дидаме,
Бар гирди чахон барнагардизаме.
Аз ин расм ва-тзашти онни ман.
Чуз ин дин набудай дигар дини ман.

Искандар аз ҳамин чо пас мегардад. Дигар у ҷанг намекунад. Рохи Юнонзамиро пеш мегирад, vale дар роҳ ба бемории саҳт гирифтор шуда вафот мекунад.

Тавре ки дидем, дар Фирдавсӣ Искандар аз сӯхбат ва саволу ҷавоби баражманон панд намегирад, ба ҳulosai даркорӣ намеояд. Яъне, у пас аз ин боз ба қишваркушой, гораттарӣ машгул мегардад. Ба ҳамин тарик, Искандар дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ то охир ҳамон Искандари таърихӣ, яъне Искандари гораттар, қишваркушо мемонад.

Тасвири ҷамъияти
хвёлӣ дар
«Ҳирадномаи
Искандар»

Дар достон идеяи ҷамъияти ҳаёлӣ характеристи ҷамъияти дошта, аз нигоҳи фалсафӣ нihоят қавист **Мувофики тасвири Ҷомӣ Искандар** пас аз чахонгирий, тай намудани қишвару мамлакатҳои зиёд ба шаҳре, ки ҳама мardum покизарӯзгор буданд, мерасад. Аз тасвири Ҷомӣ равшан мегардад, ки Искандар аз Рум на барои қатлу горат, забғӯ намудани қишвару бур, баҳру бар, бойгарию сарват, чунон ки дар Фирдавсӣ омадааст, ё на ҳамчун қишваркушой, умуман лашкаркаши моҳир, ки Низомӣ нишон додааст, балки ҳамчун як марди хирадманд, ҷӯяндаи хайру эҳсон, ҳабарпурси ҳар як ошкору нihон ҷаҳонгардӣ намудааст:

Сикандар чу мегашт гирди чахон,
Ҳабарпурси ҳар ошкору нihон.
Дар асиои рафтани ба шаҳре расил,
Дар он шаҳр қавме писандила дил.

Пас аз ин Ҷомӣ бевосита бо як хиссиёти баланд ба тасвири ҷамъият рӯ меорад. Қаблан тасвири Фирдавсӣ ва Низомиро дидем. Пеш аз ҳама ҳангоми мукоиса эҳсос мешавад, ки саволу ҷавоби Искандар бо бошандагони ин ҷамъият дар Ҷомӣ дақиқтаранд. Агар дар Фирдавсӣ бо Искандар сарвари баражманон, дар Низомӣ бузургони ин қавм сӯхбат ороста бошанд, дар Ҷомӣ Искандар бо дарзӣ барин шаҳс саволу ҷавоб мекунад. Дар оғоз Ҷомӣ агар сифату хислати одамони ин ҷамъиятро тавзех дихад, пас аз ин бо камоли маҳорат характеристу хислатҳои як гурӯҳи одамони оддиро дар рафти амалиёт нишон медиҳад. Масалан, Ҷомӣ чунин мегүяд:

Зи гуфтори бехуда лабхо хамуш,
Фурӯ баста аз носазо чашму гӯш.
Начуста ба бад ҳаргиз озори хам,
Ба ҳар кори искӯ мададгори хам.
На з-эшон тавонгар касе, не факир,
Ба эшон на сүлтон касе, не амир.
Баробар ба хам қисмати молашон,
Мувофик ба хам сурати ҳолашон.
На аз меҳнати ҳаҳташон сол тант,
На бар сафҳан сулҳашон ҳарфи ҷанг.

Мулокоту сӯхбатҳои самимии дарзӣ бо Искандар ва тафаккуру андешаи дарзии хирадманд нуктаи баландтарини достони Ҷомӣ ба хисоб меравад, ки чунин мулокотхоро дар Фирдавсӣ ва Низомӣ лида наметавонем. Аз ин рӯ, достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва ҷамъияти ҳаёлии тасвиркардаи Ҷомӣ дар пояи олӣ меистад. Биёд саволу ҷавобҳои Искандарро бо мардуми покизарӯзгори ин ҷамъият ҳубтар мулохиза қунем.

Масалан, Искандар аз онҳо мепурсад, ки ҷаро ҷамъияти шумо бе подшоҳ аст? Дар ҷавоб бошандагони он шаҳр ба Искандар мегӯянд, ки дар ин ҷо зулму золимӣ нест. Бинобар ин мо ба подшоҳ эҳтиёҷе надорем:

Дигар гуфт: «Чун шоҳи фармонравой,
Дар ин шаҳри бе шӯр нагрифта ҷой?»
«Пайи дағғи зулм аст. – гуфтанд, – шоҳ,
Зи зулм ин вилоят бувад дар паноҳ.
Зари алл аз зулм гирал иёр¹,
Чу золим набошад, ба одил ҷой кор?»²

Ҳатто одамони оддии ин шаҳр дар сухандонӣ ва нуктафаҳмӣ Искандари донишмандро мулзам мекунанд. Масалан, Искандар аз назди дӯкони дарзӣ мегузашт. Дарзӣ ўро лида эътиборе надод, яъне аз ҷой нахест ва таъзим накард. Искандар сабаби инро аз дарзӣ пӯрсид. Дарзӣ дар ҷавоб чунин гуфт:

Наёдд хушам фаррӯ² икболи ту,
Чи созам сари хеш помоли ту?
Надорам тамаъ ганчи симу зарат,
Чу мор аз ҷой ҳалка занам бар дарат?

Пас аз мутолиаи боби мазкур ҳонанда ба дунёи фикру андеша меравад, то ки ҳубтару бехтар мақсади шоир ва фалсафай зиндагиро бифаҳмад. Аз ин хотир дар тафаккураш саволҳои зиёди бечавоб пайдо мешаванд. Ӯ андеша мекунад, ки ҷаро ин ҷамъият ба подшоҳ ниёз надорад? Ҷаро бойу камбағал нест, ҳама баробар зиндагӣ мекунанд? Дар ҷавобҳои дарзӣ ба Искандар шоир ба қадом масъалаҳо диккат додааст? Ва ба ҳамин монанд саволҳои зиёде ўро нороҳат мекунанд.

¹ Иёр — баҳо, тарозуи зарсанҷ, қимат, арзиш.

² Фарр — шукӯҳ, зебой, дабдаба, тоҷи икбол, ҳайбати шоҳон.

Воксан, хонандагон аз рӯи матн ба саволҳои зикршуда то андозае чавоб ҳоҳанд ёфт. Азбаски дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ зулму истисмор, ҷангу ҷидол, тӯҳмату бӯхтон нест, одамони ин ҷамъият аҳлоқи писандида доранд, ҳамфикранд, баробар кор мекунанд, ба онҳо подшоҳ ҳам лозим нест. Подшоҳ ҳам дар низоми давлат маҳз барои ҳамин корҳо лозим аст. Аз ин рӯ, ҷамъиятро боял ҳалқидора кунад. Ба ҳамин тарик, Ҷомӣ дар охири умр ба ҳулосае омад, ки ҷамъияти инсонӣ бе подшоҳ ва роҳбарии ӯ низ пеш рафта метавонад. Баръакс, мамлакат боз бехтар мешавад. Яъне Ҷомӣ дар ин айём аз баҳри подшоҳи одил ва бомаърифат ҳам мегузарad ва дар идора кардани давлат ҳалкро ба мадди аввал мегузорад.

Ба саволи дуюм алокамандона ба саволи боло чавоб додан лозим меояд. Дар ҷамъияти тасвиркардаи Ҷомӣ барои он бойу камбагал нест, ки мардуми он покахлок ва нексириштанд, онҳо дили соғ, аклу заковати баланди инсонӣ доранд. Ҷомӣ бо ин гуфтан ҳостааст, ки танҳо ҳамин зайл одамон ҷунин ҷамъиятро сохта метавонанд. Баъзе ҳислатҳои одамони ин ҷамъиятро Ҷомӣ дар симон дарзӣ инъикос намудааст. Дарзӣ марди хунарманд аст. Вай ба кори ҳоккоронан ҳуд машгүл буда, узви комилхукуки ин ҷамъият аст. Дарзӣ ба Искандар эътибор намедихад, аз ҷой намехезад, таъзим намекунад ва ин ба табъи Искандар намефорад. Дарзӣ чавоб медихад, ки ман аз ту ягон ҷиз талаబ налорам, мӯхточи ту нестам, ман озод ҳастам.

Ҷомӣ ба воситай овардани саволу чавоби онҳо мавқеи ҷамъиятии шаҳсрӯ гузаштааст. Ба ин восита адиб одамони тамаъкору ҳушомадгӯи замонаашро мазаммат намуда, онҳоро ба назарбаландӣ ҳидоят мекунад.

Абдураҳмони Ҷомӣ ба ҳулосае меояд, ки дар он ҷое, ки золим нест, аз ҳар ҷиҳат мардумон бо ҳам баробар ва бародаранд, мувофиқи тавонониашон меҳнат мекунанд, аз рӯи аклу ҳирад ҳар як узви ин ҷамъият зиндагиашро пеш мебарад. Мана ҳамин аст қулминатсияи асар, нуқтаи авчи тасвир дар асари шоири бузург. Тасвири ҷамъияти хаёлӣ на танҳо як саҳифаи дураҳшони адабиёти тоҷику форс, балки ғояи олии умумии инсонии адабиёти ҷаҳонӣ аст. Ин афкори олии Абдураҳмони Ҷомӣ баъд аз ҷанд аср ба тарзи аниктар дар асарҳои сотсиалистони хаёлӣ ва ӣависандагони барҷастаи Европа Томас Мор («Утопия», 1516), Кампанелла («Шаҳри Офтоб», 1602), Анатол Франс («Дар санг сафед», 1905) ва дигарон инъикос ёфтааст.

Вале аз ҳама муҳимаш он аст, ки Ҷомии мутафаккир дар ҳамон замоне, ки инсон ҳору залил, фақиру музтар гардида буд, субҳи мурод, ҷилод ҳуршеди сахар, машъали раҳшони адолатро орзу кард.

Ақидан Ҷомӣ Ҷомӣ дар достон зимни образҳои Искандар ва Арас-
дар бораи муносиба- ту муносибати устоду шогирдро бо камоли маҳорат ни-
ти устоду шогирд шон додааст. Адиб таъқид менамояд, ки ҳар як кас бояд
ҳурмату эҳтироми устод, омӯзгорро нигоҳ дорад.

Арасту рӯзэ аз Искандар мепурсад, ки агар дар оянда подшоҳ шавӣ, ба
ман ҷӣ хел муносибат мекунӣ?:

Чу мулки чаҳонат мусаллам шавад,
Дар он пои пои ту маҳкам шавад.
Чӣ бошад ба пешни ту микдори ман?
Чӣ равнақ пазирал зи ту кори ман?

Искандар чунин ҷавоб медиҳад:

Бигуфто, ки бошад туро бартарӣ,
Барн ман ба микдори фармонбарӣ...
Ба тоат туро то қадам пештар.
Бувад қадри ту пешни ман бештар.

Аз ин порчаи боло маълум мегардад, ки Искандар устодашро дар амру фармони подшоҳӣ баробар ва ҳатто аз худ бештар хисоб мекардааст.

Дар ҳакиқат, Искандар ҳурмату эҳтироми устодашро то охири умр ба ҷо овард. Бо маслиҳати ў ва дигар ҳакимон давлати бузургашро идора мекард. Боре як нафар аз Искандар мепурсад, ки ҷаро ў муаллими худ Арастура аз падар беш ҳурмату эҳтиром мекунад? Ҷавоби Искандар:

Бигуфто: Зад ин накши обу гилам,
В-аз он тарбият ёфт ҷону дилам.
Аз ин шуд тани ман пазирон ҷон,
В-аз он омадам зиндаи ҷовидон.
Аз ин по кушодан зи қайди адам,
В-аз он рӯ ниҳодам ба мулки қидам.

Ҷомӣ талаб мекунад, ки ҳар касе, ки муаллим дорад, то охири ҳаёташ бояд устодони худро ҳурмату эҳтиром кунад. Қадри муаллим аз падар ҳам зиёдтар аст. Зоро муаллим ба ў таълим медиҳад, ҳунару фарҳанг меомӯзонад ва ба шогирд баҳту саодат мебахшад. Ҷомӣ афкори пешкадамро зимни образи шоҳи муктадир – Искандар инъикос намудааст. Ин ақидаи шоир то одаму олам аст, завол намеёбад, зоро ҷунон ки Ҷомӣ мегӯяд;

Агар дар ҷаҳон набвад омӯзгор,
Шавад тира аз бехнрад рӯзгор!

Ҷомеа ҳамеша ба омӯзгор ниёз дорад ва ҳурмату эҳтироми муаллим амрест вочиб. Андешаҳои Ҷомӣ нисбати омӯзгор, имрӯз ҳам қимати баланди таълимию тарбиявӣ дошта, барои инкишофи маънавиёти ҳар як фарди ҷомеа мусоидат мекунад.

«Баҳористон».
Сабаби ҳавишта
шудани асар, соҳт
ва тиркиби он

Марги фарзандон Ҷомиро рӯҳафтода мекунад. Ҷомӣ медонист, ки фарзанд нахли муроду давоми умр аст. Ба ҳамин маънӣ мегӯяд:

Ҳеч неъмат бехтар аз фарзанд нест,
Ҷуз ба ҷон фарзандро найванд нест.
Ҳосил аз фарзанд гардад коми мард,
Зинда аз фарзанд монад номи мард.

Аз ин чост, ки фарзанди ягонааш Зиёуддин Юсуф барояш бисёр азиз буд. Вале тани дардманду андоми зониф дошт.

Чомй ба таълиму тарбияи фарзанд машгул шуда, орзу дошт, ки Зиёуд-лин Юсуф шахси хунарманд, бофазлу дониш шавад ва дар оянда дар чамъият мавкеи худро ёбад. Аз ин рӯ, ба Юсуф хату савод омӯзонда, ўро пайваста таълим медод, то ки инсони комил шавад, аз аслу насаби худ магур нашуда, илму хунар омӯзад.

Чомй бо ҳамин мақсад барон фарзанди худ ва барон ҳамаи толибили-
мон соли 1487 «Бахористон»-ро менависад.

Ин асар аз чихати забон ва тарзи баён хеле сода аст. Вай намунаи барчастай насли асли XV ба хисоб меравад. «Баҳористон» дар пайравии «Гулистан»-и Саъдий Шерозӣ навишта шудааст. Вай ҳам мисли «Гулистон» аз муқаддима, 8 равза ё боб ва хотима иборат аст.

«Баҳористон» бо чунин байтҳо оғоз меёбад:

Гузаре кун ба ии «Бадористон»,
То бубиний дар ў гулистанҳо.
Въз затониф ба ҳар гулистане
Раста гулҳо, дамидарайхонҳо.

Абдурахмони Чомй дар боби аввал аз ҳаёти сүфиёну шайхон хикоятхой пандомезэ меорад, ки бисёрни онҳо характеристи динӣ доранд. Дар боби дуюм нависанда гуфтаҳои ҳакимон, файзасуфон, лашкаркашонро овардагаст. Боби сеюмро Чомй ба панду насиҳати шоҳон мебахшад. Дар ин боб нависанда идеяи шоҳи одил ва раиятипарварро таргиг мекунад. Боби чорум хам хеле муҳим аст. Дар масъалаи саҳоватмандию ҷавонмардӣ, накӯкорӣ ва шучоатмандӣ бахс менамояд. Дар бобҳои панҷум ва шашум нависанда дар бораи ишқу муҳаббат ва боз бисёр масъалаҳои дигари зиндагӣ хикояту латифаҳои намакин ва шавқангези ҳаҷвӣ меорад.

Боби хафтуми «Бахористон» ба хаёту эҷодиёти шоирони гузашта ва ҳамзамонаш бахшида шудааст. Ҷомй дар боби охирини асараи бисёр хико-

яту тамсилхой ибратомӯз овардааст, ки онҳо дар бораи ҳаёту зиндагии одамон баҳс мекунанд.

**Мазмун ва муниципали
иляини хикоятҳои
«Бахористон»**

Абдураҳмони Чомӣ дар «Бахористон» ба бисёр масъалаҳои муҳими замонааш, ки дар девонҳою маснавиҳояш иброз карда буд, боз бармегардад. Ӯ танҳо як чизро меҳост; орзу дошт, ки ҳаёту зиндагии ҳалқ ҳуб бошад, зулму бедодгарӣ барҳам ҳӯрад. Нависанда ҷамъиятро ба золимону мазлумон таксим карда, ба мукобили золимон ва беражмию бешафкатии онҳо мебарояд. Ӯ золимонро танкид карда, онҳоро аз шӯру исёни ҳалқ – мазлумон огоҳ месозад. Чунончи, дар боби дуюм хикояте оварда шудааст, ки дар он ҳокими донишманд ба Искандар чунин мегӯяд: «Ҳар кӣ бо зердастон шеван муштзани бардаст гирад, дар лагадкӯбии забардастон бимирад:

Дило, гӯш кун из ман ин нуктаи ҳуш,
Ки мондаст дар гӯшам аз нуктадонон,
Ки ҳар кас қашад теги номеҳрубонӣ,
Шавад қуштаи теги номеҳрубонон.

Чомӣ шоҳону ҳокимони золимро мазаммат намуда, пардаи фиребу найрангро аз рӯяшон дур мепартояд. Подшоҳон дар зери никоби дини мубини ислом ба ҳалқи меҳнаткаш зулм мекарданд. Чомӣ ба ин гуна шоҳон нафрат дорад. Вай шоҳони бедин, яъне кофири одилро аз шоҳони диндори золим баландтар ҳисоб мекунад. Шоир дар оғози боби сеюм, ки ба ҳамин масъала баҳшида шудааст, дар бораи Нӯшервони Одил чунин мегӯяд: «Нӯшервон бо он ки аз дин бегона буд, дар адлу ростӣ ягона... Дар таворих чунон маствур аст, ки панҷ ҳазор сол салтанати олам тааллук ба габрон ва мугон дошт ва ин давлат дар ҳонадони эшон буд, зоро ки ба раоё адл мекарданд ва зулм раво намедоштанд:

Адлу инсоф дон, на куфру на дин.
Он ҷӣ дар ҳифзи мулк даркор аст.
Адли бедин низоми оламро
Беҳтар аз зулми шоҳи диндор аст.

Дар хикояти дигар Чомӣ талаб мекунад, ки дар баробари шоҳ мукаррабон, вазирон ва дигар амалдорони вай низ бояд одил ва фуқаропарвар бошанд. «Мебояд, ки подшоҳонро мунхиёни¹ росткирдоре бар кор бошанд, ки ахволи раоё ва гумоштагон барояшонро ба вай расонанд»:

Чу шоҳро набувад оғаҳӣ зи ходи сипоҳ,
Кучо сипоҳ зи қаҳри вай эҳтиroz кунанд?
Ба қасди зулм ҳазорон баҳона пеш оранд,
Ба ҷангӣ фисқ ҳазорон тарона соз кунанд.

Агар шоҳ одил набошад, зулм ривоҷ гирифта, поян давлату ноустувор мегардад. Аз ин рӯ, ба мансабҳои давлатӣ шаҳсони поквиҷдон, росткору

¹ Мунхиён – ҳабардиҳанлагон.

бомаърифатро интихоб кардан лозим аст, – мегүяд Чомй. Нависанда бештар ақидаҳои сиёсиву иҷтимоиашро зимни образҳои шоҳони идеалӣ – Искандар ва Нӯшервон, ҳакимону донишмандон ифода кардааст.

Дар «Баҳористон» нависанда дар мавзӯи таълиму тарбия фикру мулоҳизаҳои пуркимате баён кардааст. Пеш аз ҳама, асари мазкурро Чомй ба-рои таълими писараши эҷод намудааст. Нависанда зимни як катор ҳикояҳои «Баҳористон» аҳамияти илму донишро дар инкишофи тараққии ҷамъият нишон дода, зикр мекунад, ки илм як баҳри беканор буда, шоҳаҳои зиёд дорад. Бояд шахс ҳамон илмеро пурра омӯзанд, ки он нихоят зарур бошад. Илова бар ин, шахс бояд илми омӯхтаашро дар амал истифода барад:

Илме, ки ногузир ту бошад бад-он гирой.
В-онро, к-аз он тузир бувал, ҷустуҷӯ макун.
В-он дам, ки ҳосили ту шавад илми ногузир,
Ғайр аз амал ба мӯчиби он орзу макун!

Чомй одамонро ба дӯстию рафоқат, накӯкорӣ, саҳовату олиҳимматӣ даъват кардааст. Масалан, дар боби ҷорум ҳикояте оварда мешавад, ки қаҳрамони он гулом аст. «Аз Абдуллоҳ ибни Ҷаъфар разияллоҳу анҳу овардаанд, ки рӯзе азимати сафарे карда буд. Дар нахлистон қавме фуруд омад, ки гуломе сиёҳ нигоҳбони он буд. Диҳ, ки се курси нон ба ҷиҳати қути вай оварданд. Саге он ҷо ҳозир шуд. Он гулом як курс пеши вай андоҳт, бихӯрд. Абдуллоҳ разияллоҳу анҳу аз вай пурсид, ки:

«– Ҳар рӯз қути ту чист?

Гуфт:

– Он чӣ дидӣ.

Фармуд:

– Ҷаро вайро бар нағси ҳуд исор накардӣ?

Гуфт:

– Вай дар ин замин ғарib аст, ҷунин гумон мебарам, ки аз масофати дур омадааст ва ғурусна аст. Нахостам, ки вайро ғурусна гузорам.

Пас гуфт:

– Имрӯз чӣ ҳоҳӣ ҳурд?

Гуфт:

– Рӯза ҳоҳам дошт».

Чомй дар баробари мадҳу ситоиш қардани хислатҳои неки инсонӣ, одамони бадро мазаммату сарзаниш мекунад.

Чомй хеле дуруст пай бурда буд, ки аҳлоқи табақаи боло нихоят фосид шудааст. Ҳикояҳое, ки нависанда дар «Баҳористон» овардааст, маҳз ба ҳамин ғурӯҳ ҳосанд:

«Писареро гуфтанд:

– Мехоҳӣ, ки падари ту бимирад, то мероси вай бигирий?

Гуфт:

– Не, аммо меҳоҳам, ки ўро бикӯшанд, то ҷунон чи мероси вай биги-

рам, дият¹ низ биситонам:

Фарзанд находад зи пайи мол падарро,
Хоҳад, ки намонад падару мол бимонад.
Хуш нест ба марги падару бурдани мерос,
Хоҳад, ки кушандаш, ки дият ҳам биситонад!

Дар чомеа барои баъзе ашхос сарвату бойгарӣ аз ҳама чиз болотар меистад. Дар рӯзгори адиб мо далелҳои зиёдеро меёбем, ки шоҳзодагон барои тоҷу таҳт, молу сарват шуда ба амали ношониста даст мезаданд. Масалан, писари Улугбек Абдулатиф барои тоҷу таҳти шоҳӣ падараширо кушт.

Бар хилоғи ҳикояти боло Ҷомӣ ҳикояти дигаре низ овардааст, ки дар он ду ҷавон аз табакаи поёни чамъият иштирок доранд. Ҳикоят ҷунин оғоз меёбад: «Шабе дар масҷиди чомен Миср оташ афтоду бисӯҳт. Мусулмононро таваҳхуми² он шуд, ки онро насоро³ кардаанд. Ба мукофоти он оташ дар ҳонаҳои эшон андохтанд ва бисӯҳтанд. Султони Миср ҷамоатеро, ки оташ дар ҳонаҳои эшон андохта буданд, бигрифту дар як чой чамъ кард ва бифармуд, ки то ба адади эшон рӯқъаҳо⁴ навиштанд: дар баъзе куштан, дар баъзе даст буридану дар баъзе тозиёна задан. Ва он рӯқъаҳо бар эшон афшонданд. Бар ҳар қас ҳар рӯқъае, ки афтод, бо вай ба мазмуни он муомала карданд. Як рӯқъа, ки мазмуни он ба куштан буд, дар қасе афтод.

Гуфт:

— Аз куштан боке надорам, аммо модаре дорам. ҷуз ман қасе надорад.

Дар пахлуи вай дигаре буд, ки дар рӯқъаи вай тозиёна задан буд. Вай рӯқъаи ҳудро бад-он қас дод ва рӯқъаи вайро гирифту гуфт:

— Ман модар надорам.

Инро ба ҷои вай бикуштанд ва онро ба ҷои ин тозиёна заданд.

Ба симу зар ҷавонмардӣ тавон кард.
Хуш он қас, кӯ ҷавонмардӣ ба ҷои кард.
Ба ҷои ҷун эҳтиёҷи ёр бишиноҳт,
Ҳаёти ҳуд ғидои ҷони ў соҳт.

Мазмуни ин ҳикояти Ҷомӣ ҳонандаро ба хулосае меорад, ки маҳз мардуми оддӣ ҷунин ҳислатҳои ҳамида доранд ва ба ҷавонмардӣ қодиранд. Қаҳрамони ҳикоят аз марг наметарсад. Вале вай модари пири бекас дорад ва барои нигоҳубини модар, паастории ў мурдан намехоҳад. Ҷавонмардии қаҳрамони дигари ҳикояти боло аз ҷавони аввала боз олитар аст. Ў ба хотири модари пири рафиқаш ҳудро ба қуштан медиҳад. Дар образи ин ду ҷавон нависанда ҳислатҳои бехтарини инсониро ҷамъ-

¹ Дият – хунбаҳо.

² Таваҳхум – гумон, гумонбар шудан.

³ Насоро – Пайравони дини Исо, хрестияњо, насронихо.

⁴ Рӯқъа – мактубча.

баст кардааст.

Чомй ба воситан ин хикоят масъалаи хурмати падару модарро дар миён мегузорад. Нависанда гуфтан меҳоҳад, ки падару модарро хурмату эҳтиром кардан даркор, ба қадри меҳнатҳои онҳо бояд расид ва ҳаргиз монанди он фарзанди ноҳалафи марди сарватманд, ки күштани падарашро орзу мекард, будан нашояд.

Абдурахмони Чомй дар «Бахористон» ба масъалаи дўстию рафокат аҳамияти калон медиҳад. Ин масъала дар хикояти боло дар симони ду чавон то андозае инъикос ёфтааст.

Чомй он касеро дўсти ҳакиқӣ мешуморад, ки дар ҳар як лаҳзаи ҳаёт ба ў мададгору рӯхбардор бошад. Агар лозим шавад, аз суханони талҳу баъзе кору кирдori ночои дўсташ малол нашуда, канорагирӣ накунад. Дар ин мавзӯй нависанда аз ҳаёти яке аз орифону донишмандони гузашта Абӯбакр Муҳаммад ибни Бухорой (861–946) хикояте меорад. Абӯбакр ба шӯр меояд, яъне парешонҳол мешавад ва ўро ба бемористон мебаранд. Як гурӯҳ одамон барои диданаш меоянд. Абӯбакр аз онҳо мепурсад:

– Шумо киёнед?

Гуфтанд:

– Дўстони ту.

Санг бардошт ва бар эшон ҳамла кард. Ҷумла бигурехтанд. Бихандид.

Гуфт:

– Боз оед, эй муддаиён, ки дўстон аз дўстон нагурезанд ва аз санги чафояшон напархезанд:

Он аст дўстдор, ки ҳарчанд душманӣ
Бинад зи дўст, беш шавад дўстдортар.
Бар сар ҳазор санги чафо гар ҳӯрад аз ў,
Гардад бинон ишқаш аз он устувортар.

Чомй он касеро рафики бад ҳисоб мекунад, ки маҳз ба хотири чизе, бо мақсаде риштаи дўстӣ мепайвандад. Чунин дўстӣ поян устувор надорад. Аз ин гуна «рафик» зудтар паймони дўстиро буридан хубтар аст. Чомй ин суханашро аз номи орифу ҳакими машҳури асри X Абулҳасани Кушанҷӣ тақвият медиҳад. Масалан, хикоят ин тавр оғоз меёбад: «Шайх Абдулҳасани Кушанҷӣ гуфтааст, ки дар дунё ҳеч чиз ноҳуштар нест аз дўсте, ки дўстии вай аз барои гаразе бошад ё ивазе».

Нокастар аз ў кис набувад дар олам,
К-аз дўст ба ҷуз дўст муроде ҳоҳад.

Дар «Гулистон»-и Саъдӣ доир ба мавзӯи дўстӣ хикоятҳои бисёре оварда шудаанд. Ҳар ду адиби бузург доир ба ин масъала ҳамфиранд. Онҳо дўсти бегаразро дўсти ҳакиқӣ ҳисоб кардаанд. Дўст он кас аст, ки дар мавридиҳои парешонҳолию дармондагӣ ба ту мадад мерасонад:

Дүст машмор он ки дар неъмат занад,
Лофи ёрию бародархондагй.
Дүст он борнад, ки гирал дасти дүст,
Дар парешонхолиу дармондагй.

10

Хикояти Чомй, ки дар боло овардем, аз хар чихат суханони Саъдиро такмил ва таквият медиханд.

Боби ҳафтуми
«Бахористон»
на аҳамнити илмию
бадени он

Чомй дар боби 7-уми «Бахористон» дар бораи 39 нафар шоирони асрҳои гузашта ва давраи худ ба тарики хронологӣ маълумоти мухтасар медиҳад. Ин боби «Бахористон» аз як мукаддима ва қисми асосӣ иборат аст. Дар мукаддима оид ба қаломи шеър ва унсурҳои он маълумот медиҳад. Пас аз он доир ба шоирони гузашта, ки дар аксарият жанрҳои бадей шеър гуфтаанд, ба тарики умумӣ сухан ронда, мукаддимаро ин тавр ба охир мерасонад: «Лочарам, бар зикри чанде аз машҳури эшон ихтисор карда мешавад». Ин қисм хеле душворфаҳм мебошад, зоро бисёр қалима ва ибораҳои арабӣ бо ҷумлаҳои печ дар печ баён карда шудаанд.

Абдураҳмони Чомй аввал из рӯи анъанаи тазкиранависӣ таҳаллуси аксарияти шоиронро ном бурда, баъд аз ин дар бораи аз кучо будан ва дар замони салтанати қадом сулола ва ё подшоҳ зиндагонӣ кардани як қисми онҳо маълумот медиҳад. Сипас ба тасвири шаҳсият, омӯзиш, зиндагӣ, характеристи эҷодӣ ва шӯҳрат пайдо кардани он гузашта, барои намуна порчаҳои шеърӣ меоварад. Чомй ҳангоми дар бораи ин ё он шоир сухан ронданаш соли таваллуд ва вафоташро дар хотима зикр мекунад. Чунончи, сабаби вафоти Муиззиро ба тарики зайл шаҳр медиҳад:

«Ва сабаби вафоти вай он буд, ки рӯзе Султон (Султон Санҷари Салҷуқиро дар назар дорад – Т. М.) аз даруни хиргоҳ тир андоҳт ва ӯ беруни хиргоҳ истода буд. Ногоҳ тире хато шуду бар вай омад ва бияфтод ва дарҳол ҷон билод».

Абдураҳмони Чомй ҳусусияти эҷодиёти як шоирро бо шоирро дигар муқонса намуда, нуктаи назари худро баён мекунад. Мисалан, вай ҳусусиятҳои бартарии ашъори Ҳофизро бо шеърҳои Низории Кӯҳистонӣ муқонса намуда менависад: «Ва салиқай¹ шеъри вай (Ҳофиз) наздик аст ба салиқаи Низории Кӯҳистонӣ. Аммо дар шеъри Низорӣ гассу самин бисёр аст бар хилоғи шеъри вай».

Ё ин ки дар бораи фарқияти эҷодиёти Ҳусрави Дехлавӣ ва Ҳоқонӣ фикри зеринро баён мекунад: «Татаббӯи² Ҳоқонӣ мекунад, ҳарчанд дар қасида ба вай нарасида, аммо газалро аз вай гузаронида... мақбули ҳама кас афтодааст». Аз ин гуфтаҳо маълум мешавад, ки агарчи Ҳусрави Дехлавӣ дар қасида ба Ҳоқонӣ нарасида бошад ҳам, газалро аз вай гузаронидааст ва бо мазмуннокии ашъори худ ба ҳама кас мақбул гаштааст.

Чомй асосан ба эҷодиёти аксарияти шоирон баҳо медиҳад ва тарзи

¹ Салиқа – услуб.

² Гассу самин – пастию бадандӣ.

³ Татаббӯ – ҷустуҷӯ кардан, аз кафои чизе рафтан, пайравӣ кардан.

баходихин вай ду хел аст:

1. Оид ба ин ё он шоир танҳо фикри шахсиашро баён мекунад.

Ба ашъори Ҳофиз чунин баҳо додааст: «Аксар ашъори вай латифу матбӯ¹ аст ва баъзе қарив ба сарҳади эъчоз²».

Ё ин ки муаллиф услуби Котибиро ба тарики зайл баён кардааст;

«Вайро маонии хос бисёр аст ва дар адой он маоний низ услуге хос дорад, аммо шеъри вай якдаст ва ҳамвор нест».

2. Чомй дар боран шоирон гуфтаҳои дигаронро меорад, вале аз кӣ будани ин суханонро нишон намедихад. Фикрҳои овардашуда танҳо бо яқ ё ду чумла ифода ёфтаанд, ки баъзан бо овардани порчаҳои шеърий муайян ва равшантар карда мешаванд. Масалан, барои нишон додани он ки Фирдавсӣ дар замонаи худ қадру кимат пайдо накарда вафот кардааст, чунин мисрарьхоро аз шоири номаълуме меоварад;

Бирафт шавкати Махмуду дар замона намонд
Чуз ин фасона, ки нашноҳт қадри Фирдавсӣ.

Ҳамин тавр, боби 7-уми «Баҳористон»-и Абдураҳмони Чомй дар омӯхтан ва кушода додани бисёр масъалаҳои мухими адабиёти классикий ба тадқикотчиён кӯмак мерасонад. Дар ин ҷо аз шоирони асрҳои мухталиф намунаҳо овардааст, ки онҳо барои равшан кардани эҷодиёти ин ё он шоир аҳамияти бузург доранд.

Ин боб монанди дигар равзаҳои «Баҳористон» аҳамияти забонӣ низ дорад. Забони ин боби асар нисбатан сода, фахмо ва латиф аст ва барои омӯхтани таърихи забони адабии тоҷик ба забоншиносон ёрии калон мерасонад.

Бисёр адабиётшиносони тоҷик ва хориҷӣ ба ин боби «Баҳористон» аҳамияти маҳсус дода, барои исбот ва равшан намудани фикрҳои худ аз он иқтибос овардаанд.

**Мавқен латифаҳон
халқӣ дар асар** Абдураҳмони Чомй ҳангоми баёни масъалаҳои мухталифи зиндагӣ ба эҷодиёти даҳонакии халқ муҷроҷиат намудааст. Ӯ аз образу сюжет ва жанрҳои дигари халқӣ қарив дар ҳамаи асарҳояш қистифода бурдааст. Маҳсусан, «Баҳористон» аз латифаю мутобиҳаҳон халқӣ хеле сероб аст.

Абдураҳмони Чомй дар равзаи 6-уми «Баҳористон» латифаи «Факат шумо ва ман мондаем»-ро овардааст. Дар ин ҷо ҳаҷви нависанда ҷаибаи иҷтимоӣ мегирад. Маҳсусан қитъае, ки дар анҷоми латифаи халқӣ оварда мешавад, афкори шоирро ҷамъбаст намудааст. Чунончи:

«Тавонгаре дар аҳди яке аз золимон бимурд. Вазири он золим писари вайро талаб кард ва пурсид, ки падари ту чӣ гузоштааст?»

Гуфт:

¹ Матбӯ – маъкул.

² Эъчоз – мӯъциза, ҳайратовар.

– Аз молу манол чунин ва чунон ва аз ворисон вазири кабирро ва ин факири хакирро;

Қитъа:

Зулмпеша вазир нашносад,
Чуз хаки подшоҳу моли ятим,
Адл донад, агар барад батамом.
Фазл донад, агар кунад ба дуним.

Дар варианти халқии ин латифа персонажҳои асосӣ Мушфикӣ ва қозӣ мебошанд. Дар байни онҳо фарки қалоне дида намешавад. Ҳодиса айнан тақрор меёбад. Таҳо дар варианти халқӣ шеър оварда нашудааст.

Чомӣ ба воситан латифаи мазкур зулму истисмори табакаҳон болон ҷамъият, вазирон ва ҳокимони замонаашро тасвир кардааст.

Ӯ дар латифаи «Аз мурдаҳо шарм мекунам» нодонию бефаҳмӣ ва дигар ҳислатҳои табибони замонаашро ба зери тозиёнаи танқид мегирад. ^{Аз} ҷаҳони ҳамон навъ табибони нодон одамони зиёд аз дунё ҷашм пӯшидаанд, ки шоир нисбат ба онҳо бо нафрат сухан меронад.

Чомӣ дар поёни латифаи мазкур рубоне низ илова кардааст, ки ин ҷамъбасти фикри муаллиф дар бораи табибони замонааш мебошад. Дар байни латифаи халқӣ ва Чомӣ аз ҷиҳати забон низ ҷандон фарки зиёде нест.

Масалан, латифа дар варианти Чомӣ:

«Табиберо диданд, ки ҳар гоҳ ба гӯристон расидӣ ридо¹ ба сар қашидӣ. Сабаби онро суол карданд. Гуфт:

— Аз мурдагони ин гӯристон шарм медорам, ки бар ҳар кӣ мегузарам, зарбати ман ҳӯрдааст ва дар ҳар кӣ менигарам, аз шарбати ман мурдааст».

Дар латифаи халқӣ:

«Як табиб ҳар вакт, ки аз пеши гӯристон мегузашт, рӯяшро бо барӣ ҷомааш мепӯшонид. Рӯзе як ҳамроҳи вай сабаби ин ҳолро пурсид.

Гуфт:

— Ман аз мурдаҳои ин қабристон шарм мекунам, зоро ки аксарият аз дорувориҳои ман мурдаанд».

Чунон ки аз ин намунаҳо дида мешавад, мазмун ва моҳияти латифаҳои халқиро Абдураҳмони Чомӣ тағиیر надодааст. Шоир онро моҳирона бо баъзе тағовутҳои услубӣ дар «Баҳористон» истифода бурдааст ва ба ин восита бо ақидаю афкори халқи меҳнаткаш ҳамфир будани ҳудро нишон дода, табибони ҷоҳили замонаашро мазаммат мекунад.

Ғайр аз ин, дар эҷодиёти ҳуд Чомӣ аз тамсилҳои халқӣ ба ҳубӣ истифода бурдааст. Ҳар як тамсили истифодашуда бо мавзӯи асосии асари шоир алокаманд буда, аз ягон ҷиҳат онро пурра мегардонад.

Чомӣ ашхоси гумроҳу нодонро, ки аз рӯи мансаб ва сарват ҳудро бузург шуморида, ба дигарон бо назари таън менигаристанд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Барои фошкардани сирати онҳо латифаи халқии «Кӯр ва

¹ Ридо – ҷӯдире, ки бар дӯш гираанд; луичӣ

бино»-ро меорад. Нависанда ба воситан асари халкӣ мардумони табакаи болои чамъиятиро ба фурӯтанӣ ва хоксорӣ даъват намудааст. Латифа дар варианти халкӣ ин тавр оғоз ёфтааст:

«Нобине дар шаби торик бо фонус аз як кӯчаи пурлой мегузашт. Аз рӯ ба рӯи ў касе баромад». Дар Ҷомӣ: «Нобине дар шаби торик ҷароғе дар даст ва сабӯе бар дӯш дар роҳе мерафт. Фузуле ба ў расиду гуфт». Дар ҳар ду варианти ҷавоби нобино як аст. Дар варианти халкӣ:

«— Ман фонусро на аз барои ҳуд, балки аз барои ту барин биноҳои кӯр мебардорам, то ки ба ман бархӯрда ба лой нагалтонанд».

Дар варианти Ҷомӣ:

«...ин ҷароғ на аз баҳри ҳуд аст, аз барои ҷун ту кӯрдилони бехирад аст, то ба ман паҳлу назананду сабӯи маро нашикананд».

Аз намунаҳои овардашуда ҷунин ба назар мерасад, ки тафовут дар ҷавоби ин ду варианти асосан дар забон ва тарзи баён аст. Ҷавоби ҳар ду варианти танҳо як мазмунро ифода менамоянд. Дигар, он ки дар хотиман варианти Ҷомӣ мазмун ва идеяи асосии латифа аз тарафи шоир бо китъае ҷамъбаст карда мешавад. Масалан:

Ҳоли нодонро зи нодон бех намедонал қассе,
Гарчи дар дониш фузун аз Бӯалӣ Сино бувад.
Таъни вобино мазан, эй дам зи биной зада,
Зон ки нобино ба кори ҳештани бино бувад.

Ғайр аз ин, Ҷомӣ дар китъаи мазкур аз зарбулмасали халкӣ «Девона ба кори ҳуд ҳушёр» мохирона истифода бурдааст. Дар намунаи мазкур мисраи ҷорум айнан варианти зарбулмасали боло мебошад. Аз ин ба ҷунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки зарбулмасали «Девона ба кори ҳуд ҳушёр» дар асри XV низ дар шакли «Нобино ба кори ҳеш бино бувад» дар байни ҳалк маълуму машҳур будааст.

**Услуб, воситаҳон
тасвир ва аҳамияти
«Баҳористон»** Бояд гуфт, ки дар байни «Баҳористон»-и Ҷомӣ ва «Гулистон» и Саъдии Шерозӣ чи аз ҷиҳати услуби нигориш ва чи ҳазар мазмуну мундариҷаи идеявӣ ҳамоҳангии бисёре мушоҳида мешавад.

Монандии ин ду шоҳасар, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ҳар ду ба мавзӯи панду ахлоқ баҳшида шудаанд. Онҳо мачмӯи ҳикоятҳои ҳурди ахлоқӣ буда, ҳар як ҳикоят бо рубой, китъа ё байте ҷамъбаст карда мешавад.

Бо вучуди ин, онҳо аз якдигар фарқ ҳам доранд. Боби 7-уми «Баҳористон» тамоман нав аст. Илова бар ин, Ҷомӣ дар оғози ҳар як боб мукаддима-чае илова кардааст, ки дар «Гулистон» ба назар намерасад.

«Баҳористон» бо забони сода инишо шудааст. Аз ин ҷиҳат дар насири адабиёти асри XV ва умуман насири классикӣ беназир аст. Ҳонанда дар баробари аз онҳо гирифтани панду андарзҳои судбаҳш аз забони дилингез ва санъати суханварии нависанда рӯҳ мегирад. Масалан, «Рӯзе дар фасли баҳорон бо ҷамъе аз дӯстон ва ёрон ба ҳавои гашт ва тамошон саҳрову дашт берун рафтем. Ҷун дар мавзее ҳуррам манзил соҳтем ва сӯффа андоҳ-

тем, аз дур саге онро дил ва зуд худро ба он чо расонид...».

Дар намунаи боло мо ягон калима ё ибораи душворфахмро намебинем. Матн барои хама равшан аст. Дар ин чо як лаҳзай зиндагӣ, ба саёҳати саҳрою дашт бо дӯст фасли баҳорон баромадани нависандо бо камоли маҳорат тасвир ёфтааст. Чомӣ аз санъати саҷъ ба хубӣ истифода бурдааст: – «Фасли баҳорон бо ҷамъе аз дӯстон ва ёрон», «ҳавои гашт», «саҳрову дашт», «дид» ва «расонид» бо яқдигар қофия шуда, ҳикоятро пуробуранг ва таъсирбахш кардаанд. Як мисоли дигар: «Сурхзанбӯре бар магаси асал зур овард, то вайро тӯъмаи худ созад. Ба зорӣ даромад, ки:

– Бо вучуди ин хама шаҳду асал маро чӣ қадру маҳал, ки онро бигузорӣ ва ба ман рағбат орӣ?

Занбӯр гуфт:

– Агар он шаҳд аст, ту шаҳдро конӣ ва агар он асал аст ту сарчашмаи онӣ!».

Ҳикояти боло мазмуни чукури иҷтимоӣ дорад. Чомӣ дар ин ҳикоят дар образи сурхзанбӯр золимонро нишон дода, кирдорҳои ношоистаи онҳоро мазаммат меқунад. Золимони ҳунхор ҳаргиз ба мардуми меҳнатӣ раҳму шафқат надоранд. Онҳо монанди ҳамон сурхзанбӯр ҳамеша аз пайи ранҷу озори занбӯрҳон oddӣ, занбӯри асал, ки онҳо неъматҳои моддӣ, асал меофаранд, ҳастанд. Ҷанбан иҷтимоии ҳикоят аз ин нигоҳ хеле пуркуват аст. Чомӣ ин гуна мазмунҳои олиро ба воситаи тамсил пардапӯшона тасвир кардааст. Забон ва тарзи байни ҳикоят равон ва басо латифу дилкаш аст. Махсусан, ҷумлаи охирини ҳикоят: – «Агар он шаҳд аст, ту шаҳдро конӣ ва агар он асал аст, ту сарчашмаи онӣ» қаломи мавзунро ба хотир меорад. Дар ин чо ягон калима ё ибора бечо набуда, таносуби қавии онҳо риоят шудаанд ва гӯшнавозу ҳамоҳангии баёнро таъмин соҳтаанд.

Панду андарэҳои «Баҳористон» ҳар як фарди ҷомеааро ба матонату устуворӣ, далерию ватандӯстӣ, ростию поквичдонӣ ҳунаромӯзӣ даъват менамояд. Асари мазкур ба забонҳои гуногуни ҳалқҳои дунё тарҷума шудааст. Асар шӯҳрати ҷаҳонӣ дорад.

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

Тасвири романтикӣ. Ҳалки меҳнаткаш дар замони гузашта ҳамеша аз шоҳону хокимони вакт ҷабру зулм медиҳд. Бинобар ин орзу мекард, ки шоҳу хоким одил бошанду зиндагии онҳо осуда гарداد. Албатта, ин як орзу ва ҳаёли ширин буда, ба ҷаҳон дастнорас буд. Онҳо дар эҷодиёташон орзую омоли худро дар образи шоҳони одил тасвир мекарданд. Нависандагони гузашта низ ба ҳалқ ҳамфир будани худро нишон дода, идеяҳои пешкадами ҳалқ, орзую омоли вайро дар эҷодиёташон инъикос мекарданд. Ин тарзи тасвирро дар адабиётшиносӣ тасвири романтикӣ мегӯянд. Методи романтизм низ аз ҳамин бармеояд. Калимаи романтизм аз жанри роман гирифта шуда, маънояш ҷизест, ки дар ҳаёти вожеи несту он танҳо дар романҳо дидада.

мешавад.

Достони «Хирадномаи Искандарӣ» ҳам аз аввал то охир бо тарзи романтикӣ ишо шудааст. Абдураҳмони Ҷомӣ дар образи Искандар шоҳи одилу маърифатпарварро тасвир кардааст. Ин образи хаёлӣ ба мукобили шоҳони золиму хунхори ҷамъияти феодалий гузашта шудааст.

Дараҷаи олии тасвири романтикӣ дар адабиёти тоҷику форс тасвири ҷамъияти хаёлни достони «Хирадномаи Искандарӣ»-и Ҷомӣ аст.

Умуман дар адабиёти гузаштаи мо романтизм мавқеи асосӣ дорад. Дар эҷодиёти аксарияти адабони бузург тасвирҳои романтициро диде метавонем. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, дар достони «Вис ва Ромин»-и Фаҳриддини Гургонӣ, «Искандарнома»-и Низомии Ганҷавӣ, «Ирфон»-и Мирзо Бедил ва дигарон намунаҳои барчастаи тасвири романтициро мушоҳида мекунем.

Савол ва супориш.

1. Қадом асарҳои Ҷомиро дар синҳои поёни ҳоналад? 2. Дар бораи Ҷомӣ ҳамасронаш чӣ гуфтаанд? 3. Ба эҷодиёти адиб шарқшиносон чӣ гуна баҳо додаанд? 4. Муаллими аввалини Ҷомӣ кӣ буд? 5. Мазмунни хикояти «Ҳамсаи мутахайира»-ро накл қунед. 6. Тахсилӣ Ҷомӣ дар Самарқанд чӣ ҳел гузашт? 7. Чаро Ҷомӣ ба дарбор нарафт? 8. Поёни умри адиб чӣ ҳел гузашт? 9. Ҳислатҳои ибратомӯзи Ҷомиро хикоят қунед. 10. Ҳизмати Ҷомӣ ҳамчун олим ва донишманд дар чист? 11. Аз адиб ҷанд левон бокӣ мондааст? 12. Мавқеи қадом жаңр дар левонҳо қалон аст? 13. «Ҳафт авранг»-ро Ҷомӣ зар пайравии қадом шоирони гузашта ишо намудааст ва аз онҳо чӣ фарқ дорад? 14. Чаро газал дар эҷодиёти Ҷомӣ мавқеи асосӣ дорад? 15. Мавзӯъ ва ҳусусияти газалиёти адибро фаҳмонед. 16. Идеяи шоҳи одил из кучо сарҷашма мегирад ва пеш аз Ҷомӣ қадом адибони гузашта ин идеяро илко намудаанд? 17. Фарки шоҳи одили Ҷомӣ ё Искандари Ҷомӣ аз дигар Искандарҳо дар чист? 18. Ҷомӣ дар бораи муносибати устоду шогирд чӣ мегӯяд? 19. Чаро ҷамъиятеро, ки Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ» тасвир кардааст, хаёлӣ мегӯянд? Дар ҷамъияти феодалий ба вучуд омадани ҷунни соҳт раво буд? Агар не, чаро? 20. Ҷомӣ «Баҳористон»-ро дар пайравии қадом всари адиби гузашта навиштааст ва ба чӣ максад? 21. Монандӣ ва тағовути ин ду шоҳасар дар чист? 22. Мавзӯни асосии бобҳои «Баҳористон»-ро накл қунед. 23. Боби ҳафтуми «Баҳористон» чӣ аҳамият дорад? 24. Нуктан назари Ҷомӣ дӯри ба масъалан таъни намудани ҳокимон ва роҳбарони давлат аз чӣ иборат аст? Ин фикр оё имрӯз қимату арзиш дорад?

Рӯйхати адабиёти илми ҷа мебошад

1. А. Афзахзод. Рӯзгор ва осори Абдураҳмони Ҷомӣ, «Дониши», Душанбе, 1980.
2. А. Афзахзод. Таҳаввули афкори Абдураҳмони Ҷомӣ, «Дониши», Душанбе, 1981.
3. Ш. Тагоев. Таълими эҷодиёти Абдураҳмони Ҷомӣ дар синфи VIII, «Ирфон», Душанбе, 1973.
4. Т. Мироз. Дастури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.

АЛИШЕР НАВОЙ

(1441–1503)

Зи неку бад начунд
нуклу бода.

Зи чоми кас
наолояд даҳонро.

Гар об аз чашми ҳайвон
диҳандаш,

Нарезад обрӯи хештандро.

Навоӣ

Тарҷуман ҳол

Низомиддин Алишери Навоӣ сардафтари адабиёти классикии ӯзбек буда, бо асарҳои барчастааш дар таърихи адабиёти ӯзбек ва туркаборон макоми арзанда дорад.

Ӯ соли 1441 дар шаҳри Ҳирот ба дунё омадааст. Падари Навоӣ Кенчабаходур яке аз амалдорони дарбори Темуриён буда, аз хату савод дастмояе надошт. Вале бо вучуди бесавод буданаш дар таълиму таҳсили фарзандаш саъю қӯшиши зиёде кард. Навоӣ таҳсили ибтидой ва миёнаро дар Ҳирот гирифта, пас ба Машҳад меравад. Ӯ дар он ҷо дар дарбори Абулқосим Бобур Мирзо хизмат карда, инчунин таҳсили худро давом медиҳад. Махсусан, ба омӯхтани эҷодиёти адабони бузурги тоҷику форс Низомии Ганҷавӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Камоли Ҳуҷандӣ, Ҳофизи Шерозӣ пайваста машгул мегардад. Навоӣ аз онҳо сеҳри қаломни мавзун, санъати суханварӣ ва тарзу усули образофариро омӯхта ва дар пайравии онҳо шеърҳои аввалини худро иншо кард. Ғайр аз ин, Навоӣ дар ин ҷо дар сӯҳбати олимон, шоирон иштирок намуда, аз онҳо дарси зинҷагӣ мегирад. Дар ҳамин ҷо Навоӣ девони аввалини худро тартиб медиҳад. Алишери Навоӣ соли 1466 боз ба Ҳирот

меояд. Вале аз сабаби номусоидии ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ, ҷангу хунрезихои Абӯсаид Мирзо дар ҳамон сол шаҳри Ҳиротро тарқ карда, роҳи Самарқандро пеш мегирад. Дар Самарқанд Алишери Навоӣ боз ба таҳсили илму адаб машгул шуда, дар назди яке аз олимони машҳури замон – Ҳоча Фазлуллоҳи Абулайс илми фикҳро аз ҳуд мекунад.

Ҳангоме ки соли 1469 Ҳусайн Бойқаро (Навоӣ бо ўякҷоя таҳсил карда, инчунин ширхора низ буданд) ба Ҳирот омада, ба маснади подшоҳӣ менишинад, Навоиро ба дарбор даъват менамояд. Ў дар дарбори Ҳусайн Бойқаро вазифаи мӯҳрдориро ба ўҳда мегирад. Маҳз дар ҳамин давра Навоӣ ба Абдураҳмони Ҷомӣ дӯстӣ пайдо карда, муриди ў мешавад.

Алишери Навоӣ шаҳси инсондӯст ва раиятпарвар буд. Ҳангоми иҷрои корҳои давлатдорӣ ба ҳалқи бечора хубию некиҳо кард. Масалан, соли 1470 аз зулму истисмори амалдорон ва ҳокимон, гирифтани андозҳои зиёд ҳаёти иқтисодии ҳалқ ниҳоят вазни гардид ва онҳо ба муқобили ҳамаи ин бедодгарии золимон шӯриш бардоштанд. Танҳо бо тадбирҳои оқилонаи Алишери Навоӣ шӯриш хобонда шуд. Навоӣ ба Султон Ҳусайн Бойқаро маслиҳат дод, ки пеш аз ҳама золимонро ҷазо дигар, андозҳои ҳалкро то андозае кам кунад. Пас аз ин дар байни ҳалқ обрӯи Навоӣ зиёд шуда, ўро беш аз пеш ҳурмату эҳтиром мекардагӣ шуданд.

Алишери Навоӣ соли 1472 ба мартабаи вазирӣ мерасад. Маҳз дар ин давра то андозае вазъи сиёсву иҷтимоӣ осуда гардида, ҳаёти маданий ва адабӣ хеле пеш рафт. Аммо бисёр корҳои Навоӣ боиси ҳашму газаби шоҳу амалдорони давлат гардид. Аз пайи ранҷу озори ўшуданд. Ҳокимону вазирон дар назди шоҳ ҳар гуна тӯҳмату бӯхтон мекарданд. Бо ҳамин сабабҳо Навоӣ соли 1476 аз мансаби вазирӣ даст қашид. Дар муддати 11 сол корҳои давлатиро ба як тараф монда, ба эҷод намудани асарҳои илмӣ ва адабӣ машгул гардид. Маҳз дар ҳамин давра асари панҷгонаи ҳуд «Ҳамса»-ро навишта ба охир мерасонад. Ба ҳамаи ин қаноат накарда, Ҳусайн Бойқаро Навоиро ҳокими Астаробод таъин мекунад. Навоӣ дар Астаробод танҳо як сол меистад ва соли 1488 боз ба Ҳирот меояд. Ў то охирин умраш дигар ба корҳои давлатӣ машгул нашуда, вакти ҳудро ба эҷод намудани асарҳо сарф мекунад.

Алишери Навоӣ моҳи январи соли 1501 дар шаҳри Ҳирот вафот мекунад. Муаллифи «Ҳабибуссияр» Ҳондамир мусибату ҳиссияти мардуми Ҳиротро аз марғи шоири бузург Навоӣ бо як сӯзу гудоз баён карда, бо байтҳои зерин ҷамъбаст намудааст:

Чаро хун наборид ҷашми сипеҳр?
Чаро гашт равшан дигар моҳу меҳр?
Чаро силки айём дарҳам нашуд?
Чаро моҳ аз солҳо кам нашуд?

Часади Навоиро дар гунбазе, ки худи Алишер дар Ҳирот бино карда буд, ба ҳок супориданд.

Низомиддин Алишери Навоӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ таҳсил карда, забони арабиро ҳам хуб медонист. Ӯ кобилияту истеъоди ачиб дошт. Аз ҳуд қардани илмҳои гуногун, аз бар намудани абёти зиёди шоирони тоҷику форс ҷашми Навоиро ба шохроҳи шеъру шоирӣ кушод. Илова бар ин, ҳамчун Абдураҳмони Ҷомӣ устод дошт, ки дар пешрафти эҷодии ӯ саҳми арзанда гузошт. Навоӣ аз ҳурдӣ ба шеър гуфтан оғоз кард. Ӯ ҳам ба забони тоҷикӣ-форсӣ ва ҳам бо забони туркӣ шеър эҷод мекард. Адиб дар шеърҳои тоҷикӣ-форсӣ Фонӣ ва туркӣ Навоӣ таҳаллус интиҳоб кард. Азбаски Навоӣ бо ду забон шеър мегуфту асар эҷод мекард, ҳамзамононаш ба ӯ таҳаллуси иловагӣ—«зуллисонайн» (соҳиби ду забон) дода буданд.

Алишер Навоӣ аксарияти асарҳояшро ба забони модарӣ-туркӣ иншо қардааст. То замони Навоӣ бо забони туркӣ-ӯзбекӣ эҷод намудани достонҳои ҳаҷман бузургро (фалсафӣ, ахлоқӣ, ишқӣ) гайриимкон мешумориданд. Навоӣ аввалин шуда ин назарияро нодуруст шуморида, барои исботи ин панҷ достон эҷод мекунад. Онҳоро Навоӣ дар пайравии «Ҳамса»-ҳои Низомии Ганҷавӣ, Ҳусрави Дехлавӣ ва «Ҳафт авранг» - и Абдураҳмони Ҷомӣ иншо қардааст. Дар ин бора ҳуди Навоӣ чунин мегӯяд:

Форсӣ чун гашт дар эшон адо,
Туркӣ кунам, нест аҷаб ибтидо.
Форс чу ҳурсанд шуд аз он гухар.
Турк ҳам ар шод шавад, ҳубтар.
Ман, ки дар ин роҳ ниҳолам қадам,
Ҳаст умедак, чу бигирам қадам.
Роҳбарӣ карда Низомӣ маро,
Ёр шавад Ҳусраву Ҷомӣ маро.

Ҷамъи абёти «Ҳамса» зиёда аз 27 ҳазор байтро ташкил медиҳад. Ғайр аз ин, дар забони туркӣ-ӯзбекӣ ҷаҳор девон дорад, ки маҷмӯи асарҳои лирикии шоир буда, 24 ҳазор байтро ташкил медиҳанд. Маснавиҳои «Лисон-уттрайр» («Забони мурғон»), «Панднома», «Чиҳил ҳадис», «Махбубулқулуб»

низ ба қалами ў тааллук доранд. Навой инчунин ба забони модариаш дар бораи хаёту эҷодиёти нависандагони ҳамзамонаш «Мачолисуннафонс» ва онд ба қондаю қонуни вазни арӯз «Мизонулавзон»-ро меофарад.

Муиларичан
илемини ашъори
форсӣ-тоҷикӣ
Навой (Фонӣ)

Навой як қисми асаҳояшро ба забони тоҷикӣ-форсӣ эҷод кардааст. Аз мутолиаи ашъори тоҷикӣ адиб равшан мегардад, ки ў хусусияти назми моро хеле хуб медонистааст. Ҳуди шоир ба ин маъний ишорат карда чунин мегӯяд:

Маънни ширину рангинам ба туркӣ бехад аст.
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои саими, чун бингарӣ.
Гӯё дар ростбозори сухан биншудаам,
Як тараф дӯкони қаннодиву як сӯ заргарӣ.

Девони тоҷикӣ Навой бо номи «Майдони балогат» шӯҳрат дорад ва қариб ҷор ҳазор байтро дар бар мегирад. Дар девони шоир газал мавқеи асосӣ дорад. Як хусусияти муҳими девони Навой аз он иборат аст, ки адиб пеш аз ҳар як газал ба қадом шоир гузашта пайравӣ карда эҷод карданашро зикр мекунад. Масалан, «Татаббӯи Мир Ҳусрав»¹, «Татаббӯи ҳазрати Маҳдумӣ»² ва гайра.

Ғазалҳои Навой бештар дар пайравии газалиёти Амир Ҳусрав, Саъдӣ, Ҳофиз, Камоли Ҳуҷандӣ ва Ҷомӣ эҷод шудаанд. Мавзӯҳои газалиёти Навой гуногунанд. Вале шоир бештари онҳоро дар мавзӯи ишқ сурудааст. Шоир баъзан дар газалҳояш лирикаи ишқиро бо лирикаи иҷтимоӣ оmezish медиҳад. Ин хусусият дар ҳамаи ғазалҳо, ки дар пайравии Ҳофиз гуфтааст, ба назар мерасад. Масалан, дар ин байт шоир аз носозиҳои замон, фитнаю найранг, тӯхмату бӯхтонҳои як гурӯҳ одамони пастфирати рӯзгораш шикоят карда, орзу дорад, ки онҳо росткору ростқавл, монанди алиф, мисли кали ёраш рост бошанд:

Каччиу кӯтаҳии давр малулам доранд,
Рост ҳоҳам, алифи комати дилдор кучст?

Навой дар газалиёташ зебоиҳои ҳаётро бо як хиссиёти баланд тараним мекунад. Адиб омадани баҳору шукуфтани гулҳои рангорангро висф карда, одамонро даъват мекунад, ки умри инсон ганимат аст, аз ин зебоиҳои ҳаёт баҳра бояд бурд:

Омад баҳори дилкашу гулҳои тар шукуфт.
Дилҳо аз он нишот зи гул бештар шукуфт.
Дил аз сабоҳати³ руҳи хубат кӯшода шуд.
Монанди гунчае, ки ба вакти сахар шукуфт.

¹ *Мир Ҳусрав* – Амир Ҳусрави Дехлавӣ.

² *Ҳазрати Маҳдумӣ* – Абдураҳмони Ҷомиро дар назар лорад.

³ *Сабоҳат* – хушрӯй, сафедчехра, дилкаш.

Сокй, баҳор шуд, қадаҳам рез лаб ба лаб,
Хоса, ки аз шукуфа чаман сар ба сар шукуфт.

Китъа ва рубоиёти Навой низ содаю равон буда, дар мавзӯъхон гуно-
гун суруда шудаанд. Шоир дар китъаоти худ хислатҳои начиби инсониро
тараннум карда, дар баробари он тамаъкорӣ, мардумфиребӣ, дурӯғгӯӣ, зо-
лимӣ барин сифатҳои пастро мазаммат намудааст. Чунончи, дар ситоиши
мардию саховатмандӣ мегӯяд:

Чавонмард аз қарам муфлис нагардаад,
Сахиро аз ато чин нест дар чехр,
Ба пошидан чӣ нуқс¹ ояд ба дарё.
Ба афшондан чӣ кам гардал зари меҳр?

Навой дар китъаи зер шоҳони замонашро накӯҳиш карда мегӯяд, ки аз
ҷабру зулми шумо ҳалонқ ҳонахароб ва мулк вайрон шуд. Зулму асорати
шумо мисли оташ аст, ки онро куштан лозим, яъне шуморо нест кардан
даркор:

Эй фалон, сӯхтӣ ҳалонкро,
Мулкро шиддати ту вайрон кард.
Оташеро, ки чун ту сӯзон аст,
Чуз ба куштан илоҷ натвон кард.

«Тӯхфатулафкор» Дар байни асарҳои тоҷикӣ Навой қаси-
даи «Тӯхфатулафкор» аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа
баландтар меистад. Таърихи навишта шудани қасидашро Навой дар «Ҳам-
сатулмутаҳайирин» ба тарики зайл овардааст:

«Рӯзе ман дар хидмати он кас (Абдураҳмони Ҷомӣ) будам. Аз ҳар дар
сухан мерафт. Дар омади сухан ман «Дарёи аброр» ном қасидаи «Хусрави
Деҳлавиро аз ҳад зиёд таъриф кардам...».

Ҳам дар он рӯзҳо подшоҳ ба сафари Марв тайёрӣ дид, маро ҳам ҳам-
роҳи худ бурданӣ шуд. Ман барои иҷозат гирифтани ба пешӣ он кас (Ҷомӣ)
рафтам. Дар вакти баргаштанам аз багали худ як ҷузъ когаз бароварда
доданд. Кушода дидам, қасидаи «Луччатуласрор», ки ҳамон рӯзҳо дар ҷаво-
би қасидаи «Дарёи аброр» навишта буданд...

Савор шуда ба роҳ баромадам, то манзил бар болон асп он қасидаро
хондам ва дар аснои ҳониш матлаи (байти аввали) қасидаи «Тӯхфатулаф-
кор» ба хотир омад. Баъд аз ба манзил фуромадан он матлаъ ба он кас навиш-
та фиристода шуд, ки агар писандад, ишорат кунанд, тамом намоям.

Факир то ба Марв расидан он қасидаро ба номи он кас тамом карда,
ба хидмати он кас навишта фиристодам». Қасидаҳо бо ҷунин матлаъҳо
шурӯъ мешаванд;

«Дарёи аброр»-и Хусрави Деҳлавӣ:

¹ Нуқс – нуқсон, камбузӣ.

Куси шах холију бонги гулгулаш дарди сар аст.
Хар кй конеъ шуд ба хушку тар, шахи баҳру бар аст.

«Луччатуласрор»-и Абдураҳмөни Чомӣ:

Кунгурн айвони шах, к-аэ коҳи Кайвон бартар аст,
Рахна дорад, к-он ба девори ҳисори дин дар аст.

«Тӯхфатулафкор»-и Алишери Навой;

Оташин лаъле, ки точи ҳусравонро зевар аст.
Аҳгаре баҳри хаёли ҳом пухтан дар сар аст.

Абдураҳмони Чомӣ ба матлани қасидаи Навой баҳои бисёр баланд мединад.

Навой дар қасидаи «Тӯхфатулафкор» фикру мулоҳизаҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва панду ахлокии ҳудро баён кардааст. Дар қасида меҳру муҳаббати шоир нисбат ба аҳли ҳунар, дехкон ва дармондагон ҳис карда мешавад ва дар баробари ин дар бораи шоҳону ҳокимони золим бо нафрату адват сухан меронад:

Хоча лил дар вачху сар афканда пеш аз фикри ҳуд,
Садр¹ аз баҳри тамаъ биншаста ҷашме бар дар аст.

Дар байти боло Навой намояндан ду табакаи ҷамъиятро бо ҳам муқобил гузошта, ҳислатҳои ҳар қадоми онҳоро нишон дода мегузорад. Хоча – марди факир, меҳнаткаш буда, дар фикри ҳеш банд аст. Вале садр – ҳоким, соҳибмансаби ҳамеша ҷашмаш ба дар интизори чизе ё қасест.

Шоир воизонро ба зери тозиёнаи танқид гирифта мегӯяд, ки фарки онҳо аз дигар тамаъкорон танҳо дар он аст, ки воизон болои минбару онҳо поёни минбаранд.

Вонзу томеъ² гадон ион бувад фаркаш кам аст.
К-ин ба зери минбар омад, он фарози минбар аст,
Тӯхми расвой дихад бар донаи тасбехи зарк³,
Оре, оре, дона ҷинси ҳешро боровар аст.

Навой шохи золимро ба ҳук ва одилро ба марди дехкон ташбех намуда, аз санъати тазод ва мукобала ба хубӣ истифода бурдааст:

Золиму одил на якоонанд дар таъмири мулк,
Ҳук дигар дар шиёри⁴ мулку дехкон дигар аст.
Марди қосибро зи раҷчи даст бар каф обила,
Шуд далели гавҳари максуд, к-аш даст андар аст.

Адаб дар байти охир аҳли ҳунарро ситоиш карда нишон мединад, ки

¹ Садр – мансабдор, болонишин.

² Томеъ – тамаъкор, ҳарис.

³ Зарк – фиреб, найрангбозӣ, макр, ҳонда.

⁴ Шиёр – замини шудгоршудаву палкашида.

марди ҳунарманд бо күшишу гайрат ва меҳнати ҳалоли худ гавҳари максудашро ба даст меорад.

Дүсттию ҳамкорини
Чомиро Навой

Алишер Навой забону адабиёт, илму санъати ҳалки тоҷикро ба хубӣ дониста, дар пайравии адибони бузурги гузашта асарҳои пурарзиши ҳудро иншо намуд.

Дүсттию рафокати Навой бо Ҷомӣ намунаи барчастан мухаббати инсон ба яқдигар аст. Навой аз Ҷомӣ 27 сол ҳурд аст. Ӯ аз Ҷомӣ таълим гирифтааст. Мактаби адабие, ки устоду шогирд дар Ҳирот ташкил карда буданд, дар он намояндагони ин ду ҳалк таълим мегирифтанд.

Махз бо ташвиқу тарғиби Абдураҳмони Ҷомӣ Навой асарҳои бузургашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ иншо кард. Аз муваффакиятҳон эҷодии Навой Ҷомӣ шоду масрур гардида, бо камоли эҳтиром дар анҷоми достони «Ҳирадномаи Искандарӣ» чунин мегӯяд:

Суҳанро, ки из равнак афтода буд,
Ба кунчи ҳавон¹ раҳт бинҳода буд.
Ту додӣ лигарбора ин обрӯй!
Кашида ба майдони ин гуфтугӯй!
Сафоёб аз нури рон ту шуд!..
Навой зи лутфи ҳавон ту шуд!..

Алишери Навой ҳар як асари нав иншокардаашро аз назари устоди худ – Ҷомӣ мегузаронд ва бо маслиҳатҳон судбаҳши ў асарҳояшро такмил медод. Мусаввадаи асарҳои Ҷомиро Навой мутолна карда, баъзан фикру андешаҳояшро ба устоди қадронаш изҳор мекард. Муносибати байнин онҳо на ҳамчун устоду шогирд хуб буд, балки онҳо нисбат ба яқдигар дӯстони наздику бовафо низ буданд. Навой яке аз аввалин қасонест, ки асарҳои устодашро ба забони туркӣ-ӯзбекӣ тарҷума намудааст. Масалан, тарҷумани асарҳои «Нафаҳотулунс» ва «Шавоҳидуннубувват» ба қалами ў тааллук доранд. Ҳангоми тарҷумани забони фасеху қаломи лутфомези Ҷомиро ба хубӣ нигоҳ доштааст.

Алишери Навой пас аз вафоти Абдураҳмони Ҷомӣ дар байнин солҳои 1493–1494 «Ҳамсатулмутахайирии»-ро иншо мекунад. Ин асар ба хотираи устоди бузургвораш баҳшида шудааст.

«Ҳамсатулмутахайирии» ба забони ӯзбекӣ навишта шудааст. Вай аз дебоча, мукаддима, се макола ё се фасл ва хотима иборат аст. Мавзӯи асосии асар баёни хаёту зиндагии Абдураҳмони Ҷомӣ ва муносибати байнин онҳо, марсия дар вафоти Ҷомӣ, ёдлоштҳон Навой дар бораи Ҷомӣ, мактубҳои байнин онҳо ва амсоли инро ташкил медиҳад.

Навой дар бораи ҳоксорӣ, донишмандӣ, сӯхбаторӣ ва дигар хислатҳои ҳамидаи Ҷомӣ дар мukaddimai «Ҳамсатулмутахайирии» чунин менависад: «Қасоне, ки овозаи камоли он қасро шунида, роҳҳои дурро тай карда, ба сӯхбати муборакашон меомаданд, он қасро дар байнин асхоб аз гояти поёни мутлако намешинохтанд; дар нишастухез, гуфтушунуфт, дар ҳуроку пӯшок дар миёни он кас ва соири мулозимон тафовуте набуд. То касе аз

¹ Ҳавон – ҳоря, бензатя.

илмҳон зохирӣ ва маънавӣ масъалаеरо ба миён наандозад, ҳаргиз сафедро аз сиёҳ фарқ карданашон маълум намегардид, аммо пас аз ба миён гузошта шудани масъала маҳорат ва огоҳашон ба ҳамаи илмҳо дар чунон мартабае буд, ки ҳаргиз эҳтиёҷ ба дидани китобе надоштанд».¹

Алишери Навой ҷандин сол дар дарбори Ҳусайн Бойкаро вазир буд. Вай дар ин муддат ба ҳалқ некиҳои зиёде кард. Навой дар ҳар як кори давлатӣ бо Ҷомӣ маслиҳату машварат мекард. Ниҳоят иғвои хасудон, корҳои бехирадонаи шоҳ ба дили Навой мезанад ва ў дарборро тарқ кардани мешавад. Вале, ҳангоме ки ў бо Ҷомӣ маслиҳат мекунад, ризогӣ намедиҳад, зоро барои осоиши ҳалқ ва ободии мулк будани чунин вазирони хирадманди некандешро лозим мешуморад. «Факир, – менависад Навой, – дар вакҳои дар мулозимати подшоҳ буданам аз он кас (аз Ҷомӣ) дар боран ҳалосии ҳудам аз он кор ёрмандӣ илтимос мекардам, аммо он кас бо ҳар гуна суханон маро тасаллӣ дода ором мекарданд».

Ҷомӣ шахси сиёсатмадор набуд, вале авзои мулку раиятро хеле хуб мефаҳмил. Дар бисёр ҳолатҳо андешаҳои сиёсни Ҷомӣ бо Навой як буданд. Онҳо дар асарҳояшон сулҳу осоншро илко мекарданд ва дар зиндагӣ барои амалий гардидани сулҳу салоҳ ба ҳарроҳ восита саъю қӯшиш менамуданд. Масалан, Ҳусайн Бойкаро барои ба даст овардани Қундуз ба Афғонистон лашкар қашид. Албатта, дар ин ҷанг оммаи меҳнатқаш ҳонаҳароб мешуд, мамлакат вайрон мегардид: «Ба ин кори шоҳ Ҷомӣ ва Навой мукобил буданд. Дар ин бора Навой чунин менависад; «Ба тарафи Қундуз лашкар қашидани подшоҳ ба он кас (Ҷомӣ) ва ба ҳеч кас дилҳоҳ набуд. Он кас ба факир (ба Навой) гуфта буданд, ки то метавонӣ, подшоҳро аз ин сафар боз дор ва агар мумкин нашуда ин сафар муқаррар шавад, бояд ба ман навишта фиристонӣ».

Дар «Ҳамсатулмутахайирин» зиёда аз 28 мактуб оварда шудааст, ки 15-тоаш аз Ҷомӣ ва 13-тои дигараш аз Навой мебошанд. Дар дохили мактубҳо рубой, китъа, байт, ки дар ҷавоби якдигар суруда шудаанд, оварда мешаванд. Ин мактубҳо намунаи барҷастаи дӯстии рафоқати ин ду шахси бузург, ду марди хирадманданд. Асари мазкур аҳамияти қалони тарбиявӣ дорад.

Дӯстии байни Навой ва Ҷомӣ то лаҳзахои оҳири ҳаёташон қатъ нагардид. Навой дар марги устодаш ашки ҳасрат мерезад ва то як сол азодорӣ мекунад. Ў дар вафоти Ҷомӣ марсияи пурсӯзу гудоз эҷод мекунад.

Ба ҳамин тарик, дӯстии ҳамкории ин ду фарзанди барӯманди тоҷику ӯзбек барои мустаҳкам гардидани муносибатҳои ин ду ҳалқ саҳми босазо гузоштааст. Ин дӯстии ҳамкорӣ имрӯз ҳам инкишоф ёфта мустаҳкам мегардад.

¹ Алишери Навой. «Ҳамсатулмутахайирин», – Сталинобод, 1961, саҳ. 12.

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

Тазмин ва назира. Тазмин калимаи арабӣ буда, маънояш пазироидан, ё касеро, чизеро дар паноҳи худ гирифтанд. Дар адабиёти бадӣ шонр барои исботи фикр, кувват додани ақидаю омоли худ аз ашъори ягон адиби гузашта ё муосир байте ё мисрае дар шеъри худ илова мекунад. Файр аз ин, байти шонреро гирифта, ба мазмун ва шакли он пайравӣ карда асар эҷод мекунад. Ин анъана дар адабиёти гузашта ва имрӯзи мо хеле маъмул аст ва давом дорад. Масалан, дар намунаи поён Абдурахмони Ҷомӣ газали машҳури Ҳофизи Шерозӣ «Агарчи бода фараҳбахшу бод гулбез аст»-ро дар чанд ҷои газалаш тазмин кардааст:

Кадам ба тарфи чаман неҳ, ки сабза нахрез аст,
Шукуфа дар қадами дӯстон дирамрез¹ аст.
Мадех ба бод гаронмоя умр² бо бода,
«Кунун ки бода фараҳбахшу бод гулбез аст».
Суруди маҷлиси ту, савти андалеб хуш аст,
«Ба бонги ҷанг маҳӯр май, ки мӯхтасиб тез аст».
Гадон ишқи ту гирад ба садри маастаба³ ҷо,
«Чӣ ҷои маснади Ҷамшеду таҳти Парвз аст».
Бубин ба ҷашми тараҳхум ба ҳолат, зӣ хоча,
«Ки ранчи меҳнати ушшок роҳатомез аст».
Зи лутфи гуфтаи Ҷомӣ ҳама Ҳурисонро
Фурӯ гирифт, сухан дар Ироку Табрез аст.

Ҳофиз бошад, дар байти зерин шеъри машҳури Абӯабдуллои Рӯдакӣ «Бӯй ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме»-ро ба камоли маҳорат тазмин кардааст:

Хез, то хотир ба-дон турки Самарқандӣ дихем,
К-аз насимаш «Бӯй ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме».

Назира аз тазмин фарқ дорад. Ин фарқ пеш аз ҳама дар он аст, ки дар назира шоир ба вазну мазмун ва шакли асари назирашаванда риоя мекунад. Агар ба тарзи дигар гӯем, назирагӯй дар пеши аҳли қалам исбот намудани ҳунару кобилияти худ мебошад. Дар гузашта ин услуби шеърнигорӣ бо номҳои ҷавобия, татаббӯъ ва истиқболия низ ба назар мерасид.

Назиранависӣ асосан дар асрҳои XII–XIII ҳеле инкишоф ёфт. Дар пайравии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ даҳҳо достонҳои эпикӣ – қаҳрамонӣ иншо шуданд. «Гаршоспнома»-и Асадии Тӯсӣ, «Барзунома»-и Ҳоча Ато ибни Яъқуб, «Шаҳриёрнома»-и Муҳтории Ғазнавӣ ва гайра ҷои аз ҷиҳати вазн ва ҷои аз ҷиҳати баёни ҳодисаҳо ба «Шоҳнома» монандии зиёде доранд.

Баъдтар, дар пайравии «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ достонҳои зиёде дар таърихи адабиётамон ба вучуд омаданд.

¹ Дирам – пул. Дар ин ҷо ба маънои чизи қиматбаҳост.

² Гаронмоя умр – умри азиз.

³ Маастаба – таҳт, суфға.

Вале назирагүй бештар дар жанрхой хурди адабий: қасида, газал, руబой, китъя ва гайра интишор ёфта буд.

Назирасарой як шакли мусобикан байни адебонро дошт. Онхо күшиш мекарданд, ки асарашон аз хар чихат аз асари назирашаванда боло бошад. Ин тарзи кор барои инкишофу тараққии назм роли багоят муҳим мебозид. Шоирон саъй мекарданд, ки дар шеъри ҷавобияи худ мазмуни бикру тоза гӯянд ва санъати суханвариашон олӣ бошад. Аксарияти онҳо ба ин муваффак мешуданд. Танҳо як қисмашон ба ин талабот ҷавоб дода наметавонистанд.

Чанд намуна.

Муиззин Самарқандӣ (асри XII):

Эй сорбон, манзил макун чуз дар лиёри ёри ман.
То як замон зорӣ қунам бар рабъу аттолу¹ даман.

Ҷавҳарии Заргар (асри XIII):

Эй тунди бадхӯ, сорбон, тундӣ макун бо корвон.
Манзил бад-ин давре макун, уштур бад-ин тезӣ марон.

Сайдии Шерозӣ (асри XIII):

Эй сорбон, оҳиста рон, к-ороми чонам меравад.
Он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.

Аз ин намунаҳои боло ба хулосае омадан лозим аст, ки ҷавобияи Сайдӣ чи аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва чи аз ҷиҳати забону тарзи баён дар пояти баланд меистад.

Ин анъана имрӯз ҳам дар адабиёти мусири тоҷик давом дорад. Адебон ба як катор асарҳои классикон назира гуфта, ба ин восита ақидаю омоли гуманистӣ, ҳалқпарварии онҳоро бо тарзу ифодаҳои ба худ ҳос тасвир менамоянд. Дар бисёр мавриҷҳо ба асарҳои шоирони гузашта дар соҳти композитсионӣ, вазну кофиябандӣ пайравӣ карда, вале мазмуну идеяи тоза доранд. Мисоли равшани ин қасидаи «Кремл»-и Лоҳутӣ мебошад. Қасидаи мазкур дар ҷавоби қасидаи «Ҳаробаҳои Мадоин»-и шоирӣ асри XII Ҳоконии Шервонӣ навишта шудааст. Ин ду қасида аз ҷиҳати вазн, кофиябандӣ ва соҳти композитсионӣ бо ҳам монанданд. Вале мазмуни онҳо хилоғи якдигар аст. Ҳоконӣ шукӯҳу савлати шоҳони Сосонӣ ва қасри Мадоинро ситоиш карда, аз нест шудани он бо сӯзу гудоз, бо дарду алами беинтиҳо сухан меронад. Лоҳутӣ бошад, Кремлро қасри озодию алолат, маркази сулҳи дунё ҳисоб карда, бо як ҳусни таваҷҷӯҳи беандоза дар бораи он ҳарф мезанад. Имрӯз равшан гардид, ки ситоиши Лоҳутӣ асосӣ қавӣ надошта, Кремл ҳам маркази зулму беадолатихо будааст.

¹ Рабъу аттол – чойхон истикоматии обод ва гайрнободи қадими.

Савол ва супориш

1. Кӯдакӣ ва наврасии Навоӣ чӣ хел гузашт? 2. Навоӣ дар кӯҷо таҳсил намуд ва қадом забонҳоро медонист? 3. Поёни умри Навоӣ чӣ гуна гузашт ва дар кӯҷо вафот намуд? 4. Навоӣ қадом асарашро дар бораи Ҷомӣ иншо намудааст? 5. Муносибати Навоӣ ба Ҷомӣ чӣ хел буд? 6. Қадом ҳислатҳои Ҷомиро Навоӣ сигониш намудааст? 7. Дар бораи дӯстии ин ду тан шумо чӣ ақида дорад? 8. Ба фикри шумо имрӯз дӯстии ҳалкҳои тоҷику Ӯзбек чӣ гуна аст? 9. Мероси адабии Навоиро асосан қадом асарҳо ташкил медиҳанд? 10. Мавзӯи газалҳои тоҷикии Навоиро гӯед. 11. Адиб дар китъаю рубонёташ бештар ба қадом масъалаҳо аҳамият додааст? 12. Таърихи навишта шудани қасидәи «Тӯхфатулафкор»-ро ҳикоят кунед. 13. Навоӣ дар ин қасида қадом масъалаҳоро бештар мавриди муҳокима қарор лодааст? 14. Назира чист? 15. Оё дар замони мо дар адабиёти тоҷик назирагӯй вуҷуд дорад?

Рӯйхати обабиёти шамӣ ва методӣ

1. С. Айнӣ. Навоӣ. Куллиёт, чил. 12, «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Афсаҳзод. Рӯзгор ва осори Абдураҳмони Ҷомӣ. «Дониш», Душанбе, 1980.
3. А. Афсаҳзод. Тахаввули афкори Абдураҳмони Ҷомӣ. «Дониш», Душанбе, 1981.
4. Е. Э. Бертельс. Джами и Навоӣ.
5. Т. Мироҷ. Дастири методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.

КАМОЛИДДИН БИНОЙ (1453-1512)

«Мавлоно Биной аз табакаи миёна аст. Чои таваллудаши шаҳри Ҳирот мебошад. Қобилияти ў багоят зиёд аст. Аввал ба таҳсил машгул шуд. Дар ин соҳа рушди тамом ҳосил намуд, ба ҳат ишқ пайдо намуд, ба андак фурсат хеле хушиҳат гардид. Ба мусикӣ майл намуд, зуд омӯҳт, хеле корҳо тасниф кард ва оид ба адвор рисолае навишт».

Алишер Навоӣ

Ҳаёти шоир

Соли 1453 дар оилаи усто Муҳаммадхони Сабз тифле ба дунё меояд, ки аз он ҳурсандии волидайн ҳадду канор надошт. Падар ба ў Шералий ном мегузорад. Муҳаммадхон марди ҳунарманд, бинокору меъмор буд ва зиндагиашон факирона мегузашт. Шералий дар мактаб нагз меҳонд, ба сухани устодонаш диккат медод. Натиҷаи ҳамин саъю кӯшиш буд, ки ў бисёр илмҳои замонаашро ба хубӣ аз ҳуд кард. Ў бештар ба забону адабиёт, таърих ва мусикӣ майлу рагбат дошт. Ҳанӯз дар айёми мактабхониаш шеърҳои хуб менавишт. Дар ин бора ҳуди шоир чунин мегӯяд:

Ёдам омад, ки баҳри қасби адаб.
Мешудам тифл ҷониби мактаб.
Табъи мавзун маро гаризӣ буд.
Фаҳми ман дар камоли тезӣ буд.
Сар зи ман завки шеър бар мезад,
Шеърам аз рӯи завқ сар мезад.
Ҳар чӣ рӯ менамуд, мегуфтам,
Неку, бад-ҳар чӣ буд, мегуфтам.

Пайваста осори адабони гузашта ва муосири ҳудро мутолиа карда аз бар менамуд. Баъд ба ҳуд таҳаллуси Биной ва Ҳолиро интихоб мекунад. Вале ў бештар ба таҳаллуси Биной машҳур аст.

Биной дар шаҳри Ҳирот зиндагӣ мекард ва дар он рӯзгор Ҳирот яке аз марказҳои асосии илму адаб ба хисоб мерафт. Аз ин рӯ, дар сабзиши ў роли мактаби адабии Ҳирот басо бузург аст. Биной яке аз шогирдони бехтарини Абдураҳмони Ҷомӣ буда, баъдтар ба дарбори Ҳусайн Бойкаро даяват мешавад.

Макому шӯҳрати Биной дар байни хосу ом, ахли илму адаб зиёд мегардад. Биной на танҳо бо шеърҳои намакинаш дар байни мардум машҳур мегардад, балки дар доностану иншо намудани илмҳои мусикӣ, таърих ва гайра ангуштнамои замонаш буд. Ў доир ба илми мусикӣ ду рисо-

лаи илмӣ таълиф намуд. Илова бар ин, ба шеърҳояш оҳанг баста, суруд меҳонд. Шоир бо камоли ифтихор дар ин бора мегӯяд:

Ёдам омад, ки дар овони шубоб,
Будам дар гуфтугӯ чу оташу об.
Шеъри ман шӯҳрати тамоме дошт.
Дар мамолик зухури оме дошт.
Сал гизол аз газал шуда ромам,
Ба муаммо баромада номам.
Дар баёни улуми таҳқикӣ,
Карда қасби фунуни мусикӣ.
Доним аз нақши тоза бар тоза,
Буд дар ҳар макомам овоза.
Мачлиси ому хосу шоҳу гадо,
Дошт аз савти ман салову нидо.

Биной гумон дошт, ки дарбор ҷои олимон ва шоирони бузург аст. Дар он ҷо қас метавонад асарҳои шоиста эҷод кунад. Вале баъд аз он ки бо ахли дарбор шинос мешавад, мебинад, ки дар байни олимон, донишмандон ва адабони бузург як гурӯҳ лаганбардорон, хушомадгӯён ва ниҳоят одамони паству разил низ ҷамъ омада, ҳамеша аз пайи озори якдигар мебошанд. Ба муқобили ахли фазлу хирад шеърҳон ҳаҷвӣ эҷод карда, онҳоро масҳара менамоянд. Биной дар байни онҳо ҷанде зиндагӣ карда, аз фитнаю найранги ҳасудон, шоирони маддоҳ ба фарӯд меояд ва азобу ранчи зиёде мекашад. Байтҳои зерин ҳаёти онрӯзани шоирро хеле барчаста инъикос намудаанд:

Ситамгаро, фалако, қачраво, чафокоро!
Нагӯямат, ки маро мулки подшоҳӣ дех.
Туни кӯҳнаработи ҳароб бар сари роҳ,
Зи ҳар кӣ ҳоҳӣ, ситонӣ, ба ҳар кӣ ҳоҳӣ, дех!

Биной аз ҳасудон ҳалосӣ ҷуста, соли 1487 аз шаҳри Ҳирот баромада ба Табрез меравад. Шоир баъд аз 4 сол, яъне соли 1491 боз ба Ҳирот меояд. Вале дар ин вакт Осиён Миёна ва Ҳурисон майдони ҳарбу зарбҳои хунин карор гирифта буд. Ҳучуми Муҳаммад Шайбонӣ ва Шоҳ Исмоили Сафавӣ мамлакатро нотинҷ ва ҳалкро қашшоқ гардонил. Биной маҷбур шуд, ки як макони осудае ёбад, то ки солҳои оҳирини ҳаёти ҳудро каме оромтар гузаронад. Аввал ба Самарқанд меравад. Ҷанд муддат зиндагӣ мекунад. Вале аҳволаш беҳ намешавад, ба қадраш касе намерасад:

Дар Самарқанд агарҷӣ бекадрам,
Чун Умар дар вилояти Кошон,
На ба ирфони ман қасеро илм,
На қасеро ба илми ман ирфон,
Дар гарибӣ агарҷӣ бекадрам,
Чун камар дар авохирӣ мизон.

Аз ҳамин сабаб ба Қаршӣ меравад. Вале дар тирамоҳи соли 1512 лашқари Шоҳ Исмоили Сафавӣ бо сардории Начми Сонӣ барои забти Моваронунаҳр лашкар кашид. Бисёр шаҳру ноҳия ва деҳаҳои ободро вайрон карда, мардумро бехонумон гардонд. Аз ҳама вахшонияте, ки ин сардори му-

таассиб дар ин кишвар кард, катли оми мардуми Қаршӣ буд. Дар ин куштор, ки соли 1512 ба амал омад, Камолиддин Биной дар катори садҳо ҳазор мардуми бегуноҳ дар айёми чӯшу ҳурӯши эҷодӣ аз байн рафт.

Дар бораи марги фочиавӣ ва мероси адабии Биной ҳамасри шоир муаллифи «Шоҳаншоҳнома» чунин мегӯяд: «Раками қатли ом бар номи тамоми сиғор ва қибор (хурд ва қалон)-и он диёр (Қаршӣ) қашид... ва қариби понздаҳ ҳазор одамӣ аз зан ва мард, ҳоҳ аҳли силоҳ ва ҳоҳ аҳли набард арсан тег ва синони эшон гаштанд. Мавлоно Бинони Ҳурӯсӣ, ки афзали шуарои Ҳирот буд ва муддате буд, ки сокини билоди Мовароуннаҳр шуда буд, аз осори ў назм ва наср дар миёни аҳли камол бокӣ, дар он қатли ом арсан теги тақдир шуд».

**Мероси илмию
адабии шоир**

Биной чи дар назму чи дар наср ба мо аз худ мероси бойе гузаштааст. Аввалан, доир ба қондаю қонуни илми мусикӣ ва амалияи он ду рисола таълиф кард, ки мутаассифона то замони мо нарасидаанд. Сониян, дар наср ду асари таърихӣ: «Шайбонинома» ва «Футухоти ҳонӣ»-ро иншо намуд, ки онҳо дар бораи ҳодисаҳои таърихии нимаи аввали асри XVI, ки дар Мавароуннаҳру Ҳурӯсӣ ба вуқӯъ омада буданд, баҳс мекунанд.

Асарҳои номбурда барои равшан намудани бисёр масъалаҳои таърихӣ ба муаррихони имрӯза қўмаки қалон мерасонанд.

Вале асосан Камолиддин Биной шоир аст ва дар эҷодиёти ў назм мавқеи қалон дорад. Дар мероси адабии шоир қариб ҳаман жанроҳи ҳурди лирикӣ: газал, қасида, китъа, рубой ва гайтаро дидан мумкин аст. Аммо газал дар макоми аввал меистад. Биной дар газалсароӣ пайрави Амир Ҳусрав ва Ҳасани Дехлавист. Дар ин бора шоир дар мактаи як газалаш мегӯяд:

Биной мешавад оҳир баландовоза чун Ҳусрав,
Ки дар таври газал тарзи Ҳасан месварам берун.

Ё:

Биной дар тарики шеър мерафт аз пайи Ҳусрав,
Ки дар тарзи газал ҳамроҳ шуд тарзи Ҳасан бо ў.

Мавзӯи газалиёти шоир гуногунанд. Шоир мухаббати поки инсон ва саодату меҳнати ўро дар газалиёташ ҳеле зебо ба қалам додааст.

Тавре ки аз тарҷумаи ҳоли шоир бар меояд, бештари ҳаёти адиб дар гарибӣ, дурӣ аз Ватану, ёру диёр гузаштааст ва дар гарибӣ зиндагиро падруд гуфтааст. Албатта, ин ба эҷодиёти адиб таъсири қалон расонид. Аз ин чост, ки мавзӯи гарибӣ – ёди Ватан, ҳешу акрабо дар лирикаи ў мавқеи қалон дорад. Қаҳрамони лирикӣ ёди ёру диёр карда, оби ҷашмаш шашкатор мерезад, охи сард аз дили пурдард мекашад ва ҳудашро ба шахси мотамзада, ғамзада, аламзада монанд мекунад:

Дар гарибӣ ҳама шаб ғамзадаеро монам.
Ваҳ, кучо ғамзада, мотамзадаеро монам.

Рўз ҳам аз ситами гардиши гардун чу ҳилол.
Шаҳрбигрехта-мотамзадаеро монам.
Шаб чунон, рўз чунин мегузаронам ношод,
Чон он аст, агар гамзадаеро монам.
Не сари оламиён дораму не оламашон,
Пушти по бар ҳама оламзадасро монам.

Биной намояндан табакаи поёни чамъият аст. Табиист, ки зиндагии мардуми ин табака бо азобу машакқат мегузашт. Нони серй ва тани пўшидаро намедиданд. Рўзгори Биной чи дар ватан ва чи дар гарий ҳамин тавр қашшоқона мегузашт. Ўсаю кўшиш карду илм омӯхт, дар ин роҳ ранчу сахтиҳон зиёде дид, аммо ба муроди дил нарасид. Бинобар ин шикояти қаҳрамони лирикӣ аз замонаи бемурувват на танҳо ба рўзгори адиб даҳл дорад, балки шикояти садҳо, ҳазорҳо мардуми бечораю бенавост. Ба ҳамин тарик, дар тасвири шоир образи қаҳрамони лирикӣ характеристи чамъбастӣ мегирад. Ин мазмун дар ғазали зер амику равшан ба қалам дода шудааст:

Дар умри худ муроди диле ҳосилам набуд.
В-аз умр як нафас ба муроди дилам набуд.
Бе дарду гам наям нафасе, гўй аз азал,
Чуз дарду гам сиришта дар обу гилам набуд.
Эй дил, магӯ, ки сабр чаро ёрият накард,
Бечора мурду воқеае мушкилам набуд.
Будам ба ҳоли хеш, Биной, тамоми умр,
Харгиз хаёли мозию¹ мустақбилам² набуд.

Бештари китъяю рубоиёти шоир мавзӯъҳои панду ахлоқӣ доранд. Биной дар онҳо ахлоқи ҳамидаи инсониро ситоиш намуда, инсонҳоро ба поквичдонию росткавлӣ, ҳоксорию накӯкорӣ хидоят мекунад. Дар баробари ин дар бисёр китъяю рубоиёташ ашҳоси мутакаббир, дилсиёҳ, золим ва беадолатро мазаммату накӯхиш намудааст. Биной баъзан дар рубоиёташ хаёти қашшоқонаашро тасвир намуда, таъкид менамояд, ки агар шаҳс барон қонеъ намудани кути лоямути худ ва ахлу аёл чизе надошта бошад, ў наметавонад илму фарҳанг омӯзад, асар эҷод кунад, умуман рўзгорашро пеш барад. Албатта, ин фикр воқеӣ ва табиист. Барои исботи фикр Биной худашро мисол мегирад. Ба ин восита аз зиндагӣ, аз замона шикоят менамояд:

Онро, ки на ҳўрдан асту на пўшидан,
Дар илму ҳунар кучо тавонад кўшид?

Биной дар қасидасарой низ дасти тавоно доштааст. Шоир асосан дар ин масъала ба анъанаи қасидасароёни гузашта пайравӣ кардааст. Дар эҷодиёти адиб қасидаҳои мадҳӣ ва ҳасбихӣ бештаранд. Масалан, шоир дар қасидаи «Мачмаулгароиб», ки соли 1498 навишта шуда, аз 501 байт иборат аст, фазилатҳои хуб, донишу истеъодди баланди Алишер Навоиро ситоиш намудааст:

¹ Мозӣ – гузашта, пешина,

² Мустақбил – оянда.

Ман чй гүям, ки из фазоили ту,
Хар чй гүянд, хаст сад чаидон.
Гар ба талвин¹ расад фазоили ту,
Натавон забти ў ба сад девон...
Он чй рондам зи давлати ту сухан,
В-он чй додам зи дошиши ту нишон.
Нест иғрохи шоирона дар ин,
Нест тахъили² муншиёна дар он.
Бегумон вокеъ асту хаст якин,
Не якин сабит асту нест гумон.

Яке аз муҳимтарин хусусияти қасидаҳои шоир дар он аст, ки содаю равонанд. Онхоро кас хонда бузургӣ, зебой ва назокату латофати инсонро дарк меқунад. Махсусан ташбиби қасидаҳо пуробуранг буда, дилро ба шӯру хаяҷон меоранд. Ин қисмати қасидаҳо бештар ба газал шабеханд. Ба тамом риоя кардани таносуби сухан, истифода кардани санъатҳои шеърӣ ва калимаю ибораҳои реҳтаи ҳалқӣ ба қаломи шоир хусну таровати махсус баҳшидаанд. Барои исботи фикр ташбиби қасидаи зерро гирен:

Лола рух бинмуд, оламро гулистон кард боз,
Қўҳро доман нур аз лаъзи Бадаҳшон кард боз.
Фунчай гул бар гиребон тутгман ёқут дошт,
Гул ба ноҳунҳон рангиша гиребон кард боз.
Бо асон сабз омад сабза бар атрофи чўй,
Хизр, пиндорӣ, ҳавон Оби Хайвон кард боз.
Фунчай наргис зи тоби гул назар барбасту гуфт:
«Бар руҳи ҳуршеди раҳшон диди натвон кард боз».
Чоми зар мондаст бар симин табак наргис, нигор
Хешро аз сокиёни базми султон кард боз.

Чунон ки мебинед, дар ин ташбиб ҳар як калимаю ибора дар ҷояш ба-мавқеъ омадааст. Хонанда аз ин намуна зебоии забони модариашро ба хубӣ эҳсос меқунад. Дар пеши ҷашм баҳор бо тамоми шукӯҳаш чилвагар мешавад. Шукуфтани лола, сабзу ҳуррам гардидани дашту ҳомун, аз нав эҳё гардидани зиндагии инсонҳо ва олами набототу ҳайвонотро шоирона ситудааст. Ба ин восита адаб таъкид менамояд, ки ҳар як шаҳс аз ин зебоихо оқилона бояд истифода барад.

Достони «Бехрӯзу Баҳром» дар эҷодиёти шоир ма-
коми аввал дорад. Асар дар муддати 10 сол навишта
шудааст ва 7702 байтро дар бар мегирад. Тахмин
меравад, ки соли 1507 маснавӣ ба анҷом расидааст. Максади шоир аз эҷоди
достон дар чист? Ҳуди Биной ба ин савол ҷавоб дода ҷунин мегӯяд:

Ҳар китобе, ки буд дар аҳлок,
Чустам, аз ҳар кӣ буд дар оғоҳ.

¹ Тадвин – таълиф кардан, иншо намудан.

² Тахъил – ҳаёл кардан, гумон кардан, тасаввур намудан.

Бар сару он он кутуб¹ гаштам,
 Бар баду неки халқ бугзаштам,
 Чамъ кардам фавонд² аз ҳад беш,
 Бар гирифтам тарики максади хеш.
 Қасди он доштам, ки ин мақсуд,
 Сар зи гайб оварад ба чайби шухул³?
 Турфа бадре ачаб зухур кунад.
 Зулмат аз коннот дур кунад.
 Сар барорам чу абри наисонӣ,
 Каф күшоям ба гавҳарафшонӣ...
 Ки чу маҳсули ман ба рафъ⁴ расад,
 Ҳӯшачин из ӯ ба нафъ расад.

Чунон ки дидем, максади Биной аз навиштани асари мазкур ба халқ хизмат кардан будааст. Шоир дар бораи ахлоқ аз бузургони гузашта асарҳои зиёдеро мутолниа кардааст. Пас аз ин фикру мулоҳизаҳои онҳоро ҷамъ-баст намуда, дар бораи ахлоқи ҳамида ва зишт ва дигар масъалаҳои тарбияйӣ андешаҳои шахсии худро зимни образҳои маснавӣ ба қалам додааст.

Масъалаи тарбияи шахс дар замони шоир яке аз проблемаҳои умда ба ҳисоб мерафт. Зоро ахлоқ ва маҳсусан ахлоқи табакаи болон чомеа бал шуда, испоҳ металабил. Шоир хостааст, ки бо ин роҳ ахли чомеаро тарбия намояд ва бо ҳамин васила дар назди вичдон ва халқ хизмати худро адо кунад. Аммо барои ба мақсад расидан усули анъанавии бузургони гузаштаро такмил додааст. Достони шоир аз асарҳои ахлоқии гузашта, пеш аз ҳама, бо он фарқ мекунад, ки шоир барои баёни афкори ахлоқиаш на танҳо бо суханони умумии қаҳрамони лирикӣ қаноат мекунаду ҳалос, балки бо роҳи додани сюжет дар рафти воеаю ҳодисаҳои асар андешаҳои ахлоқии шоир ҳарактери ҷамъбастӣ мегиранд. Аз рафти ҳодисаҳои ибратбаҳш ҳонандагӣ панд гирифта ба хулоса меояд.

Композитсия ва сюжети асар. Достони «Бехрӯзу Баҳром» аз наъту муноҷот шурӯъ мегардад. Пас аз ин шоир дар сабаби назми китоб, мақсаду мароми хеш аз таълифи асар сухан мегӯяд. Баъд ду боби ба ҳам алоқаманд, ки яке ба масъалаҳои ахлоқи нек ва дигаре ба ахлоқи бад баҳшида шудаанд, меоянд. Дар ин қисматҳо шоир ҳамчун қаҳрамони лирикӣ намудор шуда, муносибати худро ба ин ду масъала баён кардааст. Сипас бевосита сюжети асар шурӯъ мегардад.

Дар шаҳри Ҳамадон ду бародар – Ҳоча Ҳусрав ва Ҳоча Азиз дӯстона зиндагӣ мекарданд. Ҳусрав Гулҷеҳр ном дуҳтари соҳибчамол ва Азиз бошад ду писар – Баҳром ва Бехрӯз дошт. Ҳар се дар мактаб якҷоя меҳонданд. Гулҷеҳр ва Бехрӯз биссёр нагӯҳонда, ба сухани устодон бо марок гӯш мекар-

¹ Кутуб – шакли ҷамъи китобҳо.

² Фавонд – шакли ҷамъи фондаҳо.

³ Шухул – фикрҳон хубу маргуб.

⁴ Рафъ – баланд шавад, маълум гардал, шӯҳрат ёбал.

данд. Дар сари вақт вазифаҳоро ичро менамуданд. Боаклу боодоб буданд. Саъю күшиш, меҳнату машакқати Гулчехр ва Беҳрӯз зоъя нарафт. Онҳо бисёр илмҳои маъмули замонаашонро ба хубӣ аз худ карда, аз илму фарҳанг бархурдор гардиданд. Баҳром танбалу коргурез буд, ба мактаб, ба омӯзиши илму дониш майл надошт. Ўбо одамони бадаҳлок ҳамроҳ шуда, вакти худро ба корҳои бехуда мегузаронид. Ба ҳамин тарик, ў ба як шахси сиёҳдил, бефарҳанг ва умуман зарарноки чомеа табдил ёфт. Дар баробари ин Баҳром меҳоҳад ба Гулчехри зебо издивоч кунад. Аз ин рӯ, падарашибро мачбур менамояд, ки ба хонаи амакаш рафта дуҳтарашро барояш хостгорӣ кунад. Гулчехр ва падарашибро издивоч розӣ намешаванд. Гулчехр Баҳромро бад мебинад. Аммо ба Беҳрӯз майлу рағбат ва муҳаббат дорад. Беҳрӯз ҳам Гулчехро нағз мебинад. Вале ишқашро изхор намекунад. Ҳусрав муҳаббати ҳар дуи онҳоро фаҳмида, ба бародарашиб Азиз мегӯяд, ки ман дуҳтарамро танҳо ба Беҳрӯз медиҳам.

Баҳром ин хабарро шунида ба ҳашму газаб меояд. Бадкирдориаш боз ҳам зиёд мегардад. Одамкушӣ ва дуздӣ мекунад. Аз зиёнкории ўмардум ба дод меоянд. Ўро борҳо ба маҳкамаи қозӣ бурданд. Падарашиб Хоча Азиз тамоми дороию сарваташро дар ивази бадкирдориҳои содиркардан Баҳром ба товон медиҳад. Падару модар ба фарзанд ҳарчанд насиҳат мекунанд, аммо зиёнкориаш боз зиёдгар мегардад. Пас аз ин Хоча Азиз аз Беҳрӯз, ки дар он рӯзгор ҳамчун яке аз шахсони донишманду хирадманд эътироф шуда буд, ҳоҳиш мекунад, ки ўро насиҳат карда, ба роҳи рост раҳнамун созад.

Сипас қисмати дуюми достон шурӯй мегардад. Ин қисматро «Насиҳатномаи Беҳрӯз» гуфтан равост. Насиҳатнома аз 20 боб иборат буда, кариб ҳамаи масъалаҳои тарбиявию ахлоқиро дар бар мегирад. Ҳар як боб ба масъалаҳои алоҳида баҳшида мешавад. Шоир ҳангоми кушодани масъалаҳо барои тақвияти фикр ҳикояю масалҳои ахлоқии зиёдеро меорад, ки онҳо бобхоро шавқовар гардонидаанд.

Вале бояд гуфт, ки дар ҳамин ҷо ҳати сюжети асар қанда мешавад. Ҳаётин минбаъдан қаҳрамонҳои асосии достон Гулчехр ва Беҳрӯз ба хонандад норавшан мемонад. Маълум намешавад, ки «Насиҳатномаи Беҳрӯз» ба Баҳром то чӣ андоза таъсир расонд. Оё ўислоҳ шуд, аз роҳи бад баргашт? Ҳулосаҳои дакик бароварданро адиб ба хонанда ҳавола кардааст.

Мавзӯи достон: Дар достони «Беҳрӯзу Баҳром» образи анъанавии адабиёти гузашта, муборизаи қувваҳои бадиу некӣ мавқеи асосӣ дорад. Баҳром бадкирдор, бадтинат, вале Беҳрӯз нексиришт аст ва Камолиддин Биной ҳам беҳтарин ақидаҳои пешқадами худро дар симои Беҳрӯз нишон додааст. Биной ба воситан кушодани характерҳо муносибаташро ба ҷомеа ва таълиму тарбияи инсон нишон додааст. Шоир дар достон ҳамчун рӯхбардору мададгор ва ҳимоятгари омма, шахсони бечораю мазлум ба назар мерасад. Беҳрӯз дилсоф ва поквичдон аст. Ў меҳнат кардан ва бо меҳнати ҳалол нон ҳӯрданро хислати бузургу вазифаи муқалласи ҳар як фард хисоб мекунад.

Аз меҳнату дастрончи дигарон нон хўрдан нашояд. Албатта, ҳамаи ин суханон ба муфтихурон ва золимони замонааш дахл доранд:

Рахши давлат ба зулм агар ронй,
Ҳамчу ҳар дар ҳалоб дар моний.
Поймоли чафо ба кас маписанд.
Ки ба меҳи чафо шавӣ побанд.
Тавсани зулм агар барангезӣ,
Уфтӣ зуду дер бархезӣ.
Синан ҳалк агар чу наъл бурӣ,
Мех дар лида ҳамчу наъл хӯрӣ.
Нармрӯ бошу зулм соз макун!
Чун инсон дастҳо дароз макун!

Барои ҳамин шоир ба золимон таъкид карда мегӯяд, ки ту худатро ба ҷои мазлум гузор, дар ҷои ўтасаввур кун, пас он зӯлме, ки дар ҳакки ўраво дидай, дар худат имтиҳон карда бин, ки ту тоқати онро дорӣ ё не:

Зулм бар ҳуд агар раво н-орӣ.
Даст боре зи ҳалк водорӣ.
Ба ҳато бар қасе чафо накунӣ,
Даст аз пои ҳуд ҳато накунӣ...
Қадам аз ҳадди ҳуд балар наниҳӣ.
Пой аз андоза пештар наниҳӣ.

4

Ахлоқи нек – зиннати инсон. Барои ба роҳи бад нарафтан бояд аклу хирадро пешан зиндагӣ намоӣ. Мисли Бехрӯз хирадманду соғдил, ҳалолкор ва ба инсонҳо нафърасон бошӣ. Аз ин ҷост, ки Биной ҷанбаи ахлоқии асарапро пуркуват намуда, «Насиҳатномаи Бехрӯз»-ро дар анҷоми дoston меорад. Ў ба ин восита меҳоҳад инсонҳоро тарбия намояд. Шоир дар ин қисмат, пеш аз ҳама, дар бораи пайдоиши ахлоқ, сабабҳои объективии он фикру андешаҳои пуркимати ҳудро дар симои қаҳрамони асосии асар – Бехрӯз баён кардааст.

Биной рӯирост баромад карда, сабаби пайдоиши ахлоқи одамони ҷамъиятиро дар асоси далелҳои зъти модбахш дар образҳои қаҳрамонҳои асосии достони «Бехрӯзу Баҳром» равшан менамояд. Шоир доир ба сабабҳои пайдоиши ахлоқ ду ақида дорад. Ў чун бисёр бузургони гузашта ахлоқу одобро дар аввал ирсӣ мегӯяд. Вале дар охир бар хилофи фикри боло баромада, назарияи нави материалистии ҳудро ба миён мегузорад. Ў қайд мекунад, ки ахлоқи инсон, ҳоҳ вай бад бошад, ҳоҳ нек, дар натиҷаи таъсири муҳит ташаккул меёбад:

Ҳар кӣ сар зал ба гулхани пурдуд,
Ҷомааш бӯн дуд гираф зуд.
Нашавӣ хоча ҳамнишини бадон,
То нагардӣ зи ҳайли бехирадон.
В-он кӣ бо гулхане шавад ҳампой,
Чуз ба ҳоки сияҳ нагирад ҷой.

Хар кӣ атвори иеку бад гирад,
Хама аз ҳамнишини худ гирад.

Биной барои исботи фикраш ҳамеша кӯшиш мекунад, ки из зиндагии одамон мисолҳои зиёд оварад. Мисолҳои овардашуда бештар воқеъ буда, онҳоро ё худи шоир бевосита аз сар гузаронидааст, ё ин ки ягон дӯсташ ба ў хикоят кардааст. Чунончи, доир ба масъалаи таъсири муҳит ба шахс дар маснавии «Бехрӯз Бахром» чор хикоят оварда шудааст, ки ҳар қадом ҳу-лосаҳои шоирро тасдиқ мекунанд. Дар хикояти дуюм Биной саргузаشتӣ як рафиқашро накл мекунад. Ин рафиқаш дар давраи мактабхониаш ниҳоят ҷавони нағз, ҳалим, боодоб ва аз ҳамон корҳои ношониста пархезкор буд. Вале баъд, ҳангоме ки бо одамони бад нишастухез мекунад, тағиیر ёфта таҳсилро тарқ мекунад ва рафта-рафта, дар натиҷаи таъсири онҳо ба як нафар шахси ҳиёнаткор, разил ва ниҳоят аҳлоқан вайрон табдил мейбад.

Ягона роҳи ҳалосӣ аз ин кирдорҳои разилона, ба фикри шоир, тарки ҳамсӯҳбатон кардан ва бо одамони хуб ҳамнишин шудан мебошад:

Гуфт:— Бигзар аз ин сиёҳрӯзон,
Пой барқаш зи оташӣ сӯзон!
То аз ин ҳамдамони балгӯҳарат,
Чӣ бало ҳоҳад омадан ба саррат!

Ба ҳамин тарик, Биной доир ба пайдоиши аҳлоқ ақидаи мутафаккиро-ни гузаштаро давом додааст. Агар шоир, аз як тараф, ирсӣ будани шахсияти фардиро тарафдорӣ карда бошад, рафта-рафта, дар натиҷаи омӯхтани ҳаёту зиндагии одамон ба ҳуласаи ҳаётӣ омада: таъсири муҳиту ҳамсӯҳба-тонро барои дигар шудани аҳлоқ эътироф мекунад.

Биной дар «Бехрӯз Бахром» ба масъалаи кибрӯи гуурӯ аҳамият до-дааст. Албатта, дар он замоне, ки шоир зиндагонӣ мекард, аҳли сарват ва табакаи доро бештар соҳиби чунин ҳусусият буданд. Ҳатто дар байни аҳли илму ҳунар пайдо шудани кибр ҳам як ҳодисаи воқеъ гардида буд. Олим ва ё ҳунарманде, ки ба дониши худ магрур мешавад, — мегӯяд ў, — аз самари он дониш асаре бокӣ намемонад. Олим бояд аз кибр дурӣ ҷуста, ба тавозӯй ва ҳоксорӣ рӯ орад, зоро факат ба ҳамин роҳ макбули омма шуда метавонад:

В-он ки кибр оварад зи илму ҳунар,
Ҳунару илмро намонад асар.
Гар тавозӯй ба илм натвонӣ,
Аҳли дониш най, ту нодонӣ.

Албатта, сарчашмаи пайдоиши аҳлоқи бад бидуни сабабҳои объек-тивӣ ва субъективие, ки дар боло зикрашон рафт, ба ақидаи Камолиддин Биной истеъмоли май, ё арак низ будааст. Сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ пурра сабит менамоянд, ки қасалии майнӯши дар замони адаб, маҳсусан дар байни табакаи боло ҳеле вусъат ёфта буд. Дар «Бадоевулвакоев» Зай-

ниддин Маҳмуди Восифий зимни баёни ходисаю воеахои воеӣ ин масъала-ро инъикос намуда, сабаби ба вучуд омадани кинаю адоватро ба май ва майнӯшию масти алокаманд мекунад, ки аслан дуруст аст. Вакте ки шахс масти гардид, аз акл бегона мешавад ва ҳар чизе, ки ба забон омад, гуфтан мегирал. Биной дар рӯзгори хеш аз таҷриба зиёну зарари майнӯширо бисёр дидаву мушиҳида кардааст. Ба ақидан Биной аксарияти гуноҳҳои содир-кардан одамон пас аз майнӯши ба амал меоянӣ. Одам ки масти шуд, беодоб мешавад, хоксорӣ, аклу тамиз ба бод меравад. Масти ба инсон на танҳо зарари рӯҳию ҷисмонӣ мерасонад, балки аз ҷиҳати иқтисодӣ инсонро ҳароб мекунад. Ба ақидан нависандагӣ ин як қасалини саҳт ва заравар аст, ки инсон бояд аз он даст қашад:

Эй бародар, маёр рӯ ба шароб!
Баҳри андӯху меҳнат аст ин об.
Душмани аклу ҳасми чон аст ин,
Ҳонавайронкуни ҷаҳон аст ин.
Кист майхора? – «Марди маҷнунваш,
Зада дар ҳуд ба ҷағни ҳуд оташ.
Шаб чу девона ҳарзагӯй шуда,
Рӯз бемору тундхӯй шуда.
Чун шавад масти ҳӯшёри факир,
Саги девонаест бетадбир.
Ҳешу бегона фарқ натвонад,
Душману дӯстро яке донад.

Дар порҷаи боло Биной ҳолати одами мастро ҳеле табии ва шоирона ба қалам додааст. Масалан, арак баҳри бетаги ғаму андӯх, душмани акл, ҳасми чон, ҳонавайронкуни ҷаҳон аст. Одами мастро ба девона, тундхӯй, ки дигар на дӯстро мешиносаду на душманро монанд кардааст. Масти, ки ба ҳона омад, дар он ҷо ба сари зану фарзандон даст мебардорад. Умуман, ҳамаро нороҳат мегардонад:

Эй басо ҳонаҳо, ки сели шароб,
Дод барбод бар мисоли ҳубоб!

Аз ин суханон маълум мегардад, ки ашҳоси аз ин қасалии зарадида дар замони шоир кам набудаанд. Масти инкишофи ҷамъиятро боз медорад. Зоро май, ба саломатии инсон зарари қалон дорад, май шури инсонро ҳароб ва иллатнок мегардонад. Камолиддин Биной зарари марговари май ва мастиро дарк намуд ва ба мӯқобили он ошкоро, берӯю риё баромад карда, онро саҳт маҳкум кард:

Бода чун аклро қӯналд зоня,
Башарият ба шар шавад моил,
Бода чун бар димот ҳира шавад,
Шӯъла мирад, ҷароғ тира шавад.

Шоир дуруст мегӯяд, ки ҳар ҷои боданӯшист, дар он ҷо пастист. Аз одами масти некӣ намебарояд, баръакс ҳамеша бадкирдорӣ, бадандешӣ меояд.

Воқеан суханони оқилонаи Биной имрӯз аҳамияти боз хам зиёдтар пайдо кардаанд.

Файр аз ин, шоир он шахсонеро, ки аз пушти хешу табори савлат мекунанд, низ мазаммат мекунад:

Мард бояд ки худ падар бошад,
Боиси фаҳри сал писар бошад,
Варна фазли падар чӣ суд кунад,
Фазли шахси дигар чӣ суд кунад?
Чанд аз пои хеш метӯй.
Фазли бобои хеш метӯй?

Биной макоми сухан ва одоби сухан гуфтанро хам муҳим мушуморад. Аз ҳамин сабаб як боби алоҳидай маснавии «Бехрӯзу Баҳром»-ро маҳз ба ҳамин масъала мебахшад. Биной метӯяд, ки айб ва нуқсонҳои одамӣ бисёранд. Ин нуқсонҳо дар навбати худ ба воситаи забон зохир мешаванд. Бинобар ин, дар вакти сухан гуфтан эҳтиёт кардан лозим аст. Ҳаминон фаромӯш кардан даркор нест, ки агар одам як сухани лозимаро дар вакташ нагӯяд, баъд афсӯс меҳӯрад, вале як сухани ногуфтаниро гӯяд, аҷаб нест, ки то охири умраш хичил бошад:

Суханеро, ки гуфтанӣ бошад,
Дар маҳал ё нуҳуфтаниӣ бошад,
Як твассуф хӯрӣ, ки мебоист
Гуфтанаш хомӯши намешонист.
Лек агар як нагуфтаниӣ гӯй,
То қиёмат қашӣ сияҳруй.

Аз ҳамин сабаб, барои он ки хичил нагардӣ, – метӯяд шоир, – аввал он суханро дар тарозуи акл санҷ, пасу пеши онро мулоҳиза кун ва пас аз он ки ба дуруст будани он боварӣ ҳосил кардӣ, ба забон ор:

Бар ту бодо, ки чун сухан гӯя,
Бо тааммул раҳи сухан пӯй.
Дилат аввал сухан қарор дихад.
Баъд аз он бар забон гузор дихад.
Суханеро, ки дар макол орӣ.
Аввал он бех, ки дар хаёл орӣ.

Ба ҳамин тарик, Камолиддин Биной кисмати асосии эҷодиёти худро ба манфиати омма бахшида, орзую омоли онхоро таранинум намудааст. Шоир чи дар жанрҳои хурди лирикӣ ва чи дар достони «Бехрӯзу Баҳром» аз нуқтаи назари синфии худ тарзи давлатдорӣ, зулми золимони замонаашро танкиду мазаммат менамояд. Дар баробари ин ба ҳимояи мазлумону ситамдидагон бармехезад. Инсонро аз ҳама мавҷудот баландтар мегузорад. Роҳҳои ба даст овардани илму дониш, одобу ахлоқи накӯро ба воситаи образҳо, ходисаю воқеаҳои ҳаётӣ боварибахш нишон медиҳад.

Дар масъалаи ташаккул ёфтани шахсият нисбат ба гузаштагон хеле

пеш меравад ва материалистона сабит менамояд, ки чамъият, мухит дар ташаккули инсон роли калон мебозанд.

Дуруст аст, ки Биной фарзанди замони худ буд. Адиб ба мукобили ҳама гуна беадолатиҳо муборизаи беамон бурда, инсони покро ситоиш на-муд. Одамонро ба илмомӯзӣ, накӯкорӣ, пархезкорӣ, поквичҷонӣ ҳидоят кард, ки имрӯз ҳам фикрҳои тарбиявӣ-ахлоқии шоир қимати худро гум на-кардаанд.

Савол ва супориш.

1. Дар боран ҳаёти Биной иакл кунед. 2. Биной дар боран илтномӯзиш чӣ метӯяд?
3. Шоир ҷаро ба дарбор меравал? 4. Сабаби дарборро тарқ намудани адиб дар ҷист?
5. Поёни умри Биной чӣ ҳел гузашт? 6. Биной қадом асарҳои илмию адабиро иншо кардааст? 7. Дар китъаю рубоиёти шоир қадом мавзӯъҳо маъқен асосӣ доранд? 8. Мав-зӯъҳои газалиёти адабиро гӯд ва бо мисолҳо фахмонед. 9. Бо чӣ массад шоир «Бехрузу Баҳром»-ро иншо кард? 10. Масъалаҳои асосии достон қадомҳоянд? 11. Ба Шумо номи достон маъқул аст? Ҷаро? 12. Назари Шумо дар ҳусуси таъсири мухит ва ҷамъият дар тарбияи шаҳс чӣ гуна аст? 13. Аз ҳондани достон чӣ манфиат барлоштед?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ:

1. С. Айнӣ. Восифӣ ва ҳуносан «Бадоесъулвакоесъ», куллиёт, ҷилди 13, «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Н. Больдырев. Зайнiddина Васифи, Сталинабад, 1957.
3. Т. Миров. Даастури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9. «Маориф», Душанбе, 1986.

БАДРИДДИН ХИЛОЙ (1475-1529)

*Моро ба чафо куитта пушаймон
шуда боий?
Хуни дили мо рехта ҳайрон
шуда боий?
Хилой*

Шархи холи шоир Барои мардуми Ҳирот шаби чумъаи соли 1529 як умр шаби бехосият ҳоҳад монд. Дору гир, доду фарёд, гиряю лобан кӯдакону занон ҳомӯшии шабро ҳалалдор мекард. Ясавулон ва сарбозони Убайдуллохон ҳонаҳон мардумонро талаю тороч мекарданд, одамони «гарданкаш», «ёғӣ» ё шимизхабонро ба зиндону қозихона мебурданд.

Чор сарбози Убайдуллохон ба назди дарвозаे омаданд. Так-так карданд.

- Кист?
- Кушо, мо одамони хон!
- Марде дарвозаро күшод.
- Ҳонаи кист?! – яке аз одамони хон пурсид.
- Бадриддин Ҳилой.
- Ҳабар кун, биёяд!
- Ман.
- Ҳа, ту?! Шиаи ҳар!
- Даҳон нигоҳ доред. Одоб ҷавҳари инсон. Аввал пурсиш баъд кушиш!
- Бас сафсата, рафтем ба маҳкамаи козӣ. Дар ҳамон ҷо мефаҳмӣ.

Чокарон ба забон күшодани шоир имконият надода, ўро гирифта қашон-қашон ба маҳкамаи козӣ оварданд. Қозихона дар ин ними шаб хеле серодам буд. Пас аз интизорӣ Ҳилолиро ба назди қозикалон Шамсиддини Каҳтонӣ дароварданд. Чор нафар дар рӯи кӯрпачаҳон маҳмалин нишаста, тасбех мегардонданд.

Ҳилой шарту русуми инсонӣ ба ҷо оварда салом дод. Аммо салом бечавоб монд. Қозикалон ба ҳучум гузашт:

- Шумо, шоир Ҳилой? Чунин бандахон осӣ ба ҳуд лакабҳои осмонӣ ҷуста мейбанд. Салқаи ҳилоли Ҳудои Мутаол шавед!
- Ман гунохе надорам ва сабаби ба марҳамати Шумоён расиданамро намедонам.
- Намедонӣ! Ҳамаашро нагӯ медонӣ. Ҳоло ба ёдат меорем.

Аввалан, дар як шеърат хони покдину маъдалатгустар, ҳомии шариати ислом Убайдуллохонро танқиду мазаммат кардай. Магар ин гунох нест? Сониян, аз рӯи кору рафторат шиамазҳаб ҳастӣ. Ба шиа буданат ин ҳомиёни дину диёнат гувоҳ ҳастанд ва шиа буданатро тасдик мекунанд.

Мавлоно Бақои Ланг ва Мавлоно Гулчехр, ки дар назди қозикалон ҳузур доштанд, аз ҷой барҳеста суханони Мавлоно Шамсиддинро тасдик карданд.

– Баред! Пагоҳ дар бозори Чорсӯ амри моро амалӣ кунед!

Хуршиди оламтоб кайҳо аз паси қуллаҳои кӯҳ баромада, саховатмандона нурпошӣ мекард. Вале офтоби зиндагии шоир Ҳилолӣ рӯ ба гуруб оварда буд. Шоири номуродро ясавулон қашон-қашон ба сӯи бозори Чорсӯи Ҳирот мебурданд. Як гурӯҳ мардуми авом ба ҳоли шоир гиря мекарданҷва баъзе ҳасудон, нотавонбинон ва ракибони шоир ба сари Ҳилолӣ санг мепартофтанд. Сари шоир хуншор шуда буд. Катраҳои хун ба рӯи гандумгунаш таровида, риши мошубиринчии шоирро лолагун мекарданд. Ӯ бо сари баланд пеш мерафт. Аз байни ҳасудону нотавонбинон дӯston, хешу акрабо-яшро мечусту медид, ки онҳо гирён буданд. Шоир бо ишорат бо онҳо ҳайру хуш менамуд ва байти зерро бо дарду алам меҳонд:

Ин қатраи хун чист бар рӯи ту. Ҳилолӣ,
Гӯё ки дил аз гусса ба рӯи ту давида.

Ниҳоят Ҳилолиро ба бозорҷои оварданд. Дар назди Ӯ ҷаллод Сайфулло шамшер дар даст меистод. Қатлгоҳ баландтар буд. Шоир издиҳомро хуб медид. Ҷанд дақиқа ҳомӯшӣ ҳукмфармо гардид. Сонӣ ба шоир иҷозат доданд, ки ҷанд сухан гӯяд:

– Хешу табор, дӯston, бо Шумо ҳудоҳофизӣ мекунам. Онҳо дар қасди ҷони ман буданд. Имрӯз ба мақсад мерасанд. Гуноҳе надорам, ҳасудон, нотавононбинон, амири беҳирad душмани ҷони ман шуданд.

– Күшед шоири бадмазҳабро! Бас лакидан. Ба Сайфулло фармон дод шахси масъули Убайдуллохон. Сайфулло фармонро ба ҷо овард.

Дар бораи марги фочиавии Ҳилолӣ муаллифи тазкираи «Нештари ишӯ» Ҳусайнкулихони Азимободӣ чунин мегӯяд:

Ҳилолӣ, ки мисли маҳи чордаҳ буд,
Ба ҷарҳи балогат намоён ба олам.
Чӣ гӯям ба ҳубби Алӣ бехато Ӯ,
Шуда катл, ағсӯс, из ҳукми ҳакам.
Аз ҳодисаи саҳт, ҷонкоҳ ҳай-ҳай,
Зи маҳ то ба моҳӣ бияфтода мотам.
Ба таъриҳаш из ишқи кас чу пурсид,
Аз Ӯ нуҳсаду сию шаш сол гуфтам.

Тавре ки маълум гашт, соли қатли Ҳилолӣ 936 ҳичрист, ки ин ба соли 1529 мелодӣ рост меояд.

Падару бобои Ҳилолӣ дар шаҳри Астаробод зиндагии хоксоронае доштанд. Ҳилолӣ дар ҳамин чо таҳминан соли 1475 ба дунё омадааст. Ӯ таҳсил ибтидоияшро дар Астаробод гузаронида, пас ба маркази илму адаб шаҳри Ҳирот меояд. Дар ин чо дар як муддати кӯтоҳ илмҳои қалом, мусикӣ, таърих, нучум ва гайраро ба хубӣ аз ҳуд мекунад. Чунон ки ҳамзамононаш қайд кардаанд, Ҳилолӣ ҳанӯз аз ҳурдӣ ҳушзехн буда, истеъоди бузурги сухандонӣ доштааст. Аз ин чост, ки дар синни 15–16-солагӣ овозаи шеъри ӯ баланд мешавад ва ба сӯҳбати Ҷомию Навоӣ барин бузургони илму адаби замонаш шарафёб мегардад. Муаллифи «Таърихи ҳулосатулаҳбор» Муҳаммад Ҳондамир дар ин бора ҷунин мегӯяд: «Мавлоно Ҳилолӣ дар назми газал бебадал аст. Лекин дар ин айём забон аз гуфтори ашъор фурӯ баста ва аксар авқотро ба таҳсили улум сарф мекунад».

Ҳилолии ҷавон абёти адибони бузурги гузаштаро аз бар намуд. «Ҳамсаҳон» Низомиу Амир Ҳусрав ва достонҳои Абдураҳмони Ҷомиро ба таъом азёд медонист.

Зиндагии шоир факирона мегузашт. Бо вучуди таклифҳои зиёд дар борро ихтиёр накард ва ба ҳизмати ягон ҳоким ва амир миён набаст. Ҳушомадгӯро бад медиҳ ва ба ҳасудону шоирони маддоҳ нафрят дошт. Аз ин чост, ки онҳо шоирро ҷашми дидан надоштанд. Баъзан шоир ҳудашро танҳо, бе ёру ғамхор, бе дӯсту мададгор ғамгину ошуфта ҳис мекард ва ин эҳсосоти ғамангезашро ба воситан сухан баён менамуд:

На ёру на ғамхор, на қас маҳрами асрор,
Ранҷурию маҳрумию ҳирмон ба кӣ гӯям?!
Ошуфта шуд аз қиссаи ман хотири ҷамъе,
Дигар чӣ қунам, ҳоли парешон ба кӣ гӯям?
Гӯянҷ табибон, ки бигӯ дарди ҳуд, аммо
Дарде, ки гузангаст зи дармон, ба кӣ гӯям?
Даври тараб, ағсӯс, ки бигӯшишт, Ҳилолӣ,
Даври дигар омад, ғами даврон ба кӣ гӯям?

Бадриддин Ҳилолӣ бештари ҳайёташро дар Ҳирот гузаронд. Оиладор шуда соҳиби фарзанд гардид. Доир ба ин масъала адаб дар достони «Лайӣ ва Ҷаҷнун» ба тарзи зайл ишорат кардааст:

Эй дурри шаар зи баҳри ҷавнайн.
Фарзанди азиз – қурратулайн!
Бишнав сухани маро, ки панд аст,
Панди падар аст, судманд аст.

Ҳилолӣ хеле кам сафар кардааст. Аз сарчашмаҳои таъриҳӣ ва адабӣ равшан мегардад, ки ӯ танҳо як маротиба ба Қондаҳор сафар карда, ба аҳли адаби он чой сӯҳбатҳо оростааст. Шоир марди сӯҳбаторо ва ҳозирчавоб будааст. Чунон ки муаллифи «Ақбарнома» Муборак Алломӣ дар аса-

¹ Қурратулайн – нури дила, фарзанд

раш зикр кардааст, ҳокими Кандаҳор Мирзо Комрон базме ташкил мекунад. Дар он шоирон, олимон ва дигар аркoni давлат иштирок доштанд. Ҳилолӣ хам ба базм ҳозир шуда, аз Мавлоно Наргисӣ болотар менишинад. Аз ин болонишинии Ҳилолӣ Мулло Наргисӣ меранҷад ва байти зерро навишта, ба дasti Ҳилолӣ медиҳад:

«Нокасс гар аз касс боло нишинаид бок нест,
Зони ки ҳас бар рӯи обу зери дарё гавҳар аст».

Ҳилолӣ фавран ҷавоб мегардонад:

«Ҳар кӣ ӯро табъ бошад, ҷон ӯ болотар аст,
Ҳар киро табъе набошад, ҷон ӯ зери дар аст».

Мирзо Комрон вокиф шуда, гуфтанд: «Чӣ гуфтугӯ доред?» Мулло Наргисӣ арз кард: «Имрӯз мулло Ҳилолӣ ҷон ҳудро надониста».

Мирзо гуфтанд:

– Эй мулло Ҳилолӣ, ҷаро надониста боло нишасти?

Мулло Ҳилолӣ гуфт:

– Ман дар ин ҷо тавзехҳо¹ дорам.

Мирзо гуфтанд:

– Бигӯ! Гуфт: – Номи ман Ҳилол аст, номи эшон Наргис. Ҳилол дар осмон аст ва наргис дар замин бируяд. Дигар, шоирон абруро ҳилол гӯянд ва ҷашмро наргис, абру болои ҷашм аст... Аз ин сабаб боло нишастаам».

Ҳамин тавр, шоир дар айёми ҷӯшу ҳурӯши эҷодӣ аз дasti шоҳони ҷоҳилу золим ҷони азизи ҳешро ба ҷонофарин супорид, ки мо дар боло ҳикоят кардем. Имрӯз қабри шоир дар шаҳри Ҳироти Афғонистон барҷост, зиёратгоҳи аҳли хирад аст.

**Мероси
адабии Ҳилолӣ** Бадриддин Ҳилолӣ асосан дар байни хосу ом ҳамчун шоири газалсаро машхур гардидааст. Дар ин бора ҳуди адиб чунин мегӯяд:

Накди ганчинай сухай газал аст,
Шукри борӣ, ки назми ман газал аст.
Он, ки назми газал тавонад гуфт,
Маснавиро чу дур тавонад сүфт!

Аз ин рӯ, қисмати зиёди девони Ҳилолиро, ки соли 1521 бевосита ҳудаш тартиб додааст, газал ташкил медиҳад. Девони ӯ қариб аз 360 газал, 32 рубой, 8 қитъа, чистони «Шамъу фонус» ва дигар жанрҳои ҳурди лирикӣ иборат аст, ки микдори он ба 2700 байт мерасад.

Мавзӯи қитъа ва рубониёти шоир муҳталиф буда, дар онҳо ақидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва иҷтимони адиб инъикос ёфтаанд. Масалан, дар рубони зер Ҳилолӣ таъқид мекунад, ки дар ин рӯзгор инсони бегам вучуд надорад. Таҷрибаи хаёт, рӯзгори одамони ҷамъият адибо ба ҷунин ҳулоса оварда-

¹ Тавзехҳо – сабаби ҷизз ё кореро шарҳ додан.

аст. Ҳилолӣ дид ва мушоҳида намуд, ки истеҳсолкунандагони неъматҳои моддӣ хору забунанд. Шиками сер ва тани пӯшидаро ҳаргиз намедиданд. Илова бар ин, адиб гӯшзад мекунад, ки ашҳоси табакаи боло ҳам ба дарду гаме гирифторанд. Дар ҳакикат, сухани Ҳилолӣ аз вожеяти зиндагии инсонҳои чомеа манша гирифтааст:

Дар олами бевафо касе ҳуррам нест.
Шодиҷо нишот лар бани олам нест.
Он кас, ки дар ин замона ўро ғам нест,
Ё олам нест, ё из ин олам нест.

Дар китъаоти шоир нуксонҳои чомеа фош гардида, шикоят аз зулм, нобаробарии иҷтимоӣ ва гайра баланд садо медиҳанд. Қаҳрамони лирикӣ, яъне худи шоир намояндаи ҳалқи ҷабрдида ва азобу қулфаткашида аст. Аз ин рӯ, шикояту эътиroz, дарду алами ўаз номи факирону мазлумон аст:

Оҳ аз ин рӯзгори баргашта,
Ки зи ман лаҳза-лаҳза баргардад!
Гар фалакро ба коми ҳуд ҳоҳам,
Ў ба коми каси дигар гардад.

Табиист, ки хунрезихо, зулму истисмори табакаи боло сабаби қашшокии омма мегардил. Ахвол бад буд, боз бадтар мешуд. Барои ҳамин дар анҷоми китъа шоир аз он шукур мекунад, ки дар оянда ахвол аз ин ҳам бадтар нашавад:

Лек бо ин ҳушам, ки толен ман,
Натавонад к-аз ин батар гардад.

Ҳилолӣ дар солҳои охири ҳаёташ се достон эҷод кардааст, ки ин сабаб дорад. Боре дар як анҷумани шонрон сухан аз Ҳилолӣ рафт. Аксарияти устодони сухан шеъри ўро таъриф карданд ва дар эҷоди жанрои ҳурди лирикӣ, маҳсусан газалсарой бебадал будани шоирро ёдовар шуданд. Дар байнин онҳо адибе буд, ки танҳо маснавӣ ё достон мегуфт. Ҳамин шаҳс Ҳилолиро мазаммат намуда мегӯяд, ки ў фақат газал мегӯяд. Дар достон гуфтан дасткӯтоҳ аст. Зоро, ба акидан ў, маснавӣ эҷод кардан кори душвор аст. Пас аз ин Ҳилолӣ ба навиштани достон шурӯъ мекунад. Дар ин бора Ҳилолӣ чунин мегӯяд:

Буд шаҳсе ба маснавӣ машхур.
Дар фунуни сухан ба ҳуд магрур.
Гуфт: «Оре, агарчи бебадал аст,
Шевон шеъри ў ҳамин газал аст,
Несть ўро зи маснавӣ ҳабаре,
Дар раҳи мо зи пайравӣ асане»
Бетааммул аз он миён частам,
Ба тааммул миёни ҳуд бастам,
Бозун фикрро қавӣ кардам,
Рӯй дар фикри маснавӣ кардам.

Хилолӣ дар кисмати охири достони «Лайлӣ ва Мачнун» дар бораи се маснавияш чунин мегӯяд:

Ават сухане, ки гуфт аз ин пеш,
Афсонан Шоҳ буду Дарвеш.
Зебо гударе зи баъди он суфт,
Назме зи сифоти ошиқон гуфт.
Гуфт аз пайи он китоби мавзун,
Афсонан ҷонгудози Мачнун.

«Шоҳу Дарвеш». Маснавӣ аз 1444 байт ва 28 боб иборат аст. Се боби аввал чун анъана ба худою расул, ситоиши онҳо баҳшида шудаанд. Боби 4-ум дар таърифи сухан ва боби 5-ум дар сабаби назми китобанд. Пас аз ин мавзӯи асосии асар шурӯъ мегардад. Мавзӯи асосии «Шоҳу Дарвеш» ирфонӣ буда, сухан аз ишку муҳаббати шоҳ бо дарвеше меравад.

Аз ҷиҳати идея маснавӣ кимати баланд надорад. Ҳанӯз ҳамзамононаш, аз ҷумла Бобур Мирзо маснавиро танқид карда, қайд карда буд, ки ишку муҳаббат бояд дар байни марду зан шавад на мард бо мард (Шоҳ ва Гадо). Аммо бояд гуфт, ки маснавӣ аз лиҳози зебой, содагӣ, равонӣ, истифодаи таъбир, зарбулмасалу мақолҳои ҳалқӣ, умуман санъати суханварӣ ҳеле ҳуб иншо шудааст. Шоир баъзан дар ручӯъҳои лирикиаш сифлагон, муддайён, золимонро, ки ба ҳалқ ҷабру ситам мекунанд, ба зери тозиёнаи танқид мегирад. Барои намуна ба порҷаи зер дикқат кунед:

Шаҳро сангдил ракибе буд.
Ки зи инсоғ бенасибе буд...
Баҳри озори ҳалқ дар мушташ
Шакли қаждум гирифта ангушташ.
Ҳар кӣ сарпашае чунин дорад,
Мушти қаждум дар остиин дорад.
Бо вуҷуди ҳама ситезаю қаҳр.
Мири бозор буду шаҳнан шаҳр.

«Сифотулошикин». Маснавӣ аз 1200 байт иборат буда, дар мавзӯи панду ахлоқ суруда шудааст. Асарҳои ахлоқии Низомии Ганҷавӣ, Ҳусрави Дехлавӣ ва Саъдии Шерозӣ ба адаб илҳом баҳшидаанд. Ба ҳамин маънӣ Хилолӣ ишорат карда мегӯяд:

Навиштам номас дар искномӣ,
Ки Ҳусрав оғарин карду Низомӣ.
Қалиди «Махзаниуласрор» бо ўст.
Фурӯғи «Матлауланвор» бо ўст.
«Гулистон»-ест дар вай «Бӯстон»-ҳо,
Дар авроқаш ҳазорон достонҳо.

Маснавии Хилолӣ мисли асарҳои Низомию Амир Ҳусрав сюжети ягона надорад. Асар аз 20 боб иборат аст. Ҳар боб мустақил буда, ба мавзӯи алоҳидае баҳшида шудааст. Мавзӯи умумии асар таърифи тавсифи хислатҳои ҳамидаи инсонӣ буда, шоир дар баробари ситоиши хислатҳои нек рафтори бади одамонро иакӯҳиш мекунад. Як ҷиҳати муҳими маснавӣ боз дар он аст, ки Хилолӣ мувофики мазмуни боб ҳикояҳои тамсилӣ ва ахлоқӣ мео-

рад ва ба ин восита фикрхон худро қувват медиҳад. Махсусан бобхое, ки доир ба масъалаҳои силкү вафо, саҳовату чавонмардӣ, сабр, каноат, одоб, ҳаё, адолатҳоҳӣ, химматбаландӣ баҳшида шудаанд, қимату арзиши баланд доранд ва имрӯз ҳам аҳамияти тарбиявии худро гум накардаанд. Масалан, шоир дар боби II таъкид мекунад, ки инсон бояд ростқавл, поквичдон ва ростгӯ бошад. Суханеро, ки ба забон меорад, бояд онро дар амал ичро кунад. Яъне қавлу амалаш як бошад:

Ҳамеша росткорон растворанд,
Ки гайр аз ростӣ коре надоранд.
Сафо меборад аз мардони содик,
Ки қавлу фельашон омад мувоғик.

Боби IV, ки «Дар ҳулқи ҳуш» ном дорад, ба мукобили одобу аҳлоқи настӣ чавонони рӯзгори шоир равона карда шудааст. Шоир чавононеро, ки намуди зебо, сару либоси пурдабдаба доранд, вали одобу аҳлоқашон ношониста ва разилона аст, саҳт мазаммат мекунад. Барои инсон, ба ақидаи шоир, зебони ботинӣ муҳим аст. Агар ў бадхӯ, мутакаббир ва дилозор бошад, қараму саҳоваташ суде надорад:

Чавоно, ҷанд бадхӯй тавон кард.
Зи ҳӯи бад чафочӯй тавон кард?
Ту инсонӣ, тарики деву дад чист?
Ба он рӯи накӯ ин ҳӯи бад чист?
Накӯхӯ аз дари роҳат дарояд.
Чу гул ҳар ҷо ки бошад, ҳуш барояд.
Қарам бар ҳалқ чуз сарфи дирам нест.
Дирам аз дасти бадхӯён қарам нест.
Чӣ суд аз шакл, агар ҳӯе надорӣ,
Чӣ ҳосил ранг, агар бӯе надорӣ.

Ҳилолӣ дар боби IV дар бораи далерӣ, фидокорӣ, ватандӯстӣ панду андарзҳои судбахше дорад. Ў чавононро даъват менамояд, ки дар роҳи саодати ҳалқ, ободию ягонагии мамлакат ҳамеша тайёр бошанд. Ба душманони Ватан зарбаҳои ҷонкоҳе задан ва қаҳрамонию фидокорӣ нишон додан вазифаи мукаддаси ҳар як ватандӯст аст:

Биё, эй бедили аз кор монда,
Зи бим андар паси девор монда.
Далерӣ кун, ки майдон аз далер аст,
Агар рӯбоҳ далер афтод, шер аст.
Раҳи саҳрон расвой турез аст,
Калиди мамлакат шамшери тез аст.
Сари душман, равон аз тан чудо кун,
Вагарна рав сари ҳудро фидо кун.
Қавидил шав, ки дар майдони мардӣ,
Гар аз куштан битарей, кушта гардӣ!

Суханони боло ба замони Ҳилолӣ вобастагии қавӣ доранд. Дар рӯзгори адиб Мовароуннаҳру Ҳурисон саҳнаи ҷангҳои шадид, қушторҳон зиёд

гардианд.

Мухаммад Шайбонӣ ва ворисони ў, шоҳи Эрон Исмоили Сафавӣ Ҳуросонро ба хун огушта намуда, бехтарин фарзандони содики ватанро ба катл расониданд. Ҳуди вай ҳам аз дasti Убайдуллоҳон кушта шуд. Бинобар ин, шоир окибати фочиавни ин тохтузхоро хискарда, ба воситан суҳан ҳамватанонашро ба далерию қаҳрамонӣ, ба ҳимояи ватан даъват намудааст. Махсусан байти зер шоҳиди фикри болост.

Сари душман равон аз тан чудо кун.
Вагарна рав сари ҳудро фило кун!

Достони охирини Ҳилолӣ «Лайлӣ ва Мачнун» аст, ки шоир онро дар пайравии достонҳои ҳамноми Низомии Ганҷавӣ ва Амир Ҳусрави Дехлавӣ ишҳо намудааст. Дар бораи достони мазкур дар поёнтар алоҳида тавакқуф ҳоҳем намуд.

Мавзӯъ из
мунидариҷан иленини
ғазалиёти шоир

Ғазал дар асрҳои XV–XVI яке аз жанрҳои маъмурарини адабиёти бадӣ ба шумор мерафт. Аксарияти газабони ин давр ғазал эҷод карданд. Саромадони ин жанр Ҷомӣ, Биной ва Ҳилолӣ буданд.

Бадриддин Ҳилолӣ дар сурудани ғазал асосан пайрави Амир Ҳусрави Дехлавӣ ва Ҳасани Дехлавист:

Ҳилолӣ аз камоли шеър дорад мансаби шоҳӣ,
Ки сӯзи Ҳусравасту нозукиҳои Ҳасан бо ў.

Ғазалҳои шоир бо салосат, равонию содагӣ ва хушоҳангӣ аз дигар адабони ҳамзамонаш фарқ мекунанд. Аз ҷиҳати мазмун ва соҳти композитсионӣ нисбат ба давраҳои гузашта дар байни онҳо фарқе дида намешавад. Аксарияти ғазалҳои шоир аз 6–7 байт иборатанд. Махсусан матлаъ ва мактаби ғазалҳои адаб бо камоли маҳорат ишҳо шудаанд. Ҳилолӣ ҳанӯз дар 15-солагиаш ғазали «Аз по фиканд»-ро эҷод кардааст. Ин ғазал дар байни аҳли қалам шӯҳрат ёфт. Алишер Навоӣ барои ҳамин ғазал Ҳилолиро дар тазкирии худ «Мачолисуннағоис» таъриф намуда, боварӣ дорад, ки навқалам–Ҳилолӣ ояндаи дураҳшон дорад. Инак он ғазал:

Чунон аз по фиканд имрӯзам он рафтгору комат ҳам,
Ки фардо барнаҳезам, балки фардон киёмат ҳам,
Рақибонро аз он лаб оби Ҳизр асту ҷами Исо,
Маро пайваста охи ҳасрату ашқи надомат ҳам.
Агар ман мурдам аз санги маломат бар сари кӯяш.
Сагони кӯи ўро зинза меҳоҳам, саломат ҳам.
Саломат бош, эй носех, маломат кун Ҳилолиро,
Ки дар роҳи саломат ҳастаму кӯи маломат ҳам.

Мавзӯи ғазалиёти Бадриддин Ҳилолӣ гуногун буда, ба масъалаҳон ҳаёту зиндагии инсон, ғаму андӯҳ, орзу омоли вай баҳшида шудаанд. Дар бештари ғазалҳояш шоир ишқи пок, муҳаббату садоқати инсонро сурудааст. Ба ҳамин маъни шоир ишорат карда, дар ғазали зер ҳудашро подшоҳи

майдони ишк мегүяд:

Кори ман аз чумлай олам ҳамин ишк асту бас,
Оламе дорам, ки дар олам надорад хеч кис.
Подшоли ахли дардам бар сари майдони ишк,
Ман миёни фитнаю хайли бало аз пешу пас!

Махбуан шоир олихан зебоест. Үро ситоиш мекунад. Бе ү зиндагий
кайфиятеву лаззате надорад. Шоир дар тавсифи хусну малохати ёраш гүё
очизй мекашад. Адиг таъкид менамояд, ки чон аз ҳама чиз бароям азистар
аст, вале ту аз он ҳам хуштарй ва барон ман умри човидон хастй. Метавоний
ба ман ҳар гуна чабру ситам, номехрубонй намой, вале ман аз ин кору раф-
тори ту озурдаю махзун намегардам; туро меҳрубон мегүям, дар васфат
достон эчод мекунам:

Чон хуш аст, аммо намехохам, ки чон гүям туро,
Хоҳам аз чон хуштаре бошад, ки он гүям туро:
Ман чй гүям, к-он чунон бошад, ки ҳадли хусни туст,
Ҳам ту худ фармо, ки чуний, то чунон гүям туро.
Чони ман, бо он ки хос аз бахри рафтган омадй,
Соате биншин, ки умри човидон гүям туро.
То ракибонро набинам хушдил аз гамҳои хеш,
Аз ту бинам чабру бо худ меҳрубон гүям туро!
Баски меҳохам, ки бошам бо ту дар гуфтушунид.
Як сухан гар бишнавам, сад достон гүям туро.
Хуштар из меҳр аст ҳар чавре, ки бо ман мекунй,
Мохи ман хүш нест, гар номехрубон гүям туро.

Хилолй дар газали «Ошики зори кистй?» худашро ба нодонй зада, мах-
бубаашро шоирона тавсиф мекунад. Ү ҳангоми тавсифаш аз санъати тачо-
хули ориф мохирона истифода кардааст, яъне худро ба нодонй зада, сифа-
тҳои баркамоли маъшукаро ёдовар мешавад, ки ин тарзи адо хусусияти
хоси ин санъат аст. Шоир олихаашро ба тозабаҳор, мохи нав, шоҳи хусн,
сарви чаман монанд карда, үро аз онҳо болотар мегузорад ва таъкид меку-
над, ки бо ин ҳама зебонию ральной аз они кий бошй?

Эй зи баҳор тозатар, тозабаҳори кистй?
Вах чй ниғори турфай, турфаниғори кистй?
Ҳаст руҳи ту мохи нав, қавқаби туст шоҳи хусн,
Мохи қадом қишварй, шоҳи лиёрни кистй?
Лолаву сарви ин чаман муинғонланд пеши ту,
Сарви қадом гулшанӣ, лолаузори кистй?

Фазалҳои ишкни шоирро бо як шӯру ҳаяҷон ҳонда, кас ба хубӣ эҳсос
мекунад, ки ишқи шоир реалий, заминий, вокей аст. Яъне духтари мавзунко-
мат, дилкашу моҳталъатест, ки дар назди қаҳрамони лирикӣ буда, зиндагии
үро зеботар мегардонад. Аммо баъзан ёр истиғно, бевафой мекунад, шоир
аз ин ғамгину озурда мегардад, ба ҷустуҷӯи ёр мебарояд:

Рӯзи наврӯз асту сарви гулъузори ман кучост?
Дар чаман ёрон ҳама ҷамъанду ёри ман кучост?
Гашта мардум ҳар яке имрӯз сайши чобуке,
Чобуки сайдафкани мардумшикори ман кучост?

Нест як соат карор ин чони нооромро,
Е раб, он ороми чони бекарори ман кучст?

Вале боз шоир шукр мекунад, зеро ў ошиқ асту гаму дарди ишк дорад:

Дармони мо мачбай, Ҳилолӣ, ки дарди ишк,
Хос яз барон чону тани дардноки мост.

Бояд гуфт, ки шоир дар ин қабил газалҳо танҳо мъашуқа, дилдодаашро васф накардааст. Илова бар ин адаб зан-модарро, ки ў ҳам зебо ҳасту зиндагиро файзбахш, нишотангез мегардонад, ситоиш намудааст. Чизи зебо, сухани зебо, шахси зебо ва маҳсусан зану духтари зебо ба кас илҳом мебахшад, ҳаётро пуртароват ва пурнишот мегардонад. Тавре ки равшан аст, шоир зан дошт ва сохиби фарзанд ҳам буд. Умрашон ба ҷое расида, вале муҳаббати байнашон пойдор мисли ҷашмаҳо соғу беолоиш мондааст. Зеро муҳаббати ҳакикӣ ҷовидонист. Ба ин восита шоир гӯшзад мекунад, ки инсон ба қадри зебой бояд бирасад. Онро монанди гавҳараки ҷашм азиз нигоҳ дорад. Дар газали «Магар чонӣ?» шоир зебоҳон инсон – занро бо як диссиёти баланди шоирона тасвир мекунад:

Саҳаргоҳон, ки чун ҳуршел аз манзил бурун ой,
Ба рӯҳсари ҷаҳонағрӯз оламро биорӣ.
Ба раъной бех аз сарвӣ, ба зебой футун аз гул,
Таолаллаҳ, чӣ лутф аст ин ба зебою раъной.
Маро гӯй, ки чон бягзору фармой, ки дил хун кун.
Ба ҷону дил мутеам, ҳар чӣ гӯй, ҳар чӣ фармой.
Магар чонӣ, ки ҳар ҷо омадӣ, ногаҳ бурун рафтӣ?
Магар умрӣ, ки ҳар ҷо меравай, дигар намеой?
Чӣ ҳуш бошад, ки аввал бар ман афтад гӯшан ҷашмат,
Саҳар чун наргиси зебо зи хоби ноз биншой.

Ғайр аз ин дар газалиёти Ҳилолӣ мавзӯъҳои иҷтимоӣ, ахлокву тарбияӣ низ ба ҷашм мерасанд. Шоир дар як газалаш ишорат кардааст, ки ҷомеаи онрӯза «олами ҳаробобод» аст ва хуб мешавад, ки қасе пайдо шавад ва он асоси зулму ситамро барканда, ҷамъияте барпо қунад, ки дар он адлу инсоғ бошад. Яъне ў тарафдори шохи одилу ҳалқпарвар аст:

Ҳушо қасе, ки дар ин олами ҳаробобод,
Асоси зулм фиканду бинои дол ниҳод!
Тавонгаре, ки дари ҳайр бар факирон баст,
Даре зи олами боло бар рӯй он нақушод.
Қасс, ки ёфт бар ахволи зердастон даст,
Ба зулм агар наситонал, ҳудош ҳайр лиҳод.

Дар ин шеър, маҳсусан дар байти охир, фикри некандешонаи адаб нисбат ба бечорагон, зердастон хеле баланд садо медихад. Илова бар ин, шоир ахли ҷамъиятро ба дӯстию рафокат, ҳамдиллию ҳамкорӣ, ба яқдигар дар ҳар маврид мададгору рӯхбардор будан даъват менамояд. Зеро дар он рӯзгор ҳурмату эҳтироми яқдигар кам гардида буд. Шоир ин вазъиятро дуруст мушоҳида карда, дӯстии байни одамонро орзу кардааст:

Бархез, то никем сари худро ба пои дүст.
Чонро фидо кунем, ки сад чөн фидон дүст.
Хошо, ки гайри дүст кунад чо ба чашин ман,
Дилан наметавон дигареро ба чон дүст.
Аз дүст хар чафо, ки расад, чон миннат аст.
Зоро ки нест хеч вафо чун чафой дүст.

Барои ҳамин шоир ба хулосае меояд, ки бе ёру дүсти ҳакикӣ зиндагӣ кардан, ҳаёти хушбахтона гузаронидан муҳол аст. Ҳаёт бе ёру дүсти гамхор кайфияте, мақсаде надорад:

Бе ёр ба олам натавон буд, Ҳилолӣ.
Олам ба чӣ кор ояд, агар ёр избошад.

Умуман, Ҳилолӣ дар ғазалиёташ андешаю афкори умум, яъне одамони табакаҳои поёни чамъияти онрӯзаро инъикос намудааст. Дарди дил, гаму анҷуҳи шоир дарди дармондагон аст.

Баъзе ҳусусиятҳои бадеии ғазалиёти Ҳилолӣ. Пеш аз ҳама ғазалиёти Ҳилолӣ бо содагию равонӣ ва нафосату салосату назокати худ фарқ мекунад. Кор фармудани санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ, истифодаи таъбир, зарбулмасалу мақолҳои ҳалқӣ ғазалҳои ўро пурмӯҳтаво, ҷозибадор ва таъсирнок гардондаанд. Намунаҳои дар боло овардашуда чи аз ҷиҳати сабку услуби баён ва чи аз ҷиҳати мазмуну гоя дар пояи баланд мейстанд.

Шоир дар ғазалиёташ, маҳсусан аз санъати талмех, тачнис, муболига, ташбех, киноя, истиора, тавсиф бо камоли устодӣ истифода бурдааст. Барои мисол порчаи зерро гирен:

Дӯстон, имшаб давон ҷони маҳзунам кунед!
Бар сарам афсонае ҳонеду афсунам кунед!
Нест анҷӯҳи маро бо дарди Мачнун нисбате,
Мешавам девона, гар инебат ба Мачнунам кунед.
Лолагун шуд хиркан садҷоҳам аз хуноби ашк,
Шарҳи ин сурат ба шӯҳӣ ҷомагулгунам кунед.
Шаҳсавори ман ба саҳро рафтаву ман мондаам,
Зон гунаҳ аз шаҳр меҳоҳам, ки берунам кунед.

Ҳилолӣ дар байти поён қалимаи ғардо-ро се бор тақрор карда бошад ҳам, басо бамавқеъанд. Санъати тақрор байтро пурбуранг, дилкашу пурҷозиба ва мазмуну шаклро ҳамоҳанг гардондааст:

Ҳар шабе гӯям, ки ғардо тарки ни савдо кунам,
Боз чун ғардо шавад, имрӯзо ғардо кунам.

Санъати тазоду мӯқобала ба ғазалиёти шоир таровати маҳсус баҳшидаанд. Дар байти зер дар мисраи дуюм санъати тазод хеле хуб қаламдод шудааст.

Хоҳам, ки ба зери қадамат зор бимирам,
Ҳарчанд кунӣ зинда, дигар бор бимирам.

Дар байти зер шоир аз санъати ташбех («чу парӣ», «мани девона») ва тазод («дилда надида») устокорона истифода бурдааст:

Эй хамчу парй аз мани девона рамида,
Сад бор маро дидаву түе ки надида.

Хилолй газали «Ба чашм»-ро дар пайравии газали Камоли Хучандй эчод кардааст. Аз мукоисай ин ду газал равшан мегарлад, ки Хилолй ба газали Камол чавоби муносиб гуфтааст. Дар мавзүй, вазн, кофия ва радииф дар байнин онхо ҳамохангий ба хубй мушохида мешавад.

Газали Хилолй событ менамояд, ки ўз үхдаи чавоб гуфтан ба хубй баромада тавонистааст. Асоси газалро санъатхой саволу чавоб ва тачнисташкил медиҳанд. Ибораи «Ба чашм» ба ду маъно омадааст. Аввалан, ба маънои қабул ва, дуюм, ба маънои аслиаш.

Камол:

Ёр гуфт: «Аз гайри мо пӯшон назар». Гуфтам: «Ба чашм!»
«Вон гаҳе дузшила бар мо менигар». Гуфтам: «Ба чашм!»
Гуфт: «Агар бар оstonam об хоҳӣ зад зи ашк,
Ҳам ба мижгонат бирӯб он хоки дар». Гуфтам: «Ба чашм!»

Хилолй:

Ёр гуфт: «Аз мо макун катын назар». Гуфтам: «Ба чашм!»
Гуфт: «Катъян ҳам мабин сӯи дигар». Гуфтам: «Ба чашм!»
Гуфт: «Агар бо мо сухан дорӣ ба чашми дил бигӯ,
То нагардад тӯши мардумро ҳабар». Гуфтам: «Ба чашм!»

Хилолй зарбулмасал ва мақолхоро, ки имрӯз ҳам дар байнин ҳалқ маъмуланд, гоҳ айнан ва гоҳе мазмунан истифода бурдааст. Масалан, имрӯз ҳам дар байнин ҳалқ зарбулмасалу мақолҳои «Кори имрӯзаро ба фардо нағузор», «Чӯянда – ёбанда», «Дасти ману домони ту», «То дам аст, ғам аст» ва гайра машҳуранд. Зарбулмасалу мақолҳои ҳалқиро Хилолй ба ин тарз истифода бурдааст:

Рӯзи васл аст ҳам имрӯз, фидон ту шавам!
Кори имрӯз нашояд, ки ба фардо афтад.

Касон тӯянд: «Ҳар чӯяндае ёбанде бошад».
Туро мечӯяму ҳаргиз намеёбам, чӣ ҳол аст ин?!

Дар ин дунё касе бе ғам набошад,
Агар бошад, бани одам набошад.

Домани ҳудро бикаш имрӯз из дасти ракиб,
Варна чун фардо шавад, дасти ману домони ту.

Дар газалиёти шоир табиати зебо бо тамоми рангорангии ҳашаматаш неши назар чилвагар мешавад. Махсусан бахори нозанин, шукуфтани гулҳо, нағмасарони парандагон дар лашту ҳомун, бугу бӯстонҳо чунон тасвир шудаанд, ки ба қас ҳаловат ва завки эстетикий мебахшанд. Чунин газалҳо ба инсон рӯхи тоза, мадори беандоза бахшида, онхоро ба муҳаббату меҳнати садоқатмандона ҳидоят мекунанд. Тасвири табиат ҳам ба кору зиндагии одамон, муҳаббати поку беолоиши инсон пайванди ногусастаний дорад. Онҳо

бо ҳам омезиш ёфтаанд, якдигарро таквият медиханд. Масалан, дар газали «Ту бошию ман» ин матлаб хеле зебо ифода ёфтааст. Қаҳрамони лирикӣ орзу дорад, ки дар замин, дар чаман, дар назди гулӯ ёсуман, дар Рум ё Чин, ҳулоса дар кучое, ки бошад, бо ҳам бошем, аз дидору чамоли яклигар бенасиб нагардем:

Хуш он, ки дар ҳама рӯи замин ту бошию ман,
Ба ҷуз ману ту набошад, ҳамин ту бошию ман.
Баҳор мерасад, оё бувад, ки дар чамане,
Нишаста пои гулӯ ёсуман ту бошию ман.
Махон ба ҷилвагаҳи нози ҳуд ракибонро!
Ҳамин бас аст, ки эй нозанин, ту бошию ман.
Хуш аст ҳамсафарӣ бо ту, ҳоса он вакте
Ки гар ба Рум равам ё ба Чин, ту бошию ман.
Баҳор омаду гашт ин ҳавас зи шавқ маро,
Ки бар қанори гулӯ ёсуман ту бошию ман.

Пас аз марги шоир шӯҳрати газалҳои намакину рангинаш ба ҳар диёр паҳн мешаванд, зоро ҳусусияти ҳулохангии мавзунияти онҳо бисёр баланданд. Ин аст, ки дар ҳар як мағҳил, базму сур аз забони ҳофизони ҳушхон газалҳои шоир садои фораму дилкаш дода, ба дилҳо дармон мебахшанд. Ва аксарияти газалҳои Ҳилолӣ ба асари класикии мусикӣ тоҷик «Шашмақом» дохил шудаанд ва имрӯз ҳам дар иҷрои ҳофизони шашмақомҳон садо медиханд. Ҳофизони ҳалқӣ дар маъракаю базмҳо ашъори пурнафосати Ҳилолиро бо лаҳну оҳанги ҳалқӣ замзама мекунанд. Ҳамаи ин ҳалқияти эҷодиёти Бадриддин Ҳилолиро пурра собит менамоянд.

Достони
«Лайлӣ ва Мачнун»

Достони «Лайлӣ ва Мачнун» нуктаи баландтарини эҷодиёти Бадриддин Ҳилолист. Мавзӯ достон навест. Қиссаи Лайлӣ ва Мачнун ҳанӯз дар эҷодиёти шоирони асри X ёдрас шудааст. Ин қисса яке аз афсонаҳои маъмули мардуми араб буда, пас аз истилой арабҳо дар байни ҳалқи мо паҳн мешавад. Бори аввал дар таърихи адабиёти тоҷику форс шоир асри XII Низомии Ганҷавӣ ин қиссанро ба риштан назм даровардааст. Сониян, Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Ҷомӣ, Навоӣ, Ҳилолӣ ва дигарон дар пайравии Низомӣ ва Амир Ҳусрав достонҳои ҳудро иншо кардаанд. Мавзӯи асосӣ ё сюжети қисса қарib дар ҳамаи достонҳо такрор мейбад. Тафовут баъзан дар эпизодҳо, характеристики қаҳрамонҳо ба назар мерасад. Мавзӯи қисса ишқист. Ишқи фочиавии ду дилдода – Лайлӣ ва Мачнун асоси достонҳоро ташкил медиҳад.

Бадриддин Ҳилолӣ низ ба адабони гузашта, маҳсусан ба Низомии Ганҷавӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ ва Абдураҳмони Ҷомӣ пайравӣ карда, достонашро эҷод кардааст. Шоир дар хотимаи асар ба ин масъала ишорат намуда чунин мегӯяд:

Буданд сегонаи замона,
Ҳар як ба ягонагӣ фасона...
Ман кистам аз шумори эрон,
Корам нарасад ба кори эшон,

Эй ман саги останн Чомй,
Хоки дарн Хусраву Низомй.
Эшон баҳранду ман саробам,
Эшон ганчанду ман харобам.
Дорам ду-се гавхаре парешон,
Он инз зи баҳру конн эшон.

Аз ин байтҳо ба хубӣ пайдост, ки шоир марди хоксору фурӯтан будааст. Ў худашро дар назди устодони гузашта хеч мешуморал. Албатта, ин бузургии инсон аст. Аз тарафи дигар, ин байтҳо ба муқобили шоирони мад доҳи худбин, ки худро ягонаи даҳр ва аз ҳама шоирони гузашта муқаддам тар ва бузургтар мегузоштанд, равона карда шудаанд. Шоир ба ин восити онҳоро ба хоксорӣ ва фурӯтани даявват мекунад.

Сюжети достон. Достони «Лайлӣ ва Мачнун» аз 1770 байт ва 34 боғ иборат аст. Асар мисли достонҳои Низомию Амир Ҳусрав дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси ахраби макбузи маҳзуф (— V / V – V – / V – —) суруда шудааст.

Сюжети мухтасари он чунин аст: «Мири араб писараш Қайси хурдеолро ба мактаб медиҳад. Дар ин мактаб бо Лайлӣ ном духтараки зебое, ки аз қабилаи дигар аст, вомехӯрад. Онҳо бо ҳам унс гирифта мухаббат пайдо мекунанд. Боре Қайс Лайлиро дида бехуш шуда меафтад. Лайлӣ омада ўро ба ҳуш меорад. Пас аз ин киссан ишқу мухаббати онҳо дар байни мактабиён овоза мегардад. Ин хабар ба гӯши модари Лайлӣ мерасад ва ў духтарашро дигар ба мактаб рафтан намемонад. Қайс тағиیر ёфта девонаавзъ мешавад ва номи Мачнунро ба ў мардум муносиб мебинад. Боре Мачнун ба сурати гадоён даромада ба ҳонаи Лайлӣ меравад ва бо ў мулокот мекунад. Сипас, мулокоти ўро падараш манъ мекунад ва Мачнун мачбур мешавад, ки ба дашту ҳомун барояд ва дар фироzi Лайлӣ нола қунад. Падар барои овардани фарзанд саъю қӯшиш мекунад ва бо маслиҳати пири хирадманд дар ҳонаи хоби Мачнун сурати Лайлиро мегузорад. Пас Мачнунро меорад. Ў чанд рӯз дар ҳона меистад ва аз тамошон сурати Лайлӣ то андоzaе таскин меёбад. Аммо боз ў токат накарда, ихтиёри дашту ҳомун карда, бо ҷонварон ва вахшиён унс мегирад. Боре Лайлӣ ба максади зиёрати мазоре аз ҳона берун шуда, Мачнунро ҷустуҷӯ мекунад ва ниҳоят ўро ёфта мулокот мекунад. Пас аз ин ходиса падари Мачнун рафта ўро ба ҳона меорад ва барои муолиҷа табиби ҳозиқеро даявват мекунад. Табиб мегӯяд, ки ягона илочаш ҳамин аст, ки ба ў Лайлиро хостгорӣ қунед. Падар ба ҳонаи Лайлӣ меравад. Аммо волидайни Лайлӣ ҷавоби инкор медиҳанд ва мегӯянд, ки Қайс девона аст. Ин хабарро ба воситаи доя Лайлӣ шунида эътиroz баён мекунад ва мегӯяд, ки ба ҷуз Мачнун каси дигарро намехоҳад. Дар ҳакикат, ҳангоме ки Ибни Салом барои писараш Лайлиро хостгорӣ мекунад, Лайлӣ ҷавоби рад медиҳад ва мегӯяд, ки ба ҷуз Мачнун каси дигар лозим нест.

Сардори қабила Навфал дар биёбон Мачнунро дар ҳолати мадхӯшӣ дид, ўро ба ҳуш меорад, парасторӣ мекунад ва ҳамон саргузашти Мачнунро аз ў мефаҳмад ва меҳоҳад, ки барояш қӯмак намояд. Барои ҳамин ба падари Лайлӣ мактуб навишта ҳоҳиш мекунад, ки бояд ин ду дилдода ба

мурод расанд. Агар чавоби рад шавад, дар байни мо чанг ногузир ба вукӯй меояд. Падари Лайлӣ қабул намекунал ва дар байни ин ду қабила чанг оғоз мегардад. Навфал ғалаба мекунад ва асирони зиёд мегирад. Дар байни асирон Лайлӣ ҳам ганимат меафтад. Вале Мачнун намехоҳад, ки бе ризояти падару модари Лайлӣ бо ў издивоч кунад. Пас аз ин Навфал Лайлӣ ва дигар асиронро чавоб медиҳад. Ҳангоме ки хешу табори Лайлӣ аз рафтори Мачнун огоҳ мешаванд, муносибати онҳо ба Мачнун тағиیر меёбад. Падару модари Лайлӣ барои издивоҷи онҳо ризоят медиҳанд. Тӯйи арӯсӣ оғоз меёбад. Ҳар ду қабила дар ин рӯзи хурсандӣ иштирок мекунанд. Вале дар охри тӯй, ҳангоме ки арӯсу домод ба якдигар вомехӯранд, аз хурсандӣ шодимарг мешаванд. Тӯй ба мотам табдил меёбад. Аз ин ҳодисаи фочиавӣ мардуми ҳар ду қабила, падару модари онҳо мутаассир гашта, ашқи ҳасрат мерезанд, часади онҳоро дар як қабр дағн мекунанд.

Фояи асар. Тавре ки зикр кардем, мавзӯи достон ситоинши ишқи поки инсонист. Ишқи номуроди дудилдода – Лайлӣ ва Мачнун. Шоир ба ин восита нишон додааст, ки чомеа, ашҳоси бефарҳанг ва урғу одатҳои аҷдодӣ имконият надоданд ин ду ҷавон, ки якдигарро дӯст медоштанд ва бе якдигар зиндагӣ карда наметавонистанд, ба мурод расанд. Ишқу муҳаббат ва ҳуди онҳоро ҷомеа буғӣ кард. Оре, зан дар ҳар як самти зиндагӣ бесадо, бехукуқ ва мазлум буд. Аммо шоир дар ин достон ба воситаи образҳои асар муносибаташро нисбат ба ин масъалаҳо баён карда, хотиррасон мекунад, ки инсон ва ишқи поки ўро таҳқир кардан нашояд. Ҳатто ҳайвоноти вахшӣ ба Мачнун унс гирифта, дӯстӣ карданд, вале ҷомеа ва афроди нолоиқ Қайро таҳқир карда девона хонданд. Чунин ҳодисаҳо дар рӯзгори пешин бисёр буданд. Аз ин чихат асари шоир дар асоси заминаҳои реалиӣ ба вучуд омадааст.

Таҳлили накшҳои асосии достон. Симон вокеии Лайлӣ бо бисёр ҳусусиятҳои ҳуд аз Лайлиҳои достонҳои ҳамноми шонрони гузашта фарқ мекунад. Пеш аз ҳама, Лайлии Ҳилолӣ боакл, соҳибчамол, бовафо, нотарс, қавиирода ва дар роҳи максад устувор аст. Муҳаббати ў ба Мачнун пок ва самимишт. Ҳангоме, ки ўро ба писари Ибни Салом доданд мешаванд, Лайлӣ норизогии ҳудро ошкор баён мекунад ва мегӯяд, ки ман танҳо Мачнунро меҳоҳам. Тӯй қатъ мегардад. Ибни Салом баромада меравад:

«Аз зери ҳарамсаҳои тардун
Бар қас нарасам, матар ба Мачнун...
Обу гили мо якест бо ҳам,
Ҷону дили мо якест бо ҳам.
Дар хона зи гуфтугӯи он моҳ
Берун ҳама кас шуданд оғоҳ.
Чун Ибни Салом зон хабар ёфт,
Баргашту инони азм бартофт.

Аммо дар Низомӣ ва дигарон Лайлӣ фаъол нест ва мутен дигарон аст. Дарди дилаш бисёр, вале ошкор гуфта наметавонад. Лайлӣ дар достони Ҳилолӣ нотарсу далер нишон дода шудааст. Ин далерию нотарсӣ барои муҳофизати ишқи пок, барои амалий гардидани нияту орзухон начиб аст. Ў

ба Мачнун хитоб карда мегүяд, ки биё, аз байни ин чамъият ишкі покамонро гирифта меравем. Дунё васеъ аст. Ба чое мерасем, ки ба гайри мо каси дигаре набошад:

Бархез, ки гум кунем рахро,
Чун бол никем рў ба сихро.
Бешем ба зери чархи даввор,
Чое, ки тиҳӣ бувад зи ағёр.
Сад сол агар зи пай шитобанд,
Харгиз асаре зи мо наёбанд.
На дўст ба мо расад, на душман,
Ман бошаму ту, ту бошию ман!

Садокату муҳаббати Лайлӣ нисбат ба Мачнун чунон бузург аст, ки ба ҳарроҳу восита меҳоҳад Мачнунро бинад. Лахзае бошад ҳам, бо ў сӯҳбат намояд. Барои ин бо баҳонаи зиёрати мазоре ба мулокоти Мачнун меравад ва ўро дар биёбон пайдо мекунад. Ба ин восита, агар аз як тараф, бехукукӣ, зулму тааддии гурӯҳи табақаи болои чомеаро нисбат ба зан нишон дода бошад, аз тарафи дигар, ў таъкид менамояд, ки зан дар ҳаёт бояд мавкеъ дошта бошад. Барои ишкі пок, амалӣ гардидан максаду маром ў бояд мубориза барад.

Ба ҳамин тариқ, шоир дар образи Лайлӣ хислатҳои бехтарини занони Шаркро инъикос намудааст.

Мачнун ҳам ишкі пок дорад ва дар садокат устувор аст. Ҳангоме ки ўро падарашибааш ба зиёрати Каъба мебарад, Мачнун ба Каъба саҷда карда ҳоҳиш мекунад, ки ишкі Лайлиро дар дилаш устувортар кунад. Орзу менамояд, ки ба висоли маҳбубааш расад:

З-ошуфтагиу чунуни барошуфт,
Зад дасти дуо ба ҳалқаву гуфт:
«Ё раб, ки маро ба гайри Лайлӣ
Харгиз ба касе мабод майле!
Майле, ки ба ўст, беш бодо!
Ҳар лаҳза фузун зи пеш бодо!
Гӯяил маро! «Зи ишк бас кун!»
Фориг шаву тарки ин ҳавас кун!»
Чуз ишк мабод дар замирар,
Ё раб, ки дар ин ҳавас бимирам!
Ё раб, ки маро ба кўн ў бар.
Вазроҳи қарам ба сўн ў бар.

Ҳангоме ки Лайлӣ ба Мачнун турехтанро таклиф мекунад, Мачнун розӣ намешавад. Барои он розӣ намешавад, ки шарафу исмати Лайлӣ барояш аз ҳама мухимтар аст. Намехоҳад, ки Лайлӣ бадном шавад:

Мачнун гуфто: «Бале, фааммо,
Бадномин туст ин муаммо.
Тарсам, ки миёни ҷамъи авбош,
Ин кисса ба тӯҳмате шавад фош.
Дар маъракаҳо фасона гардал,
Дар майқидаҳо тарона гардал.

Аз ин эпизод ва лахзахои дигари достон хислатҳои хирадмандӣ, дурандешӣ, покниятӣ ва содадилии Мачнун ба хубӣ эҳсос мешавад. Вакте ки Навфал аз ишқи Мачнун огоҳ мешавад, меҳоҳад, ки ба ӯ дасти ёрӣ дароз кунад. Ҳамин тавр ҳам мешавад. Ӯ бар қабилаи Лайлӣ галаба мекунад. Аз рӯи мантиқ бояд диллодагон ба мурод мерасиданд. Вале Мачнун ба Навфал ҷавоби рад медиҳад ва намехоҳад, ки бо зӯрӣ ба висоли ёр расад. Шоир ба ин восита масъалаи одамиятро мегузорад. Ҳангоме ки падару модар ва қабилаи Лайлӣ огоҳ мешаванд, дар пеши одамияти Мачнун сари таъзим ҳам мекунанд ва бо ҳоҳиши худ ба тӯйи онҳо руҳсат медиҳанд:

Он қавм ба ҷон шуданд мамнун,
Гуфтанд: «Зихӣ вафон Мачнун!
Он бех, ки вафо кунем бо ӯ,
То ҷанд ҷифо кунем бо ӯ?
Хотир ба салоҳи ӯ гуморем,
Лайлӣ ба никоҳи ӯ дарорем».

Ҳилолӣ ба воситай образи Мачнун хислатҳои гуманистӣ, поквичдонӣ, соғдилий, вафодории одамони пешкадами чомеаро нишон додааст.

Дар достон Навфал образи мусбат тасвир ёфтааст. Навфал ҳам меҳоҳад ба Мачнун некӣ кунад ва дар ҳақиқат некӣ ҳам кард. Зоро ӯ бо вучуди макому мартабааш ба дарди ишқ гирифтор буд. Аз ин рӯ, дарди Мачнунро дуруст дарк кард:

Бо ин ҳама мулку сарфарозӣ,
Медошт саре ба ишқбозӣ.
Ишқи зи киёс дошт беруни,
Ӯ низ чу Қайс буд мачнун.

Аммо ӯ ҳам аз поктинатию инсондӯстии Мачнун моту мабҳут гашт.

Падари Мачнун ҳам нисбат ба фарзанди ҷигарбанӣ муҳаббати бепоён дорад. Ӯ меҳоҳад ба фарзандаш бо қадом роҳе, ки бошад, ёрӣ расонад.

Ба ҳоли Мачнун дилаш месӯзад. Ба назди хирадманд, табиб меравад, то ки фарзандашро аз ин «бало» начот дихад. Ӯро ба Қаъба мебарад. Мачбур мешавад, ки барои хостгорӣ ба ҳонаи падари Лайлӣ равад.

Падари Лайлӣ аз бисёр ҷиҳат мухолифи падари Мачнун гузошта шудааст. Ӯ ба зан ҳамчун ба маҳлуки паст нигоҳ мекунад. Аз ин ҷост, ки бар ҳилоғи ҳоҳиши дуҳтараш Лайлиро ба шаҳси доро, сарватманд додани мешавад. Дар симои падару модари Лайлӣ шоир ашҳоси мағруру худписанд, ҷизпараст ва волидайни бераҳму шафқатро ба қалам додааст. Чунин падару модарон расму оинҳои номатлубро асос карда, баҳту саодат ва оянданӣ фарзандони худро фикр намекунад.

Бадриддин Ҳилолӣ пеш аз навиштани достони худ «Лайлӣ ва Мачнун»-ҳои зиёдеро омӯхта, мутолиа карда ба ҳулосаҳои даркорӣ меояд. Аввалан, дар асаравӣ эпизодҳои нав дохил намуда, ба ин восита ҳарактери қаҳрамонҳои асосиро таквият медиҳад. Махсусан образи Лайлӣ бозёфти шоир аст. Ба воситай образи Лайлӣ шоир муносибаташро ба зан нишон медиҳад. Дар симои Лайлӣ ақидаҳои пешкадами Ҳилолӣ ҷамъбаст гарди-

даанд. Аз ин рӯ, доир ба ин масъала адиб нисбат ба ҳамасрон ва шоирони гузашта қадами чиддӣ ба пеш гузаштааст.

Дуюмин хусусияти фарқкунандан достон боз дар он аст, ки инсонпарварӣ, яъне масъалаи одамият бо тамоми хусусиёташ дар мадди аввал гузашта шудааст. Ин гуманизми Мачнун аст. Мачнун ишқи пок дорад. Дарроҳи ба мақсад расидан азобу машаққат мекашад, чора мечӯяд, вале одамиятро аз даст намедиҳад. Аз рӯи ақлу хирад рафтор карда бо зӯрӣ, бе ризоияти падару модари Лайлӣ ба мурод расиданро раво намебинад. Бо ҷангу ҳунрезӣ ба муҳаббат, ба васли ёр расиданро барои ҳуд нанг мешуморад:

Васле, ки ба зӯри ҷант бошад,
Номест, ки ҷумла нанг бошад.
Бе майлу ризон қавми Лайлӣ,
Моро набувад ба васл майле...

Шоир бо ин таъкид менамояд, ки инсон дар қадом лаҳзаи душворе бошад, бояд аз рӯи хирад, одамият рафтор кунад. Бешубҳа, кору амалиёти Мачнун ба рафткорҳои ношониста, кибру гурур, беандешагӣ, фиску фучури ашхоси нолонки рӯзгори шоир мӯқобил гузашта шудааст. Ба ин восита Ҳилолӣ онҳоро мазаммат намуда, дар зиндагӣ мисли Қайс шуданашонро талаб мекунад. Ҷанбаи тарбиявии образи Мачнун басо бузург аст.

Ғайр аз ин достони Ҳилолӣ бо як сабку услуби равон иншо шудааст, ки ба ҳонандагони имрӯза дастрасу фаҳмост. Аз ин ҷиҳат ҳам аз достонҳои ҳамноми адибони гузашта фарқ мекунад. Масалан, дар порчай зер шоир дар бораи мактаб, таълиму тарбия бо як хиссиёти баланд сухан меронад. Ӯ мактабро ба «Бозорчай диёри илм» ташбех намуда, аҳамияти мактабро дар илмомӯй нишон медиҳад. Шаҳси бесаводро ба кӯр, яъне ба шаҳсе, ки сиёҳиро аз сафедӣ фарқ карда наметавонад, монанд кардааст:

Мактаб сабаби викору¹ ҳилм² аст,
Бозорчай диёри илм аст.
Аз мактабу васфи ӯ чӣ пурсай,
К-он ҷо фалак асту лавҳу курсай³.
Эй тифл, зи илм баҳра бардор,
К-аз лавҳу қалам шавӣ ҳабардор.

Тифл, ки қалам гирифт дар ласт,
Дасти ҳамаро ба ҷӯби тар баст.
В-он қас, ки ба лавҳу ҳат напардоҳт,
Ҳарғиз сияҳ аз сафед нашноҳт.

Шоир дар тасвири табиат, зебоихон он суханро ба ҳадди камол раснидааст. Масалан, адиби нозуқадо дамидан субҳ, баромади Офтобро бисёр рангин ва ҷозибу дилкаш ба қалам додааст.

¹ Викор – тамқин, савлату шукӯҳ.

² Ҳилм – нармӣ, мулоиматӣ, ҳушодобӣ.

³ Лавҳу курсай – лавҳаю таҳтани ҳатнависӣ.

Чун субх дарид пардан шаб,
Пургулгула шул чаҳон чу мактаб.
В-ин луччан чархи почувардӣ.
Аз мӯҳран зар гирифт зардӣ.
Чун аз лами субхи оламоро,
Шуд меҳр ниҳуфта ошкоро.
З-ин меҳр, ки синасуз афтод,
Сад роз ба рӯи рӯз афтод.
Чун субх зи гардиши замона,
Пурнур шуд ин гиёҳхона.
Лайлисифат Офтоби гардун,
Омад зи сиёҳхона берун.
Рӯз, ки шуд Офтоби наврӯз,
Дар олами хок оламафрӯз.
Гулҳо ҳама сар заданд аз гил,
В-аз ҳанда кушуд гунчаро дил.
Омад гулу тоза кард ҷонро.
Орост ба тозагӣ ҷаҳонро.

Дар ин порчаҳо шоир аз санъатҳои ташбех, истиора, талмех, таҷнис ва гайра ба хубӣ истифода бурдааст. Дар банди аввал Ҳилолӣ таъқид менамояд, ки субҳ дамид, шаб нопадид гашт, олам аз шуон Офтоб равшан гардид, ҷаҳон пургулгула, дар ҷӯшу ҳурӯш омад. Ин ба мисли саҳнан мактаб, ки аз ҳандаю бозии шогирдон ҳамеша пургулгула аст. Умуман, шоир аз тасвири табиат, санъатҳои бадеӣ барои кушодани моҳияти воеҳаҳо, характеристи қаҳрамонҳои асарапаш бамаврид истифода бурдааст.

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

Лирика ви
намудҳои он

Лирика яке аз муҳимтарини ҷинсҳои адабиёти бадеӣ ба шумор рафта, таърихи қадима дорад. Нависанда ба воситати асаҳрои лирикӣ ҳиссиёти ботинӣ, ҷаҳонбинӣ ва афкори ҳудро баён мекунад. Дар асаҳрои лирикӣ амалиёт, рафти воеҳаю ҳодисаҳо, низоъҳои байни персонажҳо монанди асаҳрои эпикӣ- лирикӣ сюжети яклухт надоранд. Агар баъзан воҳӯранд ҳам, онҳо дар асар накши муайян надоранд. Барои равшану возех ифода ёфтани ҳиссиёти нависанда баъзан дар доҳили асаҳрои лирикӣ унсурҳои эпикӣ, рӯҷӯҳои лирикӣ ҳам ба мақсади муайян доҳил карда мешаванд, ки ба ин восита адиб муносибати ҳудро доир ба ҳодисаю амалиёти асар равшан менамояд.

Лирика, пеш аз ҳама, аз дигар ҷинсҳои адабӣ бо он фарқ мекунад, ки характеристи субъективӣ дорад. Яъне дар асаҳрои лирикӣ тасвири гаму андӯҳ, шодни фараҳ, орзу омол, идея ва афкори фард, ки бевосита ҳуди нависанда аст, меистад. Вале зимни «ман»-и ҳуд орзу омол, афкору ҷаҳонбинии одамонро нишон медиҳад. Ба ҳамин тарик, образи қаҳрамони лирикӣ характеристи типӣ мегирад.

Дар «Лугати истилоҳоти адабиётшиносӣ» лирика ба тарики зайл маънидод карда шудааст: «Лирика аз калимаи юнонӣ лира – номи асбоби тор-

дори мусикии Юнони кадим, ки дар вакти сурудхонӣ навохта мешуд, гирифта шудааст. Асари лирикӣ воқеаю амалиётро бевосита нишон намедихад, балки фикру мулоҳиза ва хиссиёту ҳаяҷонеро, ки касе аз якчанд ҳодиса ҳосил кардааст, ифода мекунад. Ҳарчанд ҳуди воқеаҳо дар асари лирикӣ нишон дода намешаванд, аммо мо ба воситан он ҳамаи фикру эҳсосотеро, ки нависанда байён намудааст, тасаввур мекунем.

Дар асари лирикӣ фикру андеша ва хиссиёту ҳаяҷон чи қадар пуркуваттар ифода шуда бошад, тасвири ҳаёт низ ҳамон қадар пурратар ҳоҳад буд¹.

Чунон ки дар боло қайд кардем, қаҳрамони асосии асарҳои лирикӣ бевосита ҳуди шоир аст, ки онро дар адабиётшиносӣ қаҳрамони лирикӣ мегӯянд.

Қаҳрамони лирикӣ дар шеърҳои лирикӣ образи шоир аст, аммо ин айнан «ҳуди шоир» нест.

Шоир ба воситан образи ҳуд шахси ҷамъиятӣ, як нафар фарди иҷтимо-иро ба вучуд меоварад, ки вай муносибати ҳудро нисбат ба замону давр, одамон ва нисбат ба иллату нуқсонҳои ҷомеа байён мекунад. Ин муносибати танқидӣ нисбат ба замон ва аҳли замон дар шеърҳои шоирони классикӣ дар симон қаҳрамони лирикӣ дар эҷодиёти тамоми шоирони пешқадами он давр ифода ёфтааст.

Асарҳои лирикӣ аз ҷиҳати соҳт ва мазмуну мундариҷаашон ба ҷанд гурӯҳ таксим мешаванд. Масалан, жанрҳои ғазал, рубой, қасида, қитъа, тарҷеъбанд, таркиббанд, мусаддас, мураббаъ, мухаммас ва амсоли ин бевосита ба лирика мансубанд. Онҳо аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ба қисматҳои зер таксим мешаванд:

1. Лирикаи сиёсиву иҷтимоӣ. Асарҳое, ки ба мавзӯъҳон сиёсӣ баҳшида мешаванд. Дар онҳо дар бораи ҷангу сулҳ, муборизаю задухӯрдҳои озодиҳоҳона барои истиқлоли қиҷвар, инҷунин дар бораи ҳаёти иҷтимоӣ, танқиди шоҳу амалдорон, тасвири зулму золимӣ ва гайра маълумот дода мешавад. Масалан, рубоии зери устод Рудакиро гирем:

Дар манзили ғам фиканда мафраш моем,
Ду дила пуробу дил пуроташ моем.
Оlam чу ситам кунад, ситамкаш моем,
Дасти ҳушу рӯзгори ноҳваш моем.

Дар ин ҷо шоир аз ҳаёти пуразоби ҳуд шикоят мекунад. Пас аз мутолиаи ҳаёти мазкур азобу ранҷ, рӯҳафтодагию дармондагии шоири бузург, ки дар поёни умраш аз шоҳони вакт дила буд, пеши назар меояд. Бо вучуди он ки дар рубой он ҳодисаю воқеаҳои мудҳиш, ки шоирро ба ҷунин ахвол оварда буданд, тасвир намеёбанд, вале ба воситан тасвири ҳолатҳои рӯҳӣ ва хиссиёти ботинии қаҳрамони лирикӣ ин воқеаҳо равшану возех ба назар мерасанд.

¹ Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдуҷабборов. Лугати истилоҳоти адабиётшиносӣ. «Ирфон», Душанбе, 1964, саҳ. 44–45.

2. Лирикаи фалсафӣ. Дар ин гуна шеърҳо шоир дар бораи соҳти иҷтимоӣ, давлатдорӣ, ташаккулу инкишофи чомеа ва табиат, муносибати инсон ба конунҳои табиат, ба идеологияи он сухан меронад. Ба ин восита қаҳрамони лирикӣ нуктаи назари худро доир ба масъалаҳои гуногуни зиндагӣ баён мекунад. Мунозираҳои Асадии Тӯсӣ, бештарни қасидаҳои Носири Ҳусрав, баъзе рубоиёти Умарӣ Ҳайём, газалҳои Ҳофиз, Ҷомӣ ва гайра намунаҳои асарҳои лирикаи фалсафӣ ба ҳисоб мераванд.

3. Лирикаи ахлокӣ. Эҷодиёти адибони бузурги гузаштаи мо саршори панду ҳикматанд, ки онҳо аҳамияти таълимию тарбиявӣ доранд. Мавзӯҳон панду ахлӯк бештар дар асарҳои хурди лирикӣ инъикос мейбанд. Аксарияти шеърҳои устод Рӯдакӣ, Абӯшакури Балҳӣ, Кисоии Марвазӣ, Носири Ҳусрав, Саъдии Шерозӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Камолиддини Биной, Бадридлии Ҳилолӣ ва гайра дар ҳамин мавзӯҳо суруда шудаанд. Онҳо инсонро ба роҳи рости зиндагӣ, ба накӯкорию поквиҷдонӣ, ба маърифатомӯзӣ, одоби сухан ва дигар ҳислатҳои ҳамидаи инсонӣ даъват менамоянд.

Масалан, Саъдии Шерозӣ сухан гуфтаниро ба ҷон қандан баробар меподонад. Ҳар суханро оқилона, хирадмандона бояд гуфт ва дар ҷояш, дар мавқеаш. Агар мавқеаш набошад, бояд ҳомӯҷ нишастан, вагарна шахси сухангӯ беобрӯ мешавад:

Агарчи пеши ҳирадманд ҳомӯҷӣ адаб аст,
Ба вакти гуфтани он бех, ки дар сухан кӯшиӣ,
Ду ҷиз тираи акл аст: дам фурӯ бастан,
Ба вакти гуфтани гуфтани ва вакти ҳомӯҷӣ.

4. Лирикаи ишқӣ. Дар ин гуна асарҳо ишқу муҳаббати инсонӣ руқни асосист. Шоир муҳаббати худро ба воситаи қаҳрамони лирикӣ ба маъшуқааш баён мекунад. Ба воситаи ашёҳои гуногун ҳиссиёти ботинии худро изҳор менамояд. Ӯ гоҳ шод асту гоҳ ғамгин. Ин мавзӯъ дар эҷодиёти Саъдӣ, Камол, Ҳофиз, Ҳилолӣ мақоми арзанда дорад. Ҳилолӣ бесабаб нест, ки ҳудашро подшоҳи майдони ишқ мегӯяд:

Кори ман аз ҷумлаи олам ҳамин ишқ висту бас,
Оламе дорам, ки дар олам надорад ҳеч қас.
Подшоҳи аҳли дардам бар сари майдони ишқ,
Ман миёни фитнаю ҳайли бало аз пешу пас.

5. Лирикаи пейзажӣ. Асосан ин гуна асарҳо ба тасвири табиат баҳшида мешаванд ва онҳо дорон ҳусусиятҳои эмотсионалий, эҳтиросӣ ҳастанд. Тасвири зебоиҳои нотакорори табиати қишвар дар эҷодиёти ҳар як шоир мақоми арзанда дорад. Зоро манбаи илҳоми шоир табиат аст ва шоир аз латофату таровати он ба ваҷд меояд ва ҳаяҷони худро ба воситаи шеърҳои дилантези худ ифода менамояд. Дар эҷодиёти адибони асрҳои X–XI васфи табиат ба авҷи камолот мерасад. Устод Рӯдакӣ, Дақикий, Фарруҳӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва Ҳилолӣ зебоиҳои табиатро бо камоли маҳорат ба қалам лодаанд. Қимати лирикаи Ҳилолӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки забони аబеташ содаю равон, дилчашту ҳушӯҳанганд. Дар аксарияти шеърҳои ў табиат

бо рангу бўи ачиб ба қалам дода шудааст. Вай монанди як накъоши моҳир манзараҳои дилфиреби дашту ҳомун, бугу чаман, баҳор, гулбул ва гайраро тасвир мекунад. Масалан, дар байтҳои мазкур ҳиссиёти ботинии худро ба воситай қаҳрамони лирикӣ тозаю рангин ба риштаи назм қашидааст. Дар ин рубой қаҳрамони лирикӣ аз ҷамоли ёраш сармасст аст. Бо ў сӯҳбати самимӣ дорад. Барои ҳамин ба моҳу офтоб, субҳ илтиҷо мекунад, ки набароед, надамед, ки ман аз ҷамоли ёрам масрурам. Ўбарои ман моҳу меҳр аст. Шоир ба восигтаи хитобҳои ҳусни баён муносибат, ҳиссиёти амики худро табий ба қалам лодааст:

Оинан нур аст рухи ёр имшаб,
Эй маҳ, бинишин дар паси девор имшаб!
Эй меҳр, бипӯш рӯн ҳулро дар авр!
Эй субҳ, лами хеш нигах дор имшаб!

Илова бар ин, баъзе жанрҳое ҳастанд, ки дар онҳо намудҳои гуногуни лирика омехта шуда омадаанд. Дар қасидаи «Шикоят аз пирӣ»-и Рӯдакӣ, газалҳои Ҳофиз, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва дигарон ҳам лирикан сиёсиву иҷтимоӣ, фалсафӣ, ишқӣ, ахлоқӣ ва ҳам тасвири табиатро пайдо кардан мумкин аст, ки онҳо барои равшан кардани афкори адаб хизмат кардаанд.

Савол ва супориш

1. Ҳилолӣ бештар ба омӯзиши қадом илмҳо майл дошт ва ҷаро? 2. Дар боран зеҳни тез ва таъби баланди Ҳилолӣ ҳамасронаш чӣ гуфтаанд? 3. Ҳилолӣ чӣ гуна ҳислатҳо дошт?
4. Шумо марди сӯҳбаторо ва ҳозирчавоб будани Ҳилолиро аз чӣ пай бурдел? 5. Сабаби кушта шудани шоирро дар чӣ мебинед? 6. Мероси адабии Ҳилолиро номбар кунед. 7. Ҷаро Ҳилолӣ ба асари ҳуд «Сифогулошикин» ном гузоштааст? 8. Шоир дар асар бештар ба қадом масъалаҳо аҳамият лодааст ва ҷаро? 9. Ҳилолиро ҷаро шоири лирик мегӯянд? 10. Лирика чист ва қадом намуди лирика ба газалиёти шоир ҳос аст? 11. Ҷаро Ҳилолӣ газалро аз ҳамаи навъҳои адабӣ баландтар мегузорад? Шумо ба фикри шоир розӣ ҳастед?
12. «Лайли ва Мачнун»-и Ҳилолӣ бо қадом ҳусусиятҳояш аз достонҳои ҳамноми шоирони гузашта фарқ дорад? 13. Ҳилолиро дар ин масъала навовар гуфтан мумкин аст? 14. Образи Лайлиро шарҳ дигар. 15. Одамияти Мачнунро шумо дар чӣ мебинед? Ин амали Мачнунро чӣ тавр мефаҳмад?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. К. Айнӣ. Бадриддин Ҳилолӣ. Таджикгосиздат, Сталинабад, 1957.
2. А. Афсаҳзод. Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи дуюми асри XV, «Дониши», Душанбе, 1987.
3. Т. Мироҷ. Дастурни методии «Адабиёти тоҷик» барон синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ (1485-1556)

Нависандай бозарофат, мушоҳидакор
Зайниддин Маҳмуди Восифӣ бисёр
нуксонҳои дар режими хонӣ муййян-
шударо ба шакли нозуки ҳаҷвомез фош
мекунад.

Академик Б. Гафурев

Тарҷуман ҳол

«Мирзобайрам ва Шоҳкосим бо ҷашми гирён ва
лаби нолон аз ман чудо шуда рафтанд. Ман дар он
мазор, дар гарibiу бекасӣ ва дар ҳолате, ки таб тамоми даруну берунамро
месӯҳт, танҳо мондам ва дар он ҳол байтҳоеро, ки дар ёд доштам, бар забон
оварда нолаи гарибона мекардам...

Намедонам, маро хоб рабудааст ё таб бурда, ки аз худ рафтаам. Як
вакт шунидам, ки касе бар сари қабре бо овози ҳазин ин байтҳоро бо
навҳаи ҷонсӯз меҳонд:

Кош он рӯз, ки дар пои ту зад ҳори ачал,
Дасти гетӣ бизадӣ сангӣ ҳалокам бар сар.
То дар ин рӯз ҷаҳон бе ту надиҷӣ ҷашмам,
Ин манам бар сари ҳоки ту, ки ҳокам бар сар.

Навҳагар рубони зеринро бо оҳанге боз ҳам ҷонсӯзтар месуруд:

Рафтӣ, ки дилам зи бори гам ранҷа кунӣ!
Ё хотирам аз ҳори ситам ранҷа кунӣ!
Ман бе ту намезиям, чу ой рӯзе —
Зинҳор ба ҳоки ман қадам ранҷа кунӣ.

Гӯянда навҳагарии ҳудро бо ин гуна байтҳо давом медод. Ин нолаҳои
ҳазинона маро дар хоби мадхӯшӣ фиристод. Як вакт ҳушӯр шудам, ки зани
хубруе дар ғояти ҳусну ҷамол бар сарам нишаста, ба рӯймоле ашк аз рӯи
ман пок мекунад.

Чун ў маро ҷашмкушода дид, пурсид:
— О, ҷони модар! Аз кучой ва инҷунин афтодаву ҳору зор ҷароӣ?
Гуфтам:

— Эй, модари меҳрубон! Аз Ҳурисонам ва гарибу бемору нотавонам.
Гуфт:

— Эй фарзанди дилбанд! Фам маҳур, ки ман модари туам, туро гамхорӣ ва бемордорӣ мекунам. Инак, аз барои ту касе фиристода, туро ба хонаи худ мебарам.

Он зан рафту баъд аз замоне гуломе шутуре овард ва маро бар он савор карда, ба хонаи он зани меҳрубон бурд. Аммо бемории ман шиддат ёфт ва оташи таб танӯри пайқарамро тамоман битофт, ба ҳадде, ки касеро намешинохтам. То чил рӯз дар ҳолати беҳушӣ ва бетокатӣ будам. Баъд аз он аракоби сарде бар оташи табам рехт ва беморӣ аз баданам чун дуд аз оташ гурехт.

Меҳрубониҳои он занро бо ҳеч қалам тасвир ва таҳrir кардан ва бо ҳеч забоне тақрир намудан мумкин нест. Як модари мушғиқу меҳрубон ба фарзанди навзоди худ чӣ гуна бо дилсӯзӣ нигоҳубин кунад, ў ба ман, ки аз он бемории ҷонғарсо ҳалос шуда, гӯё ба олами ҳаёт ба тозагӣ қадам ниҳода будам, ба ҳамон дарача, балки зиёдатар аз он дилсӯзӣ ва меҳрубонӣ мекард».

Ин як лаҳзаи гамангези ҳаёти нависандай бозарофат Зайнiddин Маҳмуди Восифӣ буд. Соли 1512, ҳангоме ки Шоҳ Исмоили Сафавӣ ба Ҳурисон лашкар қашида, Ҳиротро мегирад, бисёр олимон, шоирон ва нависандагон тарки ватан намуда, роҳи Мовароуннаҳру Ҳиндустон ва дигар мамлакатҳоро пеш мегиранд. Восифӣ ҳам ҳамроҳи дӯстони наздики Восифӣ ба ҳисоб меррафт, ба қасби нахӯдбирёнкуй машгул буд.

Зайнiddин Маҳмуди Восифӣ соли 1485 дар шаҳри Ҳирот ба дунё омадааст. Хешу табори Восифӣ низ аз табакаи миёнаҳоли шаҳр буда, бо меҳнати ҳалоли худ зиндагиашонро пеш мебурданд. Масалан, Мавлоно Амонӣ, ки табъи шоирӣ дошт ва яке аз ҳешовандони наздики Восифӣ ба ҳисоб меррафт, ба қасби нахӯдбирёнкуй машгул буд.

Восифӣ дар байни ҳамин гуна ашхос ба камол расид. Тахсилӣ ибтидоиро дар Ҳирот гирифт. Падари Восифӣ Абдуҷалил марди донишманду илмдӯст буд ва орзу дошт, ки фарзандаш босавод шавад. Дар оянда Восифӣ тахсилашро дар назди донишмандони маъруфи замон давом дод. Масалан, дар назди Мавлоно Исомуддин Иброҳим илмҳои мантиқ, маонӣ ва баёнро меомӯзад. Вай қобилияту истеъоди ачибе дошт. Дар синни 12-13-солагӣ илми назмшиносӣ ва муамморо ба хубӣ аз худ карда буд, ки ҳатто ҳусну қубҳи шеърҳои шоирони бузургро мефаҳмид.

Дар андак муддат Восифӣ дар Ҳирот шӯҳрат ёфта, овозаи донишу камолоти ў ба гӯши намояндагони мактаби адабии Ҷомӣ мерасад. Онҳо Восифиро даъват карда, дар назди уламо ва ӯдабои замон имтиҳон мекунанд. Восифӣ аз имтиҳон бо муваффакият мегузарад.

Ба ҳамин тарик, Восифӣ дар Ҳирот то соли 1512 ба қасби камолот машгул шуда, шоҳиди задухӯрдҳои сулолаҳои Темуриён бо Шайбониён ва барҳам ҳӯрдани сулолаи Темуриён мегардал. Дере нагузашта Шоҳ Исмоил ба муқобили Шайбониён лашкар қашида, Ҳиротро ишғол мекунад. Онҳо

он касонеро, ки суннимазхаб буданд, таҳкир мекарданд ва бисёриҳоро ме-күштанд. Ҳатто қабри Абдураҳмони Чомиро оташ зада буданд. Бинобар ин аксарияти одамони суннимазхаб Ҳурносонро тарк мекунанд. Восифӣ ҳам бо як машққати зиёд, ҳамон зайлे ки дар боло гуфтем, гурехта, ба Самарқанд меояд. Он вакт 27-сола буд.

Восифӣ 10 соли аввали ҳаёти худро асосан дар шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро гузаронд. Ӯ ба дарбори Убайдуллоҳон роҳ ёфта, чанд муддат ба корҳои эҷодӣ машгул шуд. Убайдуллоҳон, ки табъи шоирӣ низ дошт ва бо таҳаллуси Убайдӣ шеър мегуфт, барои шӯҳрату лабдабаи дарбори худ шоирони зиёдеро ҷамъ намуда буд. Пас аз чанд муддат ҳокими Тошканд Севунҷҳоҷаҳон барои таълиму тарбияи фарзандонаш Восифиро ба Тошканд даъват кард. Ҳаёти индавраи Восифиро устод Айнӣ ба тарики зайл тасвир кардааст: «Восифӣ дар ин сайру сафарҳои худ гоҳ дар мадрасаҳо дар катори муллоён ва талабагон истиқомат кард, гоҳо дар маҷлиси олимон ва шоирон умри худро бо мунозира ва мушонра сарф намуд, гоҳ бо омма ошной карда, зинлагонии онҳоро омӯҳт, гоҳо дар майхонаҳо ва ҳарботхонаҳо дар миёнаи авбошон ва майнӯшон афтода, ҳамкоса шуд, гоҳо дар дарборҳои ҳонҳои маҳаллий монанди надим (ҳамсӯҳбат) умр гузаронила... чанд гоҳ ба фарзандони Севунҷҳоҷаҳон, ки дар Тошканд ҳукумат дошт, муаллимӣ кард».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар Тошканд танҳо як сол ба писарони Севунҷҳоҷаҳон Келдимуҳаммад ва Наврӯзахмад таълим доду ҳалос. Вай боз ба Самарқанд баргашт. Сабаби аз дарбор рафтани Ӯ, пеш аз ҳама, дар он будааст, ки ахли дарбор, шоирони маддоҳ ва дигар шаҳсони олирутбаи дарбор нависандаро таъқиб намуда, ҳар гуна корҳои ношиностаро дар ҳакки Ӯ раво диданд. Тӯҳмату бӯҳтон, мунофиқию бадкирдории аҳли дарбор қалби адибро мачрӯҳ кард, бинобар ин Ӯ мачбур шуд, ки мусофират намояд.

Восифӣ дар Самарқанд дар масҷиди Атторон ба қасби муаллимӣ машғул гардид. Ҳаёти ин давраи нависанда то як андозае ором ва осуда буд. Ӯ дар маҷлису ҷамъомадҳои ахли илму адаби Самарқанд фаъолона иштирок мекард. Маҳз дар ҳамин айём, яъне дар солҳои 1517–1518 ба на-виштани ёддоштҳои худ сар кард ва 10 боби аввали асари худро дар ҳамин ҷо ба анҷом расонид.

Баъди як сол шогирди Восифӣ Келдимуҳаммад ҳокими Шоҳрухия таъин гардид. Вай ахли илму адабро аз ҳар гӯшаю канори мамлакат ба дарбор даъват намуд. Дар ин маврид муалими худ–Восифиро низ аз ёд набаровард. Восифӣ ба дарбор рафтари бо ҳар гуна баҳонаҳо рад намуд, вале Келдимуҳаммад ўро мачбуран ба дарбор овард. Восифӣ дар дарбор хизмати надимиро ичро мекунад. Азбаски Восифӣ марди донишманду фозилту сӯҳбаторо буд, дар дарбор зътибори зиёд пайдо кард. Восифӣ ба воситан овардани ҳикоятҳои пандомез, наклу ривоятҳои ачиб табъи ҳонро хуш намуда, ўро ба адлу дод даъват менамояд.

Зиёда аз 15 соли ҳаёти нависанда ба ин ахвол гузашт. Дар ин муддат

Восифӣ ба навиштан ва тартиб додани асари бузурги худ «Бадоевлакоэъ» пайваста машгул гардид.

Соли 1524 Севунҷкоҳон вафот мекунад ва Келдимуҳаммад аз Шоҳрухия ба Тошканд омада, ба таҳти подшоҳӣ менишинаид. Восифӣ ҳам ҳамроҳи Келдимуҳаммад ба Тошканд омада, боз ба ҳамон кори пештарааш машгул мегардад. Акнун Келдимуҳаммад хеле заиф ва касалманд шуда буд, ба корҳон давлатӣ камтар машгул мешуд, бисёртар вакти худро ба айшу нӯш сарф мекард. Восифӣ аз ин истифода бурда, бештар ба корҳон эҷодӣ машгул мегардад.

Ниҳоят, пас аз вафоти Келдимуҳаммад ба ҷои ў писари 6-моҳааш Ҳасансултон хон таъин мегардад, вале дар ҳакиқат бошад, идораи давлатро бародари Келдимуҳаммад Наврӯзахмад ба ўҳда дошт.

Вақте ки Ҳасансултон 6-сола шуд, Восифӣ ҳанӯз дар дарбор буд. Восифиро муаллими ў таъин мекунанд. Чанд муддат Восифӣ ба ў таълим медиҳад. Файр аз ин ёддоштҳои худро ба охир расонида, ба Ҳасансултон мебахшад. Вале дере нагузашта Ҳасансултон вафот мекунад. Он вакт Восифӣ ба 55 даромада буд. Ҳаёти минбаъдаи нависанда дар Тошканд мегузарад ва дар пирионсолагӣ, чунон ки муаллифи тазкираи «Музаккирулаҳбоб» Хоча Ҳасани Нисорӣ мегӯяд, Восифӣ таҳминан дар соли 1556 дар шаҳри Тошканд вафот мекунад.

**«Бадоевлакоэъ».
Мазмун ва соҳти
композитенонии асар**

Эҷодиёти Зайниддин Махмуди Восифӣ гуногун ва серсоҳа аст. Вай ҳам дар назм ва ҳам дар наср кувваозмой кардааст. Адигариб дар аксарияти жанрҳои адабиёти классики табъозмой намудааст. Вале Восифӣ дар таърихи адабиёт ҳамчун нависанда мътлуму машҳур аст. Аз ў то замони мо «Бадоевлакоэъ» ном асараши мерос мондааст. Ин асар куллиёт ё маҷмӯи осори баргузидан ўст. «Бадоевлакоэъ» дар давоми қариб 20 сол навишта шудааст. Ҳачми асар 90 ҷузъи чопиро ташкил медиҳад. Асар аз 46 боб иборат буда, ба ҳар боб мувоғики мазмуни он ном гузашта шудааст. Бештари бобҳо бо ифодаҳои «Гуфткор дар бораи...» шурӯъ мегарданд. Масалан, боби 33-юм чунин ном дорад: «Гуфткор дар зикри фазоилу камолоти Мавлоно Субҳӣ...». Ё ин ки як қисм бобҳо бо номи «Достон» (боби 35 «Достони ҳамсаи мутахайира») оғоз ёфтаанд. Ҳачми баязе бобҳо хеле қалон буда, дар он қиссаю ривоят, хикоят, ки ба повестҳои имрӯза хеле монандӣ доранд. Оварда шудаанд. Вале ин бобҳо ба ҳамдигар узван ва мазмунан алокаманд нестанд. Ҳар қадоме дар алоҳидагӣ мустакил буда, ба худ мазмуну идеяи хос доранд. Танҳо ҷанди 35-ум боби аввал то андозае ба ҳам алокаманданд. Дар ин бобҳо нависанда дар барои ҳуҷуми сафавиён ва аз Ҳурисон ба Мовароуннаҳр гурехтан, дар бораи ҳаёти минбаъдаи худ дар Самарқанд, Бухоро, Саброн, Шоҳрухия, Тошканд ба тафсил накл менамояд. Аз боби 11 сар карда ин алокамандӣ қанда мешавад. Восифӣ дар ин маврид ба 32 қадам монда буд ва дар дарбори Келдимуҳаммад хизмат мекард. Акнун Восифӣ дар бобҳои минбаъда базму маҷлисҳои шоҳонаро накл карда, бо ҳоҳиши

104

Келдимухаммад аз хаёти мардони бузурги гузашта: Абулкосим Фирдавсӣ, Абӯали ибни Сино, Исмоили Сомонӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Мавлоно Котибӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Алишери Навоӣ, Мирзо Улугбек ва дигарон ривоят ва хикоятҳои дилангез накл мекунад. Бештари бобҳои асар ба ҳодисаҳои сиёсиву иҷтимоии замони Восифӣ баҳшида шудаанд, ки дар ин воқеаю ҳодисаҳон таъриҳӣ муаллиф низ иштирок кардааст. Аз ин чост, ки «Бадоевлақоэъ» хамчун асари ёддоштӣ зътироф шудааст.³

Фикрҳон сиёсиву иҷтимоии Восифӣ. Восифӣ кариб тамоми ҳаёти худро дар байни табакаи болой гузаронидааст. Аз ин чост, ки вай характеру авзои онҳоро хуб медонад ва дар «Бадоевлақоэъ» аз ҳаёти онҳо хикояту саргузаштҳои ачибера накл мекунад. Дар ин наклу ҳикоятҳо адолатҳоҳӣ, дурандешӣ, хирадмандии баъзе шоҳон ва золимӣ, гумроҳию нодонӣ ва пастфитратии подшоҳону хокимон ва дигар соҳибмансабони рӯзгорро бо номҳои аслиашон ва гоҳ зимни персонажҳои манфии хикоятҳо ба зери тозиёнаи танқид гирифта шудаанд. Дар ин бора устод Айнӣ хеле хуб гуфтааст: «Восифӣ як нависандай бериё ва бо таъбири оммавии тоҷикӣ «фуртакигӯй» аст. Ӯ дар навиштани аҳволи худ, аҳволи ҳамзамонон, дӯстон, ошноён ва ҳамсӯҳбатони худ ҳеч чизро зери парда нигоҳ намедорад».

Восифӣ ҳаргиз дар гуфтани сухани ҳак ибо намекард. Ӯ шоҳони рӯзгор Келдимухаммад, Ҳусайн Бойқаро, Абӯсаид Мирзо ва вазирону ҳокимонро бо номҳои ҳақикиашон мазаммат мекард, нодонию гумроҳии онҳоро фош менамуд. Масалан, Восифӣ дар ин бора хикояти «Кимёгар»-ро меорад: «Овоза дар шаҳри Ҳирот афтод, ки дар вилояти Нишопур шахсе пайдо шуд, ки илми иксир ва кимиёро некӯ медонад. Ва қудрати вай дар ин фан то ба ҳаддест, ки дар як шабонарӯз сад ман мис ва сад ман қалъагиро тиллою нукраи холис месозад». Подшоҳ кимиёгарро ба Ҳирот даъват мекунад. Ҳамаи аркони давлат ба пешвози Ӯ мебароянд. Ҳуди Ҳусайн Бойқаро таасуф меҳӯрад, ки «Эй дарег, пойхоям итоат намекунанд, ки дар рикоби он ҳазрат (кимёгар) пиёда равам», 40 рӯз кимёгарро иззату эҳтиром мекунанд. Дар рӯзи 41 сирру асрори кимёгар фош мешавад ва ӯро сангсор мекунанд.

Восифӣ ба воситаи хикояти мазқӯр пулпарастӣ, нодонию гумроҳии шоҳони замонро дар симои Ҳусайн Бойқаро нишон медиҳад. Ҳуди муаллиф дар охир ба хуносай зерин меояд: «Касеро аклу тамиз ин бошад, ки ин навъ мухилотро¹ қабул кунад, чӣ гуна қобили аморат ва салтанат ҳоҳад буд?».

Зайнiddин Махмуди Восифӣ сабаби ҳамаи ин қашшоқии мардум, ноободии кишвар, вайронии ахлоқи одамони рӯзгорро дар суст будани пояи давлат ва ноӯҳдабарони шоҳон медиҳад. Нависанда гуфтан меҳоҳад, ки бе шоҳи бомаърифат, адолатпарвар ва сиёсатмадор муваффакият ба ласт на-меояд. Барои исботи фикри худ Восифӣ аз ҳаёти Келдимухаммад хикояти воқеиеро накл мекунад:

¹ Мухилот – сафсата, хила, макруғ фиреб.

«Дар таърихи 935 (1526 мелодӣ) буд, ки дар айлоди Тулкайбош аълоҳазрат... Музаффарсултон Мухаммад Баходурхон хаймаву боргоҳ ба фалаки лочувардӣ расонида буданд, ки шахсе ба расми додхоҳӣ ба зону даромад ва гуфт:

– Шоҳо, нишон ва фармони хумоюни олиро ба фалон кас бурдам, писанд накард ва гардан наниҳод.

Султон дар ҳашм шуд ва гуфт:

– Мардак, ман худ равам ва ўро биёрам!

Ман, ки ин суханро шунидам, тасавур кардам, ки касе даст дар даруни ман даровард ва дилу чигари маро канд. Гиря бар ман галаба кард ва тоқат наёвардам. Бархостам ва ба хаймаи худ рафтам ва ба ҳой-ҳой гиристан оғоз кардам.

Яке аз одамони Султон аз дари хаймаи ман даргузашт. Овози гириян маро шунида ба арз расонид. Султон фармуд, ки:

– Магар аз ҷое хабари нохуше омада бошад?

– Зуд рав ва муллоро талаб намой!

Он шахс омад ва гуфт:

– Шуморо Султон талаб менамояд.

Факир ба мулозимат ҳозир шудам. Он ҳазрат фармуд.

– Шуморо чӣ шуда ва ҷаро мегирияд?

Гуфтам:

– Ба ҳоли худу ба ҳоли Шумо мегириям.

Бар ҳоли Шумо аз он мегириям, ки Шуморо мисли подшоҳони замони мозӣ ҳаёл мекардам. Мисли Султон Санҷари мозӣ, Султон Маҳмуди Фазнавӣ ва Султон Исмоили Сомонӣ. Шумо, ки ҳамчунон подшоҳе бошед, ки нукари Шумо ҳукми Шуморо гӯш нақунад ва гардан наниҳад, аз Шумо касе чӣ тамаъ кунад?

Ман аз Маҳмуди Фазнавӣ ҳикояте шунида будам. Аз Шумо тамаъ он доштам. Дареги умединӣ норавоям, фигон аз дардҳои бедавоям!».

Нависанда аз шароит истифода бурда, онро ба шахсияти Султон Маҳмуд вобаста кардааст. Албатта, Восифӣ медонист, ки Султон Санҷар ва Султон Маҳмуд то андозае нисбатан шоҳони одилу ҳалқларвар буданд.

Нависанда бо ин роҳ ҳост, ки шоҳони замона, аз он ҷумла ҳамон ҳони Тошқанд-Келдимуҳаммад, ки ҳатто дар назди як нукараш суханаш эътибор надошт, панд гирад, давлатдорӣ ва раиятпарварӣ омӯзад.

Бояд гуфт, ки Восифӣ дар ин ҷо далерона ба муқобили шоҳони замонааш мебарояд. Дар ҳакки онҳо суханони нешдори тамасхуромез мегӯяд. Восифӣ фарзандони Ҳусайн Бойқаро – Бадеуззамон ва Музаффарро низ ба зери тозиёнаи танқид гирифта, ноӯҳдабароӣ, бехирадӣ, форигболӣ ва бадаҳлокии онҳоро кушоду равшан нишон медиҳад. Ҳатто мардуми Ҳирот дар бораи ин ду шоҳзодаи меросӣ шеъре оғарида буданд, ки дар он Бадеуззамон ва Музаффар, ки пас аз вафоти падар ба таҳт нишаста буданд, ба ду шоҳи таҳтӣ шоҳмот монанд карда шудаанд:

Лек ба ҳар ду нисбати шох бувал чунон,
Ба як-ду ҷубпора зи шатранҷ номи шох.

Вай шохони гузаштаро бо онҳо мукобил гузошта, нотавониашонро ошкор менамояд. Нависанда рӯирост бо хон сухан гуфта, хотиррасон мекунад. ки агар мамлакатдорӣ ҳамин асту кор ҳамин, «Аз Шумо касе чӣ тамаъ кунад». Бинобар ин, афсус хӯрда мегӯяд: «Дареги умединӣ норавоям, фигон аз лардҳои бедавоям!». Восифӣ пас аз ин барои исботи фикр ҳикояти «Тири тиллоии Санҷар»-ро ба онҳо накл мекунад. Гӯё Санҷар ҳар рӯз ба атрофи шаҳр тир меандохтааст. Тирҳон вай тиллоӣ будаанд. Ҳар кӣ тири тиллоиро ёбад, ё дар назди хонааш афтад, соҳиби он мешудааст.

Рӯзе Санҷар тир меандозад, ки аз тираш қӯдаки марди бечорае ҳалок мегардад. Занак қӯдакро ба назди Санҷар оварда, хун талаб мекунад. Санҷар дар як табак зар ва дар як табаки дигар ҳанҷар нихода мегӯяд:

«Эй модар, инак зар, инак Санҷар ва инак ҳанҷар!
Ҳар қадоме ки ҳоҳӣ, иҳтиёр намой!».

Аммо соҳибони писар зарро қабул намекунанд ва факат қасоси фарзандашонро гирифтани мешаванд. Даъвогарҳо писари подшоҳро гирифта ба беруни қаср мебаранд ва пас аз лаҳзае ба назди шоҳ баргашта мегӯянд: «Мо ин ҳама муболига, ки намудем, гарази мо ин буд, ки подшоҳи ҳудро дар адл имтиҳон намоем».

Восифӣ ҳам аз анҷоми ҳикоят ҳурсанд мешавад ва орзу менамояд, ки чунин шохони одилу ҳалқпарвар дар рӯзгор бошанд:

«Фарҳунда шаҳру диёреву ҳӯҷаста мулку қишиваре, ки дар вай инчунин қозӣ ва шаҳриёре бошад».

Восифӣ накл мекунад, ки дар давраи ҳукмронии Ҳусайн Бойкаро қозиеро барои пора гирифтани ва ноодилона ҳукм бароварданаш аз кор дур карданд. Вале байд аз ҷанд муддат бегуноҳии ў дар назди шоҳ собит гардид. Подшоҳ меҳоҳад, ки боз ўро ба кораш маъмур созад. Вале қозӣ «Ба ҳазрати подшоҳ арз доред, ки таклифи эшон вақте воҷиб ва лозим аст, ки ба гайри ман лоиқ ба амр қасе набошад. Дар мулки ҳазрат қасоне, ки мутасаддии ин амр тавонад шуд, аз ҳадду қаср берун аст».

Чунон ки аз ин суханони қозӣ маълум мешавад, ў дар ҳукмбарорӣ, соҳибҳиёр набудааст. Бевосита, чунон ки аз «Бадоевлақоё» равшан мегардад, қозӣ ҳамон ҷиноятро бо амри наздиқони ҳуди шоҳ содир намудааст. Бинобар ҳамин қозӣ мегӯяд, ки ман ҳамон вакт ба ҳизмат меравам, ки дар ҳукмбарорӣ соҳибҳиёр бошам. Ҷавоби подшоҳ ҳеле ачиб аст: «Ба ҷаноби қозӣ арз доред, ки эшонро дар ҳар диёре, ки бошад, гурез нест. Пас дар ҳар вилояти, ки тарҳи икомат андохтанд, бар ҳокими ин вилоят ин амр лозим ҳоҳад омад. Агар ҳамин ҷо ин амрро қабул фармоянд, чӣ шавад».

Ҳамин тавр, Зайнiddин Маҳмуди Восифӣ пас аз накли ҳодисаҳои ҳақиқии ҳаёғи онрӯза ба ҳулосаи ачибе меояд. Ў боварии комил дорад, ки ҳамин зайл фитнаю найрангбозӣ, зулму золимӣ, ба шаҳсони бегуноҳ ва пок-

вичдон түхмату бүхтон намудан будааст ва ҳамин хел мондан мегирад: «Оре, то ҷаҳон будааст, расм чунин будааст».

Аммо бо вучуди ҳамаи ин Восифӣ орзу кардааст, ки подшоҳ бояд одил бошад ва зулму золимӣ, фиребу найрангбозиро барҳам дода, ба ҳалқи мазлум осудагӣ ва ҳаёти ҳуррам баҳшад.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҷавониашро дар айёми ҳукмронии Ҳусайн Бойқаро ва фарзандони ўгузаронидааст. Аз ин ҷоист, ки ўкору рафтори намояндагони ин ҳонадонро ҳеле хуб месонад ва дар бораи ҳар қадомашон қиссаю ривоят, ҳикоёту мутониботи ачиб меорад. Восифӣ ба бештари подшоҳони ин ҳонадон бо назари манғӣ нигариста, беандешагӣ ва зулму золими онҳоро дар «Бадоевлакоъ» часурона тасвир намудааст. Аммо дар бораи Мирзо Улугбек тамоман ба тарзи дигар сухан меронад. Ўро ҳамчун шоҳи одил, босаховат, некӯкор, ҳалқпарвар ва ботадбир ба қалам додааст. Восифӣ қайд мекунад, ки шаҳри Самарқанд дар замони ҳукмронии Мирзо Улугбек васеъ гардида, дар он қасрҳои боҳашамат, мадрасаю масҷидҳои мӯҳташам бино ёфтанд.

Фактҳои таъриҳӣ ҳам исбот мекунанд, ки Мирзо Улугбек дар ободу зебо намудани Самарқанд ва ривоҷ додани илму адаб саъю кӯшише кардааст. Вай нисбат ба аҳли илму адаб таваҷҷӯҳи зиёде дошта, ҳамеша онҳоро дар зери химоят гирифта, ёрин моддӣ мерасондааст. Маҳсусан, дар инкишофи илмҳои даққик ва пайдо шудани як катор олимони намоён, монанди Қозизодаи Румӣ, Ални Кушҷӣ, Мавлоно Ҳавоғӣ ва лиғарон саҳми арзанда гузоштааст. Аз ҳамин рӯ, бисёр муарриҳон ва нависандагони баяни Мирзо Улугбекро дар байни шоҳзодагони темурӣ шоҳи одил, шаҳси бомаърифат ба қалам додаанд.

Ў тарафдори ҳалқи мазлум буда, барои беҳбудии ҳаёти онҳо чора мечустааст. Гӯё Мирзо Улугбек дар давраи подшоҳнаш намегузоштааст, ки ягон марди факири бечора аз зулму тааддии ҳокими бедодгаре азобу ранҷ қашад. Барои ҳамин, Восифӣ дар асараши дар бораи вай бо як муҳаббати беандоза сухан меронад. Восифӣ шоҳи одилро дар образи Мирзо Улугбек нишон дода, ба ҳамин роҳ шоҳони замонаашро ба адлу дод дазват намудааст¹.

Нависанда ба ин восита нишон додааст, ки агар сардори давлат подшоҳ ва ё ҳокими инсондӯст, адолатпарвар, ростқавлу некӯкор бошад, дигар тобеони вай, аз ҷумла қозию муфтӣ аз амали шоҳ ибрат мегиранд. Чунин аст гоя ва маҳсади асосии нависанда.

Таргиби илму ҳунар, пишбу ашарҳон ҳакимон Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, ки худ марди донишманду ҳунарманд буд, барои пешрафти камолоти инсон илму ҳунарро зарур мешуморид. Аз ин ҷоист, ки дар «Бадоевлакоъ» аҳли илму ҳунар ситоиш карда мешавад. Наклу ри-

¹ А. Н. Болдырев. Зайниддина Восифӣ. Сталинобод, 1957, саҳ. 182.

воятхое, ки дар бораи шоири бузург Абулкосими Фирдавсӣ, мутафаккири барчасти Абӯалӣ Сино, Абдураҳмони Ҷомӣ ва дигарон овардааст, пурра фикри болоро тасдик менамоянд. Нависанда дар ин наклу ривоятҳо кору зиндагии ин мардони бузургро мохирона ба қалам додааст. Восифӣ дар бораи онҳо бо камоли эҳтиром, бо муҳаббату самимияти беандоза сухан меренад. Нависанда ба эҷодиёти Фирдавсӣ ва Сино баҳои ҳаққонӣ ва арзанда медиҳад ва меҳнату заҳмати онҳоро дар ин роҳ қадр менамояд.

Қаҳрамони асосии бисёр ҳикоятҳо, ки дар «Бадоевлақо» оварда шудаанд, маҳз аз ашҳоси табакаҳон поёни чомеаанд. Масалан, ҳикояти «Ёкут ва Ҳиндуҳоча»-ро мегирем. Мазмуни муҳтасари он чунин аст: – Ёкут ва Ҳиндуҳоча ду бародарон буданд, ки халифа Мӯътасим эшонро ҳариданд. Ёкутро ба тир андохтан ва Ҳиндуҳочаро ба ҳат навиштан супурда буданд. Аммо Ёкут майл ба ҳат навиштан дошт ва Ҳиндуҳоча тир андохтанро нағз медиҳад.

Бинобар ин, устодонашон ҳарчанд кӯшиш менамоянд, меҳнаташон зоёв рафта, на Ёкут қасби тир андохтанро ёд мегираду на Ҳиндуҳоча қасби навиштанро. Баъд аз ин халифа ҳар қадомеро барои омӯхтани қасби дӯстлоштаашон раҳнамун месозад. Онҳо дар як муддати кӯтоҳ тамоми хусусиятҳон қасби тирандозӣ ва ҳаттотиро аз ҳуд менамоянд. Ва дар рӯзгор ҷунон машҳур ва маъруф мешаванд, ки ҳама аз кору ҳунари онҳо ба ҳайрат меоянд. Намоиши ҳунарномоҳон ин ҳар ду бародар асоси ҳикоятро ташкил намуда, онро домандор кардааст.

Бояд гуфт, ки гояи асоси ҳикоятро тарғиби илму ҳунаромӯзӣ ташкил медиҳад. Маҳз бо меҳнату машакқати зиёд Ёкут ва Ҳиндуҳоча ҳунар омӯхта, соҳиби номи баланд шуданд.

Қаҳрамони асосии ҳикоят намояндагони табакаи поёни ҷамъияти буда, маҳз бо меҳнати ҳалол, бо азобу машакқати беандоза ҳунар омӯхтанд ва яке аз шаҳсони пешқадам, ҳунарманд ва нафърасони ҳалқ гардидаанд, ки ҳатто халифа мӯҳточи ҳунари онҳо мебошад.

Восифӣ ҳикояти мазкурро дар мачлиси Султон накл мекунад. Он рӯз дар он мачлис намояндаи ду ахли ҳунар – Мавлоно Ҷалолиддин Юсуфи Накқош, Мавлоно Обиди Ҳаттот низ иштирок доштанд. Онҳо ба ахли мачлис намунае аз эҷодиёти ҳудро пешкаш намуда буданд. Дар сурати қашидаи Юсуфи Накқош сайёде акс ёфта буд, ки палангро бо найза мезанд. Расм ҳеле зебо ва табии қашида шуда буд ва ахли мачлис ба кори ӯ таҳсину оғарин мегӯянд. Восифӣ ҳам ба ваҷд омада менависад:

Ба рӯзгори ту суратгарони ҳафт иклим
Қалам шикастаю лар сурати ту ҳайронанд!

Мавлоно Обиди Ҳаттот китъаоти як гурӯҳ шоиронро бо ҳати ниҳоят зебо ба қалам оварда, онро ба ахли мачлис мебахшад. Азбаски дар замони пеш чопхона набуд, асаҳро дастӣ навишта мешуданд, ба қасби ҳаттотӣ аҳамияти қалон дода мешуд. Ба қадри ҳаттотон ва меҳнати пурмашакқати онҳо мерасиданд. Инак, дар назди подшоҳ намояндаи ду навъ санъат – нак-

кошӣ ва хаттотӣ, ки онҳо низ монанди Ёкут ва Ҳиндуҳоча аз ахли ҳунаранд, истодаанд. Восифӣ дар ин ҷо ҳам аз маврид истифода бурда, барои ба қадри ҳунармандон расидани подшоҳ ҳикояти «Ҳиндуҳоча ва Ёкут»-ро нақл мекунад. Ба ин восита нависанда агар, аз як тараф, ҳомию мададгор будани ҳудро нисбат ба мардуми оддии ҳалолкору дилсоғи нишон дода бошад, аз тарафи дигар, роҳҳон мушкилеро, ки санъаткорони ҳакиқӣ тай мекарданд, хотирнишон соҳтааст. Восифӣ воеан дуруст таъқид менамояд, ки барои ба максад расидан аз ҳама ҳубтагаш бо ҳиммат шудан ва аз сидки дил меҳнат кардан зарур аст:

Ба ҳар коре, ки ҳиммат баста гардад,
Агар хоре бувад, гулдаста гардад.

Дар он сурат ҳаёту зиндагии ўшоду ҳуррам гузашта, аз қасе маломат намешунавад.

Восифӣ инсони ҳунарманду, меҳнаткашро инсони комил ҳисоб мекунад. Он қасоне, ки бо фиребу найранг аз ҳисоби мардуми меҳнатӣ зиндагӣ мекунанд, лоиқи номи бошарафи инсони ҳакиқӣ нестанд, – мегӯяд нависанда ва ба онҳо нафрат дорад.

Нависанда дар «Бадоевулвакоэй» ба мукобили зоҳирпрастӣ мебарояд, ки ин масъала дар замони Восифӣ ниҳоят муҳим буда, дар сабзиши инсони поку некӯсиришт монеаи қалоне ҳисоб мешуд. Одамоне буданд, ки факат ба ороиши ҳуд машғул шуда, аз донишу ҳунар бебахра буданд. Масалан, Восифӣ дар як ҷои асарааш танорони Қозӣ Низомиддинро ба тарики зайл овардааст: «Ва он аммомаро печ дар печ он чунон бузург соҳтӣ, ки ҷарҳи барин. Нафосати ҷомаҳояш ба масобае буд, ки ҳар гоҳ ҳудро бад-он либосҳон фохир биёрстӣ, маҳкамаи дорулқазон фалак пиндоштӣ».

Ин қасалий табакаи болони ҷамъияти Ҳироти онрӯзаро фаро гирифта буд. Дар он рӯзгор ба шахс аз рӯи либос, аз рӯи намуди зоҳирӣ баҳо мелоданд. Шахсе, ки либосҳон фохир медошт, марди донишманд ҳисоб мешуд. Ҳатто бештари онҳо кӯшиш мекарданд, ки бо ин роҳ ба мартабае расанд.

Дар «Бадоевулвакоэй» Қозӣ Ҷодак, Амир Аргун, Ҳофизи Меросӣ ва боз бисёр персонажҳои дигар вомехӯранд, ки саллаҳои қалон-қалон баста, ҷомаҳои фохир мегӯшидаанд. Ҷиҳои дароз мемондаанд, вале аз ақлу дониш орӣ будаанд. Ба ҷунин шахсон Восифӣ нафрат дошт ва онҳоро дар асарааш мазаммат кардааст.

Восифӣ нишон додани шудааст, ки зоҳирбинӣ, танорӣ ба пешрафти ҷамъият ҳалал мерасонад. Ба ақилаи нависанда ба инсон аз рӯи донишу қобилият, аз рӯи ҳунар бояд баҳо дод. Ба корҳои давлатӣ шахсонро на аз рӯи саллаю ҷома, балки аз рӯи дониш ва ҳунарашон таъин кардан лозим аст.

Дар баробари ин нависанда зимни бисёр ҳодисаҳои рӯзгор ашҳоси ҳубсириштро мадҳу ситоиш кардааст. Нависанда орзу доштааст, ки одамон ҳамеша росткору росткавлу покҳлоқ ба ҳамдигар мададгору дӯст бошанд:

Аз ростист чои алиф дар миёни чон,
Вов аз качй хамеша бувад дар миёни хун.

Дар байни сохибмансабони дарбори Убайдуллохон низъ, зиддият, душманий ва кинаю адват ба дараҷаи оли мерасад. Мири Араб аз Саброн ба Бухоро омада, бо роҳҳои гуногун дар байни онҳо сулҳ ва дӯстӣ баркарор мекунад. Вай дар поёни сӯҳбати худ ба онҳо шоҳбайти машҳури Шамсиддин Ҳофизи Шерозиро овардааст:

Дарахти дӯстӣ бинишон, ки коми дил ба бор орад.
Нихоли душманий баркан, ки ранчи бешумор орад.

Зоро, ба ақидаи нависанда, ҷангу чидол дар байни ҳамин зайл ашхос боиси вайронии мамлакат ва ҳонахароб шудани ҳалки бечора мегардал. Аз ин рӯ, тифоқ гардиданӣ онҳо барои ободии қишивар қўмак ҳоҳад расонид.

Восифӣ дар бисёр ҷои «Бадоевлвакоеъ» дӯстию бародариро тараннум менамояд. Нависанда, ашхосеро, ки барои молу чиз шуда бо касе дӯстӣ мекунанд ва дар мавридиҳои тангдастӣ аз дӯсти худ канорҷӯй менамоянд, мазаммати саҳт кардааст. Восифӣ барои исботи фикри боло аз ҳаёти худ саргузаштеро накл менамояд, ки аз таъқиби сафавиён бо ҷанд дӯсташ гурезон шуда, ба ҳонаи ёрони ҷониашон барои пинҳон шудан рафтани мешаванд: «Дувоздаҳ кас ба хотир расид. Мутаваҷҷехи эшон шудем. Баъзе рӯ пинҳон карданд ва баъзе узр гуфтанд». Пас фикрашро бо суханони Саъдии бузург:

Дуст машмор он ки дар неъмат занад.
Лофи ёрию бародархондагӣ.
Дуст он бошад, ки гирад дasti дӯст.
Дар парешонҳолию дармондагӣ.

Восифӣ марди ҷаҳонгаштаю бисёрдида, марди сӯҳбаторо ва шаҳси фозил аст. Вай дар ҳар як анҷумани шоирону фозилон гули сари сабад будааст. Нависанда тарзи сухан гуфтани ва одоби онро хеле хуб медонистааст. Восифӣ он қасонеро, ки одоби сухан гуфтанро риоя намекунанд, саҳт танқид кардааст.

Восифӣ мегӯяд, ки ҳар як баду неке, ки ба сари инсон меояд, пеш аз ҳама ба забони ўвобаста аст. Бинобар ин, агар ту он суханро надонӣ, бехтар аст, ки чизе нагӯй: «Чун туро нест викифӣ, чӣ бех ҳомӯшист».

Дигар, ҳар як суханвар бояд қўшиш кунад, ки суханаш бамаъни бошаду муҳтасар:

Лофт аз сухан чу дурр тавон зад,
Он хишт бувад, ки пур тавон зад.

Ғайр аз ин, Восифӣ дар бисёр ҷои «Бадоевлвакоеъ» хотирнишон мекунад, ки бо ашхоси нодон сухан кардан нашояд. Зоро ҷунон ки ҳалқ мегӯяд: «Қадри зар заргар бидонад, қадри ҷавҳар - ҷавҳарӣ». Баръакс, бояд қўшиш кард, ки бо шахсони аз худ донотар ҳамнишин бошӣ.

Ҳамнишни ту аз ту бех бояд.
То туро аклу дошиш бинфзояд.

Фикрхон панду ахлоқии Восифӣ кимату арзиши зиёд дошта, инсонро ба ростию накӯкорӣ, илму хунаромӯзӣ ва дигар хислатҳои нек ҳидоят мекунанд.

Аҳамияти «Бадоевулвакоёс» ҳамчун сарчашмай илмиву адабӣ

Восифӣ дар тӯли ҳаёти худ ба бисёр мамлакатҳо ва шаҳрҳо сафар карда, бо аҳли илму адаби доираҳои адабии Хирот, Бухоро, Самарқанд, Шоҳрухия ва Тошканд воҳӯрда, сӯҳбатҳои адабӣ ороста буд. Аз ин рӯ, нависанда дар асараи дар бораи шоирону олимони машҳури замон ва ҳаёти илмиву адабӣ ба тафсил маълумот медиҳад. Маълумотҳои Восифӣ эътиимодбахш буда, барои муайян намудани ҳаёту фаъолияти як зумра нависандагон: Ҷомӣ, Навой, Биноӣ, Дарвеши Деҳакӣ ва вазъияти илмиву адабии асрҳои XV–XVI аҳамияти муҳими илмӣ доранд.

Масалан, дар «Бадоевулвакоёс» оварда шудааст, ки Камолиддин Биноӣ ба Табрез сафар намуда, бо аҳли илму адаби он кишвар воҳӯрда, сӯҳбатҳо меғузаронад. Махсусан, маълумоти ў дар бораи Дарвеши Деҳакӣ аҳамияти қалони илмиву адабӣ дорад. Дарвеши Деҳакӣ соҳибистеъод буда, ашъори олий меғуфтааст, vale аз ҳату савод бенасиб будааст. Ў ба қасби боғандагӣ машгул шуда, рӯзгорашро аз ҳамин даромад таъмин мекардааст. Султон Яъқуб ҳарчанд саъю кӯшиш кардааст, аммо Дарвеш ба дарбори ў на рафта, дар деҳаи Деҳак то охири умр зиндагӣ намудааст.

Аз ў девоне бокӣ мондааст. Ҳамзамонони Дарвеши Деҳакӣ, аз чумла Биноӣ, Восифӣ ба эҷодиёти ў баҳои баланд додаанд.

Восифӣ дар баробари накли тарҷумай ҳол аз эҷодиёти онҳо намунаҳо меорад ва дар бораи осори онҳо фикру мулоҳизаҳои шаҳсии худро низ баён мекунад. Чунончи, Восифӣ дар бораи Мавлоно Субҳии Ӯбахӣ, ки яке аз дӯстони наздики нависанда буд, ба тарзи зайл маълумот додааст: «Дар риқоби Султон ҷамъе аз фозилон ва шоирон ҳамроҳ буданд. Ҷунон ки одат шуда буд, дар роҳ ҳам барои Султон байтҳои рангин ва хикоятҳои ширин зикр меёфт. Дар он миён фозиле ин байтро барҳонд:

Буд дар даъвии обрӯят махи нав тезу тунд,
Дид чун ҳуршеди рӯят, кара худро гирду гунд.

Ҷамъе аз саворон, ки дар ҳар тарафи роҳ пароқанда мерафтанд, ба назди он фозил гирд омада, он байтро боз хонданд.

Султон гуфт:

– Ин байт аз они кӣ бошад, ки ҳамаи моро гирду гунд кард: Фақир (яъне Восифӣ) арз кардам, ки ин байт аз они Мавлоно Субҳии Ӯбахӣ аст ва ин матлаъ ҳам аз ўст:

Нисбати ҷашмат ба наргис кардаам, шармандаам,
Аз ҳичзолат ҳамчун наргис сар ба пеш афқандаам.

Ва Мавлоно Убахӣ ба ин газал савте дар мақоми Чоргоҳ баста, ки охангандони Ҳурросон таслим кардаанд.

Султон гуфт:

— ...Шуморо бо Мавлоно Субҳӣ алокан дӯстӣ ва хусусият тамом будааст. Агар аз ҳикоятҳои ў чизе гуфта шавад, муносиб менамояд».

Пас аз ин Восифӣ дар бораи ҳаёту зиндагӣ ва эҷодиёти Мавлоно Субҳии Убахӣ наклҳои бисёр меорад.

Восифӣ на танҳо дар бораи ҳамзамонони худ, балки доир ба ҳаёту фаъолияти аксарияти адабони бузурги гузашта маълумоти пуркимат додааст. Нависанда он маълумотхоро аз асарҳои илмию таъриҳӣ омӯхта, дар асоси мутолиаи осори онҳо ба ҳулоса омадааст. Чунончи пеш аз он ки дар бораи Фирдавсӣ накл қунад, чунин меорад:

«Баъд аз он ҳон (Келдимухаммад) ба факир гуфт:

— Он чизе, ки ҳазрати Ҷомӣ дар «Баҳористон» ва дигар муаллифон дар китобҳои худ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ў навиштаанд, бисёр кӯтоҳ аст. Аммо ин хусусро ба тафсил ҳикоят қунед, бисёр матлуб ва маргуб аст».

Факир мувофики ҳоҳиш он чизҳоро, ки дар бораи Фирдавсӣ дар китобҳо дида будам, накл намудам».

Накли Восифӣ хеле муфассал аст. Нависанда ба ин ривоят баъзе эпизодҳои нав дохил кардааст. Масалан, Султон Маҳмуд пас аз он ки ҳаҷви Фирдавсиро меҳонад, ба ҳашму ғазаб омада, вазiri ҳуд Ҳасани Маймандиро ба катт мерасонад. Аммо дар асл вазир ҷазо намебинад. Шояд ин иловаи худи Восифӣ бошад, зоро Восифӣ ба Фирдавсию «Шоҳнома»-и ў меҳру муҳаббати бепоён дошта будааст. Бинобар ин, ў нахостааст, ки чунин як шаҳси бадкирдор шоири бузурго тӯҳмат карда, фитна ангезаду бечазо монад. Аз ин чост, ки ўро ба марг маҳкум менамояд.

Восифӣ ривоятро бо илтимоси Келдимухаммад дар яке аз маҷлисҳои ў накл мекунад, ки дар он ҷо ахли дарбор иштирок доштанд. Табиист, ки дар байни онҳо баъзе ашҳоси соҳибмансаб буданд, ки дар ҳоинӣ, фиребу найрангбозӣ ҳаргиз аз Ҳасани Маймандӣ камӣ надоштанд. Ба ҷазои ҳакқонӣ расондани вазiri бадкирдор барои ахли дарбори Келдимухаммад як ҳодиса пандомӯзе буд.

Як хусусияти муҳими «Бадоевулвакоъ» боз дар он аст, ки муаллифи он на факат бо овардани асарҳои ҳалқӣ маҳдул мешаваду ҳалос, балки бевосита ҳаёти воқеии гӯяндагонро бо сӯзу гудоз ва бо як таваҷҷӯҳи беандоза накл менамояд. Нависанда қариб ҳамаи онҳоро некаҳлоку некӯсиришт мешуморад.

Восифӣ пеш аз он ки асари ҳалқиро ба ҳонандагон ҳикоят қунад, аввал гӯяндаи онро шинос менамояд. Вай дар бораи гӯяндагону масҳараబозони ҳалқӣ, аз қабили Носири Рангрез, Мулло Девонаи Шамърез, Бобочамоли Бузбоз, ки дар ҳунарнамоӣ ва масҳараబозӣ мардуми Ҳурросонро шефта карда буданд, маълумоти хеле муфассал медиҳад. Аз ин маълумотҳои нависанда ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки ҳанӯз дар ҳамон асрҳо ин

намуди санъат, ки бо таъбири имрӯза сирк ном дорад, дар байни мардуми тоҷик равнаку ривоче доштааст. Монанди Бобоҷамолу Ҳасаншаҳриёр дар байни ҳалқи тоҷик масҳарабозоне буданд, ки онҳо намоишномаҳо ташкил намуда, мардумро бо хикояту латифаҳои ширин ва дигар ҳунарномаҳон дилписандашон меҳандонданд. Бо ин роҳ каме бошад ҳам, гаму гуссаи ҳалқи мазлуми ситамкашро сабуктар мегардонданд.

Восифӣ дар мавридиҳои даркорӣ асарашро бо шоҳбайтҳои шоирони бузурги гузашта зебу зинат додааст. Ин шоҳбайтҳои бузургон имрӯзҳо дар байни ҳалқ ҳеле серистеъмоланд ва аз тарафи мардум дар ҳар ҷо ва дар ҳар маврид барои исботи фикр истифода бурда мешаванд. Вале муҳимаш ин аст, ки намунаҳои дар «Бадоевлвакоеъ» овардашуда собит менамоянд, ки ин сӯханони пурқимат ҳанӯз дар асрҳои XV ва XVI дар байни ҳалқ маълуму машҳур гардида будаанд.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ба эҷодиёти даҳона-
қии ҳалқ таваҷҷӯҳи беандоза дошта, аз он гизои маъ-
навӣ мегирифт. Бинобар ин дар «Бадоевлвакоеъ» қарib
ҳамаи жанрҳои фолклорӣ: афсона, латифа, ривоят, чи-
стон, чистон – масъалаҳо, зарбулмасалу маколҳои ҳалқӣ ва гайра истифода
шудаанд. Маҳз аз ҳамин ҷиҳат, ҷунон ки профессор А. Н. Болдырев таъкид
мекунад, ҳалқияти эҷодиёти Восифӣ ба хубӣ тасдик мейбад.

Восифӣ аз эҷодиёти ҳалқ бо ду роҳ истифода бурдааст: Якум жанрҳои
фолклориро айнан, бевосита мавриди кор қарор дода, дуюм асарҳои ҳалқи-
ро мазмунан овардааст. Дар ин ҷо дар асоси образ, гоя ва сюжетҳои ҳалқӣ
нависанда асари оригиналӣ оғаридааст. Аммо бояд гуфт, ки Восифӣ, дар
«Бадоевлвакоеъ» бештар бо роҳи якум аз эҷодиёти даҳонакии ҳалқ истифода
бурдааст.

Нависанда дар бисёр лаҳзахо барои характеру хислат ва ҷаҳони боти-
нию маънавии ҳамзамонҳояшро пурраю барҷаста күшода додан бо як маҳо-
рати қалон зарбулмасал ва маколҳои ҳалқиро айнан ба кор бурдааст. Баъзан
Восифӣ зарбулмасалҳои ҳалқиро аз забони персонажҳои асараш меорад, ки
ин тарз барои пурра гардидани образ кӯмак мерасонад. Масалан, Восифӣ
мегӯяд, ки дар дилам азми омӯхтани санъати муаммо пайдо шуд. Боре дар
бозори Ҳирот Ҳофиз Ҳусайнро, ки бо лақаби Ҳофизи Ғамза машҳур буд,
дилам. Дар дасти ӯ «Рисолан муаммо»-и Мавлоно Сайфии Бухорӣ буд. «Аз
Ҳофизи Ғамза илтимос намуда шуд, ки он рисоларо ҷиҳати китобат ба расми
орият қарам фармоянд. Ҳофиз ҳанда карда фармуанд, ки:

Формушу гулоб, яъне чӣ?
Гӯши карру рубоб, яъне чӣ?

Танҳо ҳамин як зарбулмасал, ки аз номи Ҳофизи Ғамза оварда шуда-
аст, симои ҳақиқии ӯро дар пеши ҷашми ҳонандаги күшода медихад. Дар пеши
назари мо марди магруру худписанд ва ҷохиле намудор мегардад. Ӯ ҳудро

денишманди бузург шуморида, дигаронро тамоман нодон хисоб мекунад.

Зохирэн, зарбулмасали мазкур бо ҳамин намудаш имрӯзҳо дар байни ҳалк кам истеъмол мешавад. Масалан:

«Хар чӣ донад маззаи қанду набот,
Тӯрбани чав бошаду кунчи работ».

Ё ки: «Ба вай қанд ҳам яку қурут ҳам як» дар байни ҳалк ба таври васеъ истифода мешаванд.

Гуфтан ҷоиз аст, ки зарбулмасали

Кунад ҳамчинс бо ҳамчинс парвоз,
Кабутар бо кабутар, боз бо боз.

ҳам дар байни ҳалк ва ҳам дар асарҳои шоирону нависандагони классику муосир ба таври васеъ маъмул аст. Ин зарбулмасал вобаста ба матн маъниҳои гуногунро ифода менамояд. Вале маъниин асосиаш ин аст, ки бояд ҳар як шахс бо ҳамсол, ҳаммаслак, хулоса бо касе, ки аз ҳар чиҳат ба ў наздику қарин аст, муомила ва муносибат кунад ва ё қувва озмояд.

Восифӣ барои кушода додани масъала ва возеху таъсирбахш намудани воеа аз зарбулмасали ҳалқӣ «Ташна дар хоб об мебинад» мохирона истифода бурдааст. Масалан: «Баъд аз он ба дашноми мо ибтидо кардаанд, ки мо ба шумии ин ду саги сунний аз сӯҳбати он тӯй маҳрум шудем. Ва мир имшаб намеояд ва имшаб ин сагони сунниро нигоҳ бояд дошт.

Ғиёсиддин Муҳаммад оҳиста ба ман гуфт:

– Эй бародар, гам маҳӯр, ки ман имшаб худро ва туро ҳалос мекунам ва ин ду кофири лаинро мекушам.

Ман гуфтам:

– Эй бародар, масал машхур аст, ки «Ташна дар хоб об мебинад». Ҳалосӣ чӣ гуна мумкин бошад, ки дастҳои мо баста бошанд ва ин ду ифрит дар беруни дар нишаста»...

Восифӣ зарбулмасал ва мақолҳои ҳалқиро бо каме тағиирот истифода бурдааст. Ё ин ки байтҳои оварда мешаванд, ки онҳо дар асоси зарбулмасалҳои ҳалқӣ эҷод шудаанд:

1. Дар «Бадоевулвакоёй»:

Гар айби хоки поки Сийстон кунад касе,
Дарё палид менашавад аз даҳони саг.

Дар ҳалк:

«Бо дуои кӯрмуш борон намеборад» ва ё «Оби дарё бо лесидани саг ҳаром намешавад».

2. Дар «Бадоевулвакоёй»:

Рост рав, ки ба манзил нарасад качрафтор.
Мор то рост нагардад, наравад дар сӯроҳ.

Дар халк:

«Мор кач рафта-рафта, ба хонааш рост медарояд».

3. Дар «Бадоевулвакоэй»:

Сун Каъба чӣ равам, саҷдаи Буддо чӣ кунам?

Ёр ин ҷост, мани дилшуда он чӣ кунам?

Дар халк:

«Об дар кӯзуву мо ташналабон мегардем,

Ёр дар хонаву мо гирди ҷаҳон мегардем».

Восифӣ аҳамият ва қимати чистон-масъалаҳоро ҳанӯз дар асрҳои XV–XVI дуруст дарк кардааст. Намунаҳои дар «Бадоевулвакоэй» овардашуда пурра событ менамоянӣ, ки чистон-масъалаҳо таърихи қадим доштаанд. Восифӣ барои ҳалқи худ хизмати пурарзише карда, як қисмати онхоро ба асараш дохил намудааст.

Ба ҳамин тарик, Восифӣ дар «Бадоевулвакоэй» на танҳо аз чистонҳои ҳалқӣ, балки аз чистонҳои тартибдодай шоирони гузашта: Камол Исмоили Исфаҳонӣ, Ибни Ямин, Шарағиддин Алии Яздӣ ва дигарон низ истифода бурдааст. Масалан, Восифӣ 13 чистони Шарағиддин Алии Яздиро ба асараш дохил намудааст. Аз ин ҷиҳат ҳам қимату арзиш ва аҳамияти «Бадоевулвакоэй» хеле бузург мебошад.

Равшан аст, ки дар таърихи адабиёти ҳазорсолаамон пеш аз Восифӣ ва байд аз ў шоирони бузург гузаштаанд, ки онҳо низ аз ин сарвати маънавии ҳалкамон мувофиқи талаботи давру замон, завқу ҳоҳиш, ҷаҳонбинӣ ва афкори худ истифода бурдаанд. Вале, қайд кардан зарур аст, ки тарзи корбурди эҷодиёти ҳалқ дар Восифӣ нисбат ба нависандагони гузаштаамон ҳусусиятҳои ба худ хосе дорад. Масалан, дар «Бадоевулвакоэй» латифа, афсона ва ривоятҳо тарзи конкретиро мегиранд. Қаҳрамони асосии онҳо бештар ҳамзамонони Восифӣ, ки ў ҳар рӯз бо онҳо ҳамсӯҳбат мешудааст, мебошанд. Албатта, ин ҳусусият, агар аз як тараф, ба сабаби ҳарактери ёддоштӣ доштани асари муаллиф бошад, аз тарафи дигар, ин роҳ үслуби маҳсуси нависанда аст, ки ба ин восита ғояю афкори пешқадами худро ҳубтару барҷастатар ифода карда тавонистааст.

Ғайр аз ин, ҳамаи асарҳои ҳалқие, ки дар «Бадоевулвакоэй» истифода шудаанд, ғояю идеяи маҳсус доранд, ҳарактеру ҳусусияти фардеро кушода медиҳанд, дар баробари ин ҳамаи онҳо барои кушодани ҷаҳони ботинию маънавии нависанда, мучассам намудани ҳарактер ва типӣ баромадани образи Восифӣ басо хизмат кардаанд. Ба ҳамин тарик, образи муаллиф – Зайниддин Махмуди Восифӣ монанди як ҳати сурҳ аз байни кулли онҳо мегузараад. Дар анҷоми «Бадоевулвакоэй» образу ҳарактери Восифӣ бо тамоми нозукию мураккабиҳояш дар пеши ҷашм ҷилвагар мешавад.

Услуб ва забони
«Бадоевулвакоэй»

Бояд гуфт, ки услуб ва забони «Бадоевулвакоэй» якранг нест. Ҳангоми мутолиа ҳам үслуби содан омма-

фаҳм ва ҳам услуги мураккаби душворфаҳм ба назар мерасад. Ҳангоми таърифу тавсифи подшоҳон, ахли дарбор, мачлисҳои онҳо забон ва тарзи баёни Восифӣ ниҳоят мураккаб мешавад. Дар ин ҷо чумлаҳон печ дар печ, ибораҳои арабӣ, калимаҳои душворфаҳм бештар мавқеъ пайдо мекунанд. Вале, ҳушбахтона, қисми асосии эҷодиёти Восифиро насрин сода ташкил мебидҳад. Вакте ки сухан аз ҳаёти мардуми меҳнатӣ меравад, услуги баёни Восифӣ низ дигар мешавад. Махсусан, ҳангоми нақли асарҳои ҳалқӣ забони «Бадоевувакоеъ» ниҳоят сода ва ба забони гуфтугӯй хеле наздик мегардад. Дар ин ҳолат акнун ба ҷои ибораҳои мураккаб таъбири ибораҳои сода, зарбулмасалу мақолҳои ҳалқӣ асарро зебу зинат медиҳанд. Махҳоз бо ҳамин ҳусусиятҳои худ, ҷунон ки А. Н. Болдирев қайд кардааст: «Восифӣ проблемаи оғариниш-эҷоди услуги нави адабиро амалан ҳаллу фасл кард»¹.

Дар «Бадоевувакоеъ» ифодаҳоеро пайдо карда метавонем, ки имрӯзҳо дар забони зиндан ҳалқ истифода мешаванд, вале дар забони адабии ҳозира камистеъмоланд. Масалан, калимаю ибораҳои «қариби хуфттан», «аҳлу аёл», «ҳаволаи фарқи сар», «як сари мӯй» дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ хеле серистеъмол мебошанд. Илова ба ин, дар асар бисёр ҷумлаҳоеро дидан мумкин аст, ки онҳо аз ҷиҳати таркибу соҳтор ва оҳангураниши худ ба ҷумлаҳон ҳалқӣ шабоҳати комил доранд. Инак, ба ин ҷумлаҳо дикқат дихед:

«Кучой! Роҳро сар кун. Ӯ дар пешу Султон аз қафои ӯ мерафт. То ба ҳонаи ӯ расид. Шамъ дар лаган месӯҳт. Султон фармуд, ки дарой ва шамъро бикуш! Он шаҳс шамъро бикушт. Баъд аз он Султон даромад...»

Ба ҳамин тарик, Восифӣ ҳангоми истифодаи асарҳои ҳалқӣ на факат ба сюжет ё мазмуни онҳо дикқат медодаасту ҳалос, балки саъю қӯшиш менамудааст, ки ба услуг, тарзи баёни асарҳои ҳалқӣ аҳамияти қалон дихад. Зороғонҳо бо ҳамин восита кимату арзиш ва ҳалқияти асарҳои нависанда дар пеши ҷашми ҳонанда мӯҷассам мегардад. Махҳоз ҳамин воситаҳои тасвир ба рои баёни фикрҳои оли барои нависанда қӯмаки қалон мерасонанд. Аз тарафи дигар, ҳар як ҳонанда, пас аз мутолиаи ҷунун асарҳо завки эстетикий мебарад.

Восифӣ дар тасвирни табиат, зебоиҳои он маҳорати комил дорад. Бештарин ин тасвирҳо бо забони содаю санъати мусаччаъ ба қалам дода шудаанд. Восифӣ табиатро бо максади муайянे тасвир мекунад. Зороғонҳо бо қушодан ва хубтар дарк намудани ҳодисаю воеҳаҳо ва персонажҳои асар ёрии қалон мерасонанд. Бо ибораи дигар, ин тасвирҳо бо мазмуну мундариҷаи «Бадоевувакоеъ» саҳт алокаманданд. Масалан, Восифӣ соли 1514 дар моҳи ҳут, ба Бухоро сафар мекунад.

¹ А. Н. Болдырев. Зайнаддин Вақифи. Сталинабад, 1957, саҳ. 301.

Сафари нависанда ихтиёй буда, ў муштоки тамошои шаҳри бостонии Бухорост. Аз ин рӯ, дар бораи он бо як хиссияти баланд сухан меронад.

«Хулоса, мо бо ҳурсандӣ раҳсипор гардида, ба шаҳри Бухоро наздик расидем. Чун ба он шаҳри ҳуррамбаҳор як фарсаҳроҳ монд, манораи он, ки бо камоли азamat аз ҳама биноҳо ба қадри чандин найза баланд шуда рост истода буд, моро бо викору тамкини одамиёна пешвоз гирифт. Зебу оростагӣ ва зинату перостагии он шаҳр ба дараҷае буд, ки биҳишти анбарсиришт аз шарми ў дар пардан хаё чамоли ҳудро пинҳон карда, рӯй ба кассе наменамуд. Дарвозаи баландвозааш ба забони ҳол ба гӯши сайёҳон ниҳод медод:

– Ин аст ҷаннати адн, биёед ба вай ҷовидона дароед!»

**Мазмун ва
мунидиричии иленини
ашъори Восифӣ** Зайнiddин Махмуди Восифӣ, ҷунон ки дар боло ишорат рафт, на танҳо нависандай бомаҳорат, балки олим, муарриҳ, забоншиносу адабиётшиноси мумтоз низ булааст. Дар «Бадоевлвакоёсъ» намунаи осори ў доир ба ин илмҳо оварда шудаанд. Муаллифи тазкирии «Музаккирулаҳбоб» Ҳоча Ҳасани Нисорӣ, ки соли 1566 онро ба анҷом расонидааст, дар бораи ҳаёту фаъолияти Восифӣ маълумот дода истода, ба назми ў баҳои баланд медиҳад. Ҷавобияҳои ўро ба қасидаю газалҳои шоирони гузашта ва мусоир аъло ҳисоб мекунад.

Восифӣ дар ҳамаи жанрҳои адабии адабиёти классикӣ: қасида, газал, рубой, китъа, байт, фард ва гайра асар эҷод кардааст.

Як ҷиҳати муҳими назми Восифӣ дар он аст, ки ў қай, дар қадом маврид ва ба чӣ максад эҷод шудани онҳоро дар ёддоштҳояш ба тағсил накл мекунад. Масалан, аз накли Восифӣ равшан мегарлад, ки соли 1514 дар Бухоро 100 газал эҷод кардааст, ки онҳо дар «Бадоевлвакоёсъ» пурра оварда шудаанд. Ин ҳусусият ба эҷодиёти адибони гузашта ҷандон ҳос нест. Як мисоли дигар, Восифӣ сабаби ба вучуд омадани қасидан қаҳтӣ ва сардиро ҷунин ҳикоя мекунад: – Соли 1512 дар Самарқанд зимиston саҳт омад:

Рӯз аз ҳуинуқӣ қашида дарҳам,
Ҳудрову намуда кӯтаҳу кам.
Аз сардии об мурғи обӣ
Оварда паноҳ бар ҳабобӣ.

Қаҳтӣ ва гаронӣ нихоят авҷ гирифт. Зиндагии мардум нихоят вазнин ва аҳволи Восифӣ бад шуд. Илова бар ин 10 толибилими қашшок ва гурусна ба назди Восифӣ омада имдод металабанд. Дар ин бора муаллиф ҷунин мегӯяд: «Аммо кори толибилимон ба ҷое қашид ва аҳволи онҳо ба дараҷае расид, ки ду тан аз онҳо пӯстинҳои ҳудро фурӯҳта ҳурданд ва аз саҳтии сармо ҷон ба ҷонофарин супурда мурданд.

Мавлоно Алии Балхӣ, ки яке аз ёрони ҷонӣ буд, шабе ба ҳучраи факир омада гуфт:

– Ин толибилимон ҳама ҳалок мешаванд, дар бораи онҳо чӣ андеша бояд кард?

– Гуфтам: – Ман низ хайронам ва чорае намедонам.

– Дар таърифи соли қаҳт, – гуфт ў, – ба мадх Абусайдсултон¹ қасидае бояд гуфт, то ки аз вай сила (мукофот) гүён чизе рўяд ва ба он восита сафинаи умри ин факиронро аз ин баҳри бепоёни сармо ба соҳили фарогат гузаронем...

Гуфтам: – султон Абусайд туркест, ки асло форсӣ намедонад, чунон ки мо туркӣ намедонем.

Мавлоно Али гуфт:

– Ман рафиқе дорам, ки имом ва ноиби султон аст. Ў қасидаро ба султон таъриф кунад, кифоя аст.

Пас аз ин Восифӣ дар як шаб қасидан «Қаҳтӣ ва сардӣ»-ро иншо мекунад. Рӯзи дигар қасидаро дар назди Абусайд меҳонад ва ў 10 гӯсфанд, 20 ман орд, ба маблаги 600 танга ва чаҳор дараҳт барои ҳезум инъом медихад.

Восифӣ он чизҳоро ба мадраса оварда, талабагони гуруснаро аз марғ наҷот медиҳад, ки албатта, ин як кори хайр, некии инсони бузург нисбат ба дармондагон ва бечорагон аст.

Қасидан мазкур аз рӯи мазмуну мундариҷаи идеяйи на мадҳӣ, балки ҳасбиҳолӣ аст. Дар он гуруснагӣ, ҳаёти вазнини омма ва худи муаллиф ба хубӣ инъикос ёфтааст:

Эй дил, ҳаёли ҳом мабар дар пайи таом!
Зеро ки имтило² шудаам з-ин ҳаёли ҳом.
Зинки фалак ба хайр, ки аз ҳони ў маро,
Шамсан меҳр – чошт бувад, курси моҳ-шом³.
Тасбех дона кардаму саччода дом, лек,
Анко шудаст иону нашуд сайди кас ба дом.
Як дона гандум ар ба замин афканад касе,
Мардум кунанд мӯрисифат бар вай издихом.
Хокистаре, ки дар таҳи он пухта шуд кумоч⁴,
Созанд тӯтиёш ҳалонк ба эҳтиром.

Аммо Восифӣ таъқид менамояд, ки гурӯҳи табакаи болон чамъият зиндагии пурнишот ва ҳаёти хуррам доранд. Лекин ба бечорагон дасти мадад дароз намекунанд. Аз ин ҷост, ки онҳоро лани, ҳасис ва беражму шафқат гуфта, аз онҳо чизе тамаъ карданро маслиҳат намедихад:

Дунон намедиханд ба кас ниҳм лукма ион,
Ё раб, чунон мабод зи дунон ба гайри ион.
Эй Восифӣ, ба туруснагӣ сабр пеша кун,
Зинҳор ион тамаъ макун аз суфраи лиём⁵.

Восифӣ дар қасида, китъа, рубой ва газалҳояш инсонро ба некномию некандешӣ даъват намуда, хислатҳои ҳамидаи онҳоро ситоиш мекунад. Дар

¹ Султон Абусайд – ҳокими Самарқанд, соли 1533 вафот кардааст.

² Имтило – пур шудани меъла, пурхӯрӣ.

³ Мисраъ ҷунни маънӣ дорад: Аз нодорамӣ барои одамон курси офтоб ҳӯроки чоштгоҳӣ ва моҳ ҳӯроки бетохирӯзӣ аст.

⁴ Кумоч – як наъвъ ионест, ки кӯчманҷиён дар зери хокистар мепазанд.

⁵ Лиём – нокасон, баҳилон, мунофиков.

баробари ин одамони бахил, хасуд, тамаъкор ва золимро саҳт музаммат кардааст.

Восифӣ одамони хасудро афроди пасттарини рӯзгор мешуморид. Ин бе-сабаб нест. Ҳангоми мутолиаи «Бадоेулвақоев» мебинем, ки Восифӣ аз таҳ-киру озори хасудон оби чашмаш чун селоб ҷорӣ мешавад ва гоҳ аз таъкиби одамони шоҳ шаҳр ба шаҳр сарсону саргардон гашта, ёди Ватан, хешу табор, ёру дӯст мекунад. Дар байти зерин муаллиф бо як дарду алам метӯяд:

Вафову мардумӣ дар Мовароунинаҳр кам бошад,
Агар ҳоҳӣ, бихез, эй Восифӣ, рӯ дар Ҳурисон кун!

Восифӣ дар охир ба ҳулосае меояд, ки агар то ин гуна афроди паст-фитрат намуранд, аз онҳо ҳалос шудан дар ин рӯзгор мухол аст. Муаллиф ин фикрашро дар китъаи зерини бузургон ҷамъбаст кардааст:

Тавонам он ки наёзoram андаруни касе,
Хасудро чӣ кунам, гар зи хеш ранҷ дар аст.
Бимир, то бираҳӣ, эй ҳасуд, к-ин ранҷест,
Ки аз машаккati он ҷуз ба марг натвои раст.

Восифӣ дар сурудани газал қобилияти ачиб доштааст. Газалҳои ў дар равонӣ, шириниӣ ва санъати сухан баланд буда, намунаҳои барҷастаи асарҳои лирикии аспи XVI адабиёти тоҷик ба ҳисоб мераванд.

Инак, барои исботи ин ақида ҷанд байт аз газали «Ҳайр бод»-и шоир:

Меравам аз қӯи ту бо ҷони пургам, ҳайр бод!
Бо дили пуроташу бо ҷашми пурнам, ҳайр бод.
Аҳли одамро зи ман гар буд дар хотир губор,
Ман зи олам меравам, бар аҳли олам, ҳайр бод.
Он парӣ дар вакти рафтан аз сари меҳру вафо
Восифни ҳастаро мегуфт ҳар дам: «Ҳайр бод!»

Восифӣ ба газалиёти шоирони бузурги гузашта Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Котибии Нишопурӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Мавлоно Ӯнсӣ, Камолиддини Биной ва дигарон назира гуфта, аз ўҳдаи ҷавоб гуфтан ба ҳубӣ баромадааст. Барои исботи ин фикр ба намунаи зер диққат кунед:

ҲУСРАВИ ДЕХЛАВӢ:

Чаман чун бӯи ту дорад, ба бӯят дар ҷаман мирам,
Ба ёди қадди ту дар сояи сарву суман мирам.

ВОСИФӢ:

Чу ман аз бевафоиҳои он паймоншикан мирам,
Барафтад аз ҷаҳон расми вафо рӯзе, ки ман мирам.

КАМОЛИДДИНИ БИНОЙ:

Бисӯҳт оташи нахи дили балоқаши ман,
Мағар нахие нафасе медамад бар оташи ман?

ВОСИФӢ:

Ба ракс гарм чу гардид сарви маҳваши ман,
Зи боди домани ў даргирифт оташи ман.

Устод Айнӣ ба назми Восифӣ баҳои баланд дода чунин мегӯяд: «Восифӣ қасиданависи забардастест, ки бисёр қасидаҳои устодонро бомуваффақият ҷавоб гуфтааст, инчунин дар ғазал ҳам лирикаи баланд дорад, ў чистонхоро ҳам, ки дар он замонҳо шӯҳрат дошт, хеле устодона мегӯяд... Восифӣ дар донистани қоидаҳои вазни қофияи шеър забардасттарини замони худаш аст».

Дар ҳақиқат, Восифӣ дар назм дасти тавоно дошт. Дар асарҳои назмии шоир низ ду ҳусусият, ду услубро мушоҳида кардан мумкин аст. Аз баски ҳаёти Восифӣ дар дарбори шоҳону ҳокимони вакт ҷараён ёфтааст, то андозае дар эҷодиёти ҳуд ақида, майлу ҳоҳиши намояндагони ин табакаро инъикос кардааст. Дар баъзе қасидаҳояш шоҳону ҳокимонро ситоиш карда, онҳоро ба адолатпарварӣ ҳидоят мекунад. Қасидаҳои мадҳии шоир аз ҷиҳати забон ва услуби баён ҳам мураккаб буда, дар онҳо калимаю ибораҳои арабӣ, санъатҳои душвори шеърӣ бештар истифода шудаанд. Вале ин гуна асарҳо дар эҷодиёти шоир мавқеи баланд надоранд. Қисмати асосии осори Восифиро, чунон ки дар боло дидем, мавзӯъҳои зарурии замони нависанда ташкил медиҳанд. Ў дар «Бадоевлақоэъ» гояҳои олий, фикрҳои гуманистӣ, адолатпарвариро инъикос кардааст. Восифӣ чи дар асарҳои насрӣ ва чи назмӣ ба забони содаи ҳалқӣ такъя намуда, онро боз ҳам инкишоф додааст. Аз ин ҷиҳат ҳам «Бадоевлақоэъ» барои муайян намудани таърихи забони тоҷикӣ дорон қимату арзиши зиёд аст.

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

Жанри ёддошт. Восифӣ дар «Бадоевлақоэъ» сафарҳои тӯлонии ҳудро ба шаҳрҳои Машҳад, Нишопур, Самарқанд, Бухоро, Шоҳрухия, Тошканд ва гайра ба тафсил нақл кардааст. Аз сар гузаронидани ҳодисаю воқеаҳои ноҳуш, сӯҳбату воҳӯриҳои нависанда бо ашҳоси гуногун, иштироки ў дар базму маҷлисҳои шоҳону ҳокимон, фаъолона иштирок намудани вай дар ҳодисаҳои сиёсию иҷтимоии давр мазмуну мундариҷаи «Бадоевлақоэъ»-ро ташкил додаанд. Дар адабиётшиносӣ ин гуна асарро асари ёддоштӣ, ё жанри ёддошт мегӯянд. Дар асари ёддоштӣ қаҳрамони асосӣ ҳуди муаллиф мебошад. Ў дар ин гуна асарҳо ба тарзи гуногун пайдо шуда, дар ҳалли кулминатсияи асар роли ҳалқунанда мебозад. Дар «Бадоевлақоэъ» Зайнiddин Махмуди Восифӣ ҳамчун образи типӣ амал карда, дорои характеру ҳусусияти ба ҳуд ҳос мебошад.

Вале бояд эътироф кард, ки ёддошт ҳам аз рӯи ҳусусиятҳои алоҳидай ҳуд ба ҷанд қисмат тақсим мешавад.

Баъзе ёддоштҳое ҳастанд, ки дар онҳо ҳамчун рӯзнома тарҷумаи ҳоли муаллиф ба тарзи бадӣ ва ба тарики хронологӣ оварда мешавад.

Аммо асарҳои ёддоштие низ мавҷуданд, ки аз ҳикоятҳои пароканда ё қиссаҳои алоҳида иборат буда, дар онҳо муаллиф аз ҳаёти ҳеш қисса мекунад ва ё ин ки ҷанд саргузашти дӯстон ва ҳамсӯҳбатонашро ба риштai таҳrir мекашад. «Бадоевлақоэъ» маҳз ба ҳамин услуг иншо ёфтааст. Файр

аз ин, Восифӣ дар бисёр мавридҳо аз санъати хикоя андар хикоя истифода бурдааст. Ин усули нигориш ба асар рангу таровати тоза баҳшида, чихатҳои бадеии онро хеле пуркуват кардааст. Масалан, Восифӣ ахмакӣ, гумроҳию нодонии Ҳофизи Меросиро накл карда, вобаста ба мазмуни накли боло боз «Нону чурғотро хуш меҳӯрем» ном хикояи ҳалқиро мисол меорад. Ба ин восита, образу ҳарактери Ҳофизи Меросӣ равшану барҷаста гардидааст.

Баъзе асарҳои ёддоштӣ дар жанрҳои бузург-роман ва повест сурат гирифтаанд, ки ин бештар ба адабиёти имрӯза хос аст. Масалан, «Ёддоштҳо»-и устод Садриддин Айнӣ(4 чилд), «Субхи ҷавонии мо»-и С. Улугзода, повести «Дар он дунё»-и Ф. Муҳаммадиев мисоли равшан шуда метавонанд.

Жанри ёддошт дар адабиёти тоҷику форс таърихи қадима дорад. «Сафарнома»-и шоир ва мутафаккири асари XI Носири Ҳусрави Қабодиёнӣ чи аз ҷиҳати услуб ва чи аз ҷиҳати мазмуни мундариҷа ба талаботи жанри ёддошт пурра ҷавоб дода метавонад.

Пас аз «Бадоевулвакоэъ» дар адабиёти мо боз ҷандин асарҳои ёддоштӣ таълиф ёфтаанд. Муҳимтарини онҳо асари Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ «Савонехулмасолик ва фаросехулмамолик» («Воқеаҳои роҳ ва масофаҳои байни мамлакатҳо») ва «Тӯҳафи ахли Бухоро»-и Мирзо Сироҷ мебошанд, ки ҳар ду асар дар охирҳои асари XIX ва ибтидои асари XX иншо гардидаанд.

Аҳамияти муҳимтарини асарҳои ёддоштӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки дар онҳо ҳодисаҳои зиндагӣ ба тарзи объективӣ тасвир меёбанд. Ба тарзи объективӣ тасвир шудани ҳодисаю воқеаҳо барои амиқтар муайян намудани ҳаёти омма, урғу одати вай, мақсаду мароми ҳалқи меҳнаткаш роли багоят муҳим мебозад. Ин тарзи тасвир бештар ба асарҳои ёддоштӣ хос аст.

Савол ва супориш

1. Чаро Восифӣ сафар кард? 2. Чи ҳодиса ба адиб рӯй дод? 3. Қадом сифатҳои зан ба шумо маъқул шуданд? 4. Вазъияти сиёсии замони адиб чӣ ҳел буд? 5. Чаро Восифӣ ҳизмати дарборро ради мекунад? 6. Ҳаёти Восифӣ дар Тошканд чӣ ҳел мегузарад? 7. Восифӣ кай ва дар кучо вафот мекунад? 8. Чаро Восифӣ ба асарааш номи «Бадоевулвакоэъ»-ро мегузорад? 9. Соҳти композитсионии асарро шаҳр дигед. 10. Чаро «Бадоевулвакоэъ»-ро асари ёддоштӣ мегӯем? Ҳусусиятҳои онро баёни кунед. 11. Ақидан Восифӣ дар боран интиҳоби қасбу ҳунар чӣ гуна аст? 12. Барои бектар шудани ҳаёти мардум ва ободии қишивар Восифӣ аз подшоҳ ва дигар соҳибмансабон амалий гардидани қадом масъалаҳоро талаб мекунад? 13. Ақидан Восифӣ онди ахли ҳунар чӣ гуна аст? 14. Фикрҳои панду ахлоқии Восифӣ дар ҳаёти имрӯза чӣ аҳамият доранд? 15. «Бадоевулвакоэъ» ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ ба адабиётшиносон ягон қўмаке расонда метавонад? 16. Муносибати Восифӣ ба адибони гузашта ва тўйядагони ҳалқӣ чӣ гуна аст?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. С. Айнӣ. Восифӣ ва хулосаи «Бадоевулвакоэъ», куллиёт, чилди 13, «Ирфон», Душанбе, 1978.
2. А. Н. Болдырев. Зайнаддин Васифи. Сталинабад, 1957.
3. Т. Миров. Даствури методии «Адабиёти тоҷик» барон синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.

АБДУРАҲМОНИ МУШФИҚӢ (1525-1588)

Гӯҳартироz шудӣ, Мушфикӣ,
зи табъи баланд,
Туро равост ба силки
суханварон бастан

Тарҷумани хол

Абдураҳмони Мушфикӣ дар шаҳри Буҳоро соли 1525 таваллуд ёftааст. Ватани аслии Мушфикӣ Марв буда, падару бобояш баъдтар ба Буҳоро омада, мукими мешаванд. Аз ин рӯ, Абдураҳмон дар бисёр мавридиҳо аз Марв будани худро ба хотир овардааст.

Падари шоир аз мардуми миёнаҳоли шаҳр буда, барои тарбияи фарзанд кӯшиши зиёде кардааст. Вале, мутаассифона, ӯ хеле барвакт вафот мекунад. Муддате нагузашта модари Абдураҳмон ҳам аз олам ҷашм ме-пӯшад ва Абдураҳмони хурдсол бенарастор мемонад:

Бо падар хурсанд будам, бевафой кард умр,
Мехр бар модар ниҳодам, ёфт модар ҳам вафот.

Ӯ маҷбур мешавад, ки ба хизмати як марди ҳунарманди буҳорӣ дарояд. Азбаски Абдураҳмон бачаи зирак, гапгир ва дидадаро буд, ба хӯчани маъқул мешавад ва дар ҳакқи Абдураҳмон некихон зиёде мекунад. Пеш аз ҳама, барои таҳсилу қасби камолоти Абдураҳмон шароити хуб фароҳам меоварад. Абдураҳмон пас аз ҳатми мактаби ибтидой таҳсили худро дар мадраса бомуваффакият давом медиҳад. Ӯ дар мадраса яке аз шогирдони пешкадам ба ҳисоб мерафт. Устодонаш аз донишу кӯшиши ӯ хурсанд буданд. Махсусан, илмҳои ҳисоб, нучум, ҳикмат, ҳайат ва қаломро хеле хуб медонист. Дар баҳсу мунозираҳои илмӣ, ки гоҳ-гоҳ дар мадраса дар байни толибиятмон барпо мегардид, даст боло мешуд.

Илова бар ин, Абдураҳмони Мушфикӣ аз хурдӣ ба шеър гуфтан шавку рағбати зиёд дошт. Бештари вакти худро ба омӯхтани санъати шеъргӯй ва аз бар кардани ашъори адабони бузурги гузашта ва ҳамзамони худ сарф мекард. Натиҷаи ҳамин гуна саъю кӯшиши ӯ буд, ки дар як муддати кӯтоҳ дар байни ахли қалами шаҳри Буҳоро шӯҳрат пайдо мекунад. Ӯ дар базму маҷлисҳои адабӣ фаъолона иштирок карда, аз абёти иншоқардаи худ меҳонад. Вале дар Буҳоро, дар дарбор шоирони маддоҳ ахволи Мушфикиро

танд карданда зиндагиаш бад мешавад. Бинобар ин, соли 1564 ба Самарқанд меравад. Дар ин чо адиб дар дарбори Султон Саид вазифан китобдорро ба ўхда мегирад. Мушфикӣ кариб 10 соли ҳаёти худро дар Самарқанд мегузаронад. Дар бораи ҳаёти ин давраи адиб муаллифи тазкираи «Музакирилаҳбоб» Ҳоча Ҳасани Нисорӣ чунин мегуяд: «Мавлоно Мушфикӣ аз шоирони машхур аст ва дар гуфтани шеър салиқааш некӯст. Қасоиди хуб ва ашъори маргуб дорад. Дар гуфтани шеърҳои ҳаҷвӣ табъаш ба дараҷаест, ки маълум нест, ки касе мисли ў буда бошад. Дар ин айём кавкаби саъди толеаш муваффақияти калон пайдо карда, дар ҷамоати фозилон ва мансаби китобдорӣ мушарраф шуда, душманонро маглуб ва сарнагун гардонидааст».

Вазифан китобдорӣ маоши ночизе дошт. Барои ҳарчи рӯзгори шоир қифоят намекард. Аз ин рӯ, ҳаёти ин давраи адиб ҷандон хуб набуд. Ҳатто Мушфикӣ ҳона ҳам надоштааст:

Дар Самарқанд имтиҳон кардам, ки ёбам ҳонае,
Беҳтар аз байти таҳаддус ҳонае пайдо нашуд.

Шоир дар як шеъраш ҳаёти вазниҳи худро баён карда, онро ҳамчун як шикоятнома ба Султон мефиристонад:

Ҳони оликадри кайвонманзалат Султон Саид,
Пеши даргоҳи ту гардуни муалло¹ ҳеч нест...
Шуд се соли рост, к-аз ҷинси ҷаву гандум маро,
Дона ҷуз дар мазраӣ² Парвину Ҷавзо³ ҳеч нест...
Куръа⁴ афқандам барои фол, мӯрон саф заланд,
Нуктаҳоро дона пиндоранду аммо ҳеч нест.

Мушфикӣ ҳоро аз ин нодорамӣ, қашшокии ҳеш ба таачҷӯб меояд, ҳайрон мешавад ва бо як оҳанги ҳазлу шӯҳӣ ҳаёти вазниҳи худро ба шоҳ маълум мекунад:

Шунидаам, ки Самарқанд ҷаннати дунёст,
Чӣ одамам, ки дар ў гандуме намёбам!!

Шоҳ баязан ба адиб инъоми ночизе медод. Вале ҳамин инъоми ночизро ҳам мӯқаррабон, амалдорони Султон ба адиб намедоданд.

Масалан, аз қитъаи поён маълум мешавад, ки меҳтар чакмани инъом-кардаро ба шоир надодааст:

Подшоҳо! Чакмани инъомро меҳтар надод,
Дар либоси назм бо ў гуфтугӯ ҳоҳад шулан.
Чун ба таври оштӣ ҷизе аз ў ҳосил нашуд.
Ҷангӣ чакман дар миёни мову ў ҳоҳад шудан.

¹ Муалло – озӣ, баланд, боло.

² Мазраӣ – ҷон зироат, қиштзор.

³ Парвин, ҷавзо – галаситора, дар ин чо ба маънои моҳҳои форсӣ Савр ва Ҷавзо, ки айёми дарав аст, омадааст.

⁴ Куръа – фол аз рӯи донаҳо.

Бечорагиу нодорамй шоирро барвакттар пир кард. Дар мүйхояш са- педй, дар рўяш ожанг пайдо кард. Мушфиқӣ дар як газалаш ҳаёти ғаманге- зи онрӯзаашро бо дарду алам ба таври зайл баён кардааст:

Хуни дил мегиряму ашкни чигаргун меҳӯрам,
Пеш аз ин май мекашилам, ин замон хун меҳӯрам.
Вах, ки дар ахли ҷавонӣ пир гаштам, Мушфиқӣ,
Чун нағардам пир аз ин ғамҳо, ки акнун меҳӯрам?

Мушфиқӣ нобаробарии байни одамонро ба воситаи ҳаёти шахсии худ тасвир мекунад. Дар ин ҷо аз санъатҳои тазод ва муқобала ба хубӣ истифода бурдааст:

Ҳарифон ҳама бода дар чому сархуш,
Маро об дар дидаву ҳок бар сар.
На гардун ҳаводору ахтар мусоид,
На давлат мададгору икбол ёвар.
Сари ман ба санги маломат шикаста,
Тани ман ба ҳоки мазаллат¹ баробар.

Пас аз марги Султон Саид аҳволи Мушфиқӣ аз пешина ҳам бадтар мешавад. Бинобар ин барои аз ин қашшоқӣ раҳо ёфтани ба сафари Ҳиндустон тайёрӣ мебинад. Дар Мовароуннаҳр овоза шуда буд, ки гӯё шохи Ҳиндустон Акбаршоҳ марди хирадманд, шеърдӯсту шонирпарвар аст. Аз ин рӯ, бештари ахли қалам ба он тараф мусофират менамуданд. Мушфиқӣ ҳам соли 1577 ба Ҳиндустон меравад. Ўро Акбаршоҳ қабул мекунад. Вале пас аз як сол, яъне соли 1578 боз ба ватан бар мегардад.

Мушфиқӣ дар як газалаш ишорат карда мегӯяд, ки ёру диёр азиз аст, аз онҳо чудо шудан бисёр ҳам мушкил, аммо ҳаёт маҷбур намуд, зарурат пеш омад, ки ба қишварҳои бегона мусофират кунам, орзу доштам зиндағиям хуб шавад, вале ба мурод нарасидам:

Сафар кардам, фироки дилрабое пеши ман омад,
Намерифтам, зарурат шуд, балое пеши ман омад.
Ғаму дарди ҷудой кам шавад аз қатъи манзилҳо,
Ба ҳар манзил ғаму дарди ҷудое пеши ман омад.
Ба гурбат мурдан осон менамуду зиндагӣ мушкил,
Чи кори мушкили осоннамое пеши ман омад.

Мушфиқӣ дар Ҳиндустон мебинад, ки ҳамаи мадҳу ситоише, ки дар бораи Акбаршоҳ карда буданд, ғалат, ҳаёли ҳом будааст, ахли қалам иззату зътиборе надорад, аз омаданаш пушаймон мешавад ва роҳи Бухороро пеш мегирад:

Кардам сафари Ҳинду пушаймон шудам он ҷо,
Гардид бадал рӯзи сиёҳам ба шаби тор.
Дилам, ки агар боз наоям ба вилоят,
Хуни чигаргам меҳӯрад ин Ҳиндӣ чигархор!

¹ Мазаллат – ҳорӣ, залилӣ.

Шоир пас аз сафари Ҳинд ба дарбори Абдуллохон роҳ меёбад. Ӯ дар як муддати кӯтоҳ дар байни ахли дарбор обрӯ ва маком пайдо мекунад. Ҳатто ба мартабаи маликушшуарой мерасад. Аз ҷиҳати иқтисодӣ ҳаёти шоир осуда ва пурнишот мегардад. Вале, мутаассифона, дар ин айём синни Мушфикӣ аз шаст гузашта, пир шуда буд. Шоир дар як қитъааш ба ҳамин маънӣ ишорат карда мегӯяд:

Имтиҳон кардаанд пиру ҷавон,
Хеч кори фалак ба сомон нест.
Ком баҳшад даме, ки ком намонд,
Нон ба вакте лиҳад, ки данлон нест!

Мушфикӣ ниҳоят дар шаҳри Бухоро соли 1588 ҷаҳонро падруд гуфт. Ҷасади ўро дар мазори Шайх Ҷалол дағнӣ карданд ва дар сангӣ болои қабраш як байти газали ўро сабт намуданд:

Ба хоки Мушфикӣ он дам, ки дӯстон гузаранд,
Расад ба хотири эшон, ки хоксоре буд.

Мероси адабии шоир Абдураҳмони Мушфикӣ ба наслҳои оянда мероси гаронбаҳое бокӣ гузаштааст. Шоир дар аксарияти жанрҳон адабии назми адабиёти классикии тоҷик асар эҷод кардааст. Асарҳои Мушфикӣ ба шакли маҷмӯа гирд оварда шуда, куллиёти ўро ташкил медиҳанд. Ба куллиёти шоир асарҳои зерин доҳил гардидаанд:

1. Девони мутонибот (ҳаҷвиёт).
2. Ду девони газалиёт.
3. Девони қасонд.
4. Се маснавӣ: а) «Соқинома», б) «Гулзори Ирам», в) «Ҷаҳоннамо».

Дар эҷодиёти Мушфикӣ газал мавқеи асосиро ишғол мекунад. Аз ду девони газал, ки зиёда аз ҷаҳор ҳазор байтро ташкил медиҳад, равшан мегардад, ки Мушфикӣ ба сурудани ин жанри шеърӣ бештар аҳамият додааст.

Ғазалҳои шоир чи аз ҷиҳати шакл ва чи аз ҷиҳати мазмун ба газалҳои адабони гузашта комилан наздиқанд. Асосан газалиёти шоир аз 6–7 байт иборат буда, мавзӯъҳои муҳталифро дар бар мегиранд. Мавзӯи ишқ, яъне созу сӯзи ошиқ, бераҳмию истиғнои маъшук, озору ранчи ағӯр ва ғайра дар газалиёти Мушфикӣ ҷои асосиро ишғол менамояд.

Абдураҳмони Мушфикӣ дар сурудани газал асосан ба Ҳасани Дехлавӣ ва Камоли Ҳучандӣ пайравӣ кардааст:

Назми ту, Мушфикӣ, ба камоли Ҳасан расид.
Ту гуфтай, ки пайрави пири ҳучандиям¹.

Ғазалиёти Мушфикӣ сода ва равон буда, шоир ибораю таъбирҳои ҳалқиро устодона истифода бурдааст. Устод Айнӣ ба эҷодиёти Мушфикӣ баҳон арзандад дода, баъзе ғазалҳои ўро ҳамчун намунаи олии шеър дар адабиёти классикии тоҷик қайд кардааст. Масалан, дар бораи газале, ки бо чунин матлаъ оғоз ёфтааст:

Дар ғамаш дилро фигору ҳаста мегӯем мо,
Ахли дардем, ин сухан дониста мегӯем мо.

¹ Пири ҳучандӣ – Камоли Ҳучандиро шоир дар назар дорад.

Устод Айнӣ мегӯяд: «Ғазале, ки сар то ба поящ мисли ин газал хуб, латиф, равон афтад, кам аст».

Мушфикӣ рубоиро низ хеле хуб сароидааст. Рубоиёти ў дар девонҳои газалиёташ чамъ оварда шудаанд. Дар рубоиёти шоир фикрҳои панду ахлоқӣ, танқиди замон, ишқу муҳаббати инсонӣ, тасвири табиат ва гайра ифода ёфтаанд.

Чунончи, дар рубоии зерин Мушфикӣ фаро расидани фасли зимистон, боридани барфи аввал, ҳазон гаштани баргҳои дарахтон, ба замин афтодани гулу бунафшаро хеле шоирона ба қалам додааст:

Авроки баҳор рафт барбод ҳама,
Овора шуд аз ҳазони белод ҳама.
Гул буду бунафиша буду сунбул дар бот.
Аз нокӯшини барф барафтод ҳама.

Дар эҷодиёти Мушфикӣ пас аз газал жанри қасида меистад. Девони қасоиди шоир аз 3000 байт иборат аст. Қасидаҳои Мушфикӣ аз ҷиҳати шакл ба қасидаҳои адабони гузашта монанд буда; аз рӯи мазмуну мундариҷа ба қасидаҳои мадҳии шоирони дарбор наздикий доранд. Аксарияти қасидаҳои Мушфикӣ мадҳӣ буда, ба таърифу тавсифи ҳонҳои шайбонӣ, маҳсусан, Султон Саид ва Абдуллоҳон баҳшида шудаанд. Бояд гуфт, ки муаллифи асари таъриҳӣ «Абдуллонома»—Ҳофизи Таниш, ҷанде аз ин кабил қасидаҳои Мушфикиро ба асараи доҳил кардааст. Аз ин рӯ, тезъоди қасидаҳои шоир барои омӯхтани таърихи асри XVI ҳалкҳои Осиёи Миёна аз аҳамият ҳолӣ нестанд. Инчунин насиб, тагаззули қасидаҳои Мушфикӣ, ки дар онҳо бештар табиату зебоиҳои он васф карда мешаванд, қимату арзиш доранд.

Мушфикӣ, баъзан дар насиби қасидаҳо ҳолатҳои рӯҳӣ ва ҳаёти иҷтимоии рӯзгорро низ инъикос карда, пас ба асли мақсад – таърифу ситоиши мамдӯҳ бармегардад. Чунончи, дар насиби қасидаи «Шикоят аз зулм» Мушфикӣ, пеш аз ҳама, дар бораи ахволи баду, зиндагии қашшоқони мардум ҳарф мезанад:

То кай нидон ҳолиса даври замон дихад?
Кас нест дар ҷаҳон, ки қарори ҷаҳон дихад!
Сар то ба пой донаи ашк аст ҳӯшавор.
Дар гӯшае, ки очизи бетӯша ҷон дихад.

Баъд аз ин шоир сабаби ин гуна бадбаҳтии мардум, вайронии мулкро шарҳ дода, нишон медиҳад, ки дар ҳамаи ин корҳо дороён айбдоранд. Ҳокимон, амалдорон мисли Осаф девҳое ҳастанд, ки ба ҷуз бадӣ ва бадандешӣ ба ҳалқ дигар коре надоранд:

Осаф, ки лев бошаду девон ба ҳукми ў,
Назми умури мулки Сулаймон чӣ сон дихад?

Ниҳоят, баъди ин Мушфикӣ ба мадҳи Абдуллоҳон гузашта, ўро таърифу ситоиши зиёд мекунад. Ҳамин зайл насиб дар қасидаҳои шоир ниҳоят

кам аст.

Мутонботи шоир хеле зиёд буда, дар жанрҳои қитъа, маснавӣ, газал, қасида ва гайра гуфта шудаанд.

Мундариҷаи идеяни Мушфикӣ дар бисёр газалҳояш садои зътиrozи худро аз замона, аз золимон баланд қарда, дар баробари мутонботи шоир ин хайрҳоҳӣ, некандешии худро нисбат ба омма нишон дода мегӯяд, ки рӯзе ин даври зулмпарвар ҳароб мегардад ва ҳалки чафодида аз кулфату ғам раҳо мейбад:

Замона, Мушфикӣ, меҳнатсарой аст.
Бувад рӯзе, к-аз ин меҳнат бароем.

Ё ки:

То ҳай фалак инҳад ғами олам ба ҷони ман,
Хоҳам зи гири ғами ўро ҳароб қард.

Мушфикӣ дар газалҳояш ҳаёти вазнини худро бо сӯзу гудоз тасвир кардааст. Дар ҳакикат, ахволи зинидагии Мушфикӣ, чунон ки аз тарҷумани ҳолаш маълум аст, хеле саҳт буд, иони серию ҷои мерафтагӣ налошт:

Дармони дил кучост, ки баҳри даво равам,
Бечоравам, илож надорам кучо равам?

Ё ки:

Рӯзу шаб саргашта медорад маро даври фалак,
Кас намедонад, ки дар толеъ ҷои қавқаб доштам.

Шоир дар образи қаҳрамони лирикӣ ҳаёти ноосуда ва ғамангези аҳли қаламро ҷамъбаст кардааст.

Ба ин гуна ашхос баҳт ёвар намешавад, умрашон поён мейбаду ба муродашон намерасанд, – мегӯяд ӯ:

Рӯи муроде ҳаргиз налидам,
Аз иномуролӣ умрам сар омад.

Ё ки:

Гулбуни фирӯза ҳаргиз бар муроди ман нарафт.
Умрҳо рафту налидам баҳти фирӯзэ чунин.

Шоир ҳамаи инро аз нобаробарии байни гурӯҳҳои ҷамъиятӣ, зулму тааддӣ, беадолатии синфи ҳукмрон медонад. Ӯ дар як газалаш вазъияти рӯзгорро қайл қарда, «мусулмонӣ намонд» мегӯяд. Зимни ин ибора ӯ вайронии одобу ахлок, беадолатии шоҳону ҳокимони рӯзгорашро дар назар дорад:

Дурди май даврон ба мо з-ин мачлиси фонӣ намонд.
Давр охир гашту инсоғу мусулмонӣ намонд.
Гирян ҷашми ману борони ғам таскии наёфт,
То бинои ҳонаи ман рӯ ба вайронӣ намонд.

Мушфикӣ бо вучуди ҳамаи қашшоқиҷо бечорагӣ ба пастфитратӣ роҳ надодааст. Ӯ инсонро дар ҷунин ҳолатҳои душвор ба қаноат ва сабру таҳаммул даъват кардааст, зоро ин ҳама мегузарад:

Зи макоми бенавой гила нест Мушфикаро.
Гузарост ин гадой зи ҳазор даври шоҳд.

Шоир одамонеро, ки аз пайи сарвату бойгарӣ, симу зар гашта, вичдо-
ну шарафи худро поймол месозанд, мазаммат кардааст:

Ба ашку оташи дил соҳтем аз олами фонӣ,
Хаёли сим кам дорему савдон таре камтар.

Бояд эътироф кард, ки фош кардани нуқсонҳои чамъияти феодалий,
танкиди рӯирости подшоҳону ҳокимон дар эҷодиёти Мушфикай назар ба
адибони гузашта, мисли Восифӣ, Ҳилолӣ, Биной хеле заниф аст. Ӯ дар баё-
ни ин масъалаҳо то андозае худдорӣ кардааст. Шоир дарду алами зиёд
дорад, вали замона ба даҳонаш мӯхри хомӯшӣ задааст:

Чун иномаам ҳазор сухан дар таҳи дил аст,
Мӯхре инҳода бар лабу хомӯш кардаам.

Шоир танҳо шахсони алоҳидаро ҳачву танкид кардааст. Аз ин чост,
ки дар девони мутониботи ӯ ҳачвҳои саҳти сиёсиву иҷтимоӣ кам аст. Маса-
лан, Мушфикай намояндагони табакаи болон чамъияти Арбобзода, Лах-
мии Баззоз, Ҳочаи Молдор, Сидкӣ, Мулло Маҳмуд ва Масъуди Сармоядор-
ро ҳачву масҳара кардааст. Мушфикай дар намунаи зер хислатҳои мум-
сикӣ, гурӯсначашмӣ, зарпарастии Масъуди Сармоядорро ҳачв намуда, ҳатто
марги ӯро орзу дорад:

Дар кори ту. Масъуд, аҷал дер кунад,
Вақт аст, ки зӯр овараду зер кунад.
Аз симу зари ҷаҳон нашуд ҷашми ту сер,
Ҷашмони туро ҳоки лаҳад сер кунад.

Мушфикай дар ҳачви Мулло Маҳмуди Гелонӣ зиёда аз 88 байт гуфта-
аст. Шоир фосиқӣ, аҳмакӣ, бедонишии муллои мазкурро танкид карда, ӯро
ба образҳои манғии адабиёт монанд мекунанд. Чунончи, муллоро ба гунда
ташбех додааст:

Мулло, ки ба сар инҳода полонеро,
Пур карда зи заҳри гӯзида инбонеро:
Кораш ҳама озори мусулмонон аст.
Ғунда нағазад ҳеч мусулмонеро.

Шоир дар рубоиёти дигар бадкирдориҳои Маҳмудро сарзаниш карда
гуфтааст:

Маҳмуд, дили ту рӯй дар шар лорад.
Феъли бади ту балон дигар дорад.
Бардоштаанд мардумон дасти дуо,
Аз рӯи замин ҳудо туро бардорад!

Абдураҳмони Мушфикай дар шеъри «Таксими мерос» нобаробарии
байнин одамони чамъият ва маҳсусан байнин занону мардонро нишон дода,
нозукона ва бо камоли маҳорат ин амали ноодилонаро ҳачв менамояд.

Хангоме ки бобои қаҳрамони лирикӣ вафот мекунад, ў мероси боборо бо ҳамширааш таксим намуда, ҳама чизро худаш соҳиб мешавад. Дар ин шеър адиб аз санъати тазод ва мукобила ба хубӣ истифода бурдааст:

Ҳамшира, ҳарчи мотами бобо аз они ту,
Сабр аз ману масорифи курро¹ аз они ту.
Анбори пур зи галлаи бобо аз они ман,
В-он коҳҳон монда ба сахро аз они ту.
Ин чомаҳобу бистару болин аз они ман,
Бетоқатию нолаи шабҳо аз они ту.
Танбӯри пур зи хотами бобо аз они ман,
В-он нагмаҳои тарнатарапии аз они ту.
Аз рӯи хона то ба лаби бом аз они ман,
Аз рӯи бом то ба Сурайё² аз они ту.
Мардум гусел кардану шистан аз они ман,
Такфини хоб кардани бобо аз они ту.
Рафтанд ба сӯи кабру нишастан аз они ман,
Дасторхони чалпаку ҳалво аз они ту.

Мушфикӣ-қаҳрамони
латифаҳои ҳалқӣ

Ҳалки точик ба Мушфикӣ ва эҷодиёти ў меҳру муҳаббати зиёд дорад. Чунон ки аз тарҷуман холи шоир маълум аст, Мушфикӣ шахси ҳозирҷавоб, кофиягу ва ҳуштабъ будааст. Аз девони мутониботи шоир равшан мегардад, ки ў душманонашро беибо, нотарсона ва гоҳ-гоҳ бадоҳатан ҳачву масҳара намуда, ҳамеша дастболо мешавад. Илова бар ин, Мушфикӣ дар ҳаҷвиёти ҳуд калимаю ибораҳои маъмул, образу сюжетҳои ҳалқиро бештар истифода мебарад. Ҳатто баъзе ғазалу рубоиёте низ дорад, ки тамоман ба асарҳои ҳалқӣ наздиқанд. Масалан, ба рубоии зерин диккат дихед:

† Ҳар гаҳ ҷамани кӯи туро ёд кунам,
Сад оҳу фигон аз дили ношод кунам.
Дур аз гули рӯи ту ҷунонам, ки дигар,
Булбул шаваму ҳазор фарёд кунам. †

Намунаи боло дар байни ҳалқ нихоят паҳн шуда, асари ҳалқӣ гардидааст. Равонию содагӣ, салосати сухан ва оҳангнокии рубоии боло рубоиёти ҳалқиро ба ёд меовараад.

Бино бар сабабҳои боло, ки мардуми меҳнаткаш ба ў ихлоси зиёд доштанд, Мушфикиро қаҳрамони латифаҳои ҳуд интиҳоб кардаанд. Дар латифаҳои ҳалқӣ Мушфикӣ ҳамчун қаҳрамони мусбат амал мекунад. Ў подшоҳ, амирон, вазирон ва дигар одамони табакаи болон ҷамъиятиро ҳачву масҳара мекунад ва мағлуб месозад. Масалан, дар латифаи «Худои 17999 олам», «Пешгоҳнишин шудагӣ» беадолатӣ, зулму истисмори амири Бухоро, тарзу усули нодурусти давлатдории ўро ҳачву мазаммат кардааст:

¹ Масорифи қурро – ҳарҷу сарфи гӯру ҷӯб.

² Сурайё – осмон, фалак.

«Рӯзе амири Бухоро ба Мулло Мушфикӣ гуфт:

— Агар ман як рӯз таҳти худамро ба ихтиёри ту супорам, дар ҳаққи ман ҷӣ гуна дуо мекунӣ?

Мушфикӣ ҷавоб дод:

— Дуо мекунам, ки худои 17999 олам ба Шумо амири охиратро баҳшад (яъне бимиред).

— То ҳол, — гуфт амир, — мардум дар вакти дуо «Худои 18 ҳазори олам» мегуфтанд, ту ҷаро як оламро кам кардӣ?

— Зоро як олам мамлакати Шумо буд, ки аз «шарофати» ҳукмронии Шумо тамоман несту нобуд шуд ва «дар натиҷа 17999 олам бокӣ монд».

Ба ҳамин тарик, пас аз марғи шоир дар байни ҳалқ латифаю мутонибҳои зиёде пайдо шудаанд, ки онҳоро мардум ба шахсияти Мушфикӣ нисбат додаанд. Вале дар ҳаққиат бештари онҳо ба ҳаёти адиб ҳеч алоқае надоранд. Дар оянда доманаи ин ташабbus васеъ мегардад ва доир ба ҳаёту амалиёти Мушфикӣ латифаю мутонибҳои сершумор дар байни мардум иншо мегардад.

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

Ҳаҷв ва мутониба. Нависанда дар жанрҳои гуногуни бадӣ – қасида, газал, рубой, қитъа ва гайра камбудию нуқсонҳои ҳаёти ҷамъиятиро ошкор соҳта, хислатҳои ношонистаи одамонро танқил мекунад ва муносибати шахсии худро нисбат ба ҳодисаю воқеаҳо ва одамон равшан месозад.

Нависандагони ҳаҷвнигор баъзан фикру андешаҳои худро рӯйрост, бебокона ба қалам дода, қисми дигарашон пардапӯшона, ба таври қиноя баён кардаанд. Махсусан, ҳаҷвиёти Носири Ҳусрав, Умарӣ Ҳайём, Убайди Зоконӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ, Восифӣ, Аҳмади Дониш ошкоро ва бепарда гуфта шудаанд. Саъдии Шерозӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Ҳучандӣ ва дигарон дар эҷолиёти худ аҳли ҷоҳ ва ашҳоси дигарро бештар пардапӯшона мазаммат кардаанд.

Ғайразин, дар таърихи адабиёти тоҷику форс баъзе адибон шахсони алоҳидаро бо суханони қабех ва кӯчагӣ ва бешармона ҳаҷву масҳара намудаанд.

Баъзе адибон барон вактҳушни шоҳу ҳокимон якдигарро бо ҳамин гуна алиғози қабех ҳаҷв мекарданд, суханони дурушт ва беодобона мегуфтанд. Як қисми шеърҳои ҳаҷвии Сӯзании Самарқандӣ (а. XII), Салмони Совачӣ (а. XIV) Абдураҳмон Мушфикӣ (а. XVI), Ошӯрмуҳаммади Рамзӣ, Раҷаби Дониш, Турсуни Ҷалолӣ, Муҳаммадшоҳи Ӯзлат (асрҳои XVIII – XIX) ва дигарон бо ҷунун услуг иншо шудаанд.

Инчунин нуқсону иллатҳои рӯзгор, феълу атвори одамони ҷамъият бо тарзи мутониба низ танқид ва мазаммат карда мешаванд. Мутониба аз ҳаҷв бо он фарқ мекунад, ки танқиди нависанда лутфомез аст. Ҳонанда пас аз

мутолиаи он хушхол мешавад. Мутоиба хам бо назм ва хам бо наср иншо мегардад. Дар эҷодиёти даҳонакии ҳалқ мутоиба бо номи латифа машҳур аст. Латифаҳои ҳалқӣ хам дорон чунин ҳусусиятҳо мебошанд. Дар адабиёти бадӣ мутоиботи Мушфикӣ ва маҳсусан шеъри «Тақсими мерос» намунаи хуби мутоиба ба ҳисоб меравад.

Савол ва супориш

1. Зиндагии Мушфикӣ чӣ ҳел гузашт? 2. *Пас аз вафоти шадар ба Абдураҳмон кӣ қўмак расонд? 3. Чаро Мушфикӣ аз Бухоро ба Самарқанд меравад? 4. Ҳаёти Мушфикӣ дар Самарқанд чӣ ҳел мегузарад? 5. Чаро ки Мушфикӣ ба Ҳиндустон сафар кард? 6. Сабаби аз Ҳинд баргаштани ўро дар чӣ мебинед? 7. Ҳаёти минбаъдан шонир чӣ ҳел мегузарад? 8. Асарҳон Мушфикиро номбар кунед. 9. Бештар дар эҷодиёти ўқадом мавзӯъҳо ињикос ёфтаанд? 10. Мазмун ва идеяи шеъри «Тақсими мерос»-ро тӯед. 11. Мутоиботи Мушфикӣ чӣ ҳусусиятҳои ба ҳуд хос доранд? 12. Чаро Мушфикӣ қаҳрамони латифаҳои ҳалқӣ шудааст?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. З. Аҳрорӣ, Абдураҳмон Мушфикӣ. «Дониш», Душанбе, 1978.
2. Т. Мироҷ, Даствури методии «Адабиёти тоҷик» барон синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.

АДАБИЁТИ АСРХОИ XVII–XVIII ВА НИМАИ ЯКУМИ АСРИ XIX

Адабиёти бадей инъикоскунандай ҳодисаю воқеаҳои сиёсиву иҷтимоии ҳар як давру замон аст. Аз ин рӯ, инкишофу таназзули он ба вазъияти сиёсӣ ва иқтисодӣ саҳт алоқаманд мебошад. Агар аз ҳамин нуктаи назар вобаста ба масъалаҳои таърихӣ хусусиятҳои адабиёти ин асрҳоро дидар бароем, бисёр масъалаҳо равшан мегарданд.

Пеш аз ҳама ҷамъияти феодалий таназзул ёфта, аҳволи оммаи меҳнаткаш рӯ ба ҳаробӣ овард. Ҷангҳои пай дар пай, иваз шудани сулолаҳо боиси вайронии кишвар ва факиру бенаво гардида ништанд. Ба ҷои сулолаи Шайбониён омадани Аштархониён ва онро дар охир иваз намудани мангитиён барон инкишоф ёфтани қувваҳои эҷодӣ дар ин сарзамин роли манғӣ бозид. Агар, аз як тараф, ин ҷангу ҳунрезиҳо боиси талаф ёфтани садҳо ҳазор одамони бегуноҳ, мардуми бечора шуда бошанд, аз тарафи дигар, ҳаёти иқтисодии мамлакат ҳеле заиф гардида. Дар асри XVII бисёр дехаҳо, заминҳои ҳосилхез вайрон ва ҳуди дехқонон ҳонаҳароб ва қашшоқ гардидаанд. Бисёри онҳо манзили ҳудро тарқ карда, барои пайдо намудани қути лоямут рӯ ба шаҳрҳо оварданд. Гумон доштанд, ки аҳволи шаҳриён ҳуб аст ва онҳо низ соҳиби як бурда нон мешаванд. Илова бар ин, дар як қатор дехоти Самарқанду Бухоро ва дигар ноҳияҳо дехқонони ҳонасалотшуда ба ҷон омада, ба муқобили ҳамаи ин беадолатиҳо ошӯб бардоштанд. Мисоли равшани ин ошӯби дехқонони дёҳаи Даҳбед шуда метавонад. Сайидо маҳз ба ҳамин воқеаҳои мудҳиш ишорат намуда «Тифлони ширмасти ман имрӯз шергир», – мегӯяд. Аммо бояд гуфт, ки Ҳиндустон дар ин асрҳо то андозае оромтар буд. Махсусан дар замони ҳукмронии Шоҳиҷаҳон (1627–1657) ва фарзанди ў Аврангзеб (1658–1707) илму адаб ҳеле пеш рафт. Маҳз дар ҳамин давра мардони бузург, ҷавонони боистеъдод бо сабабҳои нодорӣ, қашшоқӣ, зулму тааддӣ Мовароуннаҳру Ҳурисонро тарқ карда ба Ҳиндустон рафтанд ва онҳо дар ин кишвар ҷароғи илму маърифат ва адабро боз ҳам фурӯзонтар намуданд. Махсусан дар айёми ҳукмронии Субҳонкулихон (1680–1702) аҳволи аҳли қалам, вазнин гашта, зиндагӣ душвор мегардад. Зиндагӣ мачбур кард, ки шоирони боистеъдод Ҷалоли Китобдор, Муғиди Балҳӣ, Дастури Насафӣ, Мунъими Бухорӣ, Ҳоча Сомеи Содот, Ғубор, Насим, Махрам, қариб 50 нафар тарки ёру диёр кунанд. Онҳо дар сарзамини Ҳинд барои равнаку ривоҷи адабиёт ва инкишофи забони тоҷики ҳисса-гузор мебошанд. Заҳмати он адібоне, ки ба Ҳиндустон рафта буданд, зоъ нарафт. Дар ин сарзамин мактаби адабии тоза ва пурфайзе бунёд гашт. Намояндагони барҷастаи ин мактаб Урғии Шерозӣ, Нозирӣ Нишопурӣ, Файзии Дақаниӣ, Абӯтолиби Қалим, Соиби Табрезӣ, Абдулқодирӣ Бедил, Ғании Қашмирӣ ва дигарон ба эҷодиёти адібони Осиёи Миёна, Ҳурисон ва Эрон таъсири калон расонданд.

Ба ҳамин тарик, дар Мовароуннахру Ҳурисон мисли асрхои пешин адабиёт ҳам дар дарбор ва ҳам берун аз он амал мекард. Баъзе қаламкашон дарборро интихоб карда, дар он ҷо асар эҷод мекарданд. Онҳо шукӯҳу ҳашамати амиру ҳокимонро ситоиш намуда, барои рӯзгори ҳеш кути лоямут пайдо менамуданд. Муаллифи тазкираи «Тӯхфатулаҳбоб» Возех дар бораи Рамзӣ, ки дар назди амир Ҳайдар обрӯ ва эҳтироми зиёд дошт, ҷунин мегӯяд: «Амири Саид (амир Ҳайдар) ўро ба мунодимат ва мусоҳиботи худ мубоҳӣ ва муфтаҳар гардонида. Ва дар мадҳи он ҷаноб ўро қасонди хуби гаррост ва газалиёти бисёр дорад».

Як ҷиҳати фарқкунаандай шоирони дарбории ин асрҳо аз мадҳсароёни давраҳои гузашта дар он аст, ки онҳо илова ба қасонди мадҳиашон боз дар газалҳои худ амиру вазиронро ситоиш намуда, газалҳои мадҳӣ гуфтаанд.

Масалан, Ошӯрмуҳаммади Рамзӣ дар газали зер амир Ҳайдарро ба тариқи зайл васф намудааст:

Абр аст ҷун кафат, қуналд ар лаълу дур нисор.
Моҳ аст ҷун рӯҳат, дихад ар шоҳи гул ба бор.
Наргис бувад ҷу ҷашми ту, гар ҷон дихад ба лутф.
Сунбул бувад ҷу мӯи ту, гар гул газад ҷу мор.
Маҳбуби олами агар аз ҷони дил мудом,
Ҳастӣ ғуломи даргҳи шоҳи фалакмадор.
Султони дин, имоми замон, ҳусрави замин.
Дорон аср, амири ҷаҳон, шоҳи номдор.

Гайр аз ин, шоирони дарбор ба воситаи ашъори ҳеш мардумро панду андарз дода, онҳоро ба роҳи дину диёнат даъват менамуданд. Ба ин восита мардумро аз охират, аз дӯзах метарсониданд. Чунончи, Рӯҳӣ мегӯяд:

Намедонам мани мӯчрим ҷӣ ҳоҳам кард лар маҳшар,
Зи по то сар ҳама чурмам, ҷӣ ҳоҳам кард лар маҳшар.
Ҳама умрам фано кардам, пайи нафсу ҳаво кардам,
Ба ҳуд ҷавру ҷафо кардам, ҷӣ ҳоҳам кард лар маҳшар.

Дар он рӯзгор дарбори Умархон қадамгоҳи адибон карор гирифта буд. Зоро Умархон ва завҷаи ӯ Нодира ҳунари шоирӣ дошта, ҳам ба забони ӯзбекӣ ва ҳам тоҷикӣ шеър эҷод мекарданд. Умархон барои шаъну шӯҳратшро зиёд кардан аз ҳар кишвару диёр шоиронро даъват менамуд. Мавзӯи эҷодиёти адибони ин карнхоро андешаҳои тарбиявию ахлоқӣ, дӯстӣ, меҳнат, мазаммати золимон, ситоши ахли ҳунар ва амсоли ин ташкил медод. Масалан, дар порҷаи зер Ҳозик таъқид менамояд, ки дар ҷомеа золимон қалри бештар доранд. Агар сарвату дорой надошта бошӣ, ҳорӣ, бекадрӣ:

Олиме аз дар дарояд бо ҳазорон илму фазл,
Таънаҳо созанд, ки солус аз пайи ион омадааст.
Золиме аз дар дарояд бо ҳазорон ҷабру зулм,
Ҳона ороянд, к-ӯ аз назди султон омадааст.

Носехи Ҳатлонӣ дар маснавиҳои ахлоқиаш «Мачлисафрӯз», «Ҳайратангез» ва «Ҳадикатуррасул» маҳз зулму золимии як гурӯҳ ҳокимони зулм-

парварро нишон дода, ба химоян факирону бечорагон ва ҷабрди дагон бар-
мехезад. Шоир ба амир хитоб карда чунин мегӯяд:

Омилонат сагмичозу тургхӯй,
Ҷой карда дар раҳи саҳрою кӯй.
Моли мардумро ба горат мебаранд,
Тӯъмаҳо аз ҳони мардум меҳваранд¹.
Худ бидех инсоф, кин чӣ сарварист!
Ин чӣ мирию раъияттарварист!!

Чунайдулло Ҳозиқ ба шоҳону дигар аркони давлат таъкид менамояд,
ки давлатдорӣ ин тавр набояд шавад. Бояд подшоҳ кӯшиш кунад, ки давлат
осоншта, мардум осуда гардад, дуздию ҳаромхӯрӣ набошад:

Баҳри он подшоҳ кард Ҳудо,
Ки низоми ҷаҳон бувад барпо.
Яъне кас моли дигаре нахӯрад.
Сари мазтум золиме набурад.
Шоҳ бояд ҳӯрад гами олам,
На ки зон оламе фитаҳ дар гам.

Барон ҳамин Мирзо Содики Мунишӣ ба подшоҳи вакт маслиҳат ме-
дихад, ки худат раиятре тороч макун ва ба дигарон нагузор, ки чун тург
дар рама ҳалқро талаю тороч кунанд ва насиҳаташро бо байтҳои Саъдии
Шерозӣ чамъбаст менамояд.

Раият ба торочу шғон мадех.
Шубонӣ, ғанамро ба тургон мадех.
Ҳамин байти Саъдӣ ба худ ёд ор.
Ки дар «Бӯстон» аст зон ёдгор.
«Худоро бар он банда баҳшониш аст,
Ки ҳалқ аз вуҷудаш дар осониш аст».
Туро дода ҳак мансаби доварӣ,
Ки бояд гами зердастон ҳварӣ.

Шоир дар газали дигар таъкид менамояд, ки агар аз ҷабру ситам на-
мудани бечорагон, умуман оммаи заҳматкаш ҳазар накунӣ, роҳи адолат-
ро пеш нагири, рӯзе мерасад, ки аз оҳу нола, аз ашми ҷашми бечорагон
тӯфоне пайдо мешавад ва шумо золимонро нест мекунад:

Ҳазар, эй ошно, аз оби ҷашми ҳонавайроне,
Ки дорад ин муҳити бекарон ҳар гӯша тӯфоне.
Ба ҷашми кам мабин ҷашми пуроби мустамандонро,
Каз ин сарчашма ҳар ҷониб равон гардад Ӯмомоне.

Аксарияти шоирони пешқадам аз ҳамаи ин шӯру шар. беадолатихо
ҳалос шуданро дар он мебинанд, ки бояд аз ҷамъияти онҳо, муҳити онҳо
худро канор гиранд. Аз байни онҳо гурезанд. Чунончи Муҳаммадраҳими
Ғармӣ ба ин маънӣ мегӯяд:

¹ Мехваранд — меҳваранд.

Акнун биё, ки толеат шуд вожгун, турез!
Аз мардумони бехиради габру дун, турез!
Ин мардумон ба фитиаю шүгли фасодхо.
Доранд ҳамеша дар талаби бўи хун, турез!

Албатта, ин акида маҳдудияти фикрии шоир аст. Роҳи ҳалосиро намедонист ва аз ин чост, ки оммаро ба мубориза даъват накарда, гурехтан ва аз балоҳо раҳо ёфтсанро афзал донистааст.

Аммо бояд хотиррасон кард, ки намояндагони адабиёти пешоҳанг Сайди Насафӣ, Бедил, Малеҳон Самарқандӣ, Мулҳами Бухорӣ, Чунайдуллон Ҳозиқ, Гулҳаний, Мирзо Содики Мунший, Носехи Ҳатлонӣ ва дигарон дар нигоҳ доштани анъанаҳои бехтарини адабиёти давраҳои гузашта хизмати шоиста доранд. Онҳо аз гузаштагон илҳом гирифта, доир ба маъсалаҳои мухталифи рӯзгор зимни образҳои бадей фикру андешаҳои судбахши ҳудро ба қалам донаанд. Инак, шуморо ба ҳаёту эҷодиёти бальзи онҳо шинос менамоем.

◀ **Малеҳон** ▶
◀ **Самарқандӣ** ▶

Муҳаммадбадеъ Малеҳон Самарқандӣ соли 1641 дар шаҳри Самарқанд таваллуд ёфтааст. Падараш, ки соҳиби фазлу дониш буд, бевосита ба тарбияи фарзанд машғул шуда, ўро дар як муддати кӯтоҳ соҳиби хату савод мегардонад. Пас Малеҳо таҳсили ҳудро дар мадраса давом дода, то синни 30-солагиаш илмҳои маъмули замонаашро аз ҳуд менамояд. Дар ин давра Малеҳо шеър ҳам менависад. Вале шеърнависии ўро падараш фахмида сарзаниш мекунад. Зеро падараш намехост, ки шоир шаваду ба дарбор равад ва амиру ҳокимонро мадҳу ситоиш кунад. Бо вучуди ин Малеҳо боз шеър мегӯяд. Акнун дар байнин падару писар дар ин ҳусус гуфтугӯи ҷиддӣ ба амал меояд. Мувофиқи ин гуфтугӯи бояд Малеҳо шеър нависад, аммо барои тамаъ не. Ҳаргиз амиру ҳокимони вактро ситоиш накунад. Ҳамин тавр ҳам шуд. Малеҳо то охири умр касеро мадҳу накардааст.

Малеҳо пас аз вафоти падар (с. 1669) боз 7 соли дигар илму адаб меомӯзанд ва яке аз шаҳсони донишманди замон мегардад. Вале ба коре машғул намегардад. Зеро ҳанӯз аз хурдӣ орзу дошт, ки ба қишивару ноҳияҳои гуногун сафар кунад, бо ахли илму адаб ҳамсӯҳбат шавад ва дар бораи бузургони илму адаб асаре нависад. Барои амалий гардидан ин орзу соли 1675 Малеҳо ба Бухоро омада, ҳамроҳи элчин Эрон ба пойтаҳти он шаҳри Исфаҳон меравад ва дар тӯли 3 сол бисёр шаҳру ноҳияҳои Эрон ва Ҳуросонро саёҳат менамояд, бо шоирон ва арбобони илму маданият вомехӯрад. Бо эҷодиёти онҳо шинос шуда, намунаҳои осори онҳоро бо ҳуд мегирад. Пас аз бозгашт ба навиштани тазкираи ҳуд машғул мегардад. Малеҳо тазкираашро дар соли 1692 ба анҷом мерасонад ва ба он номи «Музаккирулассҳоб»-ро мегузорад. Дар ин тазкира бальзе намунаҳои эҷодиёти ҳуди муаллиф низ дохил шудаанд. Фарқи «Музаккирулассҳоб» аз дигар тазкираҳо дар он аст, ки Малеҳо тарзи зиндагӣ, хислату характеристи шоиронеро, ки бо онҳо ҳамсӯҳбат шудааст тасвир карда, дар бораи инҳо маълумот додааст. Илова бар ин ба ҳар шаҳру ноҳияе, ки мерафт,

бо доирахой адабӣ шинос шуда, дар бораи ин доираҳо ба тафсил сухан меронд.

Аз ин чихат маълумотҳои додаи Малехо дар ин хусус аҳамияти қадони илмиву адабӣ доранд. Умуман тазкирии «Музаккируласҳоб» сарчашмаи мӯътамадест барои равшан намудани ҳаёти илмиву адабии Эрон, Ҳурисон ва Осиёи Миёнай асри XVII.

Малехо Самарқандӣ дар нимаи аввали асри XVIII дар шаҳри Самарқанд вафот кардааст.

Ӯ то охири умр дар мадрасаи Шайбониҳон ба таълиму тарбияи толибияни машгул будааст.

Малехо дар тазкирааш ба шоирони хунарманд ва маҳсусан ба он қасоне, ки аз табакаи поён баромадаанд, хусни таваҷҷӯҳи зиёд дорад. Масалан, дар бораи Фитрати Зардӯз бо мухаббат сухан ронда чунин мегӯяд:

Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ. «...беназиру монанд аст, ки мислаш на дар Бухоро ва на дар Самарқанд аст... Зардӯзест, ки накшу нигори корашро сафои гули наврӯзист. Ҷошний шеъраш баланд аст, қавоми маъниаш ҳамчун қанд аст, ашъори намакинаш маъниест, ҳама кобили таҳсин ва лоики оғарин (аст)».

Чунон ки Малехо гуфтааст, Фитрат шоир хунарманд будааст ва бо пешаи зардӯзӣ зиндагиашро пеш мебурдааст. Барои ҳамин ҳам таҳаллусашро мувофики пешааш Зардӯз интиҳоб кардааст. Фитрат соли 1657 дар Самарқанд ба дунё омадааст. Пас соли 1685 ба Бухоро омада, ба қасби зардӯзӣ машгул мегардад. Ӯ дар нимаи аввали асри XVIII дар Бухоро вафот кардааст.

Аз Фитрат то имрӯз шеърҳои пароканд ва достони «Толибу Матлуб» омада расидаанд. Достони шоир ишқӣ буда, дар пайравии достонҳои ишқии шоирони гузашта суруда шудааст. Як фарқи қалони «Толибу Матлуб» аз достонҳои ишқии адибони гузашта, пеш аз ҳама, дар он аст, ки қаҳрамонони асосии он намояндагони табакаи поёни ҷамиятанд. Дар ин достон дар бораи ишқу мухаббати қосиби хунарманд Толиб ба шоҳдӯхтар Матлуб сухан меравад. Маҳз Толиб бо ҳусну ҷамол, бо меҳнати ҳалол ва умуман бо ҳунари зебони ҳуд ба Матлуб маъқул мешавад. Ишқи онҳо поку беолоиш аст. Маҳсусан Фитрат бузургӣ, меҳру мухаббат, азобу машакқати модарро боварибаҳш ва воеӣ дар симои модари Толиб ҷамъбаст намудааст.

Ҷунайдуллои Ҳозик. Ҳозик дар солҳои 80-уми асри XVIII дар деҳаи Карҳи вилояти Ҳирот ба дунё омадааст. Падараши Исломшайх, ки аз табакаҳои миёнаҳоли ахолӣ буд, дар таълиму тарбияи Ҳозик саъю қӯшиши зиёде кардааст. Пас аз он ки Ӯ дар зодгоҳаш ҳату савод мебарорад, барои такмили дониш ба Ҳирот ва сонӣ ба Бухоро меояд. Дар Бухоро дар баробари ҳақимили илм пайваста ба омӯзиш ва аз бар намудани ашъори адибони бузурги гузашта машгул мегардад. Шеърҳон обдори эҷодкардаи Ӯ ба тезӣ дар байни ҳосу ом ўхрат мейбанд. Ҳатто ба гӯши амирони мангит мерасанд ва ӯро амир Ҳайдар ба дарбор даъват менамояд. Ҳозикро дар назди амир бад

кардан. Азбаски Ҳозик расми хушомадгүиро намедонист ва амалдорону ҳокимонро рўирост танкид мекард, барои ҳамин ўро бадном мекарданд. Масалан, Фазлии Наманғонӣ дар сурудани шеър истеъоди баланди Ҳозикро эътироф карда бошад ҳам, ўро девона мегўяд:

Ба фанин сухан гарчӣ фарзона аст.
Валекин аҷаб марди девона аст.

Ҳаёти минбаъдаи Ҳозик торафт ногувортар мешавад. Ўро таъкиб меқунанд ва озор медиҳанд. Барои ҳамин мачбур мешавад, ки ба Хоразму Қўқанд равад. Аммо макони осудае пайдо карда наметавонад. Ўро амир Насрулло таъкиб мекунад. Ёру дўстонаш пинхонӣ шоирро ба Шахрисабз меоранд. Ҷосусони амир аз ин ҳабардор шуда, Ҳозикро дар хонааш соли 1843 ба қатл мерасонанд ва сарашро ба Бухоро ба пеши амир меоранд.

Дар боран күшта шудани Ҳозик аз тарафи ҷосусони амир Насрулло муаллифи «Мунтажабуттавориҳ» Ҳочӣ Ҳакимхон чунин мегўяд:

«Ҳамон шаб он коғирони бебок чунин чои хилватро аз Ҳудо мечустанд, вактро ганимат ёфта... ба дари ҳона мераванд. Мавлоно (Чунайдулло Ҳозик) ҳабар ёфта, шамшери ҳудро баражна карда, бо овози баланд мардумро доду фарёд гуфта, садо мекунад. Касе намешунавад... Он ҷаллодони бераҳм ба ҳона даромада заҳми шамшер ба Мавлоно зада, сари нозаниншро аз тани покаш бо чандин ҳорӣ чудо карда гирифта бадар рафтанд. Дар хоби роҳат гунуда будам, ки ин ҳабари ҳоила (ҳавлонок) ба гӯшам расид. Сипандвор аз ҷои ҳуд барчаста мутаваҷҷехи он самт шудам. Дар он вакт субҳ дамида. Чун ба ҳонаи Мавлоно шудам, тани Мавлоной бечораро бесар дар миёни ҳоку ҳун ба чандин ҳориҷ зорӣ ёфтам. Фигон аз ниҳодам баромад ва ашки гулгун аз диди мисли жола меборидам..., Ҳамон вакт буд, ки амир Насрулло ба Қаршӣ омад... Сари Мавлоноро он гумроҳони палид он ҷо бурданд».

Аз Ҳозик то имрӯз ба мо куллиёташ омада расидааст, ки он аз ғазал рубой, қасида, китъа, таркибанд, тарҷеъанд, мухаммасот ва достони «Юсуф ва Зулайҳо» (14496 байт), рисолаҳои «Воқеоти исломӣ» ва «Таҳки-кулқавоид» иборат аст. Дар асарҳои лирикӣ шоир мавзӯи танкиди замон, адолатҳоҳӣ, ҳалқпарварӣ, тараннуми мухаббати поки инсонӣ мавқеи асосӣ доранд. Пас аз мутолиаи ашъори шоир собит мегардад, ки Ҳозик аз нобаробарии ҳаёт ҳун меҳӯрад ва ашҳоси нолоӣ – амиру ҳокимон ва дигар амалдоронро, ки ба аҳли фазлу дониш, ба омма ситам мекарданд, ба зери тозиёнаи танкид мегирад:

Дилам аз бетамизихон абнои замон ҳун шуд.
Набудӣ кош лавхи хотирамро накши идроқе.
Надорам дар баҳори зиндағӣ, Ҳозик, дар ин саҳро.
Ба гайр аз лола ҷуз даги дилеву синаи чоқе.

Ҳозик, пас аз он ки ҳаёти дарборӣ, кору кирдори табакаи болоро омӯҳт, ба ҳулосаи дуруст меояд. Ў хотиррасон менамояд, ки дар ин рӯзгор ба воси-

тai зар дар чомеа хар кори мушкилеро ба сомон расондан мумкин аст:

Нурбахши дидадою халли мушкилхост зар,
Куввати дил хам агар донй, зи зарри ахмар аст.
Нест балтар дўзахе из безарию муфлиси.
Рост гўям, зар калиди боги Хулду Кавсар аст.

Дар эчодиёти Ҳозик достони «Юсуфу Зулайх», ки соли 1824 ба итмол расонидааст, мавкен асосий дорад. Достон ишқӣ буда, дар пайравии достони «Юсуф ва Зулайх»-и Ҷомӣ ишҳо шудааст. Шоир зимни масъалаҳон ишқӣ фикрҳон панду ахлоқӣ ва сиёсиву иҷтимоии худро баён кардааст. Масалан, Ҳозик дар образи Юсуф бехтарин афкори пешкадами худро дар бораи давлату раиятпарварӣ, одилий ва накӯкорӣ чамъбаст намудааст. Ин фикрашро аз номи Юсуф ба тарики зайл овардааст:

Бувад чун аз раият шохро ҷоҳ.
Раиятнишарӣ мебояд аз шоҳ!
Раият гар набопшал, ҳуд кӣ шоҳ аст?
Фалакро рӯзи беахтар сиёҳ аст.

Оре, маҳз барои ҳамин гуна фикрҳои гуманистӣ Ҳозикро хокимон таҳкир карданд, озор доданд ва ўро дар айёми ҷӯшу хурӯши эчодиаш ба қатл расониданд.

Муҳаммадирифи Гулхани. Гулхани дар деҳаи Булкоси ноҳияи Рашид аз онлаи деҳкони камбағал ба дунё омадааст. Дар назди имоми деҳа чанд вакт таҳсил карда, ҳату савод мебарорад. Аммо зиндагии оила хеле душвор мегардал. Бинобар ин Гулхани мачбур мешавад, ки барои пайдо кардани кути лоямут деҳаро якумрӣ тарқ карда ба Қўқанд равад. Ў дар он ҷо аввал ба мардикорӣ ва пас ба пешаи навкарӣ машгул мегардал. Вале аз ин кор ҳам зиндагиаш дуруст намешавад. То охири умр ҳаёташ қашшокона мегузарад. Аммо, вакте ки аз деҳа ба шаҳр меояд, бо ахли ҳунар шиносой пайдо карда, бо онҳо дўсту бародар мешавад. Ин дўстӣ, ҳамкорӣ бо адабони ҳунарманӣ ба ҷаҳонбинӣ ва ба эҷодиёти минбаъдаи ўтасири қалон мерасонанд. Гулхани забони ўзбекиро омӯхта, бо ин забон асарҳо меофарад. Махсусан «Зарбулмасал»-и адиб дар таърихи адабиёти классикии ўзбек макоми бузург дорад. Ин асар тамсилӣ буда, персонажҳои он параншагон: Бойкуш, Япалокқуш, Куркӯт фитнаю найранги амиру ҳоким ва ахли дарборро инъикос намуда, кирдорҳои ношонистаи онҳоро мазаммат мекинад. Адиб дар асарҳои лирикиаш низ камбудии нуқсонҳои чомеаро фош месозад. Ў аз замона, аз амиру ҳокимон шикоят менамояд. Зоро зиндагиаш бад аст, шоир барои ҳўрдан ион надорад. Ин маънӣ дар газали «Нунум бидех», ки бо лаҷҷаи мардуми кӯҳистон ишҳо шудааст, ба ҳубӣ мушоҳида мешавад:

Ҳазратум, аз гушнагӣ мурдум, ба мун нунум билех.
Кофирум гўюм агар, инум билех, унум билех.
Гандуму мошӯ биринчум дех, ки даркорӣ ҳамуст.
Ман намегӯям ақику лаълу марҷунум билех.
Аз тихидастӣ агар нӯқар мурад, ҳайф аст, ҳайф.
Эй табиби ҳозики нӯқар, ту дармунум билех.

Чумла деху нун зи ранчи фока мегардон халос.
Кай туро гуфтум, ки бар ман ганчи Корунум билех.
Гулханиро ай катори баччамардун кам мадон.
Футаву шофум билех, аспум билех, туум¹ билех!

Ба чунин ахвол на танҳо Гулханий, балки тамоми ахли хунар гирифтор буданд. Шоир ин бечорагию қашшокин ахли қаламро дар симои қаҳрамони лирикӣ ҷамъбаст намудааст.

АНЬАНАҲОИ АДАБӢ ДАР АДАБИЁТИ ИН АСРХО

Яке аз ҳусусиятҳои муҳимтарини адабиёти ин давраҳо дар он аст, ки шеъру шоирӣ бештар дар байни ахли хунар ривоҷ ёфт. Албатта, ин бесабаб набуд. Чунон ки дар боло зикр шуд, дар натиҷаи зулму тааддии феодалон аз дехот ба шаҳрҳо рӯ овардани аҳолии хунарманд инкишоф меёбад. Ҳамон зайлे, ки Сайидо мегӯяд, дар асрҳои XVII дар Бухоро зиёда аз 240 навъи хунар дар ривоҷ будааст. Хунармандон дар баробари кори ҷисмонӣ кардан, инҷунин ба пешаи шеъру шоирӣ машғул мешуданд. Аз байни онҳо шоирони хуб ва боистеъод баромаданд. Бештари онҳо ба дарбор алоқа надоштанд. Масалан, Сайидо ба қасби боғандагӣ, Фитрат ба зардӯзӣ, Мулҳами Бухорӣ бо хиргоҳдӯзӣ, Муҳаммадшарифи Гулханий ба навқарӣ машғул буданд. Аз ин чост, ки дар эҷодиёти онҳо майлҳои ҳалқӣ пуркуват буда, ахли хунар, яъне одамони оддию меҳнатӣ мадҳу сигоиш карда мешуданд. Аз ин рӯ, дар ин асрҳо як силсила асарҳое ба вучуд омаданд, ки дар онҳо персонажу қаҳрамонҳои асосӣ мардуми хунарманд буданд. «Толибу Матлуб»-и Фитрат, шеърҳои ба хунармандон баҳшидаи Сайидо мисоли барчастаи ин фикр шуда метавонанд. Махз дар эҷодиёти онҳо анъанаҳои бехтарини адабиёти пешқадами давраҳои пешин давом кардааст.

Ҳусусияти дигари адабиёти ин давраҳо боз дар он аст, ки аксарияти шоирони доираҳои адабни Бухоро, Қўқанд, Ҳисор ва гайра бо ду забон асар меофаридаанд. Албатта, ин давоми анъанаи асри XV аст. Адибони ӯзбек забони тоҷикиро хуб медонистанд. Ба ин эҷодиёти Ҳозик, Гулханий, Маъдан, Махмур, Нодира, Умархон, Шавқӣ мисол шуда метавонанд. Азбаски амир Умархон ӯзбек буд, аксарияти шоирони дарбораш кӯшиш мекарданд, ки асарҳо, ҷавобияҳояшонро мувоғики шавқу завқи амир ба забони ӯзбекӣ нависанд. Аз ин чост, ки шеъргӯй ба забони ӯзбекӣ бештар вусъат ёфт.

Ғайр аз ин, дар ин асрҳо тарҷумаи асарҳои бадей ба забони ӯзбекӣ зиёд гардид. Аз ҷумла дар ин солҳо достони «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Тӯгинома»-и Зиё Нахшабӣ, «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ, «Баҳористон», «Саломон ва Абсол», «Юсуф ва Зулайҳо»-и Абдураҳмони Ҷомӣ, «Шоҳу Дарвеш»-и Бадриддин Ҳилолӣ, «Бадоевулвакоесъ»-и Зайнiddин Махмуди Восифӣ, «Равзатуссафо»-и Мирхонд, «Ҳабибуссияр»-и Ҳондамир ва гайра ба

¹ Туи – тавоной, кудрат.

забони узбекӣ тарҷума гардидаанд. Вокеан ин амал кори ҳайре буд, ки барон вусъат ёфтани ҳамкорӣ ва қавӣ гардидани муносибатҳои илмию адабии ин ду ҳалқ асос гузошт.

Дар ин асрҳо ҷанд тазкираи мухим иншо шуд, ки онҳо барои муайян намудани ҳаёту эҷодиёти адабони ин асрҳо роли қалон бозиданд. Тафовути тазкираҳои дар ин давраҳо ба миён омада аз асрҳои пешин дар он аст, ки муаллифон дар тазкираҳои худ дар бораи ҳаёту эҷодиёти адабоне сухан меронанд, ки аксарияташон ҳамзамонашон буда, бо онҳо ҳамсӯҳбат шудаанд. Аз ин рӯ, факту далелҳо комилан мӯътамаданд. Масалан, тазкираи «Музаккирулассҳоб»-и Малеҳои Самарқандӣ, «Нусхай зебои Ҷаҳонгир»-и Мутрибӣ, «Нештари ишқ»-и Азимободӣ, «Оташкада»-и Лутфалибеки Озар, «Ҳизонаи омира»-и Ғуломалиҳони Озод ва дигарон, ки дар бораи ҳаёту эҷодиёти адабони Мовароуннаҳру Ҳурросон, Ҳиндустону Эрон маълумот медиҳанд, сарчашмаҳон асосӣ ба ҳисоб мераванд.

Анъанаи достонсарӣ низ дар ин асрҳо давом меқунад. Баъзе шоирон кӯшиш кардаанд, ки ба «Ҳамса»-ҳои шоирони гузашта ҷавоб гўянд. Вале ба ягон нафари онҳо мұяссар ғардили, ки ба ҳамаи достонҳои «Ҳамса» пурра ҷавоб гардонад. Танҳо бештари шоирон ба «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Юсуф ва Зулайҳо» ҷавоб гуфтанду ҳалос. Чунончи достонҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и Мактабии Шерозӣ, Муҳаммаднабии Аҳкар, «Юсуф ва Зулайҳо»-и Ҷунайдулои Ҳозик, «Толиб ва Матлуб»-и Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ва «Раъно ва Зебо»-и Масехои Бойсунӣ назира ё ҷавобия ба адабони гузаштаанд.

Махсусан, дар ин асрҳо навиштани достонҳои аҳлоқӣ хеле ривоч ёфт. «Ирфон»-и Мирзо Абдулқодири Бедил, «Мачлисафрӯз», «Ҳадиқатуррасул»-и Носеҳи Ҳатлонӣ, «Даҳман шоҳон»-и Мирзо Содик ва гайра дар пайравии асарҳои аҳлоқии адабони гузашта иншо шудаанд. Албатта, ин бесабаб набуд. Дар ин рӯзгор фисқу фасод, фиребу найранг, зулму асорат авҷ мегирад. Аҳли ҷоҳу мансаб ба ин корҳои ношониста бештар даст мезананд. Аз ин чост, ки адабони пешкадам ҳостанд ба воситаи асарҳои аҳлоқии худ онҳоро ба адолатҳоӣ, раиятпарварӣ ҳидоят намоянд. Аҳлоқашон хубу корашон нек бошанд.

Дар ин давраҳо маснавиҳои тамсилӣ ба вучуд меоянд, ки ин ҳам анъанаҳои адабони гузаштаанд, «Баҳориёт»-и Сайиди Насафӣ, «Баҳориёти меваҳо»-и Сӯфихоҷаи Бухорӣ намунаи барҷастаанд. Персонажҳои асари Сайидо ҳайвонотанд, аммо аз асари Сӯфихоҷа бошад, рустаниҳо (себарга, савсан, гул), меваҳо (тут, зардолу, себ, мурӯд, шафттолу, анцир, шоҳтут, ангур), сабзавот (харбуза, тарбуз) ба ҳисоб мераванд. Дар таъсири асарҳои номбурда Муҳаммадшарифи Гулхонӣ «Зарбулмасал»-ашро ба забони ӯзбекӣ иншо меқунад, ки персонажҳои он ҷонварҳо мебошанд.

Ба ҳамин тарик, дар адабиёти ин асрҳо нисбат ба наср назм мавкеи ҳукмрон дошт. Асосан жанрҳои хурди лирикӣ чи дар дарбор ва чи берун аз он дар ривоч буд. Пас аз омӯҳтани адабиёти ин асрҳо ба хуласае омадан мумкин аст, ки адабон чи дар шакл ва чи дар мазмун асосан анъанаҳои шоирони гузаштаро пайравӣ кардаанд. Аммо баъзе навҷӯҳҳо низ дар эҷоди-

ёти онҳо диде мешавад. Дар осори адибони ин асрҳо газал, рубой, китъа, қасида, мухаммас диде мешавад.

Газал. Ин жанри адабӣ дар адабиёти классикӣ хеле инкишоф ёфта, дар ин асрҳо ҳам яке аз шаклҳои асосии назми ин давра ба ҳисоб мерафт. Ҳусуси ятҳои газалҳои пешин чи аз ҷиҳати шакл ва чи мазмун риоя шудааст. Танҳо аз ҷиҳати микдори байтҳо газал аз карнҳои гузашта каме фарқ дорад. Яъне ҳаҷми газал зиёд мегардал. Баъзе газалҳои Сайидо аз 24–27 байт иборатанд. Аммо дар гузашта газал аз 6–7 байт иборат буд. Мавзӯъҳои газал чун гузашта ишқӣ, ахлоқӣ, сиёсиву иҷтимоӣ, тасвири зебоиҳои табиат ва гайра буданд. Вале баъзе шоирони маддоҳи дарбор дар ин асрҳо ба газал мавзӯъҳои мадҳиро низ дохил карданд, ки намунаашро дар боло дидем.

Мухаммас. Ин шакли шеърӣ дар адабиёти ин даврҳо инкишоф ёфта, ба дараҷаи аъло расид. Дар эҷодиёти қариб ҳамаи адибони ин асрҳо мухаммасро пайдо кардан мумкин аст. Пеш аз ҳама шоирон ба газалҳои машҳури адибони гузашта мухаммас мебастанд. Аз тарафи дигар, бевосита ҳуди онҳо мухаммас эҷод мекарданд. Мавзӯи мухаммасҳо шикоят аз замона, тасвири аҳволи бади мардум, адолатҳоҳӣ ва амсоли ин буд. Ҳаҷсусан чунин мавзӯъҳо дар мухаммасҳои Сайидо, Ҳозик, Мирзо Содик, Носеҳи Ҳатлонӣ, Парии Ҳисорӣ бештар мушоҳид мешуданд.

Рубой. Рубой ҳам дар ин асрҳо яке аз шаклҳои маъмули адабӣ ба шумор мерафт. Бештар шоирон андешаҳои ахлоқӣ, хиссияти ботинии ҳудро дар бораи ёру диёр, зебоиҳои табиат ба воситаи ин шакли ҳурди адабӣ ифода мекарданд.

Китъа. Анъанаи китъасаро низ дар ин асрҳо ривоҷ ёфт. Аз ҷиҳати шаклу мазмун таъриҳоте диде намешавад. Шоирон бештар афкори иҷтимоӣ, фалсафӣ ва ахлоқии ҳудро дар шакли қитъа баён мекарданд. Танкиди ҳурофт, амиру ҳокимон, инъикоси азобу машаккati меҳнаткашон мавзӯи асосии шоирони китъасаро буданд.

Файр аз ин, навиштани китъаҳои таъриҳӣ доир ба масъалаҳою ходисаҳои гуногуни таъриҳӣ, ё вафоту таваллуди шоирон хеле тараккӣ кард. Чунин қитъаҳо барои муайян намудани ходисаю ҷоъеҳои таъриҳӣ ба муарриҳон ва адабиётшиносони имрӯза ёрии қалон расонда метавонанд.

Қасида. Қасида дар ин асрҳо инкишоф наёфт. Ҳатто дар эҷодиёти шоирони дарбөй ҳам қасида қариб ба назар намерасад. Ҷанд намунае, ки то имрӯз омада расидааст, қасидаҳои мадҳӣ буда, ба амир Умархон, Ҳайлар, Насрулло ва дигар ҳокимон баҳшида шудаанд.

Наср. Асарҳои насрӣ дар ин асрҳо хеле кам ба назар мерасанд. Вале кам ҳам бошад, анъанаи насрнависони асрҳои пешин нигоҳ дошта шудааст. Асарҳон «Дебоча», «Нукот», «Руқаот» ва «Чор унсур»-и Мирзо Абдулкодир Бедил ба наср иншо шуда, ба масъалаҳои гуногуни илмию адабӣ баҳшида шудаанд. Масалан, Бедил дар «Чор унсур» дар баробари басни масъалаҳои фалсафӣ, онд ба ҳаёту зиндагӣ, ёру дӯстон, ходисаю ҷоъеҳои таъриҳии замонааш маълумот медиҳад.

Агар ба асари мазкур аз ин нуктаи назар нигоҳ кунем, «Чор унсур»

характери ёддоштӣ хам дорад.

Асари «Маҳбулкулуб»-и Мирзо Бархурдори Фароҳӣ ҳаҷман калон буда, мачмӯи хикоёту киссаҳои нависандаро дар бар мегирад. Мавзӯи асар ахлоқию тарбиявӣ буда, дар бораи тарбияи фарзанд, одобу ахлоқи ўбештар баҳс мекунад. Аввал доир ба ин ё он масъалаи тарбиявӣ муаллиф фикрашро баён намуда, пас барои тасдики фикр хикояҳои намакин меорад. Ба ҳамин тарик, «Маҳбулкулуб» мисли «Ҳазору як шаб», «Калила ва Димна», «Анвори Сухайлий» бо услуби хикоят андар хикоят иншо шуда, дар дохири хикояю киссаҳои порчаҳои назмӣ меорад, ки қисми зиёди онҳо эҷоди худи муаллифанд. Аз намунаҳо чунин бар меояд, ки Мирзо Бархурдор дар назм ҳам табъи комил дошта будааст.

Бисёр қиссаю хикояҳои асар моли ҳалқ буда, Мирзо Бархурдор онҳоро аз байни ҳалқ чамъ намуда будааст. Ин анъана дар ин асрҳо хеле инкишоф ёфта, сабаби ба майдон омадани асарҳои насрӣ гаштааст. Масалан, «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ дар байни ҳалқ шӯҳрати зиёд пайдо мекунад. Баъзе достонҳо аз даҳон ба даҳон гузашта, вариантҳои гуногун пайдо мекунанд ва ба наср баргардонида мешаванд. Нависандай хушсалика Муҳаммад Ворас дар ин давра аз байни ҳалқ достонҳои насрии «Шоҳнома»-ро чамъ намуда, ба шакли китоб медарорад. Ин асар дар таърихи адабиёт бо номи «Баҳруттавориҳ» машҳур аст. Ворас ҳангоми навишта гирифтани достонҳо, маҳсусан ба достони «Рустаму Сӯҳроб» эпизодҳои нав дохил кардааст. Насри Ворас бисёр дилангез буда, бо забони содаю оммағаҳм иншо шудааст. Дар он зарбулмасалу мақолҳо, таъбири ибораҳои ҳалқӣ фаровон истифода шудаанд.

Савол ва супориш

1. Чаро ҳунармандӣ дар шаҳрҳо инкишоф ёфт? 2. Ба ҳаёти маданий чӣ гуна таъсир расонд? 3. Ҳаёти адабӣ дар қадом шаҳрҳо таракқӣ кард ва ҷаро? 4. Дар адабиёти ин асрҳо қадом мавзӯъҳо бештар роҳ ёфтанид? 5. Ҳусусияти эҷодиёти намояндагонаш аз чӣ иборат аст? 6. Адабиёти ин асрҳо бо қадом ҷиҳатҳояни аз ҷадабиёти пешин фарқ дорад? 7. Чаро шонрон ба дарбор мерафтанд? 8. Оё ҷадабиёти тоҷик дар ин давра таназзул кард? Агар карда бошад, сабабҳон онро гӯед. 9. Дар ин асрҳо анъанаи «Ҳамса»-сарай давом кард, ё не? 10. Чаро асарҳои ахлоқӣ дар ин давраҳо инкишоф ёфтанд? 11. Аз қадом ҷиҳат газалҳои ин асрҳо аз давраҳои пешин фарқ доранд? 12. Сабаби инкишоф ёфтани мухаммасро шумо дар чӣ мебинад? 13. Чаро дар ин асрҳо жанри касида таназзул ёфт? 14. Бо қадом ҳусусиятҳои ҳуд насли ин асрҳо аз насли давраҳои пешин фарқ мекунад? 15. Ҳизмати Муҳаммад Ворас дар таърихи адабиёти мо из чӣ иборат ист?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. С. Амирқулов, Ҷунайдулло Ҳозик ва достони ў «Юсуф ва Зулайҳо», «Ирфон», Душанбе, 1967.
2. Т. Мирзоев, Даствури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.
3. А. Мирзоев, Сайидо ва макоми ў дар таърихи адабиёти тоҷик, Душанбе, 1947.

САЙИДОИ НАСАФӢ (Вафоташ-1711)

Дар фикри дона мӯрчае буф даргузар,
Омад ба шеру гуфт, ки:

«Эй Рустами замон!

Аз иттифоқи мӯрчагон гоғизӣ магар
В-арна ҷаро ҳақир шуморию нотавон?
Хӯроқи аҳли байти ман аст аз нитоҷи ту.
Доним пур аст хонаам аз шербачагон,
Тифлони ширмасти ман имрӯз шергир,
Хешони нотавони мананд аз ту комрон».

Сайидон Насафи

Насаф шаҳрчан ободе буд. Дар ин ҷо бальзе қасб-
〈Тарҷуман ҳол〉 ҳои ҳунармандӣ, аз ҷумла пешаи боғандагӣ ривоҷ
дошт. Боғандагон, ки барои мардум либосвориҳои арzonбаҳое тайёр мес-
карданд, дар он рӯзгор соҳибиззат буданд. Қасби боғандагӣ меҳнати душ-
ворро талаб мекард. Бесабаб нест, ки ҳалқ бо дили пурдард дар бораи саҳ-
тию душвориҳои боғандагӣ сарудҳо эҷод кардааст:

Дилакам зардоб шуд аз ҷақ-ҷақи боғандагӣ,
Чашмакам пуроб шуд аз риштаҳои қандагӣ.
Аз саҳар то шом почак мезанам дар ҷаҳ-ҷаҳақ.
Қоматам дар тоб шуд аз кору бори зинҷагӣ.

Миробид ҳам шабу рӯз дар сари дастгоҳ нишаста, карбос мебофт, то ки
кути лоямуте барои оилааш пайдо қунад. Сайидон ҳурдсол ҳам ба корҳои
падараҷ ёрӣ мерасонд ва оҳиста-оҳиста нозукиҳон ин қасбро аз ғадар мемоҳт
ва дар баробари ин дар мактаб низ таҳсил мекард. Ҳату савод баро-
вард, ҳофизҳон шуд. Ғазалҳои Ҳофиз ба Сайидон ҳурдсол таъсири қалон ра-
сонданд. Аз ин ҷост, ки аксарияти ғазалҳои шоири шаҳирро азёд намуд ва
оҳиста-оҳиста ҳуд шеър гуфтан гирифт. Истеълоди хуб дошт. Миробид шав-
ку завқи фарзандашро дуруст фахмида, ҷанд тангае, ки барои зарурати рӯзгон
пасандоз карда буд, ба ӯ дод ва Сайидоро барои илму фарҳанг омӯхтан ба
маркази илму маърифати онрӯза – шаҳри Бухоро гусел кард. Ӯ ба Бухоро
омада, дар мадрасаи Лаби Ҳавзи Нодир Девонбегӣ дар назди олимону до-
нишмандони бузург таҳсилро давом медиҳад. Пас аз дарс Сайидо бештари
вакти ҳудро барои омӯхтани нозукиҳон қаломи бадеъ мебахшад. Илова бар
ин, вакт ёфта ба назди ҳунармандони Бухоро меравад, ба кори онҳо кӯмак
мерасонад. Аз байни онҳо дӯстони зиёд пайдо мекунад. Дӯстонаш ба Сайидо
ёрин моддӣ мерасонанд, то ки ӯ таҳсилашро давом дихад.

Аммо дар оянда зиндагии шоир душвортар гардил. Дүстонаш Сайидоро хонадор мекунанд. Ҳаёти оилавӣ адибо мачбур мекунад, ки мадраса-ро тарк намояд ва ба кори бофандагӣ машгул гардад. Ба ҳамин маънӣ дар газали «Мекунам бофандагӣ» мегӯяд:

Дар баҳор аз фока раңги зальфарон бошад маро,
Пораҳо бар дӯш аз барги ҳазон бошад маро...
Баҳри рӯй мекунам бофандагӣ чун анкабут,
Хона ҳамчун дорбоз аз ресмон бошад маро.
Гаштаам аз фока ҳамчун тири белар гӯшагир.
Хонаҳои хушку ҳолӣ чун камон бошад маро.
Чун фалак аз меҳру маҳ бар суфра дорам иони кок,
Рӯзу шаб шармандагӣ аз обу ион бошад маро.

Сайидо ба максади аз ин қашшоқӣ раҳой ёфтган бо баязе соҳибмансан-бон, аз қабили Ҳочидодҳо ва Рахимбийи Юз наздик мешавад ва бо маслиҳати онҳо дар васфи амирони аштархонӣ Абдулазизхон (1645–1780), Субҳон-кулихон (1680–1702) ва Убайдуллоҳон (1702–1711) қасидаҳои малҳӣ иншо мекунанд. Аммо он абӯт ҳам дили аз санг саҳттари амирони номбурдaro гарм накард. Ба шоири қашшоқ ҳатто тӯҳфаи ноҷизе инъом накарданд.

Сайидо пас аз ин эҳсос кард аҳли ҷоҳ, ки аштархонӣ буданд, ба соҳиб-хунароне чун ӯ эътибор намедиҳанд, дилгир шуд ва танҳо ба воситаи шеър-ҳояш ҳудро таскин медод:

Дар аҳди мо ривоҷ ба аҳли ҳунар намонд,
Имрӯз обрӯй ба лаълу гуҳар намонд.
Аз ҳеч ҳонас набаромад салон ҷуд,
Дар рӯзгори мо зи қаримон асар намонд.
Гардуни сифла бехунаронро ривоҷ дод,
Азбаски эътибор ба соҳибхунар намонд.

Шӯҳрати шеъри шоир на танҳо дар Мовароуннахру Ҳурисон, балки ба Ҳиндустону Эрон ҳам пахи гардид. Вале ҳаёташ талҳ, зиндагиаш қашшоқона буд. Барои ҳамин аз рӯзгори ноҳушаш шикоят мекунад:

Ба мулки Исфахону Ҳинд меконанд ашъорам.
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам эътибор ин ҷо.

Дар он рӯзгор, ки вазъияти сиёсиву иҷтимоӣ ҳеле бад буд, ҷангу хунрезихои пай дар пай, афзудани зулму истисмор мамлакатро ҳаробу ҳаёти омма, маҳсусан аҳли ҳунарро вазнин гардонид. Аз ин ҷост, ки бисёр арбобони илму адаб якумрӣ кишварро тарк намуда, ба Ҳиндустон сафар карданд.

Ҳамраҳон рафтанду ман по дар ватан дорам ҳанӯз,
Такя чун сурат ба девори бадан дорам ҳанӯз.

Сайидо меҳост, ки ба сарзамини Ҳинд равад, аммо ӯ имконияти сафар кардан надошт. Аввалан, шоир пири заиф шуда буд ва роҳ дур, бештар пиёда рафтани лозим меомад. Сониян, барои рафтани анҷаке маблаг даркор буд, лекин шоири бечора тикидаст, қашшоқ ва бесармоя буд:

Аз тихидаст¹ чу сарви багъ ноям дар гил аст.
Рахт мебандам, агар зоди² сафар бошад маро.

Нохушихои рӯзгор калби шоирро реш кард. Ӯ дигар ба амиру ҳокимон бовар надошт. Балки онҳоро дар шеърхояш мазаммат менамуд. Сайидо карор дод, ки дигар рӯи чунин ашхоси пастфитратро набинад. Бинобар ин гӯшанишиниро ихтиёр намуд. Гӯшанишинӣ ахволи шоирро, ки бе ин ҳам бад буд, боз бадтар кард. Махз ба ҳаёти ҳамин даврааш ишорат намуда, бо сӯзу гудоз мегӯяд:

Он кӣ мегиряд ба ҳолам, ҷашми хунини ман аст,
Вон ки бардорад сарам аз ҳок, болини ман аст.

Давран гӯшанишинӣ ба шоир бадбахтиҳои зиёд овард. Ӯ худашро танҳо ва бекас ҳис карда, дарду аламашро бо оби ҷашм, андаке бошад ҳам, сабук мегардонд.

Шоир зарари гӯшанишиниро фаҳмид. Ӯ эҳсос намуд, ки ба роҳи ғалат рафтааст. Бояд гӯшанишиниро тарқ намуда, ба назди дӯстон ва ҳамкасбонаш баргардад. Ҳамин тавр ҳам кард:

Ҳосил нашуд зи гӯшанишинӣ муроди ман.
Худро зи ҳона бар сари бозор мекашам.

Пас аз ин шоир гӯё аз нав зинда шуд, боз ба сари дастгоҳи боғандагӣ нишасти, боз ба гуфтани шеър оғоз намуд, боз бо шеърҳои рангини ҳуд калби мардумони дардошноро ба шӯру ҳаяҷон овард. Қалами адаб бурротар, танқидаш нишонрастар гардид. Қалам ба Ӯ нон намедод. Барои як лукма нон пайдо кардан шоир аз субҳи содик то шом боғандагӣ мекард. Ӯ дар ин маврид худашро ба Фарҳоди кӯҳкан монанд карда, чунин мегӯяд:

Ба зўри дасту бозӯ меҳӯрам, эй Сайидо, рӯзӣ.
Маро чун кӯҳкан ҳуни чигар бошад бех аз ширам.

Шоир шабу рӯз меҳнат мекард, аммо зиндагияш фақирона буд. Танҳо як ҳучра дошт. Илова бар ин, шоир бо таассуф қайд мекунад, ки ҳонаашро дуздон горат кардаанд. Сайидо накл мекунад, ки боре ба ҳонаи дӯсташ ба меҳмонӣ рафтааст. Ҳангоме ки субҳ бармегардад, дарро боз ва ҳучраашро ҳолӣ мебинад. Шоир дар ин бора чунин мегӯяд:

Видоаш карда мерафтам ба ҳона,
Таваҷҷӯҳ зад қадам бар остона.
Даре дилам ба нокомӣ кушода,
Ба роҳам дидам во истода.
Фигон ногаҳ зи қуфли дар баромад,
Ки: «Имшаб турфа дузде бар сар омад.
Қавичантол турге, тезкашме,
Ба бозу филзӯру тангчашме.

¹ Тихидаст – ласти ҳолӣ, бечора, камбагал.

² Зод – асбоб, тӯша.

Сари ўро зи дор андешас не,
Ба гайр аз дуздай ўро пешас не».
Ман он то сахар лар хоби рохат,
Күшода дузл ин то дастги горат.
Даруни хонаам чуз бүрө не,
Ба зери пой гайр аз накши по не.
Зи беасбонам дар сина чок аст,
Матон хонаи ман обу хок аст.
Чй гүям ман ба рүи хонаи худ,
Шудам шарманда аз кошонаи худ.
Шудаш торочи ў кунчи фаромуш,
Зи дастги дузл гаштам хонабардуш.
Туро бод, эй фалак, даврон мусаллам,
Ба як шодай кунй омода сад гам.

Дар байти охир шоир нисбат ба замона эътирози саҳт мекунад. Натичан бенизомии давлат аст, ки дуздону авбошон зиёд гардида, хатто охирин намаду бурёи камбагалонро низ дуздида, горат намуданд.

Сайидо дар дил орзую ҳаваси бисёр дошт. Аммо ў ба мурод нарасид. Дар шаҳри Бухоро таҳминан соли 1711 вафот кард. Ба наслхон оянда асарҳои пураҷиш ба мерос гузошт, ки онҳо дар тарбияи меҳнатдӯстӣ ва ахлоқии инсон роли қалон мебозанд..

Мероси алабӣ Эҷодиёти Сайидо Насафӣ дар шакли пуррааш то замони мо омада расидааст. «Куллиёт»-и ў аз 8500 байт иборат аст. Фазал дар эҷодиёти шоир дар ҷои аввал меистад. Ҷаҳор ҳазору шашсад байти «Куллиёт»-ро газалҳои шоир ташкил медиҳанд. Муҳаммас ҳам дар эҷодиёти Сайидо мавқеи қалон дорад.

Ғайр аз ин, Сайидо маснавиҳон ҳурде эҷод кардааст, ки ба масъалаҳои муҳталифи рӯзмарра бахшида шудаанд. Масалан, «Дар мазаммати дузде, ки хонаи шоирро горат кардааст» ва гайра. Ин маснавиҳо ҳаҷман ҳурд буда, аз 16 то 68 байт доранд.

«Шаҳрошӯб»-и Сайидо низ идомаи анъанаи гузаштагон буда, ба тавсифи ҳунар ва ҳунармандон бахшида шудааст. Шоир дар «Шаҳрошӯб»-аш ба тариқи ҳазлу шӯҳӣ кору рафтари 212 нафар намояндагони қасбҳои гуногун: заргар, боғанд, кулол, мӯзадӯз, деворзан, қабобаз ва дигаронро таърифу тавсиф менамояд. Ҳаҷми шеърҳои муҳталиф буда, аз як то се – ҷор байтро ташкил медиҳанд. Ин шеърҳо дар вазниҳои гуногун навишта шудаанд. «Шаҳрошӯб» аз шеърҳои ба ҳунармандон бахшидаи Сайидо, пеш аз ҳама, бо он фарқ мекунад, ки дар онҳо ҳаҷви сабук, ҳанда, умуман ҳаҷви рафикона мейёри асосӣ ба ҳисоб меравад.

Мазмуни мунидириҷаи идеяни шеърҳои ба ҳунармандон бахшидан
Сайидо

Шеърҳои ба ҳунармандон бахшидаи Сайидо аз он ҷиҳат муҳиманд, ки дар онҳо аз кору зиндагии аҳли ҳунар сухан меравад. Инчунин онҳо дар адабиёти классикии тоҷик боби тозаэро дар шакли маснавӣ қушодаанд. Эҷод шудани шеърҳои ба ҳунармандон бахшидашуда аз тарафи Сайидо бесабаб нест.

Пеш аз ҳама, шоир ҳуд аз аҳли ҳунар буда, табиист, ки дар эҷодиёташ

орзуву омоли ин табакаро васф мекунад. Шумораи шеърҳои ба хунармандон баҳшидаи Сайидо хафттоянд:

1. Дар ситоиши таштрез.
2. Дар таърифи Ҳоча Мирзочони Бақкол.
3. Дар таърифи шотире.
4. Дар таърифи накқош.
5. Дар таърифи наччор.
6. Дар таърифи нонвой.
7. Дар таърифи қассоб.

Ҳамаи ин шеърҳо дар як вазн (ҳазачи мусаддаси маҳзуф ё максур) навишта шудаанд.

Биё, эй Сайидо, ҳатми сухан кун,
Сухан бо андалебони чаман кун.
Мағонлун, мағонлун, мағонлун
(V - - / V - - / V - -)

Пеш аз Сайидо ҳам шоирон дар бораи хунармандон шеърҳо иншо кардаанд. Сайидон Насафӣ ин анъанаро дар адабиёти бадей аз нав зинда карда, инкишоф додааст. Шеърҳои ба хунармандон баҳшидаи Сайидо аз шеърҳон дигар шоирон, бо чунин ҳусусиятҳо фарқ доранд:

1. Дар шакли маснавӣ навишта шудаанд ва ҳусусияти қасидаро дарбар гирифтаанд.
2. Дар охри ҳар як шеър Сайидо ба сокӣ муроҷиат мекунад. Дар инсанъат ўпайрави Фахриддини Гургонист.
3. Сайидо ба содагии забон, ташбехҳои тоза ва ибораҳои ҳалқӣ диккат додааст.
4. Ин ё он ҳунар хеле моҳирона баён ёфтааст.

1. Дар таърифи Ҳоча Мирзочони Бақкол. Дар ин шеър шоир бақколе-ро (мевафурӯш) тасвир кардааст, ки нозукиҳои қасби ҳудро ҳуб медонад. Дӯконаш тозаву озода, сабадҳои мева ҷо ба ҷо ҷида шудаанд. Дар баробари хислатҳои писандида, ин дӯкондор ҳилагарихо ҳам дорад:

Зи савдоиш тарозу ҳалқа дар гӯш,
Зи сангаш гашта санги сурма ҳомӯш.

Мевафурӯш, ки Мирзочон ном дорад, ба соҳибони молу пул меҳрубон буда, ба Сайидо барин одамони тиҳидаст беилтифот аст:

Маро ҷун сурма ҷашми ў ба масти
Ба санги кам занад аз тантдастӣ.

Ё ки:

Матои ў бувад бо ҷон баробар,
Бувад санги ками ў лаълу гавҳар.
Надорад аз камӣ санги вай андӯҳ,
Ки дорад аз тарозу пушт бар кӯҳ.

2. Дар таърифи шотире. Дар шеъри «Дар таърифи шотире» Сайидо косидеро васф мекунад, ки ўхеле чобук аст. Садои зангулан ўз дур шүндида мешавад:

Ба ишва охувонро банда карда,
Ба чилва сарвро шарманда карда.
Чу диди чилваи он кадди дилчӯ,
Тазарви бод шаҳлар дода бо ў.
Фигони занг ўро дар миён аст,
Маро афғон миёни чон ніхон аст.

3. Дар таърифи наққош. Накқош барои зебу оро додани хонаи мардумон камар бастааст. Ба ҳар хонае, ки наққош меравад, он ҷо зебову назаррабо мегардад:

Гузорал пой бар ҳар остона,
Кунад он хонаро оинахона.
Ба килки ҳуд намесозал ситамро,
Кунад ангушти ўкори қаламро.

Бинандагон аз тамошои тасвирхояш ангушти ҳайрат ба даҳон мегиранд, маҳву дилбастаи манзараҳояш мешаванд:

Назар бар сураташ ҳар қас күшода,
Чу сурат пушт бар девор ніхода.

4. Дар таърифи қассоб. Дар силсилаи шеърҳои ба хунармандон баҳшида шеъри «Дар таърифи қассоб» мақоми болотареро дорост. Шоир ҳудро ба ғусфанд монанд карда, ба ин восита тавонистааст, ки кори қассобро вокей баён кунад. Хонанда дар пеши назар қассоби моҳиру ҷобукдастестро меоварад, ки ўқасбашро нағз аз ҳуд кардааст ва ҳаваси бинандаро нисбат ба он зиёд мекунад:

Ба дўконаш равам дар хун тапида,
Наяндешам зи сарҳои бурида.
Агар хунам бирезанд, мотамам нест,
Зи поям гар биёвзанд, гамам нест.

5. Дар таърифи нонво. Хунари нонвой аз қадимуллайём дар байни мардуми сарзамини мо қадршиносӣ карда мешавад.

Дар шеъри Сайидо мо ташбехҳои бикр ва ирсоли масал барин санъатҳоро мебинем, ки қимати шаклу мазмуни онро даҳчанд афзудаанд.

Ба ташбех:

Танураш сурхрӯ аз оташи гул,
Хасу хораш бувал мижгони булбул.

Ба ирсоли масал (тамсил), талмех:

Масехо ҳурда рашки ордбезаш,
Хизир дар орзӯи обрезаш.
Чу Мачнун гардам аз гирди дўконаш,
Фитода бар саррам савдои нонаш.

Баъди хондани шеърҳои ба ҳунармандон бахшидаи ӯ шавку завқ ва меҳру муҳаббати мо нисбат ба ҳунарҳои тасвиршуда афзун мегардад. Мо ҳудро гоҳе ба ҷои таштрез мебинему гоҳо ба ҷои қассоб. Гоҳо ҳамроҳи қаҳрамонони Сайидо нонвой мекунему гоҳо айвону ҳонахоро накқошӣ.

Дар замони шоир соҳибони молу ҷоҳ ба қадри ҳунармандон намерасиданд. Қасбашонро хор медоштанд. Бузургии Сайидо Насафӣ дар он чост, ки ӯ ахли ҳунарро аз шоҳону вазирон болотар, мақомашонро бехтар дониста, ба васфашон чунин шеърҳои дилфириб навиштааст.

*Хусусияти газалиёти
Сайидо на инъикоси
рӯзгори шоир
дар онҳо*

Фикрҳои пешқадами Сайидо бештар дар газалиёти таш ифода ёфтаанд. Сайидо дар газал пайрави Ҳофиз ва Соиб аст. Байтҳои газалҳои ӯ ҳам мустақил буда, дорои мазмунҳои гуногунанд. Агар дар як

ӯ ду байти аввал муҳаббати покро суруда бошад, байтҳои сонӣ ба танқиди замон, ахли ҷоҳ ва гайра бахшида мешаванд:

- 1.Ониара ҷамоли ту соҳибназар кунад,
Акси руҳи ту бехабаронро ҳабар кунад.
- 2.Кӯтоҳ кун ҳадиси парешонии маро,
Қылқам мабод шиква зи зулфи ту сар кунад.
- 3.То омадам зи мулки адам, дар тараддувам,
Зулм аст ҳар кӣ аз ватани ҳуд сафар кунад.
- 4.Пӯшиданист ҷашми ҳуд аз базми рӯзгор.
Он сандалест, дидани ӯ дарди сар кунад.
- 5.З-аҳли амал гурез, ки қалбошно шавӣ,
Маншин ба ин гурӯҳ, ки сӯҳбат асар кунад.
- 6.Мижгони ҷашми шӯҳи ту бар ҷони Сайидо,
Аз рӯи лутф дӯстии пештар кунад.

Пас аз мутолиаи газали боло равшан мегардад, ки шоир дар байтҳои 1, 2 ва 6 ишқи инсониро сурудааст. Байтҳои боқимонда (3, 4, 5) ба мавзӯъҳои муҳталиф: ватандӯстӣ (зулм аст ҳар кӣ аз ватани ҳуд сафар кунад), танқиди золимону нокасон ва бехирадон бахшида шудааст. Шоир даъват мекунад, ки бо чунин ашхос ошнойӣ ва ҳамсӯҳбат шудан нашояд.

Хусусияти дигари газалиёти Сайидо боз дар он аст, ки онҳо ҳаҷман қалонанд. Аксарияти газалиёти адабони гузашта аз 6–7 ва 10–12 байт иборатанд. Аммо Сайидо газалро аз 14 то ба 27 байт расонидааст. Дар «Куллиёт»-и шоир газалҳои 6–7 байтаро низ дучор меоем, вале микдоран каманд.

Бештари газалҳои Сайидо характери иҷтимоӣ доранд. Дар ин гуна газалҳо шоир муносибати ҳудро ба ҷомеа, ба ахли ҷоҳ, ҳунармандон ва ҳалқи бечораю мазлум баён намудааст. Симои қаҳрамони лирикӣ дар газал ҳамчун шаҳси хирадманд, аммо бекадр, соҳибхунар, вале бенаво, ҳакиқатҷӯ, поквичдон ва адолатҳоҳ намудор мегардад.

Шоир ба инсони ҳакиқӣ муҳаббату самимият дорад, аз ин рӯ дар лирикӣ иҷтимоияш ҳаёти талху аламантези онҳоро инъикос намудааст. Адаб

ба кувваю нерӯи халқ бовар дорад. Аз ин чост, ки амиру ҳокимон ва дигар мансабдоронро мефаҳмонад, ки ба халқ ҷабру ситам кардан лозим нест, зоро вакте косаи сабри онҳо лабрез мешавад, ба по меҳезанд ва шумо золимонро нест меқунанд:

Ҳар кӣ бо душмани халқ равон аст чу баҳр.
Зуд бошад, ки сари хеш чу гирдоб ҳурдад.

Барои он ки чунин ҳодисаҳо ба вуқӯй наоянд, – мегӯяд Сайидо, бояд подшоҳ адолатпарвар ва накӯкор бошад, низоми давлатро ба ҷо орад, ӯ нагзорад, ки сохибмансабонаш халқро талаю тороч кунанд. Махсусан дар рӯзгори шоир низоми давлат суст шуда, ахли ҷоҳи ба пораҳӯрӣ, зулму тааддии омма саҳт миён баст, ки аз ин амал қишвар ба зулматсаро бадал гашт, халқ қашшоқу хонавайрон гардид. Ин вазъиятро Сайидо бо як дарду алам тасвир меқунад:

Омад ҳазону сайри чаман орзу намонд.
Дар боди рӯзгор ба гул раигу бӯ намонд.
Дар хеч абр оби муруват наёфтам,
Аз сабза гайри ном ба лабҳои ҷӯ намонд.
Азбаски дар ҷаҳон сари бемагз шуд баланд.
Дар бӯстони даҳр ба гайр из қаду намонд.
Эй Сайидо, бишӯй зи арбоби ҷуд даст,
Обе дар ин мухит барои вузӯ намонд.

Шоҳе, ки мулкаш вайрон ва раияташ ба чунин ҳолати муфлисию қашшоқӣ расидааст, ба шери мурдаи дар бешае партофташуда монанд аст:

Подшоҳе, к-ӯ зи мулки ҳуд намегирал ҳабар,
Мурдан шеро бувад, афтода дур аз бешас.

Сайидо дар ин газалаш аз номи ахли ҷоҳу мансаб – амирону ҳокимон сухан ронда, ба ин восита ботини ифлос ва мақсадҳои разилонаи онҳоро ошкор месозад:

Бастаем аз халқ ҷашму комронӣ меқунем,
Шустаем аз баҳр дасту оби гавҳар меҳӯрем.
Бо забони дӯстӣ аз халқ гирен интиком,
Хуни мардум ошкоро ҳамҷу наштар меҳӯрем.

Шоир аз таҷрибаи рӯзгор ба ҳулосаи дуруст омада мегӯяд, ки аз ахли ҷоҳ ёрию мададгорӣ пурсидан ҳатост, зоро онҳо оташанд. Оташ ҳама чизро месӯzonad, нест меқунад:

Аз золимон маҷӯй зи бекувватӣ мадад,
Кай оби теша тарбияи ҳору ҳас кунад!
Золим ба ҷустуҷӯи занғон бувад мудом,
Оташ ҳамеша орзун ҳору ҳас кунад.

Барои ҳамин шоир бар зидди золимон ба мубориза бар меҳезад. Аммо муборизаи ӯ на бо шамшер, балки бо қалам аст:

Ҳомаи оташзабони дasti ҳудро, Сайидо,
Мекашам чун мил дар ҷашми адӯи хештан.

Вале, бояд Шумо – чабрдидагон, мазлумон ба хамаи ин хорију забунӣ тоқат накунед, – мегӯяд шоир, сари худро пеши нобакорон, золимон хам насозед, бағалхоро аз санг пур кунед, худро муҳофизат намоед:

Бар рӯи мунъимон газаболуда кун нигоҳ,
Бо ин турӯҳ нохуни шеру паланг бош!
Доме, ки дар мухити ҳаводис фикандай,
Дар ҷустуҷӯн арран пушти наҳанг бош!
Саҳрову шаҳр баски зи девона пур шудаст,
Ҳар ҷо, ки по инҳӣ, бағали пур зи санг бош.
Ҳамчун камон зи фока сари худ масоз ҳам,
Берун агар зи хона барой, ҳаданг бош!

Боз як ҷиҳати фарқкунандай газалиёти Сайидо аз адібони гузашта дар он аст, ки шоир ба тарзи возех дар бораи меҳнату азоб, бечорагию муфлисии худ шикоят мекунад. Албатта, баёни ҳолатҳои рӯйӣ, ҳаёти душвор ва гайра дар газалиёти бузургони гузашта буданд, вале онҳо ба тарзи умумӣ ба қалам дода мешуданд. Масалан, Сайидо дар газали «Кулфати бисёр мекашам» азобу машаккат, нодорамии зиндагии талҳашро, ки маҳсус ҳангоми гӯшанишиниаш рӯх дода буд, бо як дарду алам тасвир мекунад:

Аз даҳр баски кулфати бисёр мекашам.
Аз ҳамнағас чу бина озор мекашам.
Шамъам, зи гиря кулфати бисёр мекашам.
Аз нури ҷашми хеш ман озор мекашам.
Аз бузургони вакт садоे нашуд баланд.
Худро чу қабқ бар сари кӯҳсор мекашам.
Лабташнаам, валек ба як катра чун садаф.
Дар баҳр интизории бисёр мекашам.
Дастам зи қӯтакӣ гирехе во намекунад.
Аз побараҳнагӣ ситами хор мекашам.
Ҳосил нашуд зи гӯшанишини муроди ман.
Худро зи хона бар сари бозор мекашам.
Эй Сайидо, маро ба исо нест эҳтиёҷ,
Дасти тиҳӣ зи дасти мададгор мекашам.

Тасвири ҳаёти дардомези шоир ҳарактери умумӣ дорад. Адиг ба ин восита дар образи қаҳрамони лирикӣ зиндагии пурмашакқати ҳалқ, ахли ҳунар ва умуман бечорагону дармондагонро ҷамъбаст намудааст. Сайидо дар газали «Вайрониамро сӯхтаанд» ватанашро дар назар дорад. Ӯ бо як дарду ҳасрат шикоят мекунад, ки золимон, амиру ҳокимон қишварашро вайрон ва ҳалқашро муфлису гадо кардаанд. Барон ҳамин ў худашро ба шамъу ҷуғӯз ва булбул монанд кардааст. Шоир акнун мисли ҷуғӯз дар вайрониҳо зиндагӣ менамояд, монанди булбул дар ҳаробаҳо, ки бӯстонашро поймол кардаанд, менолад, шӯру афғон мекунад:

Шамъаму пайваста дар Ҷаҳон ҷонам оташ аст,
Бар даҳонам мавҷи обу бар забонам оташ аст.
Золимон аз бекасӣ вайрониамро сӯхтанд,
Ҷуғзам, аз бехонумонӣ ошёнам оташ аст.

Булбулам, аммо макоми дилнишинам гулхан аст.
Сабзаам хокистараству бустонам оташ аст.
Нест дилсүзэе ба мулки синан ман гайри дог,
Сайидо, имрүз ёри мөхрубонам оташ аст.

Дар ин порчай боло шоир аз санъати ташбех (чугзам, булбулам) ва истиора (вайрона, бустон) бо камоли маҳорат истифода бурдааст.

Шоир дар ҳамин мавзүи боло газалхон бисёр дорад. Дар аксарияти онҳо ҳамин маъний ба тарзи умумий гуфта шудааст. Барои намуна порчай зерро бо намунаи боло муқоиса кунед.

Сахрою шаҳр хонаи рӯбоҳ гаштааст.
Дар кӯҳу беша шеру палангे намондааст.
Аз дasti ҳеч кас тирхе во намешавад.
Рабти миёни шонаю кокул намондааст.
Эй Сайидо, зи ахли чаҳон дар замони мо
Номусу ном рафтаву нанге намондааст.

Дар газали боло мазмун пардапӯшона, бо рамзу киноя ифода ёфта, ба шахсияти адиб алоқаманд гардидааст.

Фикрҳон панду ахлокии Сайидо бештар дар ахлокии шоир газалхояш ба тарзи пароканда баён шудаанд.¹ Шоир таъкид менамояд, ки инсон бояд меҳнат кунад ва бо обилаи кафи даст нон хӯрад! Богбон ҳам, ки ризки худро ё нони худро ба воситаи меҳнат аз богаш ба даст меорад:

Рӯ намеорад ба ҳони ҳеч кас сохибхунар,
Богбон ризки худ из пушти гулистон меҳӯрад.

Барои пайдо кардани қути лоямут саъю кӯшиш лозим аст. Ҳатто мисли санги осиё инсон бояд ҳамеша дар ҳаракат бошад:

Рӯзӣ насиби кас ба нишастан намешавад,
Бояд чу осиё зи пайи обу дона рафт.

* Сайидо таъкид мекунад, ки бе саъӣ, бе чустучӯ, бе ҳаракату талош ҳеч мақсад ба даст намеояд:²

¹ Бе талаб, эй Сайидо, максал намеояд ба даст,
Чо ба маҷлис мекунад най аз фигони хештан.)

*Аз ин чост, ки Сайидо илму хунарро тарғиб мекунад ва хунармандиро сифати беҳтарини инсон меҳисобад. Вобаста ба ин таъкид месозад, ки хунарманд аз сарсонию тараддуғ фориг аст, зоро ба коре машгул мебошад:

Сайидо, марди хунарманд аз тараддуғ фориг аст.
Даст агар дар кор машгул аст, по осуда аст. ۶

Азбаски адиб худ марди хунарманд буд, нозукиҳои онро хуб эҳсос мекард ва ба ахли хунар мухаббату самимияти зиёд дошт. Шеърҳои ба

хунармандон бахшидай шоир ва асари «Шаҳрошӯб»-аш гувохи фикри боло хастанд. Дар баробари ин шоир ба шахсони коргурез, ки бори зиндагиашон ба дӯши дигарон аст ва касбу хунаре надоранд, нафрат дорад, онхоро саҳт накӯшиш мекунад. Шоир мегӯяд, ки дасте, ки масдари эҷод нест, яъне хунаре надорад, шикаста беҳ:

Паймонас, ки бода надорад, шикастанист.
Дасте, ки нест масдари эҷод, бастанист.

Чунон ки дар боло гуфтем, Сайидо хунаромӯзӣ ва меҳнатдӯстиро илко карда, инчунин талаб менамояд, ки шаҳс бояд поквичдон, ростқавлу ростгу бошад. Умри хешро бо покию ростқавлӣ гузаронад. Пас ў метавонад ҷовид монад. Барои мисол сарвро мегирад. Сарв агар хушк гарлад, боз асои дасти инсон мешавад:

Ростиро набувад ҳеч заволе ба ҷаҳон,
Сарв агар хушк шавад, боз осо мегардад.

Сарв меояд ба истикболаш аз боди мурод.
Ростиро ҳар кӣ месозад асои ҳештанд.

Албатта, гузориши ин масъали аз тарафи шоир бесабаб набуд. Дар ин асрҳо маҳсусан, дар байни соҳибмансабон пораҳӯй, фитнаю найранг, қаллобӣ, тӯҳмат, бӯҳтон авҷ гирифта буд. Ба ин восита адиб онхоро панд додани шуда, ҳамзамон ҳамватанонашро ба покиу покнияти, ростқавлӣ хидоят намуд.

Иллати дигари одамони ҷамъият тамаъкорӣ ва ҳушомадлӯй буд. Сайидо, ки дар рӯзгораш ин иллатро ба ҳубӣ ҳис карда буд, барои барҳам додани он саъю қӯшиш намуд:

Ҳудро чу соя дар таҳи деворҳо макун,
Дилро ҷароғи гӯшай мотамсаро макун!
Паҳлу бар останаи наҷдавлатон манех,
Аз ноҳуни паланг ба ҳуд муттако макун!
Дасти ҳавас зи неъмати алвон қашида дор,
Бар ҳони ҳалқ пайравии иштиҳо макун.
Силий ҳӯйр ба рӯи ҳуд аз сар-сари ҳазон,
Дар боди даҳр сина чу гул бар ҳаво макун.
Оби бако зи сӯғари фагфури Чин маҳод,
Чашми тамаъ ба қосии дасти гало макун.

Барои ин, ҳаёти ҳудашро мисол меорад. Шоир дар пеши дунон сар ҳам кардан, ҳушомад заданро бад мебинад ва шод аст, ки ба ин роҳи ифлос нарафтааст ва аз дигарон низ талаб мекунад, ки тамаъкор нашаванд:

Сайидо, ҳарфи тамаъ из хотирам гар бигзарад,
Мешавам бегона, ҳар ҷо оинҳо бошад маро.

Шоир дар баёни масъали дӯстӣ ба гузаштагони ҳуд – устод Рӯдакӣ, Саъдӣ, Ҷомӣ, Биной ва дигарон ҳамфир аст. Ў дӯстони зиёд дошт. Тавре ки

аз тарчумай холи шоир медонем, Сайидо бенавою тангдаст буд. Аз ин рӯ, дӯстон – ҳамкасонаш ба шоир ёрин моддӣ ва маънавӣ мерасонданд ва шоир аз онҳо сипосгузору миннатдор аст. Аз ин чост, ки адаб бо як мухаббати бепоён дар бораи онҳо сухан мегӯяд. Агар хоҳӣ, ки ба душман зафар ёбӣ, дар зиндагӣ осуда бошӣ, дӯстонатро гум макун, зеро дӯст барои инсон асо аст:

Рафиқ аз каф мадех, душман агар хоҳӣ забун гардад,
Туро сӯзан ба даст афтод, хор аз по бурун гардад.

Ё ки:

Рафиқ аз каф мадех, хоҳӣ, ки дар мансил барӣ худро,
Шавал санти сари роҳ, чун асо аз дасти ланг афтад.

Сайидо дар масъалаи таълиму тарбия фикрҳои ҷолиби диққат гуфта, таъкид менамояд, ки бояд шахс дар ҷавонӣ саъю кӯшиш кунад, то ки аз тарбияи устодон, мураббиён, муаллимон бархурдор шавад. Вале шоир бо таассуф хотиррасон менамояд, ки барои хондан, илм гирифтани фарзандони камбағал имконият надоранд. Барои исботи фикр ҳаёти худашро мисол меорад. Аз тарчумай холи шоир медонем, ки ўз Насаф ба мақсади илмомӯзӣ ба Бухоро омад, ҷанд муддат таҳсил қард, аммо пул ки надошт, хонданро партофту ба қасби боғандагӣ машгул шуд. Аз ин рӯ, Сайидо, афсус хӯрда мегӯяд, ки агар меҳондам ба қуллаҳои баланди илм расиданам мумкин буд ва мисли Толиби Омулӣ шахси донишманд мегардидам.

Беморро гизон мувофиқ кунад нақӯ,
Бе тарбият занф тавоно намешавад.

Ё ки:

Сайидо, бекадр афтодаст дар мулки Бухор,
Тарбият созонд ўро, Толиби Омул шавад.

Гайр аз ин, Сайидо мувофики таҷрибан рӯзгор дар охир ба ҷунин ҳулоса меояд, ки дар ҷамъият шахси бетакягоҳ, яъне бемураббӣ машҳуру номдор намегардад:

Бе мураббӣ зери гардун мӯътабар натвон шудан,
Моҳи навро рафтагӣ-рафта ҷарҳ оламтири кард.

Дар ин байт мураббӣ маънои вазъе дорад. Мураббӣ маънои устод ва муаллимо ифода мекунад. Вале Сайидо онро ба маънои такягоҳ, соҳибдор овардааст. Ба ақидаи шоир, дар ҷомеа ҳарчанд фазлу донишдорӣ, сиёсатмадору соҳибтадбiri ҳаётӣ, аммо агар такягоҳ надошта бошӣ, корат ривоҷ намеёбад, ба мақсад намерасӣ, ҳору забун мегардӣ. Албатта, фикрҳои пешқадами адаб имрӯз ҳам қимати худро гум накардаанд.

Муҳаммас чист? Муҳаммас шакли шеъриро мегӯянд, ки ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат бошад. Муҳаммас музикӣ мухаммасҳои Сайидо вофики мазмунӣ ва салоҳиди шоир 5–6 банд шуда метавонад. Тарзи кофиябандии он ҷунин аст: мисраъҳои банди аввал ҳамко-

фияанд (а а а а), чор мисраи банди сонй ҳамкофия буда, мисраи панчум ба мисраъҳои банди аввал ҳамкофия мешавад (б б б а). Ба ҳамин тарик, ҳар як мисраи бандҳои дигар ба мисраъҳои банди аввал ҳамкофия ҳастанд. Аз ҳамин нуктаи назар холо мухаммаси «Намонд»-и Сайидоро аз назар мегузаронем:

Арбоби ҷудро¹ кафи гавҳарфишон намонд.
Дасти күшодае бо муҳиту ба кон намонд.
Дар рӯзгори мо зи мурувват нишон намонд,
Аз химмати баланд асар дар ҷаҳон намонд,
Як сарв дар саросари ин бӯстон намонд.

То ҷутгизнатон ба фазои ҷаман шуданд,
Чун сабзя сояпарвари сарву суман шуданд,
Гулҳо зи баски ҳамдами зогу заган шуданд,
Мурғони нагмасанҷ ҷалон ватан шуданд,
Ҷӯз байзай² шикаста дар ин ошён намонд.

Аз ахли дил намонд дар ин ҳокдон нишон,
Бастанд обу онна рахти худ аз миён,
Ҳудшед гуфт вакти видоаш ба осмон:
«Равшандилон чу барқ гузаштанд аз миён,
Ҳокистаре ба ҷой аз ин корвон намонд».

Аз дилаи басирати³ мо ҳоб шуд равон,
Абёт аз сафина⁴ чу симоб шуд равон,
Таҳрир аз саҳифа чу хуноб шуд равон,
«Аз ҷашми сурмавори давот об шуд равон,
Ширинзабонии қалами нуктадон намонд».

Эй Сайидо, ту дил ба макоми начот қаш.
Пой аз миёни тоифаи бесубот қаш,
Чун Ҳизр рахти хеш ба оби ҳаёт қаш,
«Соиб, забони ҳома ба коми давот қаш,
Имрӯз чун суханталабе дар ҷаҳон намонд».

Дар банди I «намонд» радиф буда, қалимаҳои гавҳарфишон, кон, нишон, ҷаҳон ва бӯстон қофия шуда омадаанд. Дар банди II чор мисраи аввал ҳамкофия (ҷаман шуданд, суман шуданд, заган шуданд, ватан шуданд) ва мисраи панчум ба мисраъҳои банди аввал (ошён намонд) ҳамкофияанд. Бандҳои сонй ҳам ба ҳамин чунинанд.

Мухаммас бо ду роҳ эҷод мешавад. Аввал шоир мустақилона мухаммас меофарад. Ҳамаи мисраю байтҳо моли ў ҳастанд. Дуюм, ба ғазали шоире мухаммас мебандад. Се мисраи аввалро ҳуди шоир эҷод мекунад ва пас ду мисраъ ё байти ғазали аз шоирӣ дигар интихобшударо меорад. Масалан, дар мухаммаси «Намонд» байтҳои дар доҳили ноҳунак («») овардашуда моли Соиб мебошанд. Яъне Сайидо бар ғазали Соиб мухаммас бастааст.

¹ Арбоби ҷуд – ахли сарват, баҳшояндагони давлатманд.

² Байза – тухм.

³ Басират – фаросат, дониш, биной, хирал.

⁴ Сафина – киноя аз дафтари шеър.

Шарти асосӣ он аст, ки шоири мухаммасбанд бояд ба мазмун, вазн, кофияю радифи газали интихобшуда мухаммас ё байтҳои овардаи худро мувофиқ кунад. Тавре ки дидем, Сайидо тамоми қонуниятҳои зикршударо ба хубӣ риоя кардааст. Ба газали Соиб мухаммаси бисёр оли оғаридааст. Нигоҳ доштани хусусиятҳои газали Соиб чӣ аз ҷиҳати мазмун ва ҷиҳати соҳт ва ҷиҳати санъати суханварӣ дар мухаммаси «Намонд» пурра мушохида мешавад. Ба ҳамин тарик, дар тарзи дуюми мухаммасофарӣ шоир озод нест. Вай бояд ҳоҳу ноҳоҳ ба қонуниятҳои боло риоя кунад. Вале дар тарики аввали мухаммасбандӣ шоир мустакил аст. Ӯ метавонад, мазмунни дилҳоҳашро интихоб намояд ва бо услуби худ мухаммас эҷод намояд. Барои намуна мухаммаси «Дидаро умре ба мардум ошино кардам нашуд»-ро ба тарзи пурра меорем. Худи шумо қондаҳои мухаммасбандиро ба ёд оварда, мухаммаси поёниро мукоиса намоед:

Дидаро умре ба мардум ошино кардам, нашуд,
Синаро оннаи сидку сафо кардам, нашуд,
Бо баду неки ҷаҳон аҳду вафо кардам, нашуд,
Дар лили ҳар кас зи рӯи меҳр ҷо кардам, нашуд,
Хонаи шодӣ ба рӯи ҳеш во кардам, нашуд.

Муддате чун соя будам дар кафои шайху шоб,
Рӯзгоре ҳамнишин будам ба минову шароб,
Сар ба таҳҳой барорам байд аз ин чун Офтоб,
Поси хотир то ба кай дорам дар ин дайри ҳароб?
Бо қаландар шурбу бо зоҳид риҷ кардам, нашуд.

Мехрубониҳо намудам дӯстони ҳешро,
Ёр бо малҳу сано кардам забони ҳешро,
Чун қалам гӯям ман акнун достони ҳешро,
Ҳоки пои ҳар як аз ҳамсӯҳбатони ҳешро.
Солҳо дар дидан худ тӯтиё кардам, нашуд.

Мачлиси ағёр равшан қардааст он майпараст,
Эй мусулмонон, чӣ бояд қарл бо он шӯхи маст?
Дар фироzi зулфи кофаркеш меҳӯрдам шикаст,
Обрун рафтаро меҳостам орам ба даст,
Дар ҳарими Қаъба ҷандоне дуо кардам, нашуд!

Сайидо, дорам лили чун гунҷаи гул пур зи хун,
Кавқаби баҳтам дар об афтода, толеъ шуд забун,
Меравам, занҷир дар по, дар биёбони чунун,
Баски ноком из дили оғоҳ афтодам бурун,
Қимати худро ба наҳки ҳоки по кардам, нашуд.

Сайидо дар таърихи адабиёти тоҷик дар ин шакли шеърӣ устод будани худро пурра событ намуд. Мухаммассароири ҷиҳати мазмун ва ҷиҳати миқдор инкишоф дод, ба дараҷаи оли расонд. Шоир бо ду роҳи маъмули мухаммассарӣ асар оғаридааст. Аввалан, худи адиб бевосита мухаммас эҷод қардааст. Сониян, ба газалҳои машҳури адибони бузурги тӯ

зашта: Амир-Хусрави Дехлавӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Камоли Ҳуҷандӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Бадридин Ҳилолӣ, Толиби Омулӣ, Мӯҳташами Кошӣ, Қалим, Соиб ва дигарон мухаммас бастааст. Ҳангоми интихоб Сайидо кӯшиш намудааст, то ки аз бузургон ғазалҳои аз ҷиҳати маънӣ баланд ва аз лиҳози санъат олиро интихоб намояд ва ба онҳо мухаммас бандад. Мавзӯи мухаммассоти шоир танқиди замон, тасвири ҳаёти пуртоқати муаллиф, та-раниуми зебоиҳои табиат, ишқи поки инсонӣ ва амсоли инро ташкил меди-ханд. Масалан, бар газали Соиб мухаммаси «Fame дорам»-ро эҷод карда, дар он аз ҳаёти талху пурмашаққати хеш шикоят дорад. Табиист, ки ғазали Соиб низ мазмуни баланди иҷтимоӣ дошта, дар он зиндагии пурмашаққати қаҳрамони лирикӣ ба ҳубӣ инъикос ёфтааст:

Сари пуршӯру, ҷисми логару пушти ҳаме дорам,
Дар ин водӣ фаровон дарди бедармон, ғаме дорам,
Парешонҳотирам имрӯз, гӯё мотаме дорам,
«Лаби ҳушку дили ҳунину ҷашми пурнаме дорам,
Нигах дорад ҳудо аз ҷашми бал, ҳуш оламе дорам».

Агар гул дар замини дил нишонам, ҳор мерӯяд,
Ниҳоли сабза корам, ини аз гулзор мерӯяд,
Маро аз синиа дил ҳамҷун забони мор мерӯяд,
«Ба ҷон ҷавҳари оинаам зангор мерӯяд.
Гуворо бод айшам, ҳуш баҳори ҳурраме дорам».

Ба гардун тири охи ҳастагон созад асар, Соиб,
Барояд эктиёчи Сайидо аз ҷашми тар, Соиб,
Чу шабнам, гаштаам аз пеши ҳуд соҳибназар, Соиб,
«Зи рози осмонҳо чун набошам боҳабар, Соиб.
Ки ман аз косаи зонуи ҳуд Ҷоми Ҷаме дорам».

Баъзан Сайидо дар мухаммасҳояш зебоиҳои ёр ё табиати фусункорро васф намуда, якбора ба тасвири ҳаёти талхи ҳуд бар мегардад. Чунончи дар мухаммаси «Булбул масти гуфтори ҳуд аст» дар банди аввал ҳуррамиҳои нотакрори табиатро ба қалам дода, дар бандҳои сонӣ боз ба ҳаёти қаҳрамони лирикӣ бармегардад. Адиб, бо вучуди он ки хонааш вайрон аст, парво надорад, дӯстонро ёд мекунад. Агар ў либоси тоза, сарвату бой-гарӣ надошта бошад ҳам, парво надорад, афсӯс намехӯрад. Мақсади ҳудро бо байти Соиб, ки мегӯяд «Табъи гуҳарбор» дорем, баён кардааст:

Дар ҷаман имрӯз буабул масти гуфтори ҳуд аст,
Кабӯк дар кӯҳсорҳо дар банди рафттори ҳуд аст.
Сарв мағрури қаду гул махви рафттори ҳуд аст,
«Ҳар киро бинам дар ин олам, гирифттори ҳуд аст.
Кори ҳак дар токи нисён монда дар кори ҳуд аст».

Рӯзгоре шуд, ки дар вайроне ҳастам мӯқим,
Мекунам пайваста ёд аз аҳди ёрони қалим,
Ин нидо омад бурун аз ҳоки Мусои Қалим,
«Ҳизр осудаст аз таъмири девори ятим,
Ҳар касёро рӯй дар таъмири левори ҳуд аст».

Хонабардүшем моро хочати дастор нест,
Пайкари моро либоси тозас даркор нест.
Сайдо, моро назар бар чашми лунёлор нест.
Чашми Соиб чун садаф бар абри гавхарбор нест,
Зери бори миннати табын гухарбори худ аст».

Мазмун «Бахориёт» ё «Ҳайвонотнома» яке аз асархон музикалык мунозирачан иштимоий адиб ифода ёфтаанд. Асар аз чихати сохтамасилист, зеро персонажхон он ҳайвонотанд. Аз тарафи дигар, «Бахориёт» аз рүй мазмун асари мунозиравй мебошад. Дар он ҳайвоноти гуногун бо хам мунозира карда, аввал ракибашонро мазаммат карда, сониян худро ситоиш менамоянд. Дар таърихи адабиёти форсу точик то Сайдо ҳамин эңгил асархо кам набуданд. Мунозира ҳанұз аз даврахой қадим аз эчдиёти ҳалқ сарчашма мегирад. «Дарахти Ассури», ки дар асри VI иншо шудааст, намунаи барчаста аст. Пас дар адабиёти китоби дар эчдиёти Асадин Туси мунозира шакл пайдо мекунад. Асади панҷ мунозира дорад. Беҳтарин намунаи он мунозираи «Арабу Акам» аст. Дар мунозирахон Асади баҳсу талош танҳо дар байни ду ашё ва ду шахс ба амал меояд. Баъзе мунозирахон Асадин Туси, ҳам тамсилианд, зеро персонажхон онхо чун Сайдо инсон набуда, балки ашёхон дигар – Замин, Осмон, Тир, Камон, Шаб ва Руз ба ҳам мунозира мекунанд. Ба ҳамин маънӣ Сайдо ҳам анъанаҳои беҳтарини гузаштагонро давом ва инкишоф додааст.

| Тавре ки худи шоир мегүяд, «Бахориёт»-ро дар як муддати күтоҳ (дүйненде рүй) дар давраи ҳукмронии Абдулазизхон (1645–1680) соли 1091 ҳичрӣ, яъне 1680 мелодӣ ба анҷом мерасонад:

Ин нусха, Сайдо, ба ду-се рӯз шуд тамом,
Дар рӯзгори ҳазрати Абдулазизхон.
Таърих аз ҳазору навад як гузашта буд.
Аз ҳичрати расул – шаҳи оҳируззамон.

Достон аз 368 мисрӣ иборат буда, дар шакли қасида (аабава)… навишишта шудааст. Асар аз муқаддима, кисмати асосӣ ва хотима иборат аст. Дар оғоз шоир чун анъана худою расул ва чорёронро ситоиш намуда, пас ба асли мақсад мегузарад. Адаб таъкид менамояд, ки барои ҳастагии одамонро дур кардсан, табъи онхоро хуш гардонидан аз ҳаёти ваҳшиён (ҳайвонот) ҳикоят карданий аст. Сониян шоир айёми навбаҳор аз хонаи торик берун мешавад ва ба саҳро мебарояд ва мебинад, ки мушаке худро ситоиш менамояд:

Мехоҳам аз вухуш замоне сухан кунам.
Дафъи малол то шавад аз табъи мардумон.
Рӯзе мани гарнӣ дар айёми навбаҳор.
Аз кунчи хона ҷониби саҳро шудам равон.
Дидам нишаста бар дари суроҳ мушаке,
Мекард худ ба худ сифати хешро баён.

Гурбае даргузар буд, ҳудтаърифқунни мушро шунида, ба назди ўмео-

яд ва ўро танқид намуда, худро ситоиш менамояд. Ба ҳамин тарик, саг, гүсфанд, гург, гов, уштур, сангпушт, хорнууцт, рўбох, харгўш, маймуни, оху, паланг, фил, карк ва шер меоянд. Ҳар кадоми онҳо ракиби худро мазаммат намуда, бузургию тавоноии хешро баён мекунанд. Шер ҳам сифатҳои карки азимчуссаро сарзаниш намуда, худро аз ҳамаи ҳайвонот дар аклу заковват ва дар бузургию нерўмандӣ болотар мегузорад:

Ҳаргиз шикори дигареро нахўрдаам,
Як раҳ ба хуни мурда ишёлудаам даҳон.
Дар бешае, ки мераваму мекунам қарор,
Берун зи қахтсол шавад ахли он макон.
Бо ҳар кий бингарам чигарашиб об мешавад,
Аз мур камтаранд ба ҷашмам баходурон.

Дар ин ҳангом аз он ҷо мурчае даргузар буд. Чун таърифи шерро мешунавад, ба газаб меояд ва ба назди ўомада, хитоб карда ҷунин мегӯяд:

Дар фикри дона мурчае буд даргузар.
Омад ба шеру гуфт, ки:- «Эй Рустами замон!
Аз иттифоки мурчагон гоғилий магар?
Варна ҷаро ҳакир шуморию нотавон?
Ҳуроки аҳли байти ман аст аз нитоҷи ту,
Доим пур аст ҳонаам аз шербаччагон.
Тифлони ширмасти ман имрӯз шергир,
Хешони нотавони монанд аз ту комрон!

Шер аз суханони мурчаи хурдакак музтар мегардад, ҳомӯш мемонад. Умуман ҳамаи 17 ҳайвон ҷавоби мурчаро шунида, ба бузургию тавоноиаш қоил мешаванд, дар назди мурча сари таъзим фуруд меоранд ва бо ҳам оштӣ мекунанд.

Ҷунон ки қаблан ишорат рафт, Сайидо гӯё ин асарро барои он навиштааст, ки табъи мардумро хуш гардонад. Вале агар ба ғояи асар амиқтар назар кунем, масъала ранги дигар мегирад. Максади шоир тамоман чизи дигар аст. Ин усул, яъне ба таври рамзи ифода намудани фикр як ликоест, ки шоир ақидаҳои иҷтимиоиашро дар бораи гурӯҳҳои табакаҳои ҷамъиятӣ баён кардааст. Махсусан дар ин асар ҳадафи Сайидо тасвири образҳои мурча ва шер аст. Шер подшоҳ, яъне синфи ҳукмрони ҷамъият аст. Дар симони мурча бошад, шоир қувваҳои истехсолкунанда, ахли меҳнат, дехконон ва ҳунармандонро, ки бори ҷамъият ба дӯши онҳост, нишон додааст. Ин ду образ ба ҳам муқобил гузоштӣ шудаанд. Ҳалқи меҳнаткаш аз болои подшоҳ ғолиб мебарояд. Адиб ба ин восита гуфтан меҳоҳад:

1. Асоси давлат ва ҷамъият ҳалқ аст.
2. Ҳалқ қувваи бузургест.
3. Дигар ҳамаи гурӯҳҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла подшоҳон ҳам, дар назди ҳалқ нотавонанд.
4. Шоир бузургӣ, тавонию иқтидори ҳалқро дар ягонагӣ, ҳамраъӣ ва иттифокии онҳо мебинад, ки ин, бешубҳа, ақидаи материалистии ўст. Бе

сабаб нест, ки шоир аз номи мурча ба шер хитоб карда «Тифлони ширмасти ман имрӯз шергир», – мегүяд. Албатта, ин ишоран шоир ба ходисаҳои сиёсиву иҷтимоии асри XVIII алоқаи зич доранд.

Дар замони ҳукмронии Нодирмуҳаммад (1642–1645) ва Абдулазизхон (1645–1680) иртиҷои дохилӣ қавӣ гардила, ба мукобили қувваҳои пешкадам амалиёти шадид сар шуд. Андозу истиқомори оммаи меҳнаткашон ба авчи аъло расид. Омма аз зулму тааддии хокимон ба чунбиш омад. Шуршиҳои ахли деҳоти музофоти Бухоро ва деҳаи Даҳбеди Самарқанд мисоли равшан шуда метавонанд. Аз ин ҷоист, ки шоир максади ҳудро дар образи мурча нишон додааст. Сайидо нисбат ба мурчагон ҳайрҳоҳ аст. Охир ҳуди адиб аз ҳамин табака аст ва бисёр самимӣ ва бо камоли эҳтиром дар бораи онҳо ҳикоят мекунад.

Дар охир Сайидо таъкид менамояд, ки ҳамаи ҳайвонҳо бо ҳам дӯст шуда, оштӣ карданд. Дар ҳақиқат ин идея орзуи адиб аст. Шоир бисёр меҳост, ки дар ҷамъият ҷангӯ ҳунрезӣ, зулму истибдод набошад. Ҳамаи табакаҳои ҷамъиятӣ бо ҳам дӯсту меҳрубон бошанд, ба якдигар дар ҳолати парешонию дармондагӣ дasti ёрӣ дароз қунанд.

«Бахориёт» бо забони сода ва оммафаҳм иншо шудааст. Аз баёни шоир маълум мегардад, ки ўхуссият ва кору кирдори ҳайвонотро хеле хуб медонад. Файр аз ин, аз тасвири адиб ба қадом табака тааллук доштани ҳайвонро хонанда ба тезӣ пай мебарад. Ҷунончи мунозираи рӯбоҳ ва ҳарғушро гирем. Ҳантоме ки ҳарғуш таърифи рӯбоҳро мешунавад, ба газаб омада ва хислатҳои бади вайро баён менамояд:

Ҳарғуш сар ба ҳоби фарогат ниҳода буд.
Бедор гашту гуфт ба рӯбоҳ он замон:
«Як зарра ақлу ҳуш агар доштӣ ба сар,
Ҳарғиз зи хона по наниҳодӣ бар остои.
Шабҳо равӣ чу дузд ба сӯи маҳаллаҳо,
Чашмони ҳуд ҷароғ қуий баҳри мокиён.
Бисёр зинда-чинда туро пӯст қарданд,
Афқандванд мурдан ту нахлуи сагон...»

Пас аз ин ҳарғуш дар бораи сифатҳои неки ҳуд накл мекунад:

Бар ҳар қаси факир мұяссар намешавам,
Чон медиҳанд дар таълабам мардуми қалон!
Моланд агар ба пайқари ҳуд ғавғани маро,
Бешакку шубҳа, дағъ қунад дарди устухон.
Гоҳе агар ба одамиён ром мешавам,
Пайваста умри хеш қунам сарғи он макон.

Шоир дар образи рӯбоҳ одамони дузд, қаллобу фиребгари ҷамъиятро нишон додааст. Ин гуна ашхос ба ҷамъият суде намеборанд. Танҳо корашон дуздию риёкорист. Дар симони ҳарғуш ғурӯҳи одамони нағърасон, ҳайрандеш ва накӯкор ҷамъбаст гардидаанд.

Сайидо ҳантоми интиҳоби ҷуфтҳои ҳайвонот ҳуссиятҳои табиии онҳо

ро низ ба назар гирифтааст. Масалан, мушу гурба, сагу рӯбоҳ, палангу оху, гургу гӯсфанд ва гайра ба ҳам зиданд. Яке ҳамеша аз пайи озори дигар аст. Маҳз ин тарзи гузориш асарро боз ҳам шавқовартар намудааст.

Санъатҳои бадеъ дар

эҷодиёти Сайдо

Санъату бадеъти шеъри шоир хеле олист. Махо-

рати шоир, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ў мазмунҳои олиро бо забони хушбуранг, фасех ба қалам медиҳад. Ягонагии шаклу мазмун бо тамоми ҷузъиёташ дар асарҳои шоир нигоҳ дошта шудааст. Ў вобаста ба мазмун ва идеяи асар шаклро интиҳоб мекунад, ки мисоли равшани ин «Баҳориёт» шуда метавонад.

Шоир аз санъатҳои бадеъ-ташбех, истиора, тавсиф, ирсоли масал, талмех, тазод ва гайра бамаврид истифода бурдааст. Чанд мисол:— Сайдо бо алам, вале бо ифтихор дар байти зер таъкид мекунад, ки ҳарчанд нони меҳурдагиям мисли моҳи нав як пора аст, ҳаргиз назди дӯкондорон намеравам ва аз онҳо тамаъ надорам:

Зи ҳони ахли дунё тар накарда дастам ангуште,
Қаноат кардаам ҳамчун маҳи нав бо лаби ноне.

Дар порчаи зер санъати таносуби сухан бамаврид истифода шудааст ва қаҳрамони лирикӣ ҳиссиёташро бо ташбехоти рангини шоирона баён кардааст:

Дар раҳат чун нақши по имшаб ду ҷашмам ҷор буд.
Бар сари мижгон нигаҳҳои сари девор буд.
Ҳар чӣ гуфтам, талҳ гуфтам, ҳар ҷӣ ҳурдам, буд заҳр.
Дар даҳони ман забон гӯё забони мор буд.
Сайдо, ахволи имшабро ҷӣ мепурсӣ зи ман?
Болишти ман ташти оташ, бистари ман ҳор буд.

Шоир дар ин порча ду ҷашми ҷорашро ба нақши по, нигаҳашро ба ҳори сари девор, забонашро ба забони мор, болишташро ба ташти оташ ва бистарашро ба ҳор монанд кардааст.

Санъати киноя ва истиораро дар байти зер бамаврид истифода бурдааст:

Азбаски багбонон карданд пунба дар гӯш,
Ҳар ҷугӯз дар гулистон мурғи сухансароест.

Дар ин ҷо багбон ба маъни мачозӣ, яъне ҳокимон, соҳибмансабон омадааст, гулистон бошад, ватан, қишварро дар назар дорад. Адиг бо таасуф гуфтани мешавад, ки амиру ҳокимон пунба ба гӯш карда (худро ба нодонӣ зада), мамлакатро вайрон карданд (Чугӯз киноя аз вайронагӣ аст) ва ба назари багбон гӯё ҷугӯз парандан хушхонест. Ба ҳамин тарик, фирефтан ҳониши ҷугӯз шуда, аз вайронии қишвар парвое надоранд.

Сайдо дар газали «Задӣ оташ ба доги ман» ишқи пок, самимияту муҳаббати хешро нисбат ба маҳбуба бо як ҳиссиёти баланд тасвир мекунад. Ў дар ин газал маҳбубаашро ба гул, гуича, биҳишт, маҳу ситора нисбат додааст. Аз санъати тавсиф ва сифатчинӣ бо камоли маҳорат истифода бурдааст:

Гузаштй маст бо гайру задй оташ ба чони ман,
Кучо рафтй, биё, эй щабнами гулхой боги ман!
Ба сарвақтам намеой, хазон гаштам, намепурсй,
Бихишти ман, баҳори ман, гули ръйни боги ман.
Чй кардам ман, чй гуфтам ман, чй дидй, аз чй ранчидй?
Махи ман, кавкаби ман, нури чашми ман, чароги ман.
Такаллум не, табассум не, нигохе не, адое не,
Гули ман, шабнами ман, гунчай ман, беди боги ман.
Ба рухсорат аракро Сайидо дидасту мегүяд:
«Нагардад то киёмат дур об аз рӯи боги ман»

Такрор шудани калимхо газалро пурчозиба, шевою хоно кардаанд. Хонанда аз тавсифи шоир ҳаловат мебарад. Рӯхи тоза гирифта, дилаш ба инсон ва зебоиҳои нотакрори табиат гарм мегардад.

Сайидо зиндагиро басо хуб омӯхта, тачрибаи зиёде андӯхта будааст. Аз ин рӯ, доир ба масъалаҳои гуногун панду андарзҳои ҳакимона гуфтааст, ки ин гуфтаҳои шоир ба ҳукми афоризм ва зарбулмасалу мақол даромадаанд:

Дил чун мутеъ гашт, чароги назар шавад,
Фарзанди нек ҷойнишини падар шавад.
Наҳле, ки бар надод, шавад бөғбон кабоб,
Хун меҳурал падар, чу писар бехунар шавад.
Бар бөғбон умеди самар аз ниҳол нест.
Наҳле, ки солхурда шавад, борвар шавад.

Суҳанони ҳикматноки шоир аҳамияти бузурги тарбиявӣ доранд. Хонанда аз онҳо суд мегирад ва дар шоҳроҳи зиндагӣ барои ҳар як фард ҷароғи рахнамо ҳастанд. Бешубҳа, ин ҳусусиятҳо ҳалқияти эҷодиёти шоирро боз ҳам устувортар мегардонанд. Аз тарафи дигар, забони асарҳои ў сода ва омма-фаҳманд. Адиб кӯшиш намудааст, ки аз калимаю ибораҳо, тасвири усулоҳои ҳалқӣ бамаврид истифода барад. Махсусан Сайидо табиатро хеле зебо ва рангомезона тасвири мекунад. Дар бисёр газалу муҳаммасҳои шоир баҳори нозанин басо дилкаш ва пурчозиба ба қалам дода шудааст. Шоир тасвири табиатро ба ҳолатҳои рӯҳии зиндагии худ ва рӯзгори хеш алокаманд менамояд. Масалан, дар газали «Соқӣ, пиёла ку?» Шоир чунин мегүяд:

Омад баҳору бар кафи сокӣ пиёла ку?
Бар саҳни бӯстон гулу бар дашт лола ку?
Гул кард гунчай кафас аз чӯши навбаҳор,
Эй мурғи болбаста, туро оҳу нола ку?..
Эй Сайидо, зи ишқ нишоне ба даҳр нест,
Доғе, ки буд дар читари мову лоза ку?

Қаҳрамони лирикӣ зебоиҳои баҳорро дид, малул мегардад. Зоро ў ҷун мурғи болбаста дар доҳили қафас аст ва аз ин таровату назокати навбаҳор бенасиб мондааст. Барои он ки дар замона мурувват нест, шоир қашшоқ аст. Газал ҷанбаи иҷтимоӣ дорад. Шоир гуфтан меҳоҳад, ки дар рӯзгори ҷамъияти феодолӣ баробарӣ нест. Барои як гурӯҳ тамоми шароитҳо муҳайё, зиндагиашон хуб аст ва аз ин атои табиат низ ба хубӣ баҳра мебаранд.

Зоро тамошо, дарк намудани зебоихо бо шиками серу дили бегам мешавад.
Аммо Сайидо барин одамони камбагалу муфлис, ки хамеша дар гами поран
нонанд, аз таровату латофати баҳор чандон лаззат бурда наметавонанд.

Савол ви сувориш

1. Касби боғандагӣ магар осон аст?
2. Ҳунарманд дар ҷомеа чӣ мартабае дорад?
3. Ҷаро Сайидо ба Бухоро омад?
4. Ӯ ҷаро таҳсилро то оҳир давом намедиҳад?
5. Аз қадом ҷиҳат зиндагии Сайидо бад шуд?
6. Ҷаро ба дарбор нарафт?
7. Шоир меҳост ба Ҳиндустон равад, аммо бо қадом сабабҳо рафта натавонист?
8. Сабаби гӯшанишиниро иҳтиёර карди ни шоир дар чӣ буд?
9. Ҷаро гӯшанишиниро тарқ кард?
10. Пойни умри шоирро ҳикоят қунед.
11. Аз Сайидо чӣ мерос мондаанд?
12. Ҳусусияти мухаммасҳои Сайидо аз чӣ иборатанд?
13. Мухаммасҳои алиб ба қадом мавзӯъҳо баҳшида шудаанд?
14. Мухаммас бар ҷанд навъ аст?
15. Ии айъана дар адабиёти имрӯза давом дорал ё не?
16. Ғазалиёти шоир бештар ба қадом мавзӯъҳо баҳшида шудаанд?
17. Дар газал чӣ ӣавоворие ворид кардааст?
18. «Баҳориёт» ҷаро асари тамсилист?
19. Пеш аз Сайидо дар таърихи адабиёт ҳамин гуна асарҳо буданд?
20. «Баҳориёт» бо қадом ҳусусиятҳояш аз асарҳои шоирони гузашта фарқ мекунад?
21. Образи мӯрча ва шерро шарҳ дикед.
22. Асар бо ҳаёти сиёсиву иҷтимоии асри XVII чӣ алоқа дорад?
23. Сайидо қувваи ҳалқро дар чӣ мебинад?
24. Аз оштӣ шудани ҳайвонот максади алиб ҷист?
25. «Шаҳрошӯб» дорон қадом ҳусусиятҳост?
26. Мазмун, услуби шеърҳои ба ҳунармандон баҳшидан Сайидоро гуфта дикед.
27. Забон ва услуби баёни шоир чӣ гуна аст?
28. Шоир аз қадом санъатҳон бале бештар истифода бурдааст?

Рӯйхати адабиёти илми ҷа методӣ

1. М. Маъсумӣ. Адабиёти тоҷик дар асри XVIII ва нимаи асри XIX. Душанбе, 1962.
2. Т. Мироҷ. Даствури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.
3. А. Мирзоев. Сайидо ва мақоми ў дар таърихи адабиёти тоҷик, Душанбе, 1947.

МИРЗО АБУЛҚОДИРИ БЕДИЛ (1644-1720)

Бедил, маро ҳарзасарой шон нест,
Мадҳи миру ситоини султон нест.
З-ин даст қаломе, ки зи мо мешунавай,
Гайр аз исори хизмати ғрон нест.

Бедил.

Шоир, нависанда ва файласуфи бузург Мирзо Абдулқодири Бедил шүхрати ҷаҳонӣ дорад. Ӯ дар сарзамини Ҳиндустон ҷароғи илму адаби моро боз ҳам фурӯзонтар кард. Дар қарнҳои минбаъда услубу сабки Бедил ҳамчун мактаби адабӣ мактаби пайравию эҷодкории садҳо адибон гардид. Ба-рои ҳамин ҳамзамононаш ба ӯ унвони ғаҳрии Абулмаонӣ, яъне падари маъниҳоро муносиб диданд.

Шарҳи холи Бедил

Номи шоир Абдулқодир буда. Бедил таҳаллуси адаби-аш ба шумор меравад. Маънои Бедил дилдода, дилбохта, ошиқ ба зиндагӣ ва инсонҳо, ба маҳбуба ва билохира ба Ҳудон мутаол аст.

Падару бобони Бедил аслан аз Осиёи Миёна, аз Шаҳрисабз ба Ҳинд рафта, он ҷо манзил кардаанд. Онҳо аслан ба пешаи сипохигарӣ ва нақарӣ машгул буданд. Бедил аз ҳамин оила соли 1644 дар шаҳри Азимобод ба дунё омадааст. Ҳушбахтона, байди ба камол расидан шоир дар бораи рӯзи гаваллудаш қитъаи хубе иншо кардааст:

Ба соле, ки Бедил ба мулки зухур
Зи файзи азал тофт чун Офтоб.
Бузурге ҳабар дод из мавлудаш,
Ки ҳам «Файзи кудус» асту ҳам «Интиҳоб»

Мувоғики солшумории ҳичрӣ агар қалимаҳои доҳили ноҳунакро ало-ҳида-алоҳида ҳисоб кунем, соли 1054 ҳичрӣ мешавад, ки баробари соли 1644-и мелодӣ аст.

Бедил ҳанӯз дар тифлий аз падар маҳрум мегардад. Тарбияти ӯ ба ӯҳдаи модар ва тагояш Мирзо Қаландар, инчунин амакаш Мирзо Зариф, ки шаҳсони боғазлу дониш буданд, меафтад. Ҳангоме, ки синни Бедил ба 5 солу 6-моҳагӣ мерасад, ӯро ба мактаб медиҳанд. Бедил ҳам аз мактабдор таълим мегирад ва ҳам аз Мирзо Қаландар. Дар натиҷа дар як муддати қӯтоҳ ҳату савод бароварда, девони шоирони бузурги гузаштаро мутолиа менамояд ва пас ҷизҳои ҳондагӣ ва азёд кардан ҳудро аз назди Мирзо Қаландар мегузаронад. Саъю қӯшиши Бедил самараи хуб дод. Ӯ аз ҳурдӣ ба шеър гуфтан оғоз

мекунад. Ҳанўз дар синни 10-солагияш барои яке аз шарикдарсонаш рубоии зерро иншо мекунад:

Ерам ҳар гах дар сухан меояд,
Бүн ачибаш аз даҳан меояд.
Ин бӯи каланфур аст, ё накхати гул?
Ё ронҳаи мушки Ҳутан меояд.

Пас аз ин Бедил таҳсилро дар мадраса давом медиҳад. Усули таълим дар мадраса ба табъи Бедили донишдӯст чандон мувоғик намеояд. Аз тарафи дигар, тагояш Мирзо Қаландар, ки аз дониши мударрисон огоҳӣ дошт, норизо буд. Бинобар ин минбаъд ба Бедил Мирзо Зариф, ки олим ва шахси донишманд буд, аз сарфу навҳи забони арабӣ, адабиёти араб, ҳадису тағсир дарс медиҳад. Аз олими бузурги он рӯзгор Шайх Камол Бедил илмҳон фалсафа, нучум ва таъриҳро мёомӯзад.

Бедил доир ба донишу фахмиши муаллимони мадраса фикрашро баъдтар изҳор намуда, онҳоро аз ноиҷоҷӣ «мукаррам» гаштаанд, мегӯяд:

Дар мадраса ҷамъе, ки фароҳам таштанд,
Медонӣ аз кӯҷо мукаррам гаштанд?!
Полону ҷулу фасор меҳост, ҳаре,
Аз бесомонӣ охир «одам» гаштанд.

Вале бояд гуфт, ки мактаби асосии камолоти Бедил ҷамъомаду сӯҳбатҳои илмию адабие, ки дар хонаҳои Мирзо Қаландар ва Мирзо Зариф барпо мегардид, ба ҳисоб мерафт. Ин хонадонҳо, ки шеъру адабпарвар буданд, шоибу олимони номдорро гоҳ-гоҳ тақлиф карда, сӯҳбатҳо меоростанд. Бедил ҳам иштирок мекард. Ӯ ҳӯшачине буд, ки аз ин хирмани пурниёз файзёб мегашт, дона мебардошт. Бедил дониш андӯҳт, илмҳои гуногуниро аз ҳуд кард, қаламаш бурро, фикраш расо гардид.

Пас аз соли 1665 Бедил аз пайи зиндагии мустакилона меафтад ва ба пойтаҳти Ҳиндустон шаҳри Дехлӣ меояд. Дар ҳамон сол Мирзо Зариф ва пас аз як сол Мирзо Қаландар вафот мекунад.

Аввалин коре, ки дар мустакилияти ҳуд пеша кард, ба мачзубону дарвешон майл пайдо кардани ӯ мебошад. Ба онҳо ҳанўз дар Азимобод шинос шуда, хусусиятҳои муҳими ин тарикатро омӯхта буд. Акнун бевосита ба тарзи дарвешону мачзубон зиндагӣ карданро ихтиёр намуд. Махсусан дар Дехлӣ ба таъсири Шоҳ Кобулӣ монда, ба тарикату хости ӯ амал мекунад. Моҳияти ин ҷараён аз он иборат буд, ки онҳо аз мардум ҳудро канор гирифта, гуруснагӣ мекашиданд. Ҷанд соли ҳаёти Бедил ҳам ҳамин тарз гузашт. Дӯстони наздики Бедил, барои он ки ӯро аз ин кафаси танг ҳалос кунанд, ба маслиҳат омаданд, ки шоиҷро бояд хонадор кунанд. Ҳамин тавр ҳам шуд. Бадилро дар синни 25-солагияш хонадор карданд.

Минбаъд зиндагӣ ба сари Бедил панҷа партофт. Оиларо ҳӯрондану пӯшонидан лозим буд. Барои ин кор бояд кард. Аз ин рӯ, Бедил дарвешию мачзубиро бас намуд ва барои зиндагиро пеш бурдан ба касби сипохигарӣ

пардохт. Ў ба Аъзамшоҳ навкар шуд, се сол гузашт. Бедил дар ин муддат ба шоҳу ахли дарбор аз наздик шинос гардида, навкариро тарк мекунад. Сабаби дуюми навкариро тарк кардани шонр боз дар он аст, ки Аъзамшоҳ шоир будани Бедилро фахмида, аз ў талаб менамояд, ки дар васфаши қасидаи мадхие эҷод кунад, то ки ба ў мукофоте дихад. Аммо Бедил ин таклифро катъиян рад менамояд:

Бедил, маро ҳарзасарой шон нест,
Мадхи миру ситоиши Султои нест.

Бедил пас аз ин бевосита ба кори эҷодӣ машгӯл мешавад. Дар ин давра ў ба шаҳру ноҳияҳои Мултон, Лохур, Ақбаробод, Панҷоб, Каҳмир, Сарҳинд сафар карда, бо ҳаёти мардум шинос мешавад. Шонр ба ҳар ноҳияе, ки по мегузошт, бо ахли илму адаби он чой сӯҳбатҳо меорост. Мубодилаи афкор менамуд, ба шонрони ҷавон, арбобони илм маслиҳатҳои муғид медод. Махсусан, дар он рӯзгор ҳаёти сиёсиву иҷтимоии қишвари Хинд ноором буд. Мустамликадорони хориҷӣ ба қишвари Хиндустон даромада, ба ҳалқ зулму тааддӣ карданд, ахволи омма боз бадтар гардид. Амалдорон бошанд, барои ниҳон кардани фитнаю найранги худ дар байни мусулмонон ва хиндуҳо низоъҳои миллию мазҳабиро қувват медоданд. Бедил бо ҷашмони худаш ин низоъҳо, бародаркушихоро дар ноҳияҳои қишвар дид ва мутаассир гашт. Шоири гуманист аз ин кирдорҳои разилона ба ҳашму газаб омад. Дар ин бора мутафаккир дар «Чор унсур»-аш батағсил сухан меронад.

Сафарҳои Бедил натиҷаи хуб доданд. Аз ҳама муҳимаш ҳаёти ҳалқи мазлумро аз наздик омӯҳт ва сабабҳои иҷтимоии онро то андозае дарқ кард, ки ҳамаи ин дар оянда барои тақвият ёфтани афкори нависанда хизмат намуданд.

Ҳаёти оилавии Бедил ҷандон барор накард. Занаш вафот намуд. Шоир мачбур мешавад, дуюмбора оиладор шавад. Ў дар синни 64-солагӣ соҳиби писар гардид. Шодиу ҳурсандии адиб ҳадду канор надошт. Ба фарзанд Абдулҳолик ном гузошт. Вале пас аз се сол Абдулҳолик вафот кард. Ин ҳодиса қалби шоирро реш намуд. Ў дар як рубоияш аз ин ҳодисаи ноҳуш ёдовар шуда, таъкид менамояд, ки дар пиронсолӣ аз фарзанди ҷигарбанд чудо шудан дарди саҳт, дарди ҷонгузор аст:

Гуфтам: «Чи бувад субхи қиёмат?» Гуфтанд:
«Марги фарзанд вакти пирӣ дидан».

Шӯҳрати шеъри Бедил, қаломи сеҳрангези ў дар сарзамини Хинд, дар байни хосу ом, ҳокимону амирони вакт паҳн гашта, аз байни ҳар табака мухлисони зиёд, шогирдони бовафо пайдо намуд. Шогирдони Бедил на танҳо мусулмон буданд, балки хиндуҳо низ ба адиб эҳтирому самимият доштаанд.

Ҳокимон ва амирон борҳо Бедилро ба дарбор даъват карданд, аммо ў розӣ нашуд. Масалан, муаллифи «Хизонаи омира» Ғуломалиҳони Озод мегӯяд: «Чун Навоб Осафҷоҳ... бар қишвари Дақан мусаллат шуд, номаи

талааб ба Мирзо (Бедил) навишт. Мирзо дар ҷаъоб ин байт ба қалам овард:

Дунё агар диханд, нахезам зи ҷон хеш,
Ман бастаам ҳиной қаноат ба пои хеш».

Бедил бештар дар ҳонааш, ки дӯстонаш дар Дехлӣ барои ўсохта буданд, ба корҳои эҷодӣ машғул гардида. Зиндагии шоир аз ҷиҳати моддӣ ҷандон бад набуд.

Аввалан шогирдонаш ба Бедил ёрии моддӣ мерасонданд. Дар байни онҳо шаҳсони доро ва саҳоватманд бисёр буданд. Сониян, Бедил ҳаттотӣ мекард. Мувоғики супориши шаҳсони алоҳида девонҳо, асаҳон алоҳидаи адабони гузаштаро рӯбардор карда, ба онҳо медод. Пас онҳо музди корашро дода, шоирро розӣ мекарданд. Вале вакти зиёди ҳудро ба таълифи асаҳояш мегузаронд.

Чунон ки сарчашмаҳо, ҳамзамонон ва эҷодиёташ собит менамоянд, Бедил марди поксиришт, некаҳлок, фурӯтан, ҳайрҳоҳ, ҳимматбаланд ва фуқаропарвар буд. Он ҷизе ки меёфт, кисми онро ба толибилимони мӯҳтоҷ, дармондагон медод. Барои ҳамин ҳалқ Бодилро дӯст медошт ва ҳурмату эҳтиром мекард.

▶ Бедил 5 декабря соли 1720 дар Дехлӣ вафот мекунад ~~ва~~ ўро мувоғики расму русуми онвакта дар ҳавлии ҳудаш ба ҳок месупоранд. Дар ин бора Гуломалиҳони Озод, ки дар ин вакт 17-сола будааст, китъаи таърихӣ зерро иншо мекунад:

Сару саркардан арбоби сухан,
Аз ғамободи ҷаҳон ҳуррам рафт.
Гуфт таърихи вафоташ Озод:
«Мирзо Бедил аз олам рафт».

Мувоғики хисоби абҷад аз мисраи охир рақамҳои 1133 мебарояд, ки ин соли ҳичрист. Он ба 1720 мелодӣ баробар аст.

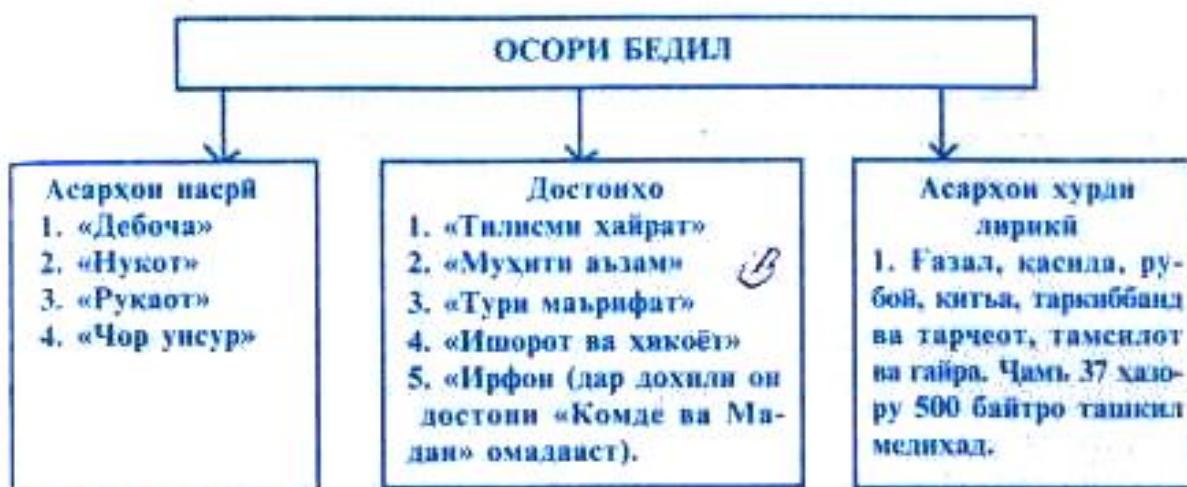
Ба ҳамин тарик, Бедил умри ҳешро ройгон нагузаронида, ба наслҳои оянда асаҳони пурарзише ба мерос гузаштааст.

Мероси адабии **Маълум аст, ки** Бедил ҳанӯз аз синни 10-солагиаш
Бедил **ба** сурудани шеър оғоз карда буд. Ў то лаҳзаҳои вопасини ҳаёташ аз иншо кардан лаб фурӯ набаст. Аз ин ҷост, ки дар тӯли 65 соли кори эҷодиаш асаҳои зиёде оғарид. Эҷодиёти Бедил ба баҳри азиме шабоҳат дорад. Ин маъниро ҳуди шоир дар рубони зер беҳтар гуфтааст:

Шеърам, ки ба сад забон фуруд омадааст,
Дар ҷандии вакт он фуруд омадааст,
«Таврот» набуд, то бигӯям; ки ҳама,
Якбора зи осмон фуруд омадааст.

Ҳамаи эҷодиёти Бедил дар шакли «Куллиёт» ҷамъ оварда шудааст, ки дар он ҳам асаҳои назмӣ ва ҳам насрин нависанда ва мутафаккир доҳил шудаанд. Ҷамъи асаҳои назмии шоир зиёда аз 72 ҳазор байтро ташкил медиҳад. Дар доҳили асаҳои насрин Бедил назм низ бисёр омадааст,

ки онҳо насри ўро боз хам хонотару шевотар гардонидаанд. Асарҳои Бедилро ба тарики зайл таксим кардан мумкин аст.

Маълумоти мухта-
сар дар бораи баяз-
исарҳои Бедил

«Тилисми ҳайрат». Ин асар соли 1668 навишта шуда, аз 3750 байт иборат аст. Дар он ақидаҳои мачзубӣ-динии Бедил ифода ёфтаанд. Бедил дар асар дар боран муносибати тану рӯҳ баҳс мекунад.

«Мухити аъзам». Бедил онро дар 37-солагиаш иншо мекунад ва 4500 байтро ташкил медиҳад. Мазмун ва мундариҷаи идеяви «Мухити аъзам» тасаввуғист. Бедил ба тарики тамсил аз ҳаёту фаъолияти мачзубони машҳур ҳикоятҳо оварда, вобаста ба он баязе масъалаҳои тасаввуғиро ҳал менамояд.

«Тури маърифат». Ин асар аз маснавиҳои дар боло зикршуда тамоман фарқ дорад. Аввалан, шоир онро ба дӯсти наздиқаш – Шукруллоҳон мебахшад ва маснавӣ аз 1500 байт иборат аст. Дар асар шоир бештар зебоиҳои табиати кӯхи Байроти Ҳиндустонро ситоиш намуда, онро бо кӯхи Тури Арабистон, ки дар он ҷо Музео пайғамбар гӯё нури иллоҳиро мебинад, мӯкобил гузоштааст. Агар номи Кӯхи Мӯсо «Тури Тачаллии нури илоҳӣ» бошад, шоир кӯҳистони Байротро «Тури тачаллии маърифат ном ниҳодааст. Ҳатто кӯхи Байротро аз бисёр ҷиҳатҳо аз кӯхи Тур болотар мегузорад. Дар асар ташбехҳои рангин, тасвирҳои шоирона хеле зебою дилкаш ба қалам дода шудаанд, ки ҳамаи ин дили хонандаро ба шӯр меоварад. Асар соли 1687, ки он вакт Бедил 43-сола буд, навишта шудааст.

«Ишорот ва ҳикоёт». Нависанда ин асарро дар як муддати тӯлонии ҳаёташ эҷод кардааст. Асар мавзӯъҳои гуногунро дар бар гирифта, андешаҳои ахлоқӣ ва фалсафии адиб дар шакли маснавиҳон хурд-хурд, ки вазнҳои гуногун доранд, гирд омадаанд. Баязе ҳикоёти шоир аз зиндагии инсонҳо буда, ҳарактери таълимию тарбиявӣ доранд. Вале қисмати зиёди онҳо барои равшан гардидани моҳияти тасаввуғ хизмат кардаанд. Асар аз 1300 байт иборат аст.

«Ирфон». Чи аз ҷиҳати ҳаҷм ва чи аз ҷиҳати дарбаргирии масъалаҳо «Ирфон» қалонтарин ва муҳимтарин асари Бедил аст. Шоир асарро соли

1712 навишта ба анчом мерасонад ва он дорои 11 ҳазор байт аст. «Ирфон» аз 10 боби мустакил иборат буда, ҳар як боб то андозае ба ҳам алокаманд аст. Мавзӯи бобҳо мухталиф буда, дар онҳо фикрҳон сиёсиву иҷтимоӣ, фалсафӣ, ахлоқӣ ва тарбиявии муаллиф инъикос ёфтаанд. Шоир дар ҳар як боб ҳикояте меорад, ки он ба мавзӯи асосӣ алокаманд буда, афкори файласуфро тақвият медиҳад. Дар ситоиши нон, қасби дехконӣ шоир батафсил истода, бузургии дехконро аз тамоми гурӯҳҳои ҷамъиятий қайд мекунад:

Дастгохи гурури султонӣ
Сар зад охир зи аҷзи дехконӣ.

Достони «Комде ва Мадан» низ яке аз ҳикоятҳоест, ки шоир барои ифодай ақидаҳои иҷтимоӣ худ онро овардааст ва ин асар дар поёнтар таҳлил карда мешавад.

Бедил дар «Ирфон» ақидаҳои материалистии ҳудро дар бораи пайдоиши олами набототу ҳайвонот ва инсон ба қалам додааст. Шоир таъқид менамояд, ки олами мавҷуда аз обу оташ, боду ҳок таркиб ёфтааст, ки инсон ин олами ҳастиро ободу зебо ва агар ҳоҳад, вайрон мекунад. Инсон ҳам як ҷузъи табиат буда, аз ҳамаи мавҷудоти он болотар меистад.

Ғайр аз ин, Бедил дар жанрҳои ҳурди лирикӣ – қасида, газал, рубой, китъа ва гайра табъ озмуда будааст, ки онҳо ҳам ба мавзӯъҳои мухталифи зиндагӣ тааллук доранд. Ҳуди Бедил ба ин тарафи масъала ишорат намуда, дар як рубоияш чунин мегӯяд:

Дар пардан сози мо наво бисёр аст,
Айбу ҳунару рангу сафо бисёр аст.
Хоҳӣ кафқ тири ҳоҳ гавҳар бардор,
Мо дарёему мавҷи мо бисёр аст.

Асарҳои насрӣ

«Дебоча». Ин муқаддимаест, ки Бедил ба девони ашъораи оғаридааст. Дар он шоир дар бораи ягонагии шаклу мазмун, қаломи бадеӣ, усулҳои ифодай фикр, душвории пешаи шоирӣ сухан меронад. Ин муқаддима аҳамияти қалони илмӣ дорад. Ба ин восита ақидаи шоир доир ба баъзе масъалаҳои адабӣ то андозае равшан мегардад.

«Нукот». Ин асар чандон қалон набуда, онро дар тамоми давраи ҳайташ навиштааст. Адиг дар ҳар маврид доир ба масъалаҳои гуногуни зиндагӣ сухан гуфтааст. Ин суханон андешаҳои фалсафӣ ва ахлоқии Бедилро ташкил медиҳанд. Нависанда дар «Нукот» баъзан барои тасдики фикр порчаҳои шеъриро низ истифода бурдааст.

«Рукаот». Ин маҷмӯи мактубҳои Бедил аст, ки дар давраҳои гуногуни ҳайташ ба дӯстон ва шогирдони худ навиштааст. Аҳамияти ин асар, пеш аз ҳама, дар он аст, ки мо дар бораи зиндагии адиг маълумоти пуарзиш гирифта метавонем. Баъзе мактубҳои Бедил ба шогирдонаш ҳарактери таълимию тарбиявӣ дошта, одамонро ба накӯкорӣ, меҳнатдӯстӣ, дӯстии рафоқат хидоят мекунанд. Аз тарафи дигар, ба ин восита дар холатҳои гуногун чӣ

гуну муносибат доштан ё муносибат намудани устоду шогирд равшан ифода ёфтааст. Бисёр ақидахон Бедил доир ба ин масъала ҳанұз кимату арзиши худро гум накардаанд.

«Чор унсур». Асари калонтарини насрии Бедил буда, нависанда онро дар давоми 21 сол иншо кардааст. Ин асар, чунон ки аз номаш маълум аст, фалсафист. Ү дар бораи рӯҳи мутлак, наботӣ, ҳайвонӣ ва инсонӣ ва муносибати онҳо батафсил сухан меронад. Баъзе андешаҳон Бедил маҳз дар ҳамин асар инъикос ёфтаанд. Аз ин рӯ, асар барои равшан намудан ва омӯхтани ақидахон фалсафии адиб сарчашмаи гаронбаҳоест.

Ахамияти дигари «Чор унсур» боз дар он аст, ки асар ҳарактери ёддоштӣ дорад. Бедил дар он дар бораи сафарҳояш, ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ, солҳои мактабхонӣ, ҳонадоршавӣ, сӯҳбату воҳӯриҳо бо ашҳоси гуноғун ва амсоли ин маълумот медиҳад. Ин маълумот барои омӯзиши ҳаёту эҷодиёти адиб ва замони нависанда ахамияти калон доранд.

Зикр кардан лозим аст, ки асарҳои насрии Бедил, нисбат ба назмаш мураккабтаранд. Нависанда аз қалимаю ибораҳои арабӣ бештар истифода бурдааст. Ташибехоту истиороти мураккаб насири адибо душвортар гардонидаанд.

Андешаҳон фалсафии Бедил дар бораи табият ва ҷамъият

Бедил на танҳо шоир ва нависандай забардаст аст, балки файласуфи бузургест. Ү ҳам дар асарҳои назмӣ ва ҳам насринаш дар бораи олами ҳастӣ, ҷамъият ва мавқеи инсон дар ҷамъият фикру мулоҳизаҳои ачиберондааст. Мутафаккир олами ҳастиро аз се чиз: олами наботот, ҳайвонот ва инсонӣ иборат медонад. Бедил олами набототро аввал, олами ҳайвонотро сонӣ ва олами инсониятро дар дараҷаи охир қарор дода, қайд мекунад, ки сабаби бакою зиндагии ҳайвонот ва инсон олами наботот, яъне олами ҳастӣ аст. Зеро аз ин олам гизо мегиранд ва инкишоф меёбанд:

Аз набот он чӣ ҷилдасомон шуд,
Ризки ҳайвону кути инсон шуд.
Гарчи кути сибӯ¹ ҳайвон аст,
Боз он ҷо набот пинҳон аст.
Ин ҳама эътибори ҷуну ҷаро,
Аз бако ҷӯшаду бако зи гизо.

Вале Бедил аз ҳама мавҷудоти олами ҳастӣ инсонро бузургтар ва муқаддамтар мешуморад. Инсон ба ҳар кор кодир аст. Вале инсон ҳам узви табият буда, пайдо мешавад, инкишоф меёбад ва меравад. Аммо боз намегардад, инсони дигар меояд. Яъне ин қонуни инкишофи табият аст:

Бедил, ба саводи бекарони ин дашт,
Ҳар кас ҳар сӯ рафт, дигар боз нагашт.
Чун мову ту рафтахову бозоянда,
Бисёр гузаштаанду ҳоҳанд гузашт.

¹ Сибӯ – ҳайвони вахшӣ, даранда.

Бедил таъкид менамояд, ки табиату чамъият ҳамеша дар инкишоф ва тағйирёбианд:

Умрест шикасти бому дар мебинам.
Бунёди вафо зеру забар мебинам.
Хар субх, ки сар зи хоб бармедорам,
Ошуби қнёмати дигар мебинам.

Гайр аз ин, Бедил чамъиятро ба ду гурӯх, ба ду синфи ба ҳам зид таксим мекунад. Ба гурӯхи аввал шохон, яъне ахли сарват ва ба гурӯхи дуюм камбағалон, яъне гурӯҳҳои меҳнатиро дохил намудааст. Мутафаккир доир ба ин масъала дуруст қайд мекунад, ки шохон давлату сарват доранд ва ҳайти худро бо айшу нӯш мегузаронанд, валие бечорагон меҳнат мекунанд ва дар хориҷу забуни ҳастанд. Гӯё ин қонуни объективонаи чамъият аст ва ҳамин тавр дар оянда давом ҳоҳад кард:

Аъён, ки зухур мепарастанд ҳама,
То ҳаст нафас, чом ба ҳастанд ҳама.
Шохон ба шавкату гадоён ба аҷз,
Ҳастанд ҳама. ҷунон ки ҳастанд ҳама,

Валие аз ҳама муҳимаш он аст, ки Бедил аз ҳаман гурӯҳҳо инсони меҳнаткаш, он касеро, ки неъматҳои моддӣ меофарад ва асоси мавҷудияти чамъият аст, дар поин олӣ мегузорад. Гуманизми Бедил ҳам дар ҳамин аст. Шоир барзгар, яъне дехконро ба офтобе, ки ба ҳама нуру зиё мебахшад ва сабаби мавҷудияти зиндагист, ташбех намудааст:

Яъне ин чо гурӯхи барзгаранд.
Ки саропо ҳихоли симу заранд.
Офтобанду нурноши ҳама.
Гармии шӯълаи маоши ҳама.
Бо ҳама очизӣ ба ранги нафас,
Риштан сози кудрати ҳама кас.

Бедил бо як хиссиёти баланд нишон медиҳад, ки ҳаман давлату сарвати шохон, ҳокимон аз дехконон аст. Барои мисол шохони зулмпешаи таъриҳӣ Фиръавну Намрудро меорад:

Дастгохи гурури султонӣ.
Сар зал охир зи аҷзи дехконӣ.
Ҷӯши Фиръавну шӯҳин Намруд.
Хар тараф боли иқтидор кушуд.

Аммо шоир бо таассуф хотиррасон мекунад, ки қишоварз, барзгар, дехкон араки ҷабин мерезад, дастонаш пуробила мегарданд, шабу рӯз меҳнат мекунад ва бо душворӣ неъматҳои моддӣ меофарад, валие ҳамеша шикамаш гурусна, танаш урён ва зиндагиаш қашшокона аст. Баръакс золимон, шохону ҳокимон айшу нӯш мекунанд, аз ҳисоби дигарон зиндагии пурдабдаба доранд. Валие боз ба ҳалқ ҷабру ситам раво мекунанд:

Баҳру кон чумла толиби ион шуд.
Неку бад меҳмони дехқон шуд.
Лек аз он ҷо, ки ин кухандекон.
Ба ҳазор оғат аст тухмфишон.
Хӯшачинони кишти бекорӣ,
Мекашиданд заҳмати хорӣ.
Ҷамъ гардиҷ жожхое чанд,
Мухталифҳосиятҳавое чанд.
Тамаи шум барқомон шуд.
Малаҳи киштзори дехқон шуд.
Он чӣ яксона саъии дехқон буд.
Музди як дам талоши эшон буд.
Ғайр согар ба мавҷ мегирад,
Соҳиби ҷашма ташна мемирад.
Ҳама зулм аст, адлу эҳсон ку?
Ҳуднораст аст нафс, имон ку?
Бар занфон шикаст паймоянд,
То қулоҳи гурӯр оројанд.
Очиизонро диханд гӯта ба хун.
То шавад ҳилъати ҳавас гулгун.
Киоссан ҳеч кас надиҳ пурӣ.
То накард ихтиёри қисабурӣ.

Шоири гуманист дар таҷрибаи зиндагӣ ин ғуна ҳодисаҳоро бисёр му-
шохида карда, нафрату адоваташ ба шоҳони золими замонаш боз ҳам зиёд-
тар мегардад. Онҳоро дар ҷамъият нодаркор мөхисобад. Шоҳонро аз ин рӯ,
ба панҷаи зиёдатии даст (панҷаи шашум, ки гоҳ-гоҳ дар бâзъе одамон пайдо
мешавад) монанд кардааст:

Шоҳон, ки зи ҳудсарӣ ҷаҳонтасхиранд,
Дар даҳли умури ҳақ ҳалалтадбиранд.
Ин бекорони ғарраи ҷоҳу ҳашам.
Ангушти зиёди панҷаи тақдиранд.

Бедил дар ҳакикат ба ҳулоҳи дуруст омада, ба одамон таъкид мен-
мояд, ки аз шоҳону ҳокимон ҷизеро умединор шудан ҳаёли ҳом аст. Ин ба
монанди он аст, ки сакфи осмон ба сари одамон соя шуда наметавонад.
Яъне осмон ниҳоят баланд аст ва аз замин дур:

Аз дунёдор умединор поя маҳоҳ,
Чӯз қаррӯ фари либосу пироя маҳоҳ.
Зин қавм тавакқӯи химоят пуч аст.
Аз сакфи баланди осмон соя маҳоҳ.

Бинобар ин, шоири ба ҳулоҳа меояд, ки дар назди сангдилон сари таъ-
зим ҳам кардан, ҳушомад задан ва ҳудро ҳакиру бечора намудан нашояд.
Баръакс бо сангдилон саҳти, сангдилӣ бояд кард. Ин фикри шоири мақоли
Ҳалқӣ «Бо бадон бад бошу бо некон накӯ»-ро ба хотир меорад:

Золим пӯшад либоси ҳунбофттаро.
То зер қунад ҳасми забуниёфттаро.
Бо сангдилон шиори ҳуд саҳти кун,
Барлор ба оҳан оҳани тафттаро.

Бедил ба қувваю нерүи халқ боварии калон дорад. Аз ин чост, ки ба халқ хитоб карда, «бо сандилон саҳти кун» мегүяд. Ў мурчаро ба хотир меорад ва таъкид менамояд, ки мурча бо ҳама хурдияш бузургу тавоно аст ва шерро аз по меафканад. Ба шарте, ки химмат кунанд, иттифок бошанд, на танҳо шерро мағлуб мекунанд, балки осмонро ба замин меоранд:

Химмат он ҷо, ки бастааст камар.
Мур бар шер бурдааст зафар.
Кӯшиши мард агар қадам сояд.
Осмон бо замин ба ҳам сояд.

Ё ки:

Химмат ҳар ҷо пеш кунад кореро,
Душворӣ нест ҳеч душвореро.
Якчанд фадоҳат¹ ба кӯшиши бехал.
Холӣ созад зи санг кӯхсереро.

Чунон ки аз дарсҳои гузашта медонед, Сайидо ҳам дар образи мурча табакаи поёни ҷамъиятиро тасвир карда, иқтидору тавонони халқро нишон дода буд. Аввалан, Сайидо ва Бедил ҳамзамонанд ва аксарияти асарҳояшонро дар як давра иншо кардаанд. Вале, бояд гуфт, ки мардони бузург таҷрибай калони ҳаётӣ дошта, дигар осори бузургони гузаштаро амиктар омӯхта, пас ба ин хулоса омаданд. Ба ин восита онҳо доир ба ин масъала фикри якдигарро таквият медиҳанд.

**Тавофи ҳазрати
инсон кунел** Бедил қариб дар ҳамаи асарҳояш инсонро ситоиш карда, аз ҳамаи мавҷудот болотар ва олитар мегузорад. Маълум аст, ки инсон аз инсон фарқ дорад. Инсон ба одамони меҳнаткаш, барзгар, коргар, гурӯҳҳои меҳнатӣ ва инсони муфтӯр, бекорхӯча таҳсим мешавад. Бедил ҳам мардумони меҳнатиро мадху ситоиш намудааст. Шоир барои ҳар як фарди ҷамъият кор кардан, меҳнат намуданро ҳам карз медонад, ҳам фарз. Аз одами бекор ҳама безор, «кор кунӣ, нон меҳӯрӣ, – чунин ақида дорад Бедил:

Аввалу охир он чӣ шуд маълум,
Кору бор аст, мобакӣ - маъдум²

Ситоиши инсони поку некӯсиришт чи дар асарҳои насрӣ ва чи назмии Бедил ба назар мерасад. Махсусан инсоне сутуда шудааст, ки ба нафъи ҷамъият кор мекунад ва бори зиндагии инсонҳоро ба дӯш дорад. Бедил қасидан махсусе дорад, ки дар он инсони меҳнаткаш, инсони оддӣ бо тамоми бузургию кудрат, хислату фазилатҳояш тавсиф карда мешавад. Инсон аз ҳар ҷиз мукаддастар, поктар ба қалам дода шуда, ўро ба гавҳари ноёб, шамъу Офтоб монанд кардааст:

¹ Фадоҳат – барзгар, дехкон.

² Мобакӣ - маъдум – ҷизи дигар гайри кор вучул надорад.

Эй шамъи базми кудс¹ надонам чй мазхарий²
 К-аз вахм³ гох равшану гохе мукаддарий...⁴
 Гох аз самуми⁵ қаҳр чу гулхан пуроташй!
 Гох аз насими лутф чу гулшан мұаттарий!...
 Дар чор рукни⁶ даҳр туй хайрати зухур,
 Дар ҳафт баҳри ҷарх⁷ ту ноёб гавхарий!
 Фофил зи худ мабош, ки чун шамъи Офтоб
 Иқболи ҳафт маҳфилу⁸ нүх қасри ахзарий!...
 Аз ҳар шайе⁹, ки акли ту фахмид, афзалий.
 Аз ҳар макон, ки фахми ту пай бурда, бартарий!
 Ҳар ҷо нигоҳ меравад, он ҷо ту рафтай.
 Ҳар сү ҳаёл меравад, он ҷо ту мепарий!
 Маҳкуми нафси ин ҳама дунхимматй чаро?
 Қ-андар бисоти кудс туй садру сарварий!
 Олам ҳама мусаххари амри замири¹¹ туст,
 Эй бехабар, ту аз чй ҳаворо мусаххарий!...¹²

Дар китъаи дигар Бедил, таъкид менамояд, ки шоҳ бошад ё вазир, ҳоким бошад ё дабир, коргар бошад ё барзгар, доро бошад ё камбизоат фарқ надоранд. Пеш аз ҳама онҳо бояд инсони пок, нексиришт, доддоху додгустар бошанд. Мартабан чунин инсон баланд аст. Ва шумо бояд дар пеши бузургии инсони комил сари таъзим фуруд оред. Яъне ўро чунон ки хонаи Каъбаро зиёрат мекунед, тавоф кунед:

Аз тавофи хона гар максуд соҳибхона нест,
 Сар ба деворе занеду Каъбаҳо вайрон кунед!
 Муддао ин аст, к-эй бедонишони ҷаҳлкеш,
 Дида бикшоеду тавфи ҳазрати инсон кунед.

Ба ақидаи шоир, шахсе, ки меҳнат мекунад, соҳибэхтиром аст ва нони ҳалол меҳӯрад. Албатта, ба максад расидан меҳнати зиёд, бедорхобӣ ва саъю қӯшиши зиёдеро талаб мекунад. Барои ҳамин Бедил дар бораи аҳамияти кори босубот чунин мегӯяд:

То мард ба ранги даъы дилхун нашавад,
 Дар мулки вафо қиматаш афзуни нашавад.
 Ҳар сангтииате нагардал ёкут,
 Ҳар катран об дурри макиун нашавад.

¹ Кудс – мұқаддас, покй.

² Мазҳар – ҷой намоеншавии чизе.

³ Ваҳм – ҳаёл.

⁴ Самум – шамоди гарму тағсон.

⁵ Мұқаддар – тира, гамгин.

⁶ Рукн – сутун, поя.

⁷ Ҷарх – осмон, ишора ба ҳафт қабати осмон.

⁸ Ҳафт маҳфил – киноя аз замин.

⁹ Нүх қасри ахзар – киноя аз осмон.

¹⁰ Шайъ – чиз.

¹¹ Замир – дил.

Нон, ки боиси зиндагӣ ва пешрафти чамъият аст, бо меҳнати душвор, бо аракҳои ҷабини марди дехкон ба даст меояд. Бедил ҳам нон ва марди барзгарро ситоиш менамояд. Оре, онҳо узван ба ҳам алокай ҷудо нашаванд да доранд. Зоро нон гуфтем, дехкон пеши назар меояд ва дехкон гӯем, нон ба хотир мерасад:

Оламиро ба олами имкон,
Нест ҷизе заруртар аз нон.
Шаҳси ҳастӣ агар дӯкон дорад.
Моя аз дастгоҳи нон дорад.
Хоҳ зар, хоҳ мол, хоҳӣ ганҷ.
Нон гули зиндагист, бокӣ ранҷ.
Ҳар кучо симу зар ба сомон аст.
Дар ҳакиқат заҳираи нон аст.
Шоҳ бе нон агар нафас шумурад,
Гӯ, билесад нигину санг ҳӯрад.
Бо ҳама шавкату қаруфари ганҷ.
Нон агар нест, хоҳ бар сари ганҷ!

Аҳамияти гуфтаҳои Бедил имрӯз ҳам афзунтар шудааст. Ҳурмату эҳтиром ба нону марди дехкон дар шароити имрӯза бештар гардидааст. «Касе, ки кор намекунад, нон намехӯрад», «Нон ҳам нону нонреза ҳам нон», «Нонро эҷтиёд кунед» шиори ҳар як фарди ҷамъияти имрӯза ба шумор меравад. Оре, нон давлату савлат, сари баланд, рӯи сурх, ҳашамату бузургии ҳалку давлати мост.

Масъалан ҷангу сулҳ
дар эҷодиёти шонир

Дар ҳар як давру замон маъсалан ҷангу сулҳ яке аз проблемаҳои мухимтарин ба шумор меравад. Зоро ҷанғ ҳаробию қашшоқӣ меовард. Садҳо ҳазор фарзандони ватан дар ин роҳ қурбон мешаванд. Барои ҳамин шахсони пешкаҳами ҷамъият барои қатъи ҷангу ҳунрезӣ ва пойдории дӯстию яқдилӣ ҳаҷатҳо кӯшишҳои бисёре кардаанд. Мирзо Бедил ҳам, ки ҷанд сол навкар шуда, дар ҷандин задухӯрдҳо иштирок дошт, ин масъаларо ба хубӣ эҳсос кард. Ӯ пеш аз ҳама, мамлакати Ҳиндустонро ба таҳтани шоҳмот монанд карда, таъкид менамояд, ки ҳамеша дар байни феодалон, шоҳзодагон ва дигар саркарлагон ҷангу ҷидол аст, муборизан таҳту тоҷталабист:

Гардуни ситамсанҷ ҷӣ ҳоҳад будан?
Ин коргали ранҷ ҷӣ ҳоҳад будан?
Он ҳона, ки ҷанту ҷадал аст ясбобаши,
Ҷуз арсаи шатранҷ ҷӣ ҳоҳад будан?

Дар ҳакикат, ҳамин тавр ҳам буд. Дар замони зиндагии Бедил сарзамини Ҳинд майдони күштор, катлу горат ва ҳунрезӣ гардид. Барои тоҷу таҳт дар байни шоҳзодагон бародарқушӣ авҷ гирифт. Махсусан Аврангзеби Оламгир барои ҷоҳу мансаб на танҳо ба ҳалки ҳуд, балки ба ҳешу акрабояш ҳиёна тарораво дид. Махз дар давраи ҳукмронии Ӯ, чунон ки устод Айни мегӯяд: «... Ҳиндустон дар охирҳои замони Аврангзеби Оламгир ва байд аз вай, ки дар натиҷаи ҷанғҳои шоҳзодагон ва низоъҳои ҳиндую мусулмонон идораҳои ҳукумат чи дар марказ ва чи дар махалҳо заниф шуда рафтанд ва ҳалки меҳнатӣ аз

химоят кардани хукмронони худ даст кашид, дар Ҳиндустон барои мустамликачиёни Европа майдони васеъ кушода шуд».¹

Бедил мақсади шохону мустамликадоронро дуруст дарк карда, хотиррасон мекунад, ки онҳо на барои дину мазҳаб оҳангӣ чанг менамоянд, балки барои молу сарват ва давлату ҳокимијат дар зери ин шиор мубориза мебаранд:

Умрест, ки дар арсан найранги гараз.
Дорад баду нек сулҳ, ё чангӣ гараз!
Гар рабти² қаломи «куфру дин» дарёбӣ,
Сози ҳама кӯк³ аст ба оҳангӣ гараз.

Барои ҳамин Бедил шоху ҳокимони Ҳиндро даъват менамояд, ки гарзу ҳусумат, яқдигарбадбинии байн ҳудӣ (ҳиндҷӯ мусулмонҳо)-ро дур партофта, ба ҳалқ такя намоянд. Агар зулму золимӣ ба омма боз бештар шавад, ғазаби онҳо даҳшатнок аст. Ба по меҳезанд ва мисли мӯр бошанд ҳам, аждар мешаванд ва золимонро фурӯ ҳоҳанд бурд:

Алҳазар з-он фитнае, к-аз табъи мардум гул қунад,
Иттифоқи ин губор аз барқ ҳам сӯзонтар аст.
Аз ҳучуми очизон гоғил набоид зистан,
Мӯри мискин ҳар кучо ҷӯшид бо ҳам, аждар аст.

Бедил, ки ватани ҳешро дӯст медошт, медиҳ, ки бегонагон ба сарзаминаш омада, бойгарию сарваташро мебаранд, ҳалқи бечораашро гуломвор кор мефармоянд. Умуман истиқоли Ҳинд дастбурди бегонагон шуда истодааст. Аз ин чост, ки шоири ватандӯст барои ҳифзи ҳоки қишвару бүм, истиқоли он мардуми ҳинд мусулмонро ба ягонагӣ, ҳамфирӣ ва иттифоқ даъват менамояд:

Ёрон, ба тифоқ агар қадам мешикананд,
Ҷайши⁴ арабу сафи аҷам мешикананд.
Аз қудрати иттифоқ гоғил нашавӣ,
Дандонҳо сангро ба ҳам мешикананд.

Ба ин восита Бедил сулху осоиштагиро барои инсон мисли обу ҳаво зарур медонад ва инсонҳоро муқобили чангӯ ҳунрезӣ ва барои сулҳи пойдор даъват мекунад. Ӯ ба ин боварии комил дорад. Зоро мутафаккир қувва ва химмати инсонро басо ҳуб дарк намуда будааст. Агар инсон ҳоҳад, ҳар мушкилоти дар зиндагӣ руҳдодаро бартараф менамояд:

Дар таҷрибагоҳи олами сулху набард,
Ҳиммат ҳалли қадом мушкил, ки накард?!
Ҷаҳди инсон бар ин наёмад в-арна,
Гардунро низ бар замин мөваард!

Мутафаккири бузург қувваи иттифоқро дуруст дарк намуда, бо ифти-

¹ С. Айнӣ, Куллиёт, ҷилди II, «Ирфон», 1964. Душанбе, саҳ. 24.

² Рабт – пайвастагӣ, маъни.

³ Кӯк – ҳамоҳангӣ, чӯр.

⁴ Ҷайши – лашкар.

хор мегүяд, ки барои ягонагию истиқоли ватан ҳар як сохибмехан омодаю тайёр бошад.

Албатта, ақидаҳои Бедил имрӯз бо садои баланд дар тамоми дунё ба гӯш мерасанд ва масъалаи чанг сулҳ яке аз проблемаҳои муҳими рӯз аст, ки инсонияти таракқӣпарвари сайёраи мо барои сулҳи пойдор мубориза мебарад. Он чизе, ки Бедил орзу дошт, имрӯз ҳам орзу тамоми инсоният аст.

**Фикрҳои панду
ахлоқии Бедил** Бедил мардест рӯзгордида ва талхию сардии хаётро бисёр ҷашида. Барои ҳамин шоир ба ояндагон доир

ба масъалаҳои мухталифи зиндагӣ панди судманд медиҳад, то ки дар шоҳроҳи зиндагию рӯзгор онро ба назар бигиранд. Бедил, пеш аз ҳама, таъкид менамояд, ки инсон дар қадом дараҷаи дониш ё маргабае, ки бошад, бояд хоккор ва фурӯтан бошад:

Харчанд ба дониш аз ҷаҳон афзунӣ.
Ё дар ширӣ муаллими гардунӣ.
Ҳар гаҳ ба пешӣ қас барӣ ҳоҷати хеш,
Тифлӣ ба ту зебад, на афлотунӣ.

Худро таърифу тавсиф намудан камоли нодонист. Аз ҳама муҳимаш он аст, ки ҳунар бузургиро ошкор қунад ва аз рӯи он мардум ба ҳулоса ояд:

То айби ту сар наёрад аз парда бадар.
Зинҳор макун талоши изҳори ҳунар.
Дар ойинаҳо назар қуну ибрат гир,
Занг аст табассуме, ки дорад ҷавҳар.

Бедил ба ҳулосаи дуруст омада, ки бру гуур, ҳудписандиро маҳз ба табақаи болои ҷамъияти хос медонад:

Дунёдорон, ки фикри ҳоме доранд,
В-аз қибрӯ гуур вазъи dome доранд.
Дилем, ки ин сангдилон ҳамчун нигин,
Аз чини ҷабини леш номе доранд.

Мутафаккир ба инсон таъкид намуда мегүяд, ки ҳаргиз дар назди ҳар қасу нокас сар ҳам макун, ҳушломад мазан ва ба ҷое, ки даъват нанамуданд, нарав, яъне бо қами ҳуд қаноат қун ва ба ҷое нишин, ки пас аз нишастан боз нахезонандат:

Бедил, марав он ҷо, ки намехонандат,
Магзар ба бисоте, ки бурун ронандат.
Бо гарди ятимӣ ғуҳари тавъам бош,
Биншин ҷое, ки барнахезонандат.

Агар ин корро накарда тамаъкор шавӣ, ахволат бад мешавад. Зеро тамаъ мисли шамшери борикест, ки ба ҳар тамаъкор заару зиён мерасонад:

Бедил, дами шамшери талаб борик аст.
З-ин тег на турк эмину не тоҷик аст.

Бедил таъкид менамояд ва афсӯс меҳӯрад, ки пояҳои давлатдорӣ аз

дасти ашхоси нолоик, дайюс, лайм ва хасуд ноуствор гардила, дину диёнат хор шудааст:

Афсус, ки сози салтанат шуд фосид,
Гардид матои дину давлат косид,
Назми Хиндустон кунун мункасир¹ аст,
Бар дайюсу бар лайму ҳезу хосид.

Дар ривочи чунин корхон номатлуб, бесарусомонии давлатдорӣ шоирони мадлоҳ, ки қадри суханро паст намуда, шахсони нолоикро ба осмонҳо мебардоранд, саҳт гунахкоранд:

Эй ки таърифи салотин² кардай,
Машки таълими шаётин кардай!
Чист таълими шаётин? – Ҳубби ҷоҳ³
Эй шаётин муршидат⁴, рӯят сиёҳ!

Дар китъаи дигараш Бедил хотиррасон мекунад, ки чунин шоирони гадотабъ бо ин кори паст, дурӯгу бӯхтон дар назди одамони ҷамъият қимату арзиш надоранд, онҳо то абад рӯсиёҳ ҳоҳанд монд, имрӯз агар бо суханони дурӯғ сарашон ба афлок расад ҳам, фардо боз ба ҷоҳ меафтанд:

Эй басо маънни равшан, ки зи ҳирси шуаро.
Ҳоки ҷавлонгаҳи аспу ҳари аҳли ҷоҳ аст.
В-эй басо нусха, ки дар мактаби ташвиши тамаъ,
Рӯсиёҳи абад аз мадҳи амиру шоҳ аст.
Сиљамуштоқи гадотабъ зи мазмуни баланд.
Гар ҳама пой бар афлок ниҳад, дар ҷоҳ аст.

Бедил ба ин гурӯҳ ҳудро мукобил мегузорад ва ҳурсанд аст, ки мисли онҳо тамаъкор, ҳушомадгӯ нест, қадри қаломи бадеъро ҳаргиз паст назадааст. Он чизе, ки гуфтааст, дар васфи одамони лоику арзанда-дӯстонаш гуфтааст. Яъне Бедил мегӯяд, ки он чизе, ки иншо кардааст, «Ғайр аз исори хизмати ёрон нест». Барои ҳамин ҳешро ҳушбахту сарбаланд медонад.

Достони мазкур дар дохили «Ирфон» омада, зиёда аз 900 байтро дар бар мегирад. Сюжети достони эҷодиди «Комде ва Мадан»⁵ даҳанакии ҳалқи Ҳинд сарчашма мегирад. Дар ҳархони пешин дар байн ҳалқи ҳинд саргузашт ё ишқу ошикӣ ду намояндай аҳли ҳунар ҳеле машҳур будааст. Бедил ҳам сюжети афсонаро омӯхта, аз нау кор карда, асоси достони ҳуд карор дод. Сюжети муҳтасари достони «Комде ва Мадан» чунин аст:

«Дар аҳди қадим яке аз подшохони Ҳинд раккосаи бисёр ҳунарманде дошт, ки ин раккоса дар ҳусну ҷамол низ ягона буд. Овози ҳунари зебо ва ҳусну ҷамоли беназираш ба қишвару мамолики дуру наздик паҳн мегар-

¹ Мункасир – парешон, вайрон.

² Салотин – шакли ҷамъи султон, подшоҳ.

³ Ҳубби ҷоҳ – шӯҳратпарастӣ.

⁴ Муршидат – пир, шайх, иҷроқунанда, яъне раҳнамои ту.

дад. Мадан, ки худ ҳофизи хушхону соҳибистеъдод буд, барои дидани Комде аз як қишиари дуре ба мамлакати Комде мерасад. Боре ба ў миёссар мегардад, ки дар як базми шоҳ иштирок намуда, хунари худро намоиш дихад. Хониши буррою овози дилнишини Мадан ба шоҳ чунон маъқул меафтад, ки шаддаи марворидеро, ки дар гардан дошт, ба Мадан инъом мекунад. Дили Комде ҳам ба шўру ҳаячон омада, нихоят ба ракс медарояд ва чунон ракси дилфиребе мекунад, ки тамоми хозирин, аз чумла Мадан мафтуну шефта мегарданд ва ҳамон шаддаи марворидеро, ки ба ў чанд лаҳза пеш шоҳ тӯхфа карда буд, ба зери пои Комде ҳаво дода, мегӯяд:

К-он чӣ ман дорам из сарафрозӣ,
Бех, ки ҳалҳоли пои худ созӣ.

Албатта, шоҳ аз ин бехурматии Мадан ба ҳашму газаб омада, фармон медиҳад, ки ўро аз қишивар бадарға намоянд ва ҳар касе, ки ба Мадан кӯмаке расонад, ба катл расонда мешавад.

Комде аз ин ҳодиса хеле мутаассир мегардад:

Комде ҳар тараф «Мадан» гӯён,
Буд чун ишқ из кафо пӯён.

Ба ивази зару зевар ба Комде миёссар мегардад, ки бо Мадан воҳурда, як шаб бо ҳам бошанд. Фардо Маданро одамони шоҳи золим ба биёбони тафсон ва бедолу дарахт мебаранд ва ўро танҳо гузошта боз мегарданд. Пас аз ҷустуҷӯи зиёд Мадан дарахти муродро пайдо мекунад ва дар зери он муддате хоб мекунад. Дар ҳамин айём подшоҳи мулки Шимол, ки аз он биёбон гузар дошт, аз назди он дарахт гузашта, Маданро дар ҳолати афсурдагию парешонҳоӣ дила, ўро ба ҳуш меорад ва аз Мадан ахвол мепурсад. Пас аз шунидани саргузашти ғамангези ин ду дилдода подшоҳи мулки Шимол мутаассир гашта, нисбат ба корҳои ноҳоистаи подшоҳи золим ҳашму газабаш зиёд мегардад ва дар назди худ вазифа мегузорад, ки бо қадом роҳе, ки бошад, бояд ин ду ҷавонро ба мақсад расонад. Ба ин мақсад ба номи подшоҳи мулки Комде мактуб менависад. Дар мактуб гуфта шудааст, ки ба Комде ва Мадан садди роҳ нашавад ва имкон дихад, ки онҳо ба мурод расанд. Агар ба ин роӣ нашавад, дар байни онҳо ҷанг барпо ҳоҳад гардид. Подшоҳи золим роӣ намешавад ва дар байни онҳо ҷанг ба амал меояд. Дар ин ҷанг подшоҳи мулки Шимол ғолиб мебарояд.

Ғалаба дидори ду дилдодаро ба ҳам наздик гардонд. Гӯё барои Комде ва Мадан Ҳур shedi оламоро тулӯй кард. Ҳар ду шоду масрур буданд.

Подшоҳи мулки Шимол барои фахмидани мухаббату садокати онҳо меҳоҳад Комде ва Маданро имтиҳон кунад. Барои ин мувоғики супориши шоҳ шахси қаллоберо ба назди Комде меғиристанд. Ў ба Комде мегӯяд, ки Мадан дар ҷанг шаҳид гардид. Комде ба ин бовар карда бехуш мегардад. Шахси қаллоб ба назди подшоҳи одил, ки Мадан ҳам дар хузури ў буд, омада, ин ҳабари ноҳушро ба шоҳ арз мекунад ва дар охир мегӯяд, ки Комде ҳалок шуд. Ин суханонро Мадан шунида бехуш мегардад. Подшоҳ ва ҳамаи

аркони давлат аз ин ду ходисаи нохуш гамгин ва пушаймон мегарданд.

Подшох фармон медиҳад, ки ҳар ду дилдодаро биёранд ва табиони ҳозик, ҳакимони донишмандро даъват намоянд, то ки онҳоро аз марг начот диханд. Мувофики супориши ҳакимон часадҳон Комде ва Маданро ба ҳам наздик намуда, ба гармоба мебаранд. Пас аз муддате, ки ҳарорати гармӣ ба ҷисм таъсир кард, дили Комде ва Мадан ба задан медарояд ва осори ҳаёт дар онҳо пайдо мешавад. Ду дилдода чун ҷашм мекушоянд, якдигарро дар оғӯзи ҳам дида, ба муроди дил мерасанд».

Шоир дар ин достон зиндагӣ, ишқу муҳаббат, ғаму дарди табақаҳои поёни ҷамъиятро ба таври ҳаққонӣ нишон додааст. Қаҳрамонҳои асосии асар – Комде ва Мадан аз молу сарват бенасибанд. Онҳо дили пок, иродай қавӣ, ҳунари зебо доранд. Бедил ба ин восита нишон додааст, ки ҳунар ва ахли ҳунар дар рӯзгори шоир қадру қимате надоранд ва ҳуқуки ишқ варзишан ҳам надоранд. Мехнат мекунанд ва дигарон, аз ҷумла шоҳу ҳокимон аз ҳунари зебон онҳо лаззат мебаранд. Вале ҳуд дар дарду ғам, ботинан ашки ҳасрат мерезанд. Шоир ба ин восита тазодҳои зиндагии табақаҳои ҷамъиятро ба хубӣ инъикос намудааст.

Ба ҳамин тарик, достони «Комде ва Мадан» ба масъалаҳои муҳими рӯзгори адаб баҳшида шуда, дар симои Комде ва Мадан озодии шаҳс, адолатпарварӣ, некиҷу некӯкорӣ, ишқи поки инсонро нишон додааст. Адаб дар достон роли санъату мусикиро дар пешрафту такомули инсон ҳеле мӯҷаз тасвир намудааст. Фарки нахустини достони «Комде ва Мадан» аз достонҳои «Лайлӣ ва Мачнун» ва «Хусраву Ширин» он аст, ки қаҳрамонҳои асосӣ Комде ва Мадан ба мурод мерасанд, вале ишқи қаҳрамонҳои достонҳои зикршуда фочиавӣ буда, ба мақсад намерасанд.

Дуюм, қаҳрамонҳои асосии достони «Комде ва Мадан» намояндагони ахли ҳунар, яъне аз табақаи поёни ҷамъиятанд, аммо қаҳрамонҳои достонҳои «Лайлӣ ва Мачнун», «Хусрав ва Ширин» аз табақаи боло мебошанд.

Бедил ба воситай як катор персонажҳои достони ҳуд одамони рӯзгорашро ба сидку сафо, далерию қадршиносӣ ва дигар хислатҳои ҳамидан инсонӣ ҳидоят мекунад. Идеяи шохи одил яке аз муваффакиятҳои Бедил ба ҳисоб меравад. Шохи одил барои ба мақсад расидани ду дилдода – Комде ва Мадан саъю қӯшиши зиёд карда, онҳоро ба мурод расондааст. Дар баробари ин шоир шохи золим ва наздикони вайро саҳт мазаммат намудааст.

Таҳлили образҳои асосии достон

Абулқодири Бедил бисёр фикрҳои пешкадами ҳудро дар симои қаҳрамонҳони достон Комде ва Мадан ифода намудааст. Дар симои Комде сифатҳои бехтарини зани санъаткорро ҷамъбаст намудааст. Комде дуҳтари соҳибчамол ва соҳибҳунар аст. Ишқи ў ба Мадан поку самимист ва барои ба мақсад расидан саъю қӯшиш ва иродай устувор дорад. Вай барои дилдани Мадан азобу ранчи зиёд мекашад, аммо аз роҳ пас намегардад. Пулу молашро дода пинҳонӣ аз шоҳ бо Мадан мулокот менамояд. Комде ба ҳамаи золимон, ба он қасоне, ки садди роҳи ишқи поки онҳо шудаанд, дар дил нафррату адоварати

зиёле дорад. Үин кирдори гайриинсонӣ, ноодилонаи шохи золимро саҳт маломат намуда, хитобан ба шоҳ мегӯяд:

К-эй чаҳон масти даври чоми шумо!
Бод чандин замон ба коми шумо!
Аз мукофот агар ҳазар доред,
З-ин ситамкушта даст бардоред!

Комде бидуни ба Мадан ишқи пок доштан боз маънавиёти бой ва одаму одамгари дорад. Ү дар масъалаи азобу машаққат кашиданни Мадан хешро гунахгор хисоб мекунад. Аз ин рӯ санги маломат ба сари хеш зада чунин мегӯяд:

Гурбат оташнишини аҳволат!
Бекасӣ доги сурати ҳолат!
Кардӣ аз баҳри ман видон ватан,
Хок бар фарқи ошноии ман!
Боядам тарфи доманат гирам,
Дар ҳавон ту парфишон мирам!

Шоир дар образи Комде занони санъатвари нокомро, ки чамъият онҳоро дар ниҳояти хорию забунӣ ва бехукукӣ гузошта буд, чамъбаст намудааст.

Мадан ҳам аз ҷумлаи санъаткори моҳирест. Ү хеле хуб навохта, сурӯдҳои дилошӯб меҳонад. Маҳз бо меҳнати ҳалол ва бо санъати олии ҳуд тавонист дилҳоро тасхир кунад. Мадан тавассути ҳунари ҳуд ба дарбор роҳ ёфта, бо Комде шинос мешавад ва якумр бо ишқи Комде пайванд мегардад. Ү дар ишқ устувор аст. Ҳатто тӯхфаи пуркиматтарини шоҳро ба пеши пои Комде мепартояд. Мадан аз шоҳ тарсу ҳарос надошт. Барои Мадан шаддаи марворид арзише надорад. Ү молпарасту ҷизпараст нест. Аз ҳама ҷиз мухимтару олитар ишқи Комдест. Ба ёди Комде менолад:

К – «Эй ҳавои ту барки оғати ман!
Шӯри ман, доги сад қиёмати ман!
Гар ҳаробам ва гар ба ҳоли ҳудам,
Ватановораи ҳаёли ҳудам.
Он ҳаёлам тӯй, ки дар ҳама ҳол,
То ба маргам фитода дар дунбол.
Бе рухат сар ба санг по дар неш,
Сайри рӯзи сиёҳ дорам пеш.
Бе ҷароғам, эн дарду дод мапурс!
Мебарам додат, аз ҷароғ, мапурс!»

Мадан дар роҳи ба мақсад расидан устувор буда, саъю қӯшиш менамояд. Аз ин чост, ки ба таъқиби шохи золим нигоҳ накарда аз пайи ҷустуҷӯи дарахти мурод меравал. Нихоят пас аз азобу машаккati зиёд дарахтро пайдо мекунад. Ба ҳамин тарик, қаҳрамон ба ҳулосаи дуруст меояд ва мегӯяд, ки дар ҳар як кор саъю қӯшиш ва ҳиммати баланд, силқу вафо лозим аст. Агар инсон ба чунин корҳо кодир бошад ва чунин сифатҳоро дошта бошад, ба мурод мерасад:

Ҳиммат он ҷо, ки бастваст камар,
Мур бар шер бурдааст зафар!

Араки саъни мард дар хама хол,
Нест беобёрии икбол.
Күшиши мард агар кадам сөйд,
Осмон бо замин ба хам сөйд.

Бешубҳа, Мадан бо чунин хислатҳо ороста буд ва бинобар ин ба муроду мақсад расид.

Гайр аз ин, Бедил дар достони «Комде ва Мадан» ду шохро тасвир намудааст, ки онҳо аз рӯи кирдору рафтор зидди якдигар гузашта шудаанд. Яке золиму хунхор. Барои молу мулк, савлату шавкати худ мубориза мебарад. Дигаре бошад, шохи одил, раиятпарвар, хайрандеш ба қалам дода шудааст. Яке муқобили ишқи поки ин ду дилдода буда, дигаре саъю қўшиш намуд, то ки ин ду ҷавонро ба мурод расонад. Аммо ин кор ба осонӣ ба шохи одил мұяссар нагашт. Ў бо шохи золим ҷанг намуд ва бо мубориза ва хунрезӣ ўро мағлуб кард. Пас аз ин Комде ва Мадан ба орзу расиданд. Бедил ба ин восита таъкид кардан меҳоҳад, ки бадҳоҳон ҳаргиз ба мурод намерасанд. Некӣ ба бадӣ, адолат аз болон беадолатӣ голиб мебарояд. Аз ин чост, ки Бедил аз ғалабаи шохи одил хелс ҳурсанд гашта, чунин мегӯяд:

Хоки он бевафо ба ҳун тар шуд.
Подшохи Мадан музaffer шуд.

**Санъатҳои бадӣ
дар эҷодиёти Бедил** Санъати сухан дар эҷодиёти пурбаракати Бедил бо тамоми нозукиҳояш ифода ёфтааст. Дар забон ва тарзи ифода, истифодаи санъатҳои бадӣ дар мероси адабии Бедил ду услубро ба хубӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Аввалин, услуби сода ва барои ҳар як хонандагӣ фахмою дастрас, сониян, услуби мураккаб, душворфаҳм. Баъзан газалу рубоиҳои шоирро ҳонда, гумон мекунед, ки ин газал ё рубой чунон содаю фахмост, ки гӯё моли ҳалқ бошад. Барои исботи фикр рубоии зерро мулоҳиза кунед:

Имрӯз насими ёри ман меояд,
Бӯи гули интизори ман меояд.
Вакт аст, ки зон ҷилда ба ранге бирасан.
Ойинааму баҳори ман меояд.

Баъзе рубоиёти Бедил дар байни ҳалқ чунон машҳур гардидаанд, ки вариант пайдо намудаанд. Чунончи, Бедил мегӯяд:

Ид омалу гул кард баҳори хама кас,
Олам ҷамане гӯш зад аз ишқу ҳавас.
Бо ҳар ранге, ки ман назар во қардам,
Дидам, ки ба гирди сари ту мегардалу бас.

Дар байни ҳалқ бошад, рубоии боло бо тарзи зайл шӯҳрат дорад:

Ид омалу тоза шуд баҳори хама кас,
Ҳар сӯ ҷамане шукуфта аз ранги ҳавас.
Бо ҳар ранге, ки ман назар во қардам,
Дидам, гирди сари ту мегардалу бас.

Дар намунахой боло хеле шоирона ва бо санъати баланд мухаббати поки қаҳрамони лирикӣ, иди Наврӯз, оғози сол, таровату зебоихои он бо камоли ҳунармандӣ тасвир ёфтаанд.

Бедил дар рубоии аввал ёрашро ба баҳори нозанине монанд кардааст. Дар рубоии сонӣ қаҳрамони лирикӣ аз омадани иди Наврӯз, баҳори нозанин, шукӯҳи табиат басо шоду масрур аст, зоро дар ҳар як ҷилою дураҳши он маҳбубаашро мебинад, зебоии онро эҳсос менамояд.

Дар девони газалиёти Бедил газалҳои содаю равон кам нестанд. Ҳофизон газалҳои шоирро ба оҳанг дароварда, хеле марғуб месароянд. Махсусан газали «Эй ҳузури мақдамат дар зиндагӣ бурҳони ман» хеле самимӣ ва дилкаш ба гӯш мерасад:

Эй ҳузури мақдамат, дар зиндагӣ бурҳони ман!
Мурда будам, зиндаам қардӣ, биё, эй ҷони ман!
Пеш меомад ба ҳар ҷо дар раҳат барги гуле,
Бурда буд оинве аз лидан ҳайрони ман.
Баҳри побӯси ту ҳар ҷо сабзае сар мекашид,
Донит бо ҳуд нуҳсае аз қасрати мижгони ман.
Интизорӣ доштам дар гӯшай вайронас,
Юсуғистон қард фазлат кулбаи эҳзони ман.
Бедил, аз соёни дилу дасти тиҳӣ шармандаам,
Чуз дуо дигар чӣ ояд аз ману сомони ман.

Бедил дар газали «Асрори дигар дорад баҳор» табиати нотакори баҳори Ҳиндустонро бисёр зебою дилкаш ба қалам додааст:

Чашм во кун, рангу асрори дигар дорад баҳор,
Он чӣ дар вахмат нагуначал, чилвагар дорад баҳор.
Соате чун бӯи гул аз қайди пироҳан баро,
Аз ту ҷашми ошнӣ он қидар дорад баҳор!
Қаҳқашон¹ ҳам поймоли мавҷи тӯфон гаштааст,
Сабзаро аз хоби гафлат ҷанд бардорад баҳор.
Чашм то во қардай, ранг аз назарҳо рафтааст,
Аз насими субҳи домон бар камар дорад баҳор.
Аз ҳазон ойна дорад субҳ, то тӯл мекунад,
Чуз шикастон нест ранги мо, агар дорад баҳор.
Абр менолад, к-аз асбоби нишоти² анҷуманӣ,
Ҳар чӣ дорад, дар физори ҷашими тар дорад баҳор.
Аз гулу сунбул ба назму насрӣ Саъдӣ конеам,
Ин маонӣ дар «Гулистон» бештар дорад баҳор.
Мӯ ба мӯям ҳасрати заҳмат табассум мекунад,
Ҳар кӣ гарлад бисмилат, бар ман назар дорад баҳор.
З-ин чаман, Бедил, на сарве ҷасту на шамшод раст,
Аз ҳаёли коматаш дуде ба сар лорад баҳор.

¹ Қаҳқашон – ситорахои зиёди ба зӯр дидашаванд, ки шабона дар осмон чун роҳи сафеде ба назар намоён мешавад. Аз ин рӯ ин роҳро Роҳи Қаҳқашон низ меноманд.

² Нишот – шодмонӣ, тараб, сурур, ҳурсандӣ, ҳуррамӣ.

Бедил дар газали боло аз санъатхон бадей – ташбех, истиора, тавсиф ва маҳсусан санъати талмех ба хубӣ истифода бурда, газалро хушобуранг намудааст. Ёдовар шудани адиб аз Саъдӣ намунаи барчастаи санъати талмех дар адабиёти классикист. Аз тарафи дигар, равшан мегардад, ки Бедил ба Саъдиию эҷодиёти пурбаракати ў муҳаббату самимияти бепоён доштааст.

Дар байти зер ҳолати рӯй, дунёи ботинии қаҳрамони лирикӣ хеле табий ба қалам дода шудааст. Шоир барои равшан намудани хиссииёти ботинии ошиқ санъати тазодро мавриди истифода қарор додааст.

Ба ту накши сӯҳбати мо чӣ қалар ба ҷо нишаста,
Ту ба нозу мо дар оташ, ту ба хобу мо нишаста.

Санъати тавсиф, сифатчинӣ ва муболига дар ашъори ошиконаи Бедил бештар мушоҳида мешаванд:

Ба сад улфат фиребам дол, аммо доджард охир,
Гуландоме, суманбӯе, ҷаманранге, шаархӯе.
Зи пои мӯр то боли магас сад бор санҷидам.
Нашуд безътибориҳон ман санги тарозуе.

Шоир дар байти аввал ба тарзи киноя сифатҳои маҳбубааш (гуландоме, суманбӯе, ҷаманранге, шаархӯе)-ро ба тарзи тибии зикр намуда, худашро хеле дарднок ва аламзада ба қалам медиҳад. Қаҳрамони лирикӣ кӯшиш меқунад, ки сабаби беилтифотии маъшуқаашро пайдо кунад, аммо ба мурод намерасад. Гӯё ў ҳама чизро аз пои мӯр то боли магас санҷидааст, вале илоҷашро наёфтааст. Санъати муболига бисёр зебо афтодааст.

Бедил зарбулмасалу маколҳои ҳалқӣ, панду ҳикматҳои алибони бузурги гузаштаро омӯхта, аз онҳо илҳом гирифтааст ва худаш суханҳои пурхикмате гуфтааст, ки имрӯз ҳам кимату арзиши баланди тарбиявӣ доранд. Барои исботи фикр мушғте аз хирвор:

Ба як - ду рӯза сару барги зиндагӣ малисанд.
Ки баҳри ҳалқ пайи суди худ, зиён бошӣ.
Агар губор шавӣ, маҳви домани худ бош,
Чунон мабош, ки ташвиши дигарон бошӣ.
Нафас билузду сабукрӯҳ зиндагонӣ кун,
Мабод, бар дили оинае гарон бошӣ.

Гар ризон ҳак тамаъ дорӣ, ба нафии ҳалқ кӯш!
Ҳар гизо қ-афтад мувоғик бо бадон, ҷонпарвар аст.
Бар ҳаловат меғизоҳд улфати соҳибидон,
Меван нахле, ки пайвандаш кунӣ, ширинтар аст.
Бе такалзуф қасби хешӣ кун, ки лар девони роз,
Андаке фаҳмидан аз бисёр гуфтан хуштар аст.

Албатта, он намунаҳое, ки дар боло оварда шуданд, сода буда, барои ҳонандай имрӯза фаҳмидани маъниҳои онҳо ҷандон душвор нест. Аммо бояд эътироф кард, ки қуллаи эҷодиёти Бедил ва маҳсусан насреш чи дар замонашу чи дар асрҳои минбаъда ва имрӯз ҳам барои ҳонандагони оддӣ

душворгузар ва дастнорас мебошад. Аз ин рӯ, дар таърихи адабиёти тоҷику форс Бедил бо сабки хоси худ шӯҳрат дорад. Ин сабк бо ду ном- Сабки **Бедилӣ ё Сабки хиндӣ** машҳур аст.

Сабки хиндӣ Ҳанӯз дар замони ҳукмронии Махмуди Фазнави (998–1030) домани шеъру шоирӣ дар сарзамини Ҳинд шаҳр ме-гардал ва дар асрҳои минбаъда нуфузи шеъри тоҷикӣ - форсӣ зиёд менавад. Махсусан ривоҷи шеъру шоирӣ дар айёми салтанати Бобур Мирзою (1483–1531) авлодони вай Акбар (1556–1627), Шоҳи Ҷаҳон (1627–1658) ва Ав-рангзеби Оламғир (1658–1707) ба дараҷаи олии худ мерасад. Зикр ҳар тан лозим аст, ки сабки хиндӣ пеш аз Бедил пайдо шуда буд ва намояни онни барҷастаи он Файзии Ҷаканӣ, Урғии Шерозӣ, Толиби Омулӣ, Абӯалии Калим, Соиби Табрезӣ ва дигарон ба ҳисоб мераванд, ки дар инкишифу ривоҷи ин сабк саҳм гузаштаанд. Аммо Бедил ҳусусиятҳои ин сабкро ба воситаи эҷодиёти худ равшан намуда, сабки хиндиро ба дараҷаи олии ра-сонд. Аз ин чост, ки дар таърихи адабиёти тоҷику форс ин сабк бо номи ӯ низ шӯҳрати хосса дорад.

Шоироне, ки номашон дар боло зикр шуд, аслан аз Қувадуннахр, Ҳурсон, Эрон буданд, ки дар аспи XVI ва XVII ба Ҳиндустан рағти, эҷод намуда, поҳони сабки хиндиро гузашта буданд. Гайр аз ин, адибони дигаре аз қабили Бедил, Носиралӣ Сарҳиндӣ, Фонии Қашмирӣ, Ғании Қашмирӣ низ буданд, ки дар сарзамини Ҳинд таваллуд ёфта, ба камол расиланд. Махз онҳо дар инкишифи ҳаматарафаи сабки хиндӣ хизмати қалон кар-данд. Пеш аз ҳама, адибон зисту зиндагонӣ, урғу одат, фолклори бойи мар-думи Ҳиндро омӯхта, дар асарҳои худ инъикос намуданд. Ин сабк ҳусу-сиятҳои ба худ хос дорад:

1. Шеъри шоирони сабки хиндӣ аз лиҳози забон сода буда, қалимаю ибораҳо, таркибҳо оммағаҳманд. Ҳонанда қалимаю ибораҳоро меғаҳмад, дарк мекунад, вале маънӣ пӯшидаву душвор аст. Аз ин рӯ, кас дар тарқ намудани мазмун ва гояи асар душворӣ мекашад. Барои равшан гардишани масъала ба тарики мукоиса як мисол меорем. Саъдӣ дар байти зер нозу истиғнои маҳбубаашро тасвир намуда, чунин мегӯяд:

Дидор менамою парҳез мекунӣ,
Бозори хешу оташи мо тез мекунӣ.

Мазмуну гояи байт барои ҳар ҳонанда фаҳмою дастрас аст. Шоир гуфтган меҳоҳад, ки худатро (маъшуқаашро дар назар дорад) як ҷалъа меп-диҳию гоиб мешавӣ ва бо ин амалат дар дили қаҳрамони лирикӣ оташ меп-афкани. Ин намуна бо сабки шоирони пешин ё сабки ҳурсонӣ эҷод шуда аст. Ана ҳамин маъниро Соиб дар байти зер ба тарзи зайл додааст:

Зи пуркорӣ назар мепӯшад аз ушшоқи савдӣ,
Дӯкондорест лар ҷӯши ҳаридорон дӯкон бастан.

Дар ин байт қалимаю ибораҳо содаю фаҳмоянд, аммо маънни онҳо пӯши-даву душвор аст. Дар мисраи аввал «пуркорӣ», «назар мепӯшад» киноя аз

нозу истигно, дидою доиста худро ба нодонӣ задан буда, «кушшоки савдоӣ» бешт, ошики бечораю девонаро, ки дар гами ў ба ин дараҷа расидааст, дар назар дорад. Мисраи дуввум ирсолулмасал буда, ба тариқи тамсил ҳолати отнику маъшукро ба дӯкондору ҳаридор монанд кардааст. Аз ин чост, ки барои дарк намудани чунин байтҳо бояд ҳонанда амиктар фикру андеша кунад.

Ин ҳусусиятҳо дар эҷодиёти Бедил бисёр барҷаста ба назар мерасанд. Барои фахмидани абёти Бедил доностаи ҷабону адабиёт кифоя нест. Илмҳои таърих, нуҷум, баёну қалом ва ғайро доистан муҳим аст. Илова бар ин, урғу одат, нақлу ривоятҳои таърихӣ, динию мазҳабии мардуми ҳинд ва дини исломро пурра аз ҳуд кардан ба мақсад мувоғик аст. Чунончи, рубоии зерини Бедилро гирен:

Бар одами бечора ба гайр аз мурдан.
З-ин варта маҳол аст саломат бурдан.
К-аз ҳурдани гандум он чӣ дирӯз қашид,
Имрӯз ҳамон мекашад аз нокӯрдан.

Дар ин рубой Бедил ба ҳаёти пурмашақкати миллионҳо дехконони қашшоқ, гадоёни ғурусна, ки дар рӯзгори шоир дар Ҳиндустон зиндагӣ ме-кардианд, ишорат мекунад. Байти аввалини рубой барои ҳонанда фахмост. Алиб мегӯяд, ки одамони қашшоқ аз ин қашшоқӣ илоҳи ҳалосӣ надоранд. Танҳо марг онҳоро аз ин варта ҳалос мекунад. Байти сонӣ тақвияти фикри болост. Дар ин байти санъати талмех, тазод, тамсил бо ҳам оmezish ёфта, маъноро душвортар кардаанд, Бедил дар байти сонӣ ба ривояти Ҳазрати Одам, ки дар Бихишт гандумро ҳурда, аз Бихишт ронда мешавад, ишорат кардааст ва ин ривоятро бо ҳаёти қашшоқонаи мардумони Ҳинд ҳамчун тазод мукобил гузоштааст. Яъне Бедил гуфтан меҳоҳад, ки агар Одам гандум ҳурда аз Бихишт ронда шуда бошад, пас ин мардум аз ғуруснагӣ, аз нахӯрдани гандум ба ҳалокат расидааст.

Таъсири сабки ҳиндӣ ё бедилизм ба адабиёти асрҳои минбаъда хеле зиёд аст. Ҳанӯз дар замони Бедил мӯжаллидони эҷодиёти ў кам набуданд. Махсусан шоирони асрҳои XVIII ва XIX Мирзо Содики Мунши, Муҳаммадшарифи Шавқӣ, Парии Ҳисорӣ, Ҳасрати Ҳисорӣ, Конеи Насафӣ, Гулмуҳаммади Афғон ва дигарон ба Бедил пайравӣ карда, дар ҷавоби газалу муҳаммас ва рубоиёти ў назира гуфтаанд. Вале бояд гуфт, ки тақлиди онҳо бештар дар шаклу услуби шеъри Бедил буд. Аксарияти тақлидкунандагон мазмунҳои фалсафию иҷтимоии абёти шоирро сарфи назар кардаанд ва ё дуруст дарк карда натавонистаанд.

Шоирони ибтидои асри XX Асири, Туграл ва Ҷавҳарӣ бо муваффакият Бедилро пайравӣ намуданд. Зуфархон Ҷавҳарӣ, ки соли 1945 вафот ёфта, охирин намояндаи сабки ҳиндӣ буд.

Хулоса, дар Мовароуннаҳру Ҳурисон ва Ҳиндустону Эрон дар тӯли 350 сол ҳазорон шоирон ба эҷодиёти Бедил тақлид кардаанд, пайравӣ намуданд. Вале ягонтои онҳо ба дараҷаи Абулмаонӣ нарасиданд. Дар ин бора

устод Айни ҳаққонӣ менависад: «Аз шоирони ин сарзамин бисёр касон Бедилро тақлид кардаанд, лекин ҳатто забардасттаринашон ҳам санъати худро ба ин шоирӣ нозуҳаёл расонида натавонистанд»¹.

Савол ва сунориш

1. Чаро ба Бедил номи фахрӣ Абулмаонӣ додаанд?
2. Давраи қӯдакӣ ва наурасии Бедил чӣ ҳел гузашт?
3. Шавқу рагбати ў ба қадом илмҳо бештар буд?
4. Сафарҳои Бедил ба ҳаётӣ минбаъдаи ў чӣ таъсире расонд?
5. Чаро ў пешаи науқариро иҳтиёр ҷамӯд ва пас из андаке оиро тарқ кард?
6. Чӣ маҷбур кард, ки Бедил гӯшанишини шивад?
7. Гӯшапишини бâ шоир чӣ дод?
8. Пойни умри Бедил чӣ ҳел гузашт?
9. Асарҳои машҳури Бедилро номбар кунед.
10. Қадом масъалаҳо дар «Ирфон» ишғикос ёфтаанд?
11. Ғояи адолатҳоӣ дар қадом асарҳои шоир бештар ифода ёфтааст?
12. Ақилаҳои гуманистии Бедилро бо мисолҳо фахмонед.
13. Ақидан Бедил зар бораи ҷамъият, синифҳо чӣ гуна аст?
14. Дар бораи инсон Бедил чӣ ақида дорад?
15. Достони «Комде ва Мадан» дар пайравони қадом достонҳон шоирони тузашта ишҳо шулааст?
16. Достони «Комде ва Мадан» бо қадом ҳусусиятҳояш аз достонҳон пешини фарқ мекунад?
17. Бо қадом мақсад Ҷедил қаҳрамонони асарашибро аз аҳли ҳунар интиҳоб кард?
18. Муносибати Бедил нисбат ба образҳои асосии достони «Комде ва Мадан» чӣ гуна аст?
19. Шумо дар бораи забони асарҳои Бедил чӣ гуфта метавонед?
20. Аз қадом санъатҳои бадӣ шоир истифода бурдааст?
21. Чаро асарҳои Бедилро дар мадрасоҳи Осиёи Марказӣ меомӯхтанд?
22. Сабкӣ ҳиндӣ ба эҷодиёти Бедил чӣ муносибат дорад?
23. Ҳусусиятҳои ин сабкро номбар кунад!
24. Чаро бисёр шоирон дар асарҳои минбаъда ба Бедил тақлид мекарданд?
25. Камбузии мӯқаллидони Бедил аз чӣ иборат буд?
26. Устод Айни ба эҷодиёти Бедил ва пайравони ў чӣ гуна бахо додааст?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. С. Айнӣ. Мирзо Абдулқодири Бедил, Куллиёт, ҷилди 11, қисми 2. «Ирфон», Душанбе, 1964.
2. У. Каримов. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XVIII ва аввали асри XIX, «Дониш», Душанбе, 1974.
3. Т. Мироҷ. Дастури методин «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986 /боби Бедил/.

¹ С. Айнӣ. Куллиёт, ҷилди II. Китоби дуюм, «Ирфон», Душанбе, 1964, саҳ 115.

ЗЕБУННИСО (1639-1702)

Духтари шоҳам, валекин рӯ ба
факр овардаам,
Зебу зиннат бас ҳаминам, номи
ман Зебуннисост.

Шархи хол Зебуннисо дар гӯши танҳой нишаста, аз рӯзгор, но-
баробариҳои замон менолид, оби чашм мерехт. Ӯ ба-
рои он ашк мерехт, ки озод набуд, мурге буд дар кафас фарёдрасе надошт:

Сад таъна бар оташ зала дуди нафаси мо.
Эй вой, агар сабр набудӣ қафаси мо.
Гар замзаман мо шунавад санг, шавад нарм,
Андар дили пурдард садон ҷараваси мо.
Кардем басе аз ситаму ҷаври ту фарёд.
Чуз гирия нашуд ёд зи фарёдраси мо.

Зебуннисо соли 1639 дар Дехлӣ таваллуд ёфтааст. Падари шоира Ав-
рангзеб (1658–1707) подшоҳи Ҳиндустон буда, бо ҷоҳилтио золимии худ дар
байнин шоҳони ин сулола машхур буд. Модари Зебуннисо Дилрасбону духтари
яке аз саркардагони Эрон Бадеуззамон буда, ҳату саводи хубе доштааст. Бино-
бар ин барои савод омӯзонидани Зебуннисо кӯшиши зиёд карда, ба ҳонадони
худ Ҳафиза Марям ном зани окила ва фозилаеро даъват мекунад. Марям дар
як муддати кӯтоҳ ба Зебуннисо, ки духтари ҳушзехн ва закӣ буд, ҳату савод
омӯзонида, шавку завки ўро ба адабиёту қаломи мавзун афзун мегардонад.

Зебуннисо аз китобхонаи падар, ки дар он ҷо китобҳои нодиру кам-
ёфти шоирони бузурги гузашта маҳфуз буданд, пайваста мутолиа мекунад
ва абёти зиёдеро аз бар менамояд. Бо ёрии муаллимаи худ дар маънидоду
омӯхтани санъати сухан малакаю маҳорат пайдо мекунад. Инчунин забони
арабӣ ва «Куръон»-ро дар давоми ду солу се моҳ аз бар менамояд.

Зебуннисо аз синни 13–14-солагиаш барои шеър гуфтган қалам ба даст
мегирад. Шеърҳои аввалини ў ба устодаш писанд омаданд. Устодаш шеър-
ҳои шогирданаи ўро суфтаю равон намуда. дар рушду комолоти ў ёрӣ ва
мададгорӣ менамояд.

Мувофики маълумоти сарчашмаҳои таъриҳӣ ва адабӣ Зебуннисо дар

дарбори падараши китобхонаи калоне ташкил карда, гоҳ-гоҳ аз падар пинхон базми шеър меорост ва шоиронеро, ки аз дигар кишварҳои дунё ба Ҳиндустон меомаданд, пуштибонӣ мекард ва ёрии моддӣ мерасонд.

Аврангзеб намехост, ки духтараш шеър гӯяду шоира шавад. Аз ин чост, ки рафтору кирдори духтараш ба ў маъқул набуд. Ҳар гоҳ ўро сарзаниш менамуд. Зебуннисо ба ҳамин маъни дар як газалаш ишорат менамояд, ки хомӯш бошу дам назан, зоро султон токати шунидани суханҳои булбули хушилхонро надорад. Дар ин ҷо шоира худашро ба булбули хушилхон монанд кардааст:

Эй булбули хушилхон, маҳрушу дам фурӯ каш,
Табъи латифи султон тоби сухан надорад.

Вале ин духтари часуру нотарс аз ҳашму газаби падар нахаросид ва пайваста газалҳои шӯрангези худро эҷод кард. Зебуннисо кору кирдорҳои ношониста, мачлису базмҳои назарғиребонаи ахли дарбори падарро дид, дилаш танг мешуд, худашро бечораю танҳо ҳис мекард, ба зебу зинатҳои шохона чандон майл надошт. Зоро зебони инсонро на дар зебу зинати зоҳирӣ, балки дар аклу тамиз; донишу камолоти вай медиҳад.

Зебуннисо дар оянда низ дониши худро такмил медод, ў илмҳои мантиқ, таъриҳ ва хикматро омӯхта, инчунин машки ҳат мекунад ва дар навиштани ҳати настъалику насҳ ҳунарманд мешавад. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо шоира аз сӯхбатҳои адабони машҳури ҳамзамонаш Носиралӣ Сарҳинӣ, Нематхони Олий ва Мирзо Абдулқодири Бедил баҳра бурдааст.

Шоҳи мутаассиб Аврангзеб аз шеърҳои эҷодкардаи духтараш худро ҳамеша нороҳат ҳис мекард ва Зебуннисоро азоб медод. Шоира худашро дар зиндон ҳис мекард. Ҷои гурез надошт. Ў ҳамаи дарду алами худро ба воситаи ашқи ҷашмон ва газалҳои шӯрангезаш андаке сабук мекард:

Зи ҳуни диди зиндонро бек аз рашини ҷаман дорам,
Зи доги гусса сад гулшан ба зери пираҳан дорам,
Ба сони гуна гар бастам лаб аз гуфтушунид, аммо
Ба ҳуни диди оғушта саропон бадан дорам.
Ба сони абри найсонӣ зи ашқи дидан ҳиммат,
Кашида дар раги чон сад ҷаҳоне дар сухан дорам.

Зебуннисо аз дӯстон ва наздиқонаш ҳоҳиши мекунад, ки дар шаҳри Лоҳур барояш бое бунёд кунанд. Барои бояни оянда ҳуди шоира ҳар гуна ҳихоли мевадиҳанда интиҳоб менамояд. Нихолҳо сарсабз гашта, бояни шоираро зебу оро медиҳанд. Зебуннисо дар синни 63-солагӣ соли 1702 дар Дехҷӣ вафот мекунад. Ў пеш аз вафоташ ҷасият карда буд, ки ҷасадашро дар шаҳри Лоҳур дар бояни худаш дағн намоянд. Дӯстони наздики Зебуннисо ҷасияташро иҷро мекунанд. Ўро дар бояни худаш дағн намуда, дар санги болои қабраш байти зерини адабаро ҳаккокӣ намудаанд:

Бар мазори ман, гарифон, не ҷароғе, не гуле,
Не пари парвона сӯзад, не садои булбуле.

Мероси адабии

Зебуннисо

Девони ашъори ў чандон бузург нест. 4000 байтре

дар бар мегирал. Асосан кисми зиёди девони шоираро газал ташкил медихад. Ба гайр аз газал 7 касида, 5 тарчеъбанд ва як мухаммас низ эчол кардааст. Дар баязе сарчаашмахома омадааст, ки Зебуннисо «Зеби тафосир» ном асаре ишо кардааст. Асари номбурда дастрас нест.

Мавзүи газалиёти Зебуннисо гуногун аст. Шоира дар газалхой худ хаёти вазнину бехукукий занони мазлуми Шаркро инъикос кардааст. Ў дар образи каҳрамони лирикӣ, яъне худаш, садои шикоятомез ва эътирози занони замонаашро нишон додааст.

Зебуннисо дар газали зерин аз бахти баргашта, аз ранчу озорхон рӯзгор шикоят дорад. Ў нишон медиҳад, ки ин бахти баргашта насиби миллионҳо ҳамони мазлуму бечора аст. Ба ҳамаи ин «чархи чафопеша», «жачниҳод» айборд аст. Шоира зимни ин ибораҳо золимон, ҳокимон ва шоҳони замонаашро тасвир намудааст. Ў дар анҷоми газал садои эътирози ҳудро баланд карда, ба ситамгарону золимонро огоҳӣ месозад, ки аз оҳи дили мазлумон, бечорагон ҳазар кунанд, зоро тири оҳи онҳо синаи шумо – золимонро мачруҳ месозад:

Фигони булбулон имшаб ба ҳар гулшан асар дорад,
Магар дарду алам оҳе зи дунболи сахардорад.
Ба кини ман камар баста магар ин бахти баргашта,
Ки аз рӯзи дигар ҳар рӯз ҷонамро батар дорад?!
Гаҳе парвона месӯзад, гаҳе шамъ аз ҷудоҳо,
Ба олам ҳар киро бинӣ ту, дое бар ҷигар дорад...
Ҷафоҷӯё, ситамгоро, ҳазар аз оҳи мазлумон,
Ки тири оҳи мазлумон инҳон дар санг асар дорад!

Шоира ҳамин маъниро боз дар газали «Дар бағал дорам» равшантар баён намуда, ба золимон таъқид менамояд, ки ба дардмандон ҷафою ситам кардан окибати хуб надорад. Зоро оҳи мазлумон басо дардиҳо ва саҳт аст. Ин оҳ ба мисли тири заҳролудест, ки пинҳонӣ ба нишон мерасад ва аз он ҷон ба саломат бурдан мухол мебошад. Ин оҳ мавчи тӯғони даҳшатнокро ба ёд меорад. Барон ҳамин дурусттар андеша кунед ва окибати онро иеши назар оред:

Ману он сар, ки сад сивдо зи ҷонон дар бағал дорад.
Ману он дил, ки сад новак зи мижгон дар бағал дорад.
Ту беражму ҷафоҷӯй, мани озурда метарсам,
Ки оҳи синаи мачруҳ пайкон дар бағал дорад.
Ду ҷашмам гиряюлуду дилам чун бед меларзад,
Ки вишкӣ дардмандон мавчи тӯғон дар бағал дорад.
Зи оҳи сарди мазлумон ҳазар, золим, намедорӣ,
Ба заҳр олуда сад пайкони пинҳон дар бағал дорад.

Аз ин порчаҳо равшан мегардад, ки Зебуннисо хаёти пуразоб, қашшоқӣ ва муфлисии мардуми оддии ватанашро басо хуб медонистааст. Аз ин рӯ, аз ин зиндагии талҳи омма дилаш ба дард омада, ашк мерехтааст ва садои эътиrozашро ба муқобилии золимон баланд намуда, ҷунин мегӯяд:

Наштаре дорам нихон дар синан хар нолае,
Пас дили ахли ситам афгор хоҳам карду рафт.

Ба чои зулму тааддӣ, — мегӯяд Зебуннисо, — ба дармондагон некӣ кардан лозим. Ба касони мусибатзада кӯмак расон, мисли булбулу парвона бош:

Гар сари осудагӣ порӣ, ба гам ҳамхона бош,
Аз тарники оғият мачиунсифат бегона бош,
Ҳар кучо базми мусибат гарм гардад дар ҷаҳон,
Дар тақаллум булбулу дар сӯхтан парвона бош.

Дили шоири ба ҳоли дармондагону бечорагон месӯзад. Аз ин ҷои, ки Зебуннисо онҳоро дилбардорӣ мекунад, таъкид менамояд, ки ҳаёт тағиیر меёбад, дар оянда зиндагиашон бехтар ҳоҳад шуд. Зоро аз пайи шом сахар аст:

Навмед набояд шудан аз гардиши айём,
Ҳар шом, ки ояд, зи пайи он сахаре ҳаст.

Ё ки:

Баст агар Махфӣ дари гулшан ба рӯјт бобон,
Бо умеди нашъан бӯ дар паси девор бош!

Дар поёни умр диду эҳсос намуд, ки дар дарбори падар шаҳсони ноҳлоқ, ҳушомадгӯ, пастиғрат ҷамъ омадаанд, онҳо барои беҳбудии зиндагии меҳнаткашон ҷорае намебинанд ва барьакс бо чоплусию порадиҳӣ соҳиби мансаб мешаванд, қалба什 реш-реш мегардад. Ӯ мебинанд, ки ахли ҳунар ҳору забун аст, қадру қимате надорад, сабр аз дасташ меравад ва ошкоро мегӯяд, ки дар ин рӯзгор Ҳари Исо агар зар дошта бошад, соҳибхӯнтар ба хисоб меравад:

Ба кори қас намеояд ҳунар, Махфӣ, дар ин олам,
Ҳари Исо ҳунарманд аст, агар дар киса зар дорад.

Барои ҳамин акнун қосаи сабрро бояд бишкаст, ба по бояд ҳест, то ки ҳақ ба ҳақдор бирасад:

Зи ҷаври ахли ситам, дӯston, чӣ ҷора қунам?
Ба гайри он ки гиребони сабр пора қунам?

Тирануми мухаббати
поки исовӣ дар
газалиёти Зебуннисо

Мавзӯи ишқу муҳаббат дар ғазалиёти Зебуннисо
мавқеи асосӣ дорад. Албатта, ин бесабаб нест. Зоро қаҳрамони лирикӣ пеш аз ҳама зан аст. Аз ин рӯ, дар ду алами зан, ишқу муҳаббати занро бехтару хубтару эҳсос мекард. Аз тарафи дигар, дар ишқ ӯ ноком буд. Ӯ 63 баҳорро дид, аммо аз гулистони муҳаббат гуле начида, ҳазон гашт:

Сад баҳор охир шуду ҳар гул ба фарке ҷо гирифт.
Лолаи доги дили мо зеби дасторе нашуд.
Ҳар матоеро ҳаридорест дар бозори ҳусн.
Пир шуд Зебуннисо, ӯро ҳаридоре нашуд.

Ё ки:

Рафт хангоми бахору тули богам нашукуфт,
То кай ин гунча дар ин парда нихон хоҳад буд?

Зебуннисо зани сохибмайрифат, боандешаю сохибчамоле будааст. Ўзинлагиро фаҳмид, дарк кард. Духтари шоҳ буд, зару зевар, молу чиз дошт, вале ўхудашро хушбаҳт хисоб намекард. Шоири озод набуд. Барои инсон ондӣ мухим аст. Ўқасеро дӯст дошта, ба мурод расида наметавонист. Адиба орзу дошт, ки шавхар, фарзанд, хонаи мустакиле дошта бошад, аммо ба доди ўпадари ҷоҳил нарасид. Бинобар ин Зебуннисо дар газали «Вайроне пайдо кунам» дарду алам, максадашро бисёр мӯҷаз тасвир кардааст:

Меравам, то бахри худ вайроне пайдо кунам,
В-андар он вайроне аз гам хонае пайдо кунам.
Шуд бахори умру боди орзу хуррам нашуд,
Меравам то гирия мастане пайдо кунам.
Раҳ биёбам пеши шамъе аз барои сӯхтан,
Махфиё, бояд пари парвоне пайдо кунам.

Аммо умри шоири ба охир расиди издивоч накард. Аз ин рӯ, бо сӯзу ғудоз, бо сухан дарду аламашро ифода намуда, аз духтари шоҳ буданаш хиччи мегардад. Барои худ шарму ҳайро занчири по хисоб мекунад. Ўхудашро ба Лайлии дар ишқ ноком, ба булбули чаман, ба парвона монанд кардааст, ки дар гами ёр менолад, месӯзад:

Гарчи ман Лайлиасосам, дил чу Мачиун дар ҳавост,
Сар ба сахро мезанам, лекин ҳаё занчири пост.
Булбул аз шогирдиям шуд ҳамнишини гул ба бод,
Дар мухаббат комилам, парвона ҳам шогирди мост.
Дар нихон ҳунем, зоҳир гарчи ранги нозанин,
Ранги ман дар ман нихон чун ранги сурх андар хиност.
Духтари шоҳам, валекин рӯ ба факр овардаам,
Зебу зинат бас ҳаминам, номи ман Зебуннисост.

Доир ба ин масъала афкори Зебуннисо, яъне қаҳрамони лирикӣ характеристи умумӣ ва ҷамъбастӣ дорад. Ишки ў, мухаббати ў, дарду алами ў ба ҳамаи занону духтарони ҷомеаи онрӯза баробар тааллук дошта, шоири аз номи онҳо нобаробарӣ, беадолатии занро дар рӯзгори гузашта ҳаккӣ ба қалам додааст.

Ишки қаҳрамони лирикӣ ҳаётист, поку беолоиш аст. Яъне дар газалҳои ишқии ў мухаббати байни марду зан инъикос ёфтааст. Шоири ба ҳамин маънӣ ишорат карда, дар мактаи як газалаш мегӯяд:

Дили марде ба даст овар, агар мардонай. Махфӣ,
Ки дилҳоро ба дилҳо дар ҳакикат кор меафтад.

Умуман, газалҳои ишқии шоири илова ба ҳаётӣ буданашон боз як хусусияти ба худ ҳос доранд. Дар онҳо дарду сӯз, эҳсосоти амики зан ба дилдошаш ҳеле табий тасвир ёфтааст.

Газалҳои
ишқии
шоири

Ба ҳар ҳол Зебуннисо бо зиндагии мардуми оддӣ, ахли ҳунар, ки ба дарбори шоҳ барои бехбудии ҳаёташон мерафтанд, ошно буд. Ҳаёти талҳ, оби ҷашми

бенавоёро дида, дилаш реш мегашт. Аз ин рӯ, ба худ ва ба ахли дарбор хитоб карда мегүял, ки набояд мо танҳо дар ғами худ бошему халос. Лозим аст, ки ба дармондагон низ кўмак расонем.

Эй дил, асири ломи ҳавою ҳавас мабош,
Фофил зи ёди ҳамнафасон як нафас мабош.

Зебуннисо дар масъалаи одоби сухан, ҳамсұхбатони лоик пайрави адібони бузурги гузашта буда, бо сухани худ фикрхон онҳоро тақвият медиҳад. Масалан, ў бо шахси хирадманд, доно, сұхбаторо дар зиндан нишастанро бехтар медонад аз он ки бо ашхоси худписанд, бехирад дар гулистон бош:

Дар гулистон доштан сұхбат ба начинсон аз ин.
Назди доно бехтар аст танҳо ба зиндан зистан.

Шоира ҳангоми сұхбатхо бо ашхоси гуногун мебинад, ки як гурӯх нокасон факт айби дигаронро мегүянд, одамони дилсофро тұхмат мекунанд. Аз ин рӯ, ба онҳо тақид мекунад, ки пеш аз хама бояд айби худро дид:

Махфай, мабин ба айби қасон, дида боз кун!
Бингар ба айби худ, ки қунархо дар ў гум аст.

Дар замони гузашта ва маҳсусан дар асрхон XVII–XVIII чи дар Ҳиндустон ва чи дар Осиёи Миёна хушомадгүй, тамаъкорй хеле ривоч ёфта буд. Аз ин чост, ки Зебуннисо ба мукобили тамаъ ва тамаъкорон баромада, онҳоро саҳт накүшиш менамояд ва дар баробари ин тақид менамояд, ки инсон бояд иззаташро нигоҳ дорад. Барои ин чун магас дар дастархони ахли ҷоҳу мансаб нашавад:

Хоҳӣ, ки обрӯй нарезад ба зери ҳок,
Бар суфраи замонаи дун чун магас мабош!

Зебуннисо ба масъалаи дўстӣ аҳамияти қалон додааст. Албатта, ин бе-сабаб набуд. Пеш аз хама шоира ба дўсти ҳакиқӣ мӯхточ буд. Барои ҳамин бисёр меҳост, ки дўст, ҳамсұхбат дошта бошад, дарди дил гўяд, дилашро таскин дихад. Аз тарафи дигар, дар он рӯзгор дар Ҳиндустон дар байнини ҳиндуло мусулмонон зиддиятҳои диннию мазҳабӣ хеле тезу тунд шуда буданд. Зебуннисо ҳамчун як инсони ватанпараст, адолатҳоҳ ба мукобили ҳамаи ин низоъҳои миллӣ буд. Аз ин рӯ, дўсти ҳакиқиро аз ҳамаи неъматҳои дунё болотар мегузорад. Дар газали зер шоира тақид менамояд, ки садои дўст дилро равшан мегардонад. Агар аз дўст камбудие дилӣ, наранҷ, зоро дашноми дўст аз саҳовату дуои душман афзалтар аст:

Тоза созад гулбуни умдеро пайгоми дўст,
Бишкуфонад гунчай дилро насими номи дўст.
Гар губори хотире аз дўстон бинӣ, маранҷ,
К-аз дуои душманон бехтар бувад дашноми дўст.
Не ҳумор орад, на бадмастию не дарди саре,
Нашъяи оби хаёте дар сарам аз ҷоми дўст.

Чунон ки дидем, газалҳои шоира бо камоли маҳорат ва санъати баланд

иншо шудаанд. Зебуннисо аз мактаби шеъру шоирӣ ба хубӣ гузашта, дар ин ҷода соҳибмаком аст. Ғазалҳояш равону сода, тару тоза ва хушоҳанг ҳастанд:

Меравам, имшаб, туро бедор ҳоҳам карду рафт,
Накди чонро сарфи як дидор ҳоҳам карду рафт.
Баски гирям дар фирокат ҳамчӯ абри навбахор,
Водни ҳичрон гулзор ҳоҳам карду рафт.
Наштаре дорам никон дар синаи ҳар нолае,
Бас дили ахли ситам ағбор ҳоҳам карду рафт.
Дин агар ини асту имон ину ахли қиблა ини,
Риштаи тасбехро зуннор¹ ҳоҳам карду рафт.

Ғазали боло бо санъати баланд эҷод шудааст. Ташбеҳоти мувоғик, тавсифҳои табии газалро пуробуранг кардаанд, ки ба қас ҳаловат мебахшад.

Ибораҳои «накди чон», «сарфи як дидор», «водни ҳичрон» тавсифҳои маргубанд. Такрори радифи «карду рафт» ва ҷонишини «ин» низ шеърро боназокат гардонидаанд.

Барои ҳамин Зебуннисо кӯшиш намудааст, ки ба мазмун шакли мувоғик пайдо қунад. Ӯ ягонагии шаклу мазмунро дар асари бадей аз ҳама мухим ҳисоб мекунад. Шоира мазмунро чон ва шаклро тани Ӯ мешуморад. Агар мазмуну шакл ҳамbastagӣ надошта бошанд, дурри мақсад ба даст намояд:

Шеър бувал ҳамчӯ тан, маънни Ӯ – ҷони Ӯ,
Гармии бозори Ӯ – равнаки дӯкони Ӯ.
Дояни ман шуста буд сина ба ҳуноби дил.
Шир зи ҳун ҳӯрдаам аз сари пистони Ӯ.
Ахли сухан ноҳуне бехуда бар дил занад,
Марҳами заҳми дил аст гарди намаклони Ӯ.

Хулоса, дар газалҳои шоира ишқ, дарду алами занон дар симони қаҳрамони лирикӣ ҷамъбаст гардидаанд.

Савол ва супориши

1. Чаро Зебуннисо аз зиндагӣ норизо буд? 2. Файр аз Зебуннисо дар таърихи адабиёти тоҷик боз ягон шоиравро медонед? 3. Қӯдакӣ, таҳсил ва давраи наврасии шоираро ҳикоят қунед. 4. Барои дар эҷоди қаломи бадей малакаю маҳорат пайдо кардани адаби қадом омилҳо қӯмак расонанд? 5. Чаро Зебуннисоро дар Лоҳур ба ҳок супориданд? 6. Дар мероси адабии шоира қадом жанр мавқеи асосӣ дорад? 7. Чаро Зебуннисо золимонро танқид мекунад? 8. Мавзӯи газалиёти шонраро тавзех дигҳед. 9. Чаро адаби ҳудашро балбаҳт мешуморад? 10. Фикри шаҳсиятонро дар бораи Зебуннисо ва газалиёти Ӯ баён қунед!

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. Тоҷӣ Ҳусмон. Бисту се адаби, Нашрӣавтоҷик, Сталинобод, 1962.
2. Т. Мироҷ. Даствури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.

¹ Риштаи зуннор – риштае, ки дарвешон, зардуштиён, насрониён ба миён мебастанд.

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Вазъи сиёсӣ. Инкишофу таҳаввули адабиёти ин асрҳо, пеш аз ҳама, ба ҳаёти сиёсию иқтисодии Осиёи Миёна алоқаи зич дошт. Аз ин рӯ, пеш аз он ки ҳаёти илмву маданий ин давраҳоро диде бароем, бамаврид аст, ки ба тарики хеле муҳтасар дар бораи ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии ин асрҳо мальумот дихем.

Хукумати подшохии Россия дер боз ба сарзамини Осиёи Миёна ҷашм дӯхта, фурсати муносиб мечуст, то ки онро ба зери тасарруфи худ дарорад. Зоро ин сарзамини босаховат ва пурсарват барон капитализми навбаромади Россия ҳамчун манбаи пуркимати ашёи хом хисоб мерафт. Фурсати муносиб ҳам расид. Соли 1864, ки дар байни хонигарихои Кӯканд ва Бухоро ҷанг мерафт, қӯшунҳои Россия ба Осиёи Миёна дохил гардида, бе хеч як мамониат (соли 1865) шаҳри Тошкандро ишғол намуданд. Ба ҳамин тарик, дар байни солҳои 1866–1868 Ҳучанд, Ӯротеппа, Ҷиззах, Самарқанд, Фарғона ва дигар ноҳияҳо ба зери итоати Россия дохил гардиданд ва дар Тошканд генерал-губернатории Туркистон ташкил ёфт. Аз ин давра саркарда Осиёи Миёна мустамликаи Россия шуда монд.

Албатта, ин ҷангу хунрезихо ба ҳароб гардидани деҳоту шаҳрҳои обод ва иқтисодиёти мамлакат таъсири манғӣ расонд. Ҳаёти бе ин ҳам қашшоқонаи мардумро боз ҳам қашшоктар, вазнинтар ва ҳаробтар кард. Бухоро ба Россияи подшоҳӣ товони ҷанг супорид, ки ин бори вазнин ба сари ҳалқи меҳнаткаш афтид. Аз ҳалқ андози иловагӣ гирифта шуд. Зулму истисмори дутарафа косаи сабри ҳалкро лабрез намуд. Аз ин чост, ки дар баъзе ноҳияҳои мамлакат шӯру исён, норизогӣ хеле зиёд гардид. Махсусан ноҳияҳои Бухорои Шарқӣ, ки бештар зулму ситам диде буданд, садои эътирози худро ба-лантар намуда, ба муқобили феодалон, хокиму амир ба по хестанд. Намунаи ин шўриши Восеъ аст, ки дар ноҳияи Ҳатлонзамини хонигарии Балҷувон соли 1885 оғоз ёфта буд, шуда метавонад. Дехқонони ҷабрдида ва азияткашида бо сардории Восеи камбагал барои баробарӣ, бародарию беҳбу-дии ҳаёти худ ба золимону ситамгорон фишор оварда, Балҷувонро гирифтанд. Вале пас аз ҷанд муддат шўришро бераҳмона пахш намуданд. Фарзандони содики ҳалкро ба катл расонданд. Аз ин шўриш зиёда аз 100 сол гузашта бошад ҳам, ҳалқ номи муборизони роҳи озодӣ ва роҳбару роҳна-мои он Восеъро фаромӯш накардааст. Дар бораи далерию қаҳрамонӣ, фидокорию адолатҳоҳии қаҳрамони худ - Восеъ ривоят, қиссаю роман, суруду тарона эҷод намудааст. Масалан дуҳтари Восеъ дар бораи падари худ ба дарду алам мегӯяд:

Маҳрум мондум аз падар,
Ибрат шавал ба дигар,

Дод аз дасти ситамгар,
Вой алами Гульизор.

Албатта, ба ин восита садои зътирози садҳо, ҳазорҳо занону дуҳтаро-
ни шабрдида, азобу азияткашида дар симон Гульизор чамъбаст гардидаанд.

Ба сарзамини Осиёи Миёна сар ҳалондани капиталистон ва дигар та-
бакаҳои истисморкунандай ҳукумати подшохии Россия бозори ҳаннотию
қаблобӣ, разолату қабоҳат, зулму истисморро боз ҳам ривоҷ дол.

Дар ибтидои асри XX дар давраи инкилоби якуми рус (1905–1907) дар
Осиёи Миёна дар зери таъсири большевикон корпартонҳои зиёде ба амал
омаданд, ки бештари онҳо характеристи сиёсӣ доштанд. Аз тарафи большеви-
ковони пинҳонкор, ки бо коргарону дехконон робитан зич доштанд, корҳои
ташвикотию таргиготӣ бурда мешуд. Махсусан, дар арафаи Ҷангӣ якуми
ҷаҳон кори таблиғотии большевикон ҳам кувват гирифт. Онҳо ба омма мон-
гияти ин ҷанг ва оқибатҳои ҳаробионварии онро фаҳмонда медоданд.

Соли 1916 дар Осиёи Миёна сафарбарии умумӣ барои корҳои ақибгоҳ
ба фронт зълон карда шуда буд, ки ҳукумати Россияи подшоҳӣ ин мақсади
худро бо номи «Мардикорӣ» пинҳон дошта, бехтарин фарзандони ҳалқро
ба фронт мефиристоданд. Аз ин кор мардуми маҳаллӣ норизо шуда, дар
бисёр шаҳру ноҳияҳои Осиёи Миёна шӯришҳои мусаллаҳона ба амал ома-
данд. Бештари шӯришҳо, ки дар шаҳрои Ҳучанд, Самарқанд, Тошканд ба
амал омада буданд, характеристи сиёсӣ ва озодихоҳӣ доштанд. Армияи под-
шоҳӣ шӯришҳоро беражонана пахш карда бошад ҳам, аммо иродай ҳалқро
вилкаста натавонист. Дар ҳаёти сиёсиву иҷтимоии Осиёи Миёна тағйирот-
ҳои назаррас низ ба вучуд омаданд.

Дар Осиёи Миёна гуломдорию гуломфурӯшӣ вучуд дошт. Ва ҳушбах-
тона дар ин давра ин тартиботи нанговари гуломдорӣ барҳам ҳурд.

Дар ин давра империализми Англия Ҳиндустонро мустамлиқаи худ
гардонда, меҳост ба Осиёи Миёна сар дароварад, вале ҳокимияти подшохии
Россия пешдастӣ кард. Ба ҳамин тарик, Осиёи Миёна аз ҷанғоли ҳунини
империализми Англия раҳо ёфт, вале ба ҷангӣ Россия афтод. Дар ин давра
синфи коргари маҳаллӣ пайдо шуд. Синфи коргар дар рафти воқеаю ҳоди-
саҳои сиёсӣ рушду камол ёфт.

Ба пайдо шудани капитализм дар Осиёи Миёна, инкишоф ёфтани кор-
ҳонаҳои саноатӣ, то андозае пеш рафтани ҳочагии қишлоқ, вусъат ёфтани
системаи обёрий ва вобаста ба ҳамин ба вучуд омадани коргари тоҷик роли
қилон бозид.

Ҳушбахтона, дар натиҷаи додугирифт, савдо, робитаҳои фарҳангӣ дар
ҳаёти мардуми Осиёи Миёна пешравию дигаргунӣ ба амал омад.

Ин дигаргунӣ, пеш аз ҳама, дар он зоҳир гардид, ки дар баязе шаҳрои
Осиёи Миёна, аз ҷумла Тошканд, Самарқанд, Когон ва дигар шаҳрои ка-
лон мактабҳои ҷадиди миллии русӣ ташкил шуданд. Дар Тошканд, Самар-
қанду Когон беморҳонаҳои типи европой соҳта шуданд, ки дар онҳо дуҳту-

рони хориҷӣ ба табобат машгул буданд.

Илова бар ин, дар ибтидои асри XX мактабҳои типи нави тоҷикӣ ташкил ёфтанд. Бештарин мактабҳо хурд ва хусусӣ буданд. Барои мактабҳои нав китобҳои дарсӣ навишта шуда буданд. Яке аз ҳамин гуна шахсон устод Садриддин Айнӣ буд. Устод соли 1909 барои таълими шогирдони мактабҳои типи нав «Таҳзибуссибён»-ро иншо мекунад. Фарки мактабҳои русӣ ва типи нави мактабҳои тоҷикӣ дар он буд, ки дар мактабҳои русӣ фарзандони табақаи болои ҷамъиятӣ, савдогарон ва тоҷирони маҳаллӣ таҳсил мекарданд, дар мактабҳои нави тоҷикӣ бошад, фарзандони мардуми оддӣ ҳам имконияти таҳсил кардан доштанд. Дар ин бора устод Айнӣ дар «Ҷӯшӯҳ»-яш маълумоти пуркимат додааст.

Умуман ҳукумати подшохии Россия барои ривоҷу равнақи мактабу маориф, илму маданияти ҳалқҳои Осиёи Миёна ҳавас надошт. Мардум бесавод бошад, барояшон хубтар буд. Зоро мардуми бесаводро идора намудан осонтар аст. Аҳмади Дониш ба Россия сафар намуда, ҳост, ки ҳалқи худро бо пешрафту инкишофи маданияти рус шинос намояд ва бисёр пешниҳоду дарҳостҳои судбахше доир ба тағири давлату соҳаҳои гуногуни он кард, аммо аз тарафи амир қабул нашуд, барьакс мутафаккиро озор доданд.

ҲАЁТИ МАДАНИЙ

Ба ҳамаи ин монеаҳо, душвориҳои сиёсии иқтисодӣ нигоҳ накарда дар соҳаҳои гуногуни ҳочагии ҳалқ, аз ҷумла маданият, адабиёт, дигаргунӣ ва тағиирот ба вуқӯъ омад. Маҳз дар ҳамин давра пайдо шудани ҷараёни пешқадами маорифпарварӣ ҳодисаи бузурги ҳаёти маданияти ҳалқҳои Осиёи Миёна ба ҳисоб меравад. Ин ҷараёни ба адабиёту маданияти ояндаи ин ҳалқиятҳо таъсири қалон расонд. Асосгузори ҷараёни маорифпарварӣ мутафаккири тоҷик Аҳмади Дониш буд. Пас аз он ки бо маданияти Россия шинос мегардад, ҷаҳонбинии адаб тағиир ёфта, меҳоҳад дар сарзамини Осиёи Миёна ҳам бояд дигаргунҳои куллие ба вуқӯъ пайвандад. Бо суханони устод Айнӣ агар ҳулоса карда гӯем, Аҳмади Дониш дар осмони тираи аморати Бухоро ҳамчун «як ситораи тобоне» намудор гашт. Дониш дар асарҳои ҳуд акидаҳои пешқадамашро нотарсона, часурона пешниҳод кард, ки зимни ин фикрҳо манфиатҳои синфи меҳнаткаш ва орзу омоли омма пурра ба ҳисоб гирифта шуда буд.

Дар баробари ҷараёни маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна боз ҷараёни ҷадидӣ пайдо шуд, ки ин ҷараёни пас аз солҳои 1905–1907 дар Бухоро амалиётӣ ҳудро сар карда буд.

Максади намояндагони ин ҷараёни, пеш аз ҳама, он буд, ки Осиёи Миёнаро аз Россия ҷудо карда, онро ба султони Туркия тобеъ кунанд. Онҳо меҳостанд давлати исломии буржуазӣ барпо намоянд. Намояндагони онҳо амиру вазиронро ситоиш менамуданд. Дар рӯзномаю мачал-

захое, ки онҳо ташкил карда буданд, бештар идеяҳои боло ташвиқу тар-
ғиб карда мешуданд.

Ҳодисаю воеахое, ки дар ҳаёти сиёсии Осиёи Миёна дар ин давраҳо
ба вуқӯй омаданд, ба бурду бохти ҳаёти илмӣ таъсири худро гузоштанд.
Аввалан, ҳамин масъаларо бояд ёдовар шуд, ки ӣлмҳои дақик, яъне табиат-
чиносӣ, инчунин таъриҳ, ҷуғрофия, мусикӣ, адабиётчиносӣ чандон инки-
шоф наёфтанд. Доир ба ҳаёту эҷодиёти адабони асрҳои номбурда чанд таз-
кира иншо шуд, ки ҳамаи онҳо дар як поя нестанд.

«Тӯҳфатулаҳбоб фӣ тазкиратуласҳоб». Ин тазкира ба қалами олим ва
шоири маорифпарвар Козӣ Раҳматуллоҳи Возехи Бухорӣ тааллук дорад.
Возех дар ин тазкира (соли таълифаш 1871) дар бораи 130 нафар адабони
Осиёи Миёнаи асри XIX маълумоти тарҷумаҳолӣ дода, аз осорашон наму-
наҳо меорад. Тазкираи мазкурро соли 1914 Мирзо Салимӣ чоп намуда, ба
он шеърҳои зиёда аз 80 нафар шоирони дигари охирҳои асри XIX ва аввал-
ҳои асри XX-ро доҳил намуд. Ин тазкира барои омӯзиши адабиёт ва ҳаёти
адабии ин асрҳо аҳамияти қалони илмӣ ва адабӣ дорад.

Доир ба ҳаёту эҷодиёти адабони ин асрҳо тазкираҳои Афзали Пир-
мастӣ («Афзалуттазкор фӣ зикришшуаро вал ашъор»), Абдӣ («Тазкиратуш-
шуаро», Мӯҳтарам («Тазкираи Мӯҳтарам»), Шарифҷонмаҳдуми Садри Зиё
(«Тазкорулашъор») ва гайра навишта шуда, барои равшан намудани баъзе
масъалаҳои илмию адабӣ маводи хуб дода метавонанд. Вале тазкираҳо дар
як поя нестанд. Масалан, Афзали Пирмастӣ ба эҷодиёти Аҳмади Дониш
барин адаб баҳои манғӣ додааст. Албатта, чунин тазкираҳо хонандаро ба
иштибоҳ андохта, ҳакиқати ҳолро рӯпӯш мекарданд.

Садри Зиё (1868–1931) ёддоштҳои худро дар бораи шоирон, олимон, ҳат-
тотон ва дигар афроди пешкадами замонаш таълиф намуд. Махз бо ёрию ласти-
гирии ў асарҳои Аҳмади Дониш, Возехи Бухорӣ ва дигар адабони қарнҳои
пешин нусҳабардорӣ шуда, дар байни зиёни ахли хунар паҳн гардиданд.

Дар ин давраҳо асарҳои Аҳмади Дониш «Манозирулкавокиб» («Ман-
зараҳои ситорагон»), «Рисола фӣ аъмол ил кура» («Рисола дар бораи ама-
лиёти кура») иншо шудаанд.

ҲАЁТИ АДАБӢ

Накши ҷараёни маорифпарварӣ дар инкишофи ҳаёти адабии ин аср-
ҳо басо бузург аст. Сарвари маорифпарварони Осиёи Миёна – Аҳмади До-
ниш се маротиба ба Россия сафар карда, бо маданияти нисбат ба аморати
Бухоро инкишофтани он шинос гардид. Афкори пешкадами Аҳмади До-
ниш, ки ба амиру вазир маъқул наафтод, ба омма, ба зиёни адабони озод-
фикр таъсири амиқ расонд. Таъсири Аҳмади Дониш ё ҷараёни маорифпар-
варӣ на танҳо дар байни ҳалки тоҷик зиёд буд, балки бисёр намояндагони
ҳалқҳои Осиёи Миёна мазмуну идеяи ҷараёни маорифпарвариро пазируф-

та, ба он ҳамроҳ шуданд ва асарҳои худро дар ҳамин маром эҷод қарданд. Намояндагони пешкадами ин ҷараён Муҳаммадҳоҷа Муқими (1850–1903), Зокирҷон Фуркат (1858–1909), Ҳамза Ҳакимзода (1889–1929) ва дигарон дар эҷодиёташон ба мукобили зулму золимӣ, беинсофии амирон, амаддорони Россияи подшоҳӣ рӯйрост баромад менамуданд.

Маркази ҷараёни маорифпарварӣ дар шаҳри Бухоро буд ва он намояндагоне, ки дар боло зикр шуданд, дар вилояти Фарғонаи қишвари Туркистон зиндагӣ ва эҷод мекарданд. Вале онҳо бавосита ё бевосита бо Аҳмади Дониш ва эҷодиёти ў ошино буданд ва дар эҷодиёти онҳо таъсири идеяҳои Аҳмади Дониш ба ҳубӣ равшан шуда меистод.

Аҳмади Дониш, Абдулқодирхочаи Савдо, Возехи Бухорӣ, Шимсиддин Шоҳин, Тошхӯча Асири, Ҳайрат камбудии нуқсонҳои чомеа, зулму золимӣ, истисмор, беадолатӣ, фиребу найранг, пораҳӯрии ҳокимон, амаддорон, амиру вазиронро фошофош, беибо дар асарҳояшон ба зери тознёнаи танкид гирифтанд. Масалан, Возех ҳаёти табакаи болои ҷамъиятро ҳаматарафа омӯхта, кору рафтори онҳоро нолоиқ, «масдари сад фитнаю шар» номида, ҳуди онҳоро ба аждаҳо ва ҳар монанд кардааст:

Аз ҳубси нағс масдари сад фитнаву шарапанд,
Чун аждаҳо қалиди дари ганҷу гаҳваранд.
Дар иддиаи рутба зи афлок бартаранд,
Чун нек бингарӣ, ба ҳакиқат кам аз ҳаранд.

Сониян, маорифпарварони тоҷик барои инкишиф ёфтани ва таракӣ намудани маданияти ҳуд назди амир тақлифи шартҳо мегузоштанд. Махсусан Аҳмади Дониш, Асири, Мирзо Сироҷ таъқид намудаанд, ки аз илму маданияти ҳалқҳои Европа истифода бояд бурд, забони онҳоро бояд омӯҳт, тарзу усули таълимро бояд дигар кард, то ки қишивар ободу ҳалқ осуда ва соҳибмâълумот гардад. Албатта, ин вазифаи ҳокиму амирон аст. Онҳо бояд бо адлу инсоф, хирадманду оқил ва бо фазлу дониш бошанд. Шоҳин аз набудани чунин ашхос шикоят мекунад:

Ҷаҳонбинию ҳукмронию дод,
Сазовори он ғурди фарзона бод.
Ки ҷон бар сари марди доно қунад.
Ба коме, ки ҳоҳад, тавоно қунад.
Дихад ганҷу омӯзанд асрори илм,
Қунад ҳосили мулк дар кори илм.
Чу омӯҳт аҳкоми ҳикмат тамом.
Дихад мулки ҳудро ба ҳикмат низом.
Ҳилофи амирони ин марзу бүм,
Ҳуморо надонанд фарке зи бүм.
Дарего, ки ин аблакон беҳисанд,
Тавонгар ба зар, дар ҳунар муфлисаанд.

Ташвику тағриби забондонӣ ва забономӯйӣ дар он замон аҳамияти қадон дошт. Дониш дар «Наводирӯлақоё», Мирзо Сироҷ дар «Тӯҳафи аҳли Бухоро» ва Тошхӯча Асири дар ашъораи ин масъаларо барои ҳар як фарди

еднъгият муҳим шуморида талаб мекарданд, ки на танҳо забони русӣ, туркӣ, арабӣ, немисӣ, англисӣ ва ғайраро омӯхтан зарур аст, балки илму фарҳанги онҳоро донистан мувофиқи матлаб аст. Чунончи дар ин бора Асири гуфтааст:

Дигар илму забони аср омӯз,
Ҳамон илме, ки дунё созад обод.
Туро созад зи банди ҷаҳл озод,
Ба илми дуняви кӯшиданат бех,
Аз ин оби бако нӯшиданат бех.

Хусусияти сеюми фаъолияти маорифпарварон он аст, ки мақсаду мароми оммаи меҳнаткашро дар осори худ бештар ифода менамоянд. Маорифпарварони тоҷик бо ҳарроҳу усул манфиатҳои дехқонону ҳунармандонро ҳимоя намуда, зиндагии осудаҳолонаи онҳоро орзу мекарданд. Онҳо ба мамлакатҳои шаҳрҳои гуногун сафар карда, он ҷизе, ки дар сарзамини ҳудорад, муқонса намуда, кафомонӣ ва аҳволи душвори мардумони қишини ҳудро ба таассуф нишон додаанд. Масалан, Мирзо Сироҷ дар «Тӯҳафи аҳли Бухоро» чунин мегӯяд:

«Бубинед, ки илму сарват кори миллати Урупоро ба кучо расонида, беамалию танбалӣ кори мо, аҳолии Осиёро ба ҷӣ пояи пастӣ қашонида. Зиндагии онон ба ҷӣ вусъат гузарон, мо мардум ба ҷӣ машаққату ҳорӣ? Қаҳваҳонаҳои сарибозории онон аз иморати аъёни мо ҳазор дараҷа беҳтару постар. Эй вой бар мо, вой бар мо!».

Барои ҳамин Мирзо Сироҷ муборизаи коргарону ҳунармандони шаҳри Табрезро, ки Лоҳутӣ сардори ин шӯришу исён буд, бо назари нек нигоҳ карда, ба ин восита оммаи меҳнаткаши Бухороро ба мубориза хидоят мекунад.

Маорифпарварони тоҷик барои ифодаи афкори хеш аз шаклу жанрҳои адабӣ, бо назму бо наср бамаврид истифода мебурданд. Пас аз Аҳмади Дониш кори ўро шогирдонаш Возех ва Шоҳин давом доданд. Мактаби ташкилнамудаи Дониш дар ибтидои асри XX ҳам самари ҳуб дод. Асири, Ҳайрат, Мирзо Сироҷ, устод Айнӣ анъанаи маорифпарварони асри XIX-ро дар шароити нави ҳаёти иҷтимоӣ давом доданд. Ба тарзи муқонса нишон додани ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ, илмию маданий ва адабии қишварҳои мухталиф бо Осиёи Миёна дар асарҳои «Наводирулвакоъ»-и Аҳмади Дониш, «Савонекулмасолик»-и Возехи Бухорӣ ва «Тӯҳафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироҷ нишонрас аст.

Нависандагони пешқадам ба ҳар як ҳодисаю воеаҳое, ки дар мамлақати рӯҳ медоданд, фавран ҳамовозӣ мекарданд. Масалан, он ҷизе, ки Дониш зар Россия дид, онро ба қалам дода, муносибати шаҳсии ҳудро нисбат ба масъалаҳои ифшокардааш ҳаққонӣ баён намуд. Ҷо ки дар аввалҳои асри XX барои обёри намудани даштҳои ташналаби Бекобод канали бузург соҳта шуд. Асири аз ин амал ба ваҷд омада, дар бораи канали Бекобод маснавие иншо кард. Дар оғози маснавӣ ҳолати дашти фароҳи лабташна, макони вахшиёну ҳаҷандахои сершумор будани он тавсиф ёфта, нихоят бо дастгирию ёрии техникава муҳандисони ҳалқҳои дигар ба ин дашти лабташна ҷорӣ гардидани

оби ҳаётбахшро бо хиссёти баланд ба қалам дода, ситоиш намудааст.

Канал дарвоза дорад, ки ин дарвоза бар асари комёбихои охири илмию техникии аср сохта шудааст. Ба ин восита хонандаро бо ин мӯчиизоти фарҳангӣ ошно мегардонад:

Даҳонаш ёздаҳ дарвоза дорад,
Ба ҳар як сегазӣ андоза дорад.
Бувал дарвозаҳо з-оҳан мурассас¹,
Ба фатхулбоб² як мошин мухассас³.
Ва болояш пуле аз ҳоҳан иншо,
Ба услуби санооти Урупо.
Лабу таҳташ ҳама аз сангү семин⁴
Мураттаб гашта ҳамчун кӯҳи сангин.
Агар он ҷумла дарҳоро қушоянд.
Тамоми оби Сайҳунро рабоянд.

Дар ин намуна ва умуман дар эҷодиёти адибони маорифпарвар мавзӯи дӯстии байни миллатҳо, ҳалкҳо ба хубӣ инъикос ёфтааст. Асирий бо як мухаббату самимият ин идеяро илко намуда, дар анҷоми маснавӣ фикрашро ба ҷунин байт ҷамъбаст менамояд:

Мусулмонон лаби таҳсин қушуданд.
Садои «Ура»-и ӯрусьо суруданд.

Аҳмади Дониш дар «Наводирулвакоё» дар бораи зиёён, санъаткорон, коргарон, олимони рус бо камоли эҳтиром сухан ронда, қадршиносӣ, одамгарӣ ва санъати баланди онҳоро ситоиш мекунад. Ҳуди Дониш ва умуман маорифпарварон чи дар ҳаёти шаҳсӣ ва чи дар асарҳояшон нисбат ба ҳалкҳо мухаббат ва садокати зиёд доштанд.

Мавзӯи дигар ва хеле муҳиме, ки дар ин асрҳо дар эҷодиёти адибони маорифпарвар кувват гирифта буд, тарғиби илму дониш ва вобаста ба ҳамин ситоиши мактабу омӯзгор аст. Ин мавзӯъ бештар дар эҷодиёти маорифпарварони ибтидои асри XX, шогирдони мактаби адабии Аҳмади Дониш – Асирий, Ҳайрат, Аҷзӣ, Мирзо Сироҷ ва Айнӣ акс ёфтааст. Дар ин давра дар Осиёи Миёна мактабҳои типи нав бунёд гардианд, ки маорифпарварон барои толибилмони ин мактабҳо китобҳои дарсӣ, асарҳои хурди бадӣ, ки характеристи таълимию тарбиявӣ доштанд, иншо карданд. Дар ин тип мактабҳо илмҳое, ки барои инсон заруранд, омӯзонда мешуд. Сарвари мактабҳои наву китобҳои дарсӣ Абдулқодири Шакурӣ, муаллим Раҳматуллоҳзода, Мунзим ва устод Айнӣ буданд. Онҳо хусусияти синнусолии мактабиёро ба ҳисоб гирифта, шеъру ҳикояҳои сода дар бораи мактаб ва вобаста ба ҳамин аҳамияти илму дониш дар пешрафти маънавиёти инсону сухани пандомезро дар китобҳои дарсии нав дохил карданд. Масалан, у-

¹ Мурассас – маҳкам.

² Фатхулбоб – кушодани дарвоза.

³ Мухассас – маҳсус.

⁴ Семин – сement.

тод Айнӣ дар ин бора чунин мегӯяд:

Бе чон часалро қадре набошад,
Чисм аст инсон, чон аст мактаб.
Аз мактаб ояд осонши дил.
Маргуби дилҳо зон аст мактаб.
Бемактабонро набвал ҳаёте,
Об аст мактаб, нон аст мактаб.
Сайд аст мактаб, хайр аст мактаб.
Ин аст мактаб, шон аст мактаб.
Дар чисми дониш чон аст мактаб.
Дар мөхии чон об аст ирфон,
Дар мурғи ирфон дон аст мактаб.

Дигар, ба воситаи асарҳои бадӣ ба фонди лугавии забони тоҷикӣ бисёр калимаю ибораҳои русӣ ва миллиатҳои Европа дохил шудаанд. Албатта, аз ҳисоби забонҳои дигар бой шудани забони тоҷикӣ ҳодисаи наъ нест. Маълум аст, ки ҳанӯз аз асрҳои IX–X сар карда ба воситаи адабиёти бадӣ ва асарҳои илмӣ калимаю ибораҳои арабӣ, юнонӣ, туркӣ ва гайра дохил гардид, фонд ва таркиби лугавии забони моро ганӣ гардонида буданд. Калимаю ибораҳои дохилшуда ба қондаҳои грамматикии забони мо мутобик шудаанд. Вале ҷиҳати муҳимтаринаш дар ин давраи нави таъриҳӣ он аст, ки ба забони мо калимаҳои русӣ ва ҳалқҳои Европа дохил гардиданд. Ин ҳусусиятро дар эҷодиёти Асири, Мирзо Сироҷ, Возех, Ҳайрат ва Айнӣ бештар мушохида менамоем. Масалан, Айнӣ дар маснавии «Сайри Ширбадан» бисёр калимаҳои русиро бамавкеъ истифода бурдааст:

Ман онгах тамошогаҳе кофтам,
Ба ларвозон сирк раҳ ёфтам.
Чу белат гирифтам, шудам андарун,
Ҳама буд он ҷо – ҷи аъло, ҷи дун.
Ба пеш устали лӯчни буду бас,
Зада таҳтани первой ба пас.
Ба по рост истода кардам назар,
Сун ҳалки он анҷуман сар ба сар.

Дар ин намуна калимаҳои сирк (цирк), белат (билет), устали лӯчни (ложа) ба тарзи талаффузи мардуми мо мувоғиқ кунонда оварда шудаанд.

Жони алавӣ

Дар арабиёти нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри

XX нисбат ба наср назм бештар мақом дошт, ки ин, бешубҳа, анъанаи асрҳои пешин аст. Дар назми ин давра жанроҳои хурди лирикӣ: қасида, газал, рубой, мухаммас, қитъа, таъриҳ мавкеи қалон доштанд. Тағйироти ҷиддиеро дар шаклу мазмуни ин жанроҳо қариб мушохида намекунем.

Қасида. Бештар қасидаҳои мадҳӣ ривоҷ ёфтанд. Шоирони дарбор Афзали, Очиз, Ато шавкату савлати ҳуд, амир ва сарватмандонро мадҳу ситоиш менамуданд. Дар эҷодиёти шоирони ин давра қасидаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ ва иҷтимоиро мо ҳеле кам мебинем.

Газал. Дар эҷодиёти аксари шоирони ин асрҳо газалро пайдо карда метавонем. Аммо ҳамаи онҳо дар як поя нестанд. Як гурӯҳ шоирон бештар

ба шаклпаратай машгул шуда, ба мазмун кам аҳамият медоданд. Онҳо ба назирагүй ва таклидкорӣ кувваи эҷодии худро сарф менамуданд. Масалан, газалҳои амир Абдулаҳадро, ки хому аз ҷиҳати санъати суханварӣ дар сатҳи карор доштанд, шонрони хушомадгӯ тазмин менамуданд ё газалҳои чавобия иншо мекарданд.

Бо вучуди ин, газал дар эҷодиёти Шоҳин, Савдо, Ҳайрат анъанаҳои бехтарини адабони бузурги гузаштаро нигоҳ дошт. Мазмунҳои сиёсиву иҷтимоӣ, ахлоқӣ, ишқӣ асоси мундариҷаи идеявии эҷодиёти газалсароёни пешкадами ин асрҳоро ташкил карда буд.

Муҳаммас. Муҳаммас ҳам дар адабиёти ин давраҳо яке аз жанрҳои маъмул ба ҳисоб рафта, асосан бо ду роҳи анъанавӣ иншо мегардид. Мавзӯи муҳаммасоти адабони ин давр асосан ишқ аст. Вале дар муҳаммасоти шонрони пешкадам, аз ҷумла, Шоҳин, Савдо, Ҳайрат, Туграл, Ҳусайнӣ Ҳатлонӣ мавзӯъҳои иҷтимоӣ, ҳасбиҳолӣ, ахлоқӣ бештар ифода ёфтаанд.

Масалан, Ҳусайн дар муҳаммаси «Зиндагӣ» аз нодорӣ, қашшоқӣ ва ҷабру ситаме, ки аз золимони рӯзгор дил, шикоят намуда, чунин мегӯяд:

Бурдаам умре ба сар дар имтиҳони зиндагӣ,
Сар ба сар кулфат бувад фасту замони зиндагӣ.
Ҳасрите дорам зи ранҷи ину они зиндагӣ,
Бекасу афтодаам андар ҷаҳони зиндагӣ,
Мекашам ҷабру ҷафо, то ҳаст ҷони зиндагӣ.

Рубой. Дар ин асрҳо ҳам рубой яке аз жанрҳои маъмул буда, ҳар як адаб дар ин ҷода табъозмой менамуд. Вале дар мазмуну мундариҷа ба рубоисароёни асрҳои пешин нарасиданд. Шонрони пешкадам дар рубоиёти ҳуд мавзӯъҳои муҳими замонро инъикос менамуданд. Бештар мавзӯъҳои панду ахлоқ, фалсафӣ, иҷтимоӣ дар рубоиёт тасвир ёфта буданд.

Дар ин асрҳо рубоигӯй дар байни ҳалқ ҳеле инкишоф меёбад. Дар рубоиёти ҳалқӣ мавзӯъҳои гарӣӣ, камбағалӣ, шикоят аз зулми амирону ҳокимон ва гайра бештар инъикос ёфтаанд. Албатта, ин бесабаб нест. Махсусан, мардуми қӯҳистон, ки ниҳоят қашшоқона умр ба сар мебурданд, барои пайдо кардани кути лоямут ба шаҳрҳо рӯ меоварданд. Бисёри онҳо дигар баргашта натавониста, дар гарӣӣ дур аз Ватан, аз зану фарзанд ҷон медоданд:

Мо булбули маствему ҷаман нест моро,
Мо марди мусофирем, Ватан нест моро,
Ин умри азиз, ки бе Ватан мегузарад,
Кардем сафари дуру кафсан нест моро.

Ё ки:

Дар гарӣӣ гашта-гашта ранги зарл овардаам,
Ранги зардамро ба пеши аҳли дард овардаам.
Ранги зардамро бубину аз ҳазонам ёл кун,
Бар сари қабрам нишину як даме фарёл кун.

Дар рубоиёти ҳалқӣ садои зътирози мазлумон аз ҳокимону амирон, козӣ ва дигар соҳибмансабон, ки ба сари онҳо зулму тааддиро ба дараҷае расонда буданд, ҳеле баланд аст. Онҳо орзу доранд, ки камону тире дошта бошанд ва

касоси худро аз золимон гиранд, яъне ба синаашон тир андозанд:

Аз хона баромадум бозӣ-бозӣ,
Баста бурдан маро сагони козӣ.
Тирон бошаю қӯшакамоне созӣ,
Бар синан золимон тир андозӣ.

Дар ин давра **суруду таронаҳои ҳалқӣ** дар бораи мубориза ба муко-
били золимон (суруди «Шӯриши Восеъ»), азобу машаққати ахли ҳунар
дар ҷамъияти онрӯза («Суруди боғандагон») ва дар дигар мавзӯъҳо
шеръҳои хуб иншо шудаанд.

Анъанаи **ҳамсасароӣ** дар ин қарнҳо инкишоф намеёбад. Танҳо Шоҳин
дар чавоби «Лайӣ ва Мачнун»-и Низомию Амир Ҳусрав достони «Лайӣ
ва Мачнун»-ро иншо кардааст, ки аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи идеявӣ аз
достонҳои ҳамномаш фарқ дорад. Дигар Ҳоча Ҳусайнӣ Ҳатлонӣ дар пайра-
вии достони «Комде ва Мадан»-и Бедил достони «Комде ва Мадан»-ро эҷод
кардааст, ки аз ҷиҳати мавзӯъ ва соҳти композитсионӣ ба асари Бедил ша-
боҳат дорад.

Асарҳои ахлоқӣ низ ҷандон ривоҷ наёфтанд. Факат маснавии ахлоқии
Шамсиддин Шоҳин «Тӯхфаи дӯстон», ки дар пайравии «Бӯстон»-и Саъдӣ на-
вишта шудааст, ба майдон омад. Вале асари мазкур ҳам нотамом мемонад.

Насри бадӣ ҳеле пеш рафт. Асарҳои насрӣ, ки дар ин давраҳо иншо
шудаанд, бо як қатор ҳусусиятҳои ҳуд аз насри асрҳои XVII–XVIII фарқ карда
меистанд. Пеш аз ҳама, дар асарҳои насрӣ ин давра тасвири ҷоҳи ҳаёт
табии ва барҷаста аст. Масалан, «Наводирулвакоёъ»-и Аҳмади Дониш ва
«Савонехулмасолик»-и Возехро гирен. Дар онҳо тасвири ҳодисаҳои таъриҳӣ,
баёни масъалаҳои фалсафӣ, муносибати шахсии нависанд ба масъалаҳои
ҳалталаб ва муҳими рӯз барҷаста ифода ёфтаанд. Баъзе ҳусусиятҳои асари
ёддоштӣ – «Бадоевлақоёъ»-и Ҷаҳмуди Восифиро дар онҳо дила метавонем.
Вале бисёр проблемаҳои муҳиме, ки дар ин ду асар бардошта шудаанд, дар
асари Восифӣ дила намешаванд. Масалан, ба тарзи мукоиса нишон додани
ҳаёти сиёсӣ, маданий ва адабии қишварҳои гуногуни Осиёи Миёна, ё ки барои
бехтар гардидани маданияту адабиёти мардуми ин қишвар шартҳо, дарҳост-
ҳо пешниҳод кардаанд. Дар ин асарҳо ҷанбаи публисистӣ ҳеле қавист. Нави-
сандагон аз намунаҳои насли ҳаҷвии адабони пешин устокорона истифода бур-
даанд. Илова бар ин, дар гузориш ва ҳалли мавзӯъҳо нависандагон усулу ме-
тоди ҷангваронаи нависандагони маорифпарвари Европаи Фарбӣ ва Россия-
ро бо ҳам пайвастаанд.

Дар ибтидои асри XX, пас аз инқилоби соли 1905–1907 Россия дар ҳаёти
маданий ва адабии ҳалқҳои Осиёи Миёна дигаргуниҳои назаррас рух доданд.
Адабиёти нави ба истилоҳ адабиёти ҷадидӣ пайдо шуд. Намояндагони ин ра-
вия бехтар шудани зиндагӣ, тағиیر ёфтани соҳти давлатдорӣ ва барпо намуда-
ни мамлакати буржуазиро тарафдор буданд. Барои амалий гардидани ин масъ-
алаҳо маърифатнок намудани оммаро шарти аввалин хисоб мекарданд. Аз ин

чост, ки онҳо барои ин мақсад рӯзномаю мачаллаҳо ташкил намуданд. Илова бар ин, онҳо осори нависандагони Ғарб ва Россияро ба забони тоҷикӣ тарҷума мекарданд ва дар боробари ин худ асарҳо меофаридаанд.

Дар солҳои 1909–1917 дар адабиёти мо асарҳои драмавӣ пайдо шудаанд. Пиесаи М. Бехбудӣ «Падаркуш» соли 1913 чоп шудааст. Персонажи асосӣ-бой як писар дорад, ки барои молу чиз шуда падарашибро мекушад. Пиесаҳои Нусратулло Кудратулло «Тӯй ва Ҳоча Муин», «Мактаби кӯхна-мактаби нав» ва гайра ба майдон омаданд.

Дар ин давра асарҳои насрӣ Фитрат «Мунозира», «Баёноти сайёҳи хиндӣ» инишо шудаанд. Онҳо аз ҷиҳати мавзӯъ, сабки баён кобили таваҷҷӯҳанд. Дар онҳо нависанда намояндагони ҷоҳили дин ва қоидою конунҳои исломро дар зимни образҳои бадеъ мазаммат менамояд. Дигар, ҳусусиятҳои миллатчиғиу пантуркистӣ дар кор ва эҷодиёти ў ба хубӣ мушоҳида мешуданд.

Мирзо Сироҷ, яке аз нависандагони ҳуҷалика буд, Вай то андозае ман-фиати буржуазияи махаллиро инъикос мекард. Нависанда дар «Тӯҳифи аҳли Бухоро» дар бораи як қатор мамлакатҳои Европа, зисту зиндагӣ, урғу одат, адабиёт ва санъати мардуми ин қишварҳо маълумоти муфассал додааст. Асар аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва бисёр ҳусусиятҳои худ ба жанри ёддошт наздиқ аст. Пас аз мутолиаи асари «Тӯҳифи аҳли Бухоро» ҳонандо ба ҷунин ҳулоса меояд, ки Мирзо Сироҷ нисбат ба Ватан мухаббату самимияти зиёде дорад. Ўз пешрафту тараккии илму адаб ва ободии мамлакатҳои мута-раккии Европа мутаассир гашта, қишвари кафомондаи Бухороро бо онҳо муқонса менамояд ва аз кафомонии Ватани худ мутаассир мегардад, ашк мерезад: «Бубинед, ки... беилмӣ ва танбалӣ кори мо аҳолии Осиёро ба ҷой пояи пасти қашонида... Аз пироҳани атфол гирифта то кафани мурдагон бояд аз Аврупо биёяд. Охир мо мисли онон одамем. Диљ мо меҳоҳад ба ҳонаҳои хуб манзил намоем, дили мо меҳоҳад, ки шаҳрҳо ободу ҳушиморат бошанд. Мо ҳам меҳоҳем басарват бошем. Фарзандони худро тарбият ва таълим кунем. Банда ҳар қадар Порисро сайргашт мекардам, бисёр аз Ватани азиз ба хоти-рам расида, ҳама вакт ашк аз ҷашмонам мерехт».

Дар ин давра тарҷумаи асарҳои бадеии нависандагони рус, Европа ва дигар миллатҳо зиёд мегардад. Масалҳои Крилов, «Бандии Кавказ»-и Л. Н. Толстой, киссаи «Моҳигир ва моҳии тилло»-и А. С. Пушкин, романи «Дорурроҳат»-и И. Гаспаринский ва гайра тарҷума шуда, ба табъ раси-данد. Бештар асарҳои номбурдаро ноширони махалӣ дар матбааҳои Тиф-лис, Қазон, Боку, Когон чоп кардаанд. Аз тарафи дигар, рӯзномаҳои «Бухо-рои Шариф», «Самарқанд», мачаллаҳои «Оина» ва «Зарафшон» барои да-страс намудани асарҳои тарҷумавӣ ҳизмати арзанда намудаанд.

Забон ва тарзи баёни нависандагони ибтидои асри XX аз асрҳои пешин ва инчунин аз нимаи дуюми асри XIX низ фарқ дошт. Яъне аз ҷиҳати содагӣ оммағаҳмӣ ба ҳалқ наздиқ буд. Зоро мақсади нависандагони пешқадам, пеш аз ҳама он буд, ки афкорашонро бояд ҳалки меҳнаткаш фахмад. Он китобҳои дарсӣ ва он шеъру ҳикояҳое, ки онҳо чоп мекарданд, бояд ба до-

ниш ва фахмиши омма наздик бошанд. Калимаю ибораҳои арабӣ, таърифу тавсифҳои душворфаҳм дар наср кам гардид. Илова бар ин, дар таркиб ва соҳти чумлаҳо як дигаргуниро мушоҳида кардан мумкин буд. Дар боло аз асари «Тӯҳафи ахли Бухоро» намунае оварда будем. Инак як намунаи дигар аз ҳикояи «Закӣ»-и китоби дарсии «Таҳзибуссибён»:

«Дар фасли баҳор, рӯзи шанбе дар мактаб «имтиҳон мешавад», – гуфта ҳабар дода буданд. Аз имтиҳон як рӯз пеш Закиро падараш дар шаҳр тамошо кунонида мегашт. Гузорашон ба бозори китоб афтод. Закӣ як ҷилд китоби мусаввари хушхатро дила, аз падараш илтимос намуд, ки ҳамин китобро ҷиҳати ў бихарад. Падараш вайда намуд, ки ҳар гоҳ пагоҳ дар имтиҳон ба дараҷаи аввали синф гузарӣ, ҳамин китобро ба ту гирифта медихам».

Намунае, ки мо дар боло овардем, пурра событ менамояд, ки нависандагони ибтидои асри XX на танҳо дар мазмуну мундариҷаи идеявии асарҳои яшон мувоғики талаботи замон дигаргунӣ дохил намудаанд, балки онҳо барои демократӣ намудани забон такмили забони зиндаи ҳалқ-забони гуфтутгӯй ва таркиби лугавии онро ба ҳисоб гирифтаанд, саъю қӯшиши зиёд ба ҳарҷ додаанд. Асарҳои дар ин давра бавучудомада дар ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷик ёрӣ расониданд. Устод Айнӣ ва дигар маорифпарварони ин давра бо эҷодиёти ҳуд пояҳон аввалини адабиёту забони нави моро ҳанӯз дар ҳамон рӯзгор гузошта буданд. Бешубҳа, дар ибтидои асри XX мактаби адабии маорифпарварии Аҳмади Доњишро Савдо, Асири, Ҳайрат, Мирзо Сироҷ бомуваффакият давом додаанд, ки мо ҳоло ба тариқи ҳеле мухтасар дар бораи ҳаёту эҷодиёти онҳо мълумот медиҳем.

АБДУЛҚОДИРҲОЧАИ САВДО

Абдулқодирҳоча, ки бо таҳаллуси Савдо машҳур аст, соли 1823 дар Бухоро таваллуд ёфтааст. Падараш марди фозил буд ва барои саводнок намудани фарзандаш саъю қӯшиши зиёд намуд. Аз ин рӯ, Савдо дар синни 22-солагӣ мадрасаро ҳатм намуда, аксарияти илмҳои мъъмули замонаашро аз ҳуд менамояд. Махсусан дар илми мусикӣ, ҳаттотӣ, наккошӣ, зарҳалкории китоб, таъриҳ, нучум ва шеъру адаб ҳунарманд гардид.

Амир Савдоро ба дарбор даъват менамояд. Умри ў дар дарбор гузашт. Эҷод кард, амирро васф намуд. Вале як гурӯҳи шоирони нотавонбин истеъдод ва ҳунари Савдоро ҷашми дидан надоштанд, ба ў баҳили мекарданд. Аз ин хотир Савдо хост, ки дарборро тарқ кунад, аммо амир розӣ нашуд. Савдо дар як рубоияш, ки пас аз сафари амир ба Ширбадан иншо намудааст, аз ҷарҳи фалаку мӯҳтоҷӣ ва озод набуданаш шикоят намуда мегӯяд:

Эй ҷарҳи фалак, ҷафо ба ҷонам кардӣ!
Мӯҳтоҷ ба як бурдан ионам кардӣ!
Ман ошики ринди бенамозе будам,
Дар Ширбадан намозхонам кардӣ!

Нихоят дар як сафаре, ки соли 1873 ба Норак карда буд, дар дарёи Вахш гарқ шуда, зиндагиро падруд мегүяд.

Мероси адабии Савдо то ҳанӯз пурра чамъ оварда нашудааст. Ӯ бештар дар жанрҳои хурди адабӣ-қасида, газал, рубой, мухаммас ва ғайра асар эҷод кардааст, ки микдори онҳо ба 1500 байт мерасад. Дар наср ҳам табъозмой намудааст. Ӯ асари насрии «Музхика»-ро навиштааст, ки аз панҷ нағма ё боб иборат аст. Ин асар аз ҷиҳати мазмун ҳаҷвӣ буда, масъалаҳои мухталифи зиндагиро аз нуктаи назари танкидӣ матраҳ месозад.

Умуман Савдо дар назмаш бештар ба ҳаҷв майл дошт. Савдо ба эҷоди ёти Бедил пайравӣ намудааст. Вале адиб соҳт, вазни газалҳои Бедилро нигоҳ дошта, бо ҳамон вазну услуб ва радиifu қофия мазмуни газалҳоро тамоман тағиیر додааст. Масалан, агар Бедил дар газали зер, ки матлаъаш ин аст:

Ба авчи кибриё, к-аз пахлуи аҷз аст роҳ он ҷо,
Сари мӯе гар ин ҷо ҳам шавӣ, бишкан қулоҳ он ҷо!

бузургию тавононии Аллоҳро ситоиш карда бошад, Савдо дар газали ҷавобияни худ хислатҳои мумсикӣ савдогарон ва умуман аҳли ҷоҳро ба зери тозиёнаи танкид мегирад:

Ба авчи бепулӣ, к-аз пахлуи ҳарҷ аст роҳ он ҷо,
Сари мӯ ҳарҷ афзунтар қуни, бишкан қулоҳ он ҷо!
Адабгоҳи ҳасосат ҳарҷи бечо барнамедорад.
Чу ҳамён сар ба мӯҳри танга меболад нигоҳ он ҷо.
Кунам қарзे ба афсуни дили бемуддао, Бепул,
Аз он мумсик, ки гар мункир шавам, набвал гуноҳ он ҷо.

Ҳамин тавр, ҳаҷвиёти Савдо ҳарактери иҷтимоӣ дошта, дар онҳо нуқсонҳои ҷомеа, фиребу найранги аҳли ҷоҳ ғоштофош ба қалам дода шудаанд. Савдо дар шеъри поён бо тамасхур шаҳнаро мазаммат намуда, ҳар номидааст:

Шаҳна аст он ки ҳаробот ҳаробод қунад,
Дар ҳарӣ ҳубтар аз шаҳна ҳаре дидӣ? – Не!

Савдо дар шеъри дигар мӯҳтасиб ва навкарони онро ҳаҷв намуда, таъкид менамояд, ки одамони мӯҳтасиб илова ба горату дуздии моли мардум ба киморбозӣ машғул шуда, ҳатто «куртаи садъомокро» бурдаанд:

Вазъи киморпешагон пурҷаб асту ин аҷаб,
Навқари мӯҳтасиб барад куртаи садъомокро.

Ғайр аз ин, Савдо дар ашъораши дигар золимонро бо камоли нотарӣ ҳаҷв намуда, дар баробари ин одамонро ба накӯкорӣ, додгустарӣ ва дигар хислатҳои ҳамидаи инсонӣ даъват кардааст.

МУҲАММАДСИДДИҚИ ҲАЙРАТ

Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат дар Бухоро аз оилаи мазлум соли 1878 ба дунё омадааст. Ӯ таҳсили ибтидоиро дар назди падараши гирифта саводнок шуд. Вале аввал модар ва дар синни 12-солагӣ падараши ҳам аз ҳаёт ҷашм

пүшил. Барояш зиндагӣ вазнин гардид.

Сипас ў тахсили худро дар мадраса давом дод. Махз дар ҳамин даврахо устод Айнӣ бо Ҳайрат шиносой пайдо кардааст. Айнӣ Ҳайратро бо яке аз мардони фозил ва шеърпарвар Шарифҷонмаҳдум ошно кард. Ба воситаи Шарифҷон Ҳайрат бо одамони номдор, шонрону донишмандони бузургaloқа пайдо намуда, аз онҳо доир ба илму фарҳант ва нозукиҳои пешаи шоири таълим гирифт. Махсусан дар тағиیر ёфтани ҷаҳонбинии адаб мутолиаи дасҳати асари Аҳмади Дониш «Наводирӯлвакоё» аҳамияти қалон дошт. Ҳайрат пас аз мутолиаи ин асар сабаби бисёр ҳодисаю воеҳаҳо, нуксону иллатҳои иҷтимоӣи рӯзгорро дарк намуд. Дигар, шаҳсияти Дониш ҳамчун шаҳси боғазлу дониш, нотарс, ростгӯю поквичдон ба ояндаи Ҳайрат таъсири қалон расонд ва байдтар яке аз пайравони мактаби адабии Дониш гардид.

Ҳаёти минбаъдан Ҳайрат бо азобу машакқат мегузараид. Нодорӣ ва муфлисӣ Ҳайратро ба танг меоранду дардманд мешавад. Ҳарчанд дӯстонаш барон бех шудани саломатии ўсаъӣ карда бошанд ҳам, фоида намебахшад. Ҳайрат соли 1902 аз касалии сил вафот мекунад.

Мероси адабии Ҳайрат чандон зиёд нест. Шоири асарҳояшро ба шакли девон надароварда буд. Пас аз вафоташ Айнӣ ва Мунзум шеърҳои паронкандаи ўро ҷамъ намуда, ба шакли девон медароранд, ки миқдори абёти девон ба 2000 байт мерасад.

Ҳайрат шоири лирик аст. Қариб ҳамаи ашъори ў дар жанҳои хурди лирикӣ суруда шудаанд. Мазмуну мундариҷаи идеявии асарҳои ўро танкили замон, аҳли ҷоҳу мансаб, шикоят аз нодорию бечорагӣ, тараниуми дӯстӣ, муҳаббати поки инсонӣ ва гайра ташкил медиҳанд.

Ҳайрат дар рубони зер зулму бедодии амалдорону соҳибмансабонро саҳт накӯҳиши менамояд:

Эй рафта тарики ҷафокории ҳалк,
Парҳез накарда ҳеч аз зории ҳалк.
Эй пирзада, то ба кай аз қаҳр занӣ,
Ҳамчун акраб неши ситамгории ҳалк?

Дар рӯзгори Ҳайрат ба намуди зохир аҳамият додан мисли касали вабо паҳн шуда буд. Ашҳосе, ки саллаҳои қалон, ҷомаҳои киматбаҳо ва ришу фаши дароз медоштанд, одамони боҳирад ва донишманд хисоб мейфтанд. Аммо дар амал бештари онҳо аз фазлу дониш орӣ ва ёвагӯ буданд. Ҳайрат дар ғазали поён чунин ашҳосро саҳт мазаммат кардааст:

Эй ҳар ҳами дастори ту бозори қалова,
Риши ту ба бозори қаловаст илова.
Рӯҳсори ту як шаттазаминаст пур аз заҳ,
Бинни ту дар заҳкаши он китъа чу нова.
Сар ҳамчу қаду ҳолию аз ҳарза даҳон пур,
Комат чу шутур наҷваю ишқам чу қачова.
Атвори ту чун вахшию андоми ту манфур,
Кирдори ту бемаънигу гуфтори ту ёва.

Ҳайрат истеъоди баланди суханварӣ дошт. Тасвириҳои тару тоза, забони равону сода ҳоси ашъори рангини ў буданд. Масалан, ғазали поёнро чун

намуна меорем, ки шоири номурод ҳанӯз онро дар синни 16–17-солагиаш иншо намудааст:

Эй сарв, бе ибо ба чаман сар кашидай,
Моно, ки сарви қомати ўро наидайдай.
Ороми сарви ман бувад аз ҷӯбори ҷашм,
Эй сарв, агар ту бар лаби чӯ орамидайдай.
Ў сарви дилбар асту равон асту дар хиром,
Ту сарви бебарию ба кунче ҳазидайдай.

Устод Айнӣ дар «Ҷӯбори Ҳаджат»-и ҳуд дар боби навишта шудани газали боло тавакқуф намуда, ба он аз нуктаи назари шеършиносӣ баҳои арзанд медиҳад: «Ин газал ба болон он ки равон, сода, ҳамафаҳм, ҳамаи калимаҳояш дилчасп буда, бо камоли маҳорат баргузида шуд ва дар ҷои ҳуд монанди нигинакориҳои нодиркорона шинам шудаанд, як эълони мубориза буд бар зидди ташбехҳои гайритабии общустаи шоирони гузашта, ки то он замон аз тарафи тақлидчиён тақрор мейёфтанд. Маълум аст, ки шоирон, ҳар ҷо ки қомати ёр ояд, албатт ба сарв, шамшод ва тубии ағсанавӣ, ҳатто ба ар-ар, ки як дарахти қадбаланди бисёр баднамост, монанд мекарданд. Ҳайрат дар мунозираи ҳуд аз он дарахтон сарвро, ки беҳтарини онҳо хисоб мейёфт, гирифта маҳалли баҳси ҳуд қарор дода буд ва бо санъати шеърия дар пеши қади ёр ҳеч гуна зебой надоштани вайро бомуваффақияти тамом исбот карда буд».

Ҳамин тавр, аксарияти ашъори Ҳайрат аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва сабки ниғориши дар пояти баланд меистанд. Ў бо асарҳои ҳуд барои демократӣ кунонидани зебони адабӣ саҳми арзанд гузоштааст.

ТОШХУЧАИ АСИРӢ

Соли 1864 дар шаҳри бostonии Ҳуҷанд Асири дар оилаи ҳунарманди сангисиётарош таваллуд ёфтааст. Асири таҳсили ибтидоиашро дар Ҳуҷанд гирифта, соҳиби ҳату савод шуд. Баъд барои тақмили дониши ҳуд ба шаҳри Қўқанд, ки яке аз марказҳои илмию адабии Осиёи Миёна ба хисоб мерафт, раҳти сафар барбаст. Асири усули таҳсили мадрасаҳои Қўқандро напазируфта, тарки таҳсил кард ва илмҳои маъмули замонаиашро мустақилона омӯхт. Асири ба доираи адабии Қўқанд наздик мешавад. Сарвари ин доираи адабӣ Муқимӣ ва Фурқат буданд ва онҳо низ дар мактаби маорифпарварии Аҳмади Дониш тарбия ёфта, дар инкишифи адабиёти ӯзбек саҳми калон гузоштанд. Дар он рӯзгор Қўқанд ба ҳайати Россия дохил мешуд ва тъсири илму маданияти рус ба он хеле калон буд. Аз ин ҷо, ки Асири дар Қўқанд забони русиро омӯхт ва ба адабиёту маданияти он аз наздик ошно шуд.

Пас аз 8 соли зиндагӣ ва таҳсил Асири боз ба Ҳуҷанд баргашт ва ба қасби меросии сангисиётарошӣ машғул гардид ва дар баробари ин шеър эҷод мекард.

Асири соли 1915 дар шаҳри Ҳуҷанд аз дунё ҷашм пӯшид.

Мероси адабии Асири чандон зиёд нест. Ў асосан дар жанрҳои хурди

адабӣ – газал, қасида, китъа, рубой, мухаммас ва гайра табъозмой намудааст. Илова бар, ин Асирий манзумахо ё маснавиҳои ҳачман хурд низ офаридааст.

Мавзӯи ашъори Асирий гуногун аст. Аввалан, Асирий таблиғари ҳаёти нав аст. Ӯ одамонро ба илму фарҳанг омӯхтан даъват намудааст. Адаб таъкид мекунад, ки пешаҳоеро, ки имрӯз барои ҷамъият заруранд, бояд аз худ намуд. Ва ин амал вазифаи муқаддаси ҳар як фард ба ҳисоб меравад:

Мақотибҳон нав бунёд созед,
Раҳи дарси навӣ иршод созед!
Ду ҷашм аз ҳоби гафлат боз доред!
Ба зарни дунявӣ киште бикоред!
Қироатхонаҳо барпо намоед,
Макоми маслиҳат иншо намоед!
Агар Чин аст ё Маскав, ба ҳар ҳол:
Сазад рафтан пайн таҳсилӣ икмол.
Ба ҳар як лафз дар фани малоҳат,
Китобат кун зи таснифи саноат!
Чи аз мошинаю фабриқаи рус,
Чи меъморӣ зи Мисру равзаи Тӯс.
Ручӯе бар тараққиёт бояд,
Ки дониш боби худ бар мо кушояд.

Асирий дар баробари таърифи тавсифи рӯйдодҳон нави ҳаёт, ки дар зиндагии онрӯза рух дода буданд, усули таълими мактабу мадрасаҳои кӯҳнаро мазаммат мекунад. Давру замон дигар шуд, бояд мутобики он кору амал намоем:

Чу омад асли нав, кӯшиш намоед,
Мутобик бар ҳамни химмат физоед!

Асирий ба фарзандаш насхат карда мегӯяд, ки ҳамон илмеро фаро гирифтан лозим аст, ки дар айни замон мухим буда, ҳам барои ҷомеа манфиат ба бар биёварад.

Биё, эй нури ҷашму ҷони дида,
Зи ман бишнав яке панди ҳамида,
Зи илму қасби обо тӯша андӯз,
Дигар илму забони аср омӯз.
Маошӣ аз ҳунар гар ҳосил ояд,
Туро роҳат ба ҷон мустаҳсил ояд.
Ба илми дунявӣ кӯшиданат бех,
Аз ин оби бако нӯшиданат бех.

Файр аз ин, Асирий дар эҷодиёташ ба масъалаҳои ниҳоят мухими рӯзгор, диккат дода, онхоро дар асарҳояш нишон медиҳад. Масалан, дар маснавии «Канали Бекобод» проблемаи объёрӣ кардани даштҳои лабташна ва аз ин ҳисоб ба кор даровардани заминҳои бекорхобидаро ба миён мегузорад. Дар ҳакиқат, эҳтиёчи аҳолӣ ба об зиёд буд. Рӯдхонаҳо ифлосу таъмирталаб гарлида буданд. Дехқонон заминни корам надоштанд. Аз беобӣ дар гармои тобистон ҳосил нобуд мешуд. Асирий ин аҳволи вазнини дехқононро дида, рӯҳан азоб мекашид ва барои бехбудии зиндагии ояндаи дехқонон кушодани ка-

налхоро пешниход кард:

Гар аз Чайхун ду-се чүе бароранд.
Бухоро, Хеваро фирмавс созанд.
Ба Сайхун боз агар шохе фазоянл.
Ба сахрои Чукурбекат күшоянд.
Дехоту шаҳрҳо маъмур гарданд.
Ки рашки Кашмиру Лоҳур гарданд.
В-аз он пас аз кафои Ўш як чўй.
Ба тахти кўҳ ояд то бад-ин сўй.
Зи фавки Маргелон то Конибодом.
Аз он чо то саводи хиттаи Ём
Хавосу Истаравшан то ба Зомин
Шавад гайратфизон мулк то Чин.

Хулоса, Асирий ба воситаи ин маснавий афкори инсондустӣ, адолатхони худро тасвир намудааст. Ў дар бораи пешрафту тараккии кишвар андешаҳои хешро баён карда, ба қувваи хирад, илму техникии мусоир боварии комил доштааст. Аз тарафи дигар, идеяи дустӣ, ҳамкорӣ, ҳамраъийи халқи тоҷикро бо халқи рус ҳанӯз дар ҳамон замон ба хубӣ нишон додааст.

МИРЗО СИРОЧИ ҲАҚИМ

Мирзо Сироч соли 1877 дар Бухоро аз оилаи бозаргон таваллуд ёфтагаст. Падари Мирзо Сироч Абдурауф аз хурдӣ фарзанди худро барои таҳсил ба мактаби усули нав дод. Пас аз он ки Сироч хату савод пайдо кард, ўро барои омӯзиши забонҳои европойӣ ҳидоят намуд. Дар ин бора Мирзо Сироч чунин мегӯяд: «...пеши як нафар муаллими русидон шурӯъ ба ҳондану навиштани забони русӣ намуда, дар муддати шаш моҳ ҳондану навиштани забони русиро балад шудам (яъне ёд гирифтам)». Баъдан забони туркӣ, франсавӣ, арабиро низ меомӯзад ва ба воситаи забони русӣ ва туркӣ рӯзномаю мачаллаҳоро мутолиа мекунад.

Мирзо Сироч чун ба камол расид, қасби падарро пешаи худ қарор дод ва дар баробари ин илму фарҳанг низ омӯҳт. Ў ба ҳариду фурӯши пахта дар Бухоро ва ҳам дар пойтахи Фарғона – Қўқанд машгул буд.

Сироч дар баробари субути корҳо, шеър иншо мекард ва шеърҳояни ба воситаи матбуоти даврӣ ба табъ мерасиданд. Дар ашъораш мавзӯъҳои муҳимми замон бештар инъикос мейёфтанд. Ў ба шонрон ва саромадони илму адаби гузашта, аз ҷумла устод Рӯдакӣ, ихлос ва мухаббати зиёд дошт. Вале аз адабони ҳамзамонаш талаб мекард, ки замона дигар шудааст ва бояд вазифаи шеъру шоирӣ низ ба мароми имрӯз мувоғик бошад, аз қасидаҳои мадҳӣ, образҳои обшуста даст қашем:

Мо ҷумлан шонрон саросар,
Аз пой фитодасм яксар.
Дар вағфи узору ҷашми шаҳло,
Гуфтем қасидаҳои гарро.
Аз ишқи мачоз ҷашм пӯshed!
Дар ишқи ҳакиқатӣ бикӯshed!

Мирзо Сироч чанд сол сарват чамъ кард. Максад дошт, ки ба як қатор мамлакатҳон Европа сафар намуда, бо ҳаёту зиндагии мардумони он ошно шавад. Ҳамин тавр ҳам шуд. Соли 1900 Мирзо Сироч ба Германия, Англия, Франсия, Австрия, Швейцария, Туркия, Эрон, Афғонистон сафар карда, бо ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, маданий ва адабии ин мамлакатҳо шинос мегардад. Пас ба Бухоро омада пешаи бозаргониро раҳо карда, ба табобати беморон машгул мегардад. Аз ин ҷост, ки мардум ба вай унвони «Ҳаким», яъне докториро медиҳад. Мирзо Сироч дар Тифлис ва Техрон ҳам ба тарзи шарқӣ ва ҳам ба тарзи европой илми тибро аз ҷиҳати назарияӣ ва ҳам аз ҷиҳати амалий аз худ менамояд.

Ҳаким Мирзо Сироч соли 1907 асари бузурги худ «Тӯхафи ахли Бухоро»-ро навишта ба итном расонд. Ин асар соли 1910 аз ҷоп баромад. Пас аз ду соли ҷопи асар, яъне соли 1912 дар айёми ҷӯшу ҳурӯши эҷодӣ Мирзо Сироч дар Бухоро вафот мекунад.

Дар вафоти ин марди донишманд, маорифпарвару ватандуст мардуми оддӣ, одамони пешкадам ашки ҳасрат реҳтанд. Масалан, дар ҳамон шабу рӯз устод Айнӣ сӯзу гудози умумро дар марсияи дар вафоти Мирзо Сироч эҷод кардааш бисёр амику равшан ва таъсирбахш ба қалам додааст:

Оҳ, сад оҳ, ки барbast абалӣ роҳи сафар.
Аз Бухоро сӯи Фирдавс яке донишвар.
Рафтӯ дар махфили аҳбоб аз ӯ нест нишон,
Рафтӯ дар сафҳан айём аз ӯ нест асар.
Он ки такмили фунун кард дар айёми шабоб,
Он ки таҳсилӣ ҳакам кард дар аснои сафар...
Отаip аз синай ман дарзала дар пайкари ман,
Об шав, об, зи ду ҷашми ман, эй хуни чигар.

Мирзо Сироч пас аз марг ба наслҳои оянда «Тӯхафи ахли Бухоро»-ро мерос гузошт. Дар ин асар Мирзо Сироч ҷо-ҷо шеърҳои парокандан худро вобаста ба мавзӯъ ва мундариҷаи бобҳо дохил кардааст. Вале онҳо каманд. Мирзо Сироч нависандай навовар ва ҷоқеанигори асри худ аст. Ӯро аз рӯи мақолаҳое, ки дар рӯзномаю мачаллаҳо ҷоп менамуд, яке аз аввалин рӯзноманигорони точик номидан ҳато наҳоҳад буд.

«Тӯхафи ахли Бухоро» ҷамъбасти афкори мардумони пешкадами ибтидои асри XX аст, ки дар бораи тағиیر додани ҳаёти иҷтимоӣ, маданий ва адабии ин давраи таъриҳӣ зимни ҳодисаю ҷоқеаҳои мухталиф нишон дода шудаанд.

Савол ва супориш

1. Максади ҳукумати Россияи подшоҳӣ аз забт намудани Осиёи Миёна дар ҷо буд?
2. Пас аз забти Осиёи Миёна аҳволи ҳалқ ҷо ҳел шуд? Ӯ ба пайдо шудани синфи коргар шон таъсир расонд?
3. Аҳамияти сиёсӣ, иқтисодии ин ҳамроҳшавиро шумо дар ҷо мебинад?
4. Ба қадом роҳ маданияти Россияи подшоҳӣ ба ҳаёти маданияи мо таъсир расонд?
5. Ҷаро рӯҳониён барои ҷорӣ намудани маданияти рус мӯкобил буданд?
6. Бартарии мактабҳои типи нав дар ҷо буд?
7. Дар ин асрҳо бештар қадом илмҳо ривоҷ ёфтанд ва

чаро? 8. Сабаби инишиоф ёфтани тазкира ва тазкиранависиро дар чӣ мебинед? 9. Дар ин асрҳо дар қадом шаҳрҳо доираҳон адабӣ вучуд доштанд? 10. Сабабҳои объективии пайдо шудани ҷараёни маорифпарвариро шумо дар чӣ мебинед? 11. Аввалин маорифпарварони Осиёи Миёна киҳо буданд? 12. Чаро Доғишро сарвари маорифпарварони Осиёи Миёна мегӯем? 13. Таъсири маорифпарварон ба ҳаёти адабӣ чӣ гуна аст? 14. Мазмун ва мундариҷаи гоявии асарҳои намояндагони ин ҷараёнро шарҳ дихед. 15. Дар эҷодиёти Асирӣ қадом мавзӯъҳо бештар инъикос ёфтаванд? 16. Қадом мавзӯъҳо дар эҷодиёти Ҳайрат ва Савдо бештар ифода ёфтаанд? 17. Адабиёти ин асрҳо бо қадом ҳусусиятҳояш аз асрҳои пешин фарқ мекунад? 18. Дар эҷодиёти намояндагони ин асрҳо қадом жанрҳо бештар иншиоф ёфтанд? 19. Анъанаи достоннависӣ оё дар ин асрҳо давом кард? 20. Насри ин давра бо қадом роҳ иншиоф ёфт? 21. Ҷараёни ҷазидизм ба адабиёти бадӣ чӣ алока дошт? 22. Мақсади намояндагони ин ҷараён дар чӣ буд? 23. Намояндагони маорифпарварони ибтиди асри XX аз нимаи дуюми асри XIX бо қадом ҳусусиятҳояшон фарқ доранд? 24. Таъсири инқилоби соли 1905–1907 рус ба эҷодиёти маорифпарварони тоҷик чӣ гуна лида мешавад? 25. Ба назари шумо камбудин идеяни маорифпарварони тоҷик дар чӣ буд?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. Б. Ғафуров. Точикон, қисми II, «Ирфон», Душанбе, 1985.
2. И. С. Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы, Таджикгосиздат, Сталинабад, 1956, саҳ. 376 – 417.
3. Р. Ҳодизода. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуввуми асри XIX, «Дониш», Душанбе, 1963.
4. З. Раҷабов. Аз таърихи афкории ҷамъиятӣ-сийёсии ҳалқи тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX, Сталинобад, 1959.
5. Т. Мироҷ. Дастири методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.

АҲМАДИ ДОНИШ

Бузургтарин хизмати Аҳмади Дониш аз ин иборат аст, ки ў тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон – маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид кунад.

Академик Бобоҷон Гафуров

Мутафаккир ва адиби барчастаи ҳалки тоҷик Аҳмад Маҳдуми Дониш яке аз он ситорагонест, ки осмони илму адаби Бухорои охириҳои асри XIX ва ибтидои асри XX-ро бо асарҳои илмию адабияш фурӯзон намудааст. Афкори пешқадами адиб, ҷунон ки олими бузург Б. Гафуров мегӯяд, барои ба вучуд омадани ҷараёни маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна асос гардид.

**Рӯзгори
Дониш** Падару модари Аҳмад аз ахли савод буданд. Падари Дониш аз тумани Шоғирком барои таҳсил ба Бухоро омада, пас аз ҳатми мадраса дар ҳамин чой мемонад. Аҳмад соли 1826 ба дунё меояд. Ў дар назди модар ҳату савод мебарорад. Пас падараш соли 1838 ўро ба мактаби кориҳо мебарад. Максад ҳамин буд, ки бояд Аҳмад «Куръон»-ро дар ин ҷо аз ёд карда, соҳиби унвони корӣ гардад. Барои Аҳмади ҳурдсол ва донишҷӯ аз бар кардани як китоби калони арабӣ бисёр мушкил буд. Аз ин ҷост, ки ў барои аз ёд кардани он ҷандон саъю қӯшиш наменамуд ва бештари вақти ҳудро дар маъракаи қиссаҳонҳо мегузаронд. Инчунин бо ёрию дасттирии модараш абёти шоирони бузурги гузаштаро мутолиа мекард ва бо салоҳиди ҳудро намунаҳои зиёдеро аз бар менамуд.

Носир мачбур мешавад, ки Аҳмадро аз мактаби кориҳо гирифта, соли 1842 ба мадраса монад. Дар солҳои аввали Аҳмад забони арабиро омӯхта, бальзе фанҳои маъмули мадрасаҳои онвактаи Бухороро аз ҳуд менамояд. Вале дар баробари ин ба таври мустақилона ҳаттотӣ ва зарҳалкории китобхоро омӯхта, дар як муддати қӯтоҳ дар байни ҳосу ом шӯҳрат мейбад. Аҳмад ин пешаҳоро аз рӯи зарурат аз бар намудааст. Зоро зиндагӣ вазнин буд ва падар оиларо базӯр таъмин мекард. Аҳмад дар баробари ҳондан, инчунин бо ҳати зебояш китобхоро рӯнавис мекард, мукова мебаст, зарҳалкорӣ менамуд. Аз рӯи ин даромад ба оила ёрии моддӣ мерасонд ва таҳсили ҳудро низ давом медод.

Аҳмад дар солҳои охири таҳсил бештар мустақилона илмҳои риёзиёт, нуҷум, ҷуғрофия, таъриҳ ва фалсафаи Шарқро меомӯзад ва яке аз шахсони

денишманди замонаш мегардад. Яке аз устодони Ахмади Дониш, ки дар дарбор вазифан сармухандисиро ба ўхда дошт, восита шуда Донишро ба дарбор даъват менамояд. Аввал дар ин чо ба қитобати асарҳои тиббию адабӣ машғул шуда, инчунин яке аз мушовирони амир оид ба илми нучум низ будааст. Ҳангоме ки устодаш вафот мекунад, Донишро мухандис ва меъмори дарбор таъин менамоянд ва рӯз то рӯз шӯҳрат ва макому мартабаи Дониш дар назди амир ва аҳли дарбор бештар мегардад. Аз ин чост, ки дар ҳалли масъалаҳои мушкили сиёсӣ, иҷтимоӣ ва илмию маданий мамлакат амир аз Дониш маслиҳат мепурсад. Ахмадро ҳамчун денишманди замон эътироф мекунанд. Ба ҳамин муносибат Ахмад таҳаллуси худро Дониш мегузорад.

Соли 1857 ба максади ба таҳт нишастани Александри II ва дар оянда боз ҳам мустаҳкам намудани муносибатҳои дӯстиву ҳамкории байни Россия ва Бухоро амир Насрулло ба пойтаҳти русия элҷӣ мефиристонад. Ӯ шахсан ҳоҳиш менамояд, ки Ахмади Дониш дар ин ҳайат бошад. Бояд мувоғики супориши амир Дониш ҳаёту зиндагӣ, давлатдорӣ ва дигар масъалаҳои ба ҳаёти кишвар марбутро омӯҳта, пас амирро аз дидою шунидааш огоҳ намояд.

Ахмади Дониш чанд мuddат дар Петербург мемонад. Ӯ дар баробари воҳӯрию гуфтугӯйҳои расмӣ ва ҳалли масъалаҳои давлатӣ вактҳои фароғат марказҳои илму фарҳанг-Институти технологӣ, музеи Академияи фанҳо, Расадхонаи калони Пулково, театр, фабрикаи газворбарорӣ, ботаникӣ ва гайраҳоро тамошо мекунад. Як дунёи дигар дар пеши ҷашми Ахмади Дониш чилвагар мешавад. Сӯҳбатҳо, воҳӯриҳо бо сиёсатмадорон ва аҳли фазл ҷаҳонбинӣ ва тафаккури Донишро ба тамом тағиیر медиҳанд. Дигар дар пеши ҷашми мутафаккир қафомондагӣ, фарсадагии Бухоро бар аъло намоён мегардад. Акнун ӯ бо назари дигар ба ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданий кишвари худ менигарад.

Албатта, ин сафари аввалин ва охирини Дониш ба Россия набуд. Соли 1869 бори дуюм Ахмад дар айёми ҳукмронии амир Музаффар (1860–1885) боз дар ҳайати сафорат ба Петербург сафар мекунад. Дониш ду моҳ дар ин шаҳри обод истиқомат мекунад. Ахмад аз фурсат истифода бурда, бисёр ёдгориҳон таъриҳӣ, қалъаи Кронштат, корхонаҳои киштисозӣ, музеӣҳои ҳочагии кишлок, маъданшиносӣ, роҳҳои наклиёт ва гайраро дида, бо ходимону коргарон ҳамсӯҳбат мешавад.

Дар ин сафар ашҳоси олирутба ва аҳли илму адаби рус ба Ахмади Дониш иззату эҳтироми зиёде зохир мекунанд. Маърифатнокӣ ва хирадмандии ин марди фозил қадру мансалати ӯро дар назди подшоҳи рус низ афзун намуд. Аз ин чост, ки пас аз бозгашт амир ба Ахмади Дониш унвони «урок»-иро медиҳад. Ин унвони илмӣ ба олимони эътирофшудаи дарбор бевосита аз тарафи худи амир дода мешуд. Ин унвон ва шӯҳрату макоми Дониш дили ҳасулону душманони ӯро реш кард ва шумораи онҳо бештар гардиданд.

Нихоят соли 1873 амир одамони худро боз барои сафари Петербург омода кард. Дониш ҳамчун сармушовир таъин гардид. Дар ин сафар До-

ниш имконият пайдо кард, ки илова ба Петербург шаҳри Москваро низ тамо-
шо кунад. Дар ин сафар бо донишмандони рус ҳамсӯҳбат шуда, доираи дони-
ши назариявии худро ба илмҳои дакиқ тақмил дод. Ҳусусан бо олими шарқ-
шиноси рус В. Григорев воҳурдани ўбасо судбахш буд.

Поёни умри Пас аз бозгашт амир Музаффар соли 1874 Донишро ба
Дониш дарбор давлат намуда, меҳоҳад ба ў мансабе бидиҳад.

Ахмади Дониш андешаи зиёд кард. Азбаски дар Россия ҳангоми сафарҳо
бисёр чизҳоро дила, омӯхта буд, ният дошт, ки дар соҳти давлатдорӣ ва
ҳаёти илмву мадании қишвар тағириоти куллӣ дохил намояд. Пас мулоҳиза
кард, ки бо ин соҳибмансабоне, ки имрӯз дар аморати Бухоро ҳастанд, амалӣ
гардондани накшаҳояш кори номумкин аст. Аксарияти онҳоро аз сари ман-
саб бояд дур кард. Нагз медонист, ки ба ин кор ҳаргиз амир розӣ намеша-
вад. Бо вучуди он рисолае иншо мекунад ва дар ин рисола пешниҳод ва
таклифҳои худро дар бораи соҳт ва тартиботи давлатдорӣ дар ҳамаи соҳаҳои
ҳочагӣ ва маданий баён менамояд. Дар охир Дониш ба амир хотиррасон
мекунад, ки агар таклифҳояшро кабул фармояд, ба дарбор меояд ва ба ягон
коре машғул ҳоҳад гашт.

Амир аз ин часорати Дониш ба ҳашму газаб омада, таклифҳои ўро рад
мекунад. Зоро қабули таклифҳои Дониш пояи ҳукмронии амирро суст ме-
кард ва умуман, хилофи давлатдорӣ ва манфиати амир буд. Аз ин чост, ки
амир дар яке аз сӯҳбатҳои ҳосааш аз кӯрнамакии Дониш нолида, чунин
гуфтааст: «Ман фалониро (Ахмади Донишро) бо суфарон давлат ба ҷониби
Русия ҳамроҳ кардам, дар охир ба ман насиҳатгар шуд. Ман баъд аз ин ўро
намефиристонам». Ахмади Дониш сухани амирро шунида, бадеҳатан чу-
нин ҷавоб додааст: «Ман ҳам ба нӯқарии ин каллаҳарон толиб нестам».

Суҳанони Донишро ҷосусон начакондаю нарезонда ба амир расониданд.
Бинобар ин амир Музаффар аз Ахмади Дониш қасос гирифтган ҳост. Аммо ин
корро карда наметавонист. Зоро Дониш ҳамчун як шаҳси бомаърифат, пеш-
қадами замон дар назди давлати Россия соҳибзҳтиром ва соҳибиззат буд.
Азбаски Бухоро ниммустамликаи Россия ба ҳисоб мерафт, амир нияти бади
ҳудро дар ҳакки Дониш ошкоро ба амал бароварда натавонист. Бинобар ин
роҳи дигарро пеш гирифт. Ўро аз Бухоро бадарга намуд. Яъне аввал дар
тумани (нохия) Фузор ва баъд ба Наҳрпай ба сифати козӣ фиристод. Пас аз
вафоти амир Музаффар Ахмади Дониш аз бадарга боз ба Бухоро меояд.
Дигар ба корҳои давлатӣ машғул нашуда, танҳо ба ном вазифаи китобдори-
ро иҷро карда, бештар вакти ҳудро дар ҳалқаи дӯстон, ҳамфирон мегузаро-
над ва ба корҳои эҷодӣ бештар машғул мегардад. Устод Айнӣ дар «Ёддошт-
ҳо»-яш дар бораи ҳаёти ҳаминдавраи Ахмади Дониш, умуман тарзи зиндагӣ,
симои ботинӣ ва зоҳирӣ ўн тавр ҳикоят мекунад:

«Аз рӯи қавли Ҳомидбек, Ахмадмаҳдум ҳар рӯз саҳар аз хеста,
баъд аз шустушӯй ба мутолиа ва ё китобат машғул мешуд, баъд аз бомдод
ва пеш аз баромадани Офтоб ҷой менӯшид ва як қулҷаи равғанизардибо
ним коса ҷойи қаймокӣ ҳӯрда, боз ба кор менишаст...

Гоҳо мешуд, ки каси бисёре аз дўстонаш чамъ мешуданд ва баъзан инҳо рӯзона тамоман дар хонаи ўмемонданд... Аммо соҳибхона, монанди ин ки танҳо бошад, ба кори таълиф ё китобат ва ё лавҳу ҷадвалкаши худ машгулӣ мекард.

Аҳмадмаҳдум ҳафтае як шаб дар хонаи худ шабнишинӣ ташкил мекард, ки иштирокунандагони ин гуна шабҳо бо даъвати маҳсус ҳозир мешуданд. Ин гуна шаб бештар бо базми мусикӣ ва ракс мегузашт ва дар вакти дамгирии навозанда ва хонандагон латифагӯй сар мешуд. Аммо соҳибхона дар ин гуна шабҳо ҳам дар гӯшае нишаста ба кори худ машгулӣ мекард»...

«Ин одам қомати баланде дошт, баландии коматаш ба дараҷае, ки чомаи бенораси подшоҳии дар тан доштааш баробари зонуяш буд ва ҳол он ки ин гуна чома дар тани одамони оддӣ ба замин мерасид. Тани ин одам ба тарзе пурра буд, ки баландии коматаш он қадар хис карда намешуд ва ба назар миёнақад менамуд. Гӯё дарзии табиат қаду бари ин касро ба як андози бисёр муносиб бурида дӯхта буд. Гардани ин касро ҳам мувофики қадаш дароз ва муносиби баданаш пурра буд.

Аммо сари ин одам аз одат берун калон буд. Шояд барои он каллаи калон ба он гардани дароз, бо вучуди пурра будани он, вазнинӣ мекарда бошад, ки дар вакти роҳ рафтан гарданаш гоҳ ба ин тараф ва гоҳ ба он тараф ҳам меҳӯрд ва гӯё гардан меҳост, ки дар бардоштани он сар аз бозувони соҳибаш мадад гирад.

Рӯи ин шаҳс сабзина ва пурра буд ва бо вучуди ин ки синни ин касро аз шаст боло таҳмин кардан мумкин буд, ба рӯяш он қадар чинҳои хис карданашаванда наменамуд. Риши ўмиёна ва кулӯта (лӯнда) буда, торҳои сафедаш аз сиёҳаш бештар менамуд.

Ин касро дар даст асои русӣ (палка) дошт. Азбаски палкаҳо қомати одамҳои оддиро ба назар гирифта сохта шудаанд, он палка дар дасти он одами коматбаланд қадре кӯтоҳӣ мекард ва дар вакти ба он палка такъя карда қадам монданаш ба тарафи палка камтар ҳам меҳӯрд».

Ҳамин тавр он орзу оғизе, ки дар бораи тағиیر додани қишвар, обод намудани мулк, осуда гардидани ҳамвatanon дар дил дошт ва онҳоро ба қалам овард, чомаи амал напӯшиданд. Баръакс ба ҷон некӣ аз амиру ҳокимони рӯзгори бемурувват бадӣ, бадҳоҳӣ дил. Дониш ба амиру соҳти пӯсидан аморати ўлаънатҳо ҳонд ва боварӣ дошт, ки онҳо дер намепоянди. Аммо афсӯс, ки мутафаккири бузург рӯзи фаношавии онҳо (1920)-ро надид. 21 март рӯзи Наврӯзи соли 1897 аз дунё ҷашм пӯшид. Дар ин фасли зебо ҳамаи мавҷудот майли сабзидан, шукуфтган доштанд, вале боди шум бӯстони рӯзгори ўро ҳазон намуд.

Мероси илмӣ
ва адабии
Аҳмади Дониш

Осори Дониш гуногунмавзӯъ ва серсоҳа аст. Зеро донраи дониши ўвасеъ буда, энсиклопедисти замони худ ба ҳисоб мерафтааст. Маҳсусан, дар донистани илми нучум, таъриҳ, фалсафа, иқтисодӣ дасти тавоное доштааст. Дар ин бораи худи Дониш беҳтар гуфтааст:

Хунар кадом, ки бо ман нагашт рӯй ба рӯй,
Кадом илм, ки бо ман накард, истиқбол?

Аз Аҳмади Дониш асарҳои зер то замони мо омада расидаанд.

«Манозирулкавокиб» («Манзараи ситораҳо»). Асари номбурда ба илми ситорашиносӣ ё нучум бахшида шуда, дар бораи мавқеи ситораҳо, ба амал омадани ҳодисаҳои табии ва сабабҳои онҳо баҳс мекунад. Ин асарро соли 1865 навишта ба яке аз дӯстонаш бахшидааст.

«Рисола фӣ аъмвол ил кура» («Рисола дар бораи амалиёти кура»). Дар яке аз сафарҳояш ба Аҳмади Дониш донишманди рус Стремоухов ду глобус ҳадя мекунад. Дониш аз нуктаи назари илмӣ глобусҳоро, ки яке глобуси замин ва дигаре аз осмон буд, шарҳ медиҳад. Аҳамияти илмии ин рисола дар он аст, ки Дониш мувофиқи кашфиётҳои охири илми нучум ва ҷуғрофияи европой маълумотҳои тозаи илмӣ медиҳад. Масалан, ақидаҳои динии гузаштаро дар бораи шабу рӯз ва ба ҳамин монанд рад намуда, ҳодисаҳои табиатро мувофиқи пешниҳодоти илми нав ҳал намудааст.

«Таодули ҳамсаи мутаҳайира» («Ҳаракати панҷ ситора»). Мутафаккир дар зери ибораи ҳамсаи мутаҳайира панҷ ситора: Уторид, Зӯҳра, Мирриҳ, Муштарӣ ва Зухалро дар назар дорад ва дар ин рисола, ки ҳамчунин ба илми нучум бахшида шудааст, ҳосияти ситораҳои номбурдаро шарҳу маънайдод менамояд. Асар соли 1883 ҳангоми бадарга дар вилояти Гузор будани Дониш инишо шудааст.

«Меъёруттадайон» («Меъёри днёнат»). Дониш дар ин асар аз рӯи таълоботи дину шариат ба бисёр масъалаҳои муҳими сиёсиву иҷтимоӣ, ахлоқӣ, тарбиявӣ таваҷҷӯҳ карда, дар назди амиру ҳокимон аз нигоҳи қонунҳон ислом вазифа мегузорад. Мутафаккир талаб мекунад, ки аҳли диёнат, ки амиру ҳокимон ба он дохиланд, бояд дар корҳои давлатӣ роҳи адолату инсофро пеш гиранд. Ба бечорагон дасти ёрӣ дароз қунанд, мамлакатро обод гардонанд. Дониш ин асарро соли 1894 навишта ба анҷом мерасонад.

Аҳмади Дониш дар баробари иншон асарҳои илмӣ асарҳои адабӣ низ оғаридааст. Осори бадени Дониш ҳам бо назм ва ҳам бо наср инишо шудаанд. Назми адиб асосан дар жанрҳои хурди лирикӣ–газал, қасида, рубой, қитъа ва гайра инишо шудаанд. Вале осори назмии Дониш ба шакли девон ҷамъ нашуда, дар ҳар байзӯ тазкира оварда шудаанд. Ё ки байд аз вафоти Дониш дӯстони адиб як қисми онҳоро аз байни мардум ҷамъ намудаанд. Дигар ин ки дар дохили асарҳои насрӣ адиб порчаҳои шеъри барои тасдики фикр низ оварда шудаанд.

Мавзӯҳои ашъори адиб гуногун буда, дар онҳо масъалаҳои дӯстӣ, ситоиши фазилатҳои неки инсонӣ, тарғиби маданияти пешкадами рус, некӣ, адолатҳоҳӣ ва гайра инъикос ёфтаанд. Масалан, Дониш дар қитъаи зер таъқид менамояд, ки ба инсон аз рӯи зоҳир баҳо додан ғалат аст. Бояд шахсро босабру таҳаммул омӯҳт, аз ботинаш огоҳ гашт ва пас аз ин ба ҳулоса омадан лозим. Агар нопоку бехирad бошад, ўро зиндагӣ маҷрӯҳ мегардонад. Инсони поку хирадманд ба воситаи сабру таҳаммулаш аз ҳар гуна

балоҳо рахо хоҳад ёфт:

Ба шаклу ҳайати инсон зи рах марав зинхор,
Тавон ба сабру таҳаммул шиноҳт ҷавҳари мард.
Агар на пок бувад аз бало наҳоҳад част,
В-агар дар асл бувад пок, сабр хоҳад кард.

Мавзӯи ишқу муҳаббат, зебоиҳон нотакорори баҳор дар газалиёти До-
ниш хеле самимӣ ба қалам дода шудаанд. Намунаи зер муште аз хирвор аст:

Абрӯи чун ҳилоли ту ҷонро шикор кард,
Мижгони обдори ту дил бекарор кард.
Дасти булӯрранги ту қадри гуҳар шикаст.
Лабҳои чун ақики ту ёкут ҳор кард.
Аз ҳоки пираҳан чу намуд он тани ҳарир,
Оlam пур аз таровати бӯи баҳор кард.
Калпӯши зар, ки маст ба торак ниҳодааст,
Бе қомати чу дурру гуҳар интишор кард.
Ту осмону ман чу замин, чун кунам, валек
Путғи лиғар ба бӯсаам уммединор кард.

Дар таърихи илму фарҳанг ва адабиёти мо Аҳмади До-ниш бо «Наводир-
улвакоё» ва «Рисолаи таърихӣ» мақоми баланд дорад, ки онҳоро дар алоҳи-
дагӣ ба тарики муфассал таҳлил хоҳем кард.

«Наводирулвакоё»
Таркиб ва сюжети
асар

«Наводирулвакоё» асари қалонтарини Аҳмади
До-ниш буда, меҳнати 10-солаи адибо дар бар ме-
гирад. До-ниш ба навиштани асар соли 1874 шӯрӯ
намуда, онро соли 1883 ба анҷом расонд. Вале баъ-
зе қисматҳои ин асарро баравакттар иншо карда буд, онҳо дар ҳар ҷо паро-
канда буданд. Аз ин рӯ, дӯстонаш аз До-ниш ҳоҳиш карданд, ки китобро
нависад ва пораҳои парокандаро ҳамроҳ намояд. До-ниш дар дебочаи аса-
раш ба ин масъала ишорат намуда, чунин мегӯяд: «Ҳайф бошад, ки он ҷи
навиштай (дӯстонаш мегӯянд) ба бод равад ва дар об афтад ва ҳок шавад ё
сӯзад, онро аз суханони дигар чудо кун ва ба як ҷо ҷамъ овар, ки аз ту ҳамин
бокӣ монад ва мӯчиби ёдоварии ахбоб шавад, то набошию бошӣ ва мирию
намирий. Фалочарам он ҷи дар хотир ҳозир дидам, дар ин авроқ қашидам
хотири аҳбобро».

«Наводирулвакоё» маънои ҳодисаю воеаҳои нодиру камёфтро до-
рад. Бобҳои асар мустакил буда, мавзӯъҳои гуногунро дар бар мегиранд.
Вале баъзе бобҳо бо ҳам алокаманданд. Масалан, се сафаре, ки До-ниш ба
Россия намудааст, аз ҷиҳати мазмун ва мундариҷа ба ҳам вобастагӣ до-
ранд. Боби VII ва VIII бо номҳои «Дар ҳикояти Абулқосимбӣ ва сафари
Русия», «Дар сафорати Абулқодир ва баёни аҷиботи базм ва ҷаҳони Русия»
пайи ҳам омадаанд ва яқдигарро пурра кардаанд.

Боби IV, ки бо номи «Дар иллати накбати уқало ва сабаби давлати
суфаҳо» омадааст, дар бораи мақому мартабаи илму фарҳанг дар ҷомеа,
ҳолати он дар Бухорои онрӯза, сабабҳои қашшоқу муғлис шудани аҳли
илму до-ниш маълумот медиҳад. До-ниш ба воситаи мисолҳои равшан амо-

рати Бухоро ва бевосита амирро дар ин кор гунахгор хисоб мекунад.

Нависанда «Дар ҳикояти фаромӯшхона», ки боби V асарро ташкил додааст, дар бораи инкишофу таракқии ҳаёти иқтисодӣ, сиёсӣ ва маданий мамлакатҳои таракқикардан Европа ва муқоисаи онҳо бо аморати Бухоро накл менамояд ва аз номи қаҳрамони қисса (образи Аҳмади Дониш аст) разолату қабоҳат, тартиботи фарсудаи Бухороро саҳт мазаммат кардааст:

Масъалаи адолатҳоҳӣ, ҳалқпарварӣ, ахлок дар «Наводирулвакоё» низ мавкеи қалон дорад. Боби «Дар наводир, ҳолати қасоне, ки аз ҷанги сибӯи рахӣ ёфтанд» ба корнамой, далерию часурӣ ва адолатҳоҳии мардумони табакаи поён баҳшида шудааст. Махсусан қиссан Шукурбек, ки аҳли ҷоҳу мансабро ба танг оварда, ба мардумони оддӣ дасти ёрӣ дароз мекард, ибратбахш аст. Аҳмади Дониш ба масъалаи оилавӣ ва ахлоқи фосиди табакаи боло аҳамияти қалон дода, таъқид менамояд, ки дар ҷамъияти онрӯза яке аз иллатҳои асосӣ ба хисоб меравад. Ӯ барои ҳаллу барҳам додани ин нуқсон аз ҳаёти одамон панду андарз, ҳикояту ривояти ибратомӯз меорад.

Дигар, «Наводирулвакоё» аз рӯи мазмуну мундариҷаи идеяӣ ба асарҳои ёддоштӣ, махсусан «Бадоевулвакоё»-и Зайнiddин Махмуди Восифӣ ҳамоҳангӣ дорад. Сафарҳои ба Россия кардааш, сӯхбату воҳӯриҳо бо дӯстон, ҳамкасбон, баёни ҳодисаю ҷоқеаҳои асрҳои пешин ва замони ҳуд асарро зинат дода, ҳонданий кардаанд.

Дар «Наводирулвакоё» қиссаҳои гуногунмавзӯъ (онҳоро повест ҳам гуфтан равост), ҳикоя, ривоят оварда шудаанд, ки ба мавзӯъҳои асосии бобҳо алокаманданд. Масалан, «Дар ҳикояти Ҳочӣ ва манофеи сафар», «Дар ҳикояти гирдоби Искандар ва гинои марди аҷамӣ» ва амсоли ин аз ҷиҳати ҳаҷм бузург буда, аз тасвириҳои романтикӣ ва реалистӣ саршоранд.

Аҳмади Дониш ҳангоми тасвири ҳодисаю ҷоқеаҳо ва барҷаста баромадани афкори иҷтимоӣ ва ахлоқии ҳуд аз панду андарзҳои адибони бузурги гузашта, наклу ривоят, зарбулмасалу мақолҳои ҳалқӣ бамаврид истифода бурдааст.

ТАРГИБИ МАДАНИЯТИ ЕВРОПА ДАР АСАР

Аҳмади Дониш дар «Наводирулвакоё» зимни образҳои мухталиф ва ҳикоёти саргузаштӣ дар бораи маданияти пешкадами ҳалқҳои Европа ба тағсил маълумот медиҳад. Проблемаи мухиме, ки мутафаккир дар назди ҳамватанони ҳуд гузоштааст, ҳурмату эҳтироми ҳар як миллат ва забони онҳост. Дониш забондонӣ ва забономӯзиро шарти аввалини ҳар як марди фозилу бомаданият хисоб мекунад. Адиб максадашро дар ҳикояти «Ҳочӣ ва манофеи сафар» зимни ҳодисаҳои реалиӣ ба қалам додааст. Ҳочӣ, ки сафари дуру дароз карда, бо кавму миллатҳои зиёд воҳӯрда, бисёр азобу ма-

шаққат кашидааст, сабаби ҳамаи инро дар надонистани забони онҳо мебинад. Пас аз ин Ҳочӣ ба чунин хулоса меояд: «Оре, саҳт ҳолатест, ки қасе миёни ҷамъе афтад, ки ба забони онҳо вокиф набувад, бисёр дар тааб¹ ва таҳлука афтад. Аз ин ҷиҳат дар дабиристони низомия² аз ҳамаи забонҳо таламӯз³ мекунанд ва вуқуф бар истилоҳи ҳар тоифаро аз мавоҷиб медонанд»⁴.

Дониш барои қувват додани ғояи ҳикояти боло боз ҳикояти реалии «Агун придуш»⁵-ро меорад, ки қаҳрамони асосӣ ҳуди ўст. Дониш дар яке аз сафарҳояш ба Петербург ба сабаби надонистани забонӣ русӣ мисли Ҳочӣ азоби зиёд мекашад. Муроди нависанда аз овардани ҳикоятҳои боло танҳо як ҷиз аст. Ин ҳам бошад, бояд дар мадрасаҳои Бухоро ва дигар шаҳрҳо забонҳои гуногун бо толибилим онҳо омӯзишонда шаванд. Зоро мамолики дигар дар донишкадаҳою мактабҳо омӯзиши забонҳоро кайҳо ба роҳ мондаанд.

Аҳмади Дониш бо муҳаббату ҳусни таваҷҷӯҳи беандоза дар бораи олимон, адибон ва санъатварони қишварҳои мутараккии Европа сухан мегӯяд. Ӯ ба санъати баланди қасбии онҳо баҳои арзанд мединад. Бешубҳа, Дониш аввалин нависандаи тоҷик аст, ки мардуми моро бо санъати театрӣ, консерти симфонӣ, балет, фочия ва мазҳака барин намудҳои драматургия шинос намудааст. Дониш таассуроти аввалини ҳудро аз театр ба тарзи зайд ба қалам додааст:

«Дар иморате... даромадем мабнӣ бар⁶ ҳонаҳо ва ҳучароти⁷ бисёр ва дарҳои оина ва аз ҳама дарҳо пардаҳои ҳарир⁸ фурӯҳишта⁹ ва зуруф ва авонии¹⁰ тилло ва нукра ва булӯрӣ овехта. Ва ба ҳар деворе аз мукобил ва пахлу шамъдонҳое чандсара ва оинаҳои сиتابри¹¹ бузург баробари қади одамӣ ниҳода. Ҳама деворҳо ва сақф ва фарш мусаввар ва музайн¹² ба накшҳои ачибия ва суратҳои гариба... Мо ҷамъе даҳон кушодаву ҷашмҳо боз монда, мутаҳайир¹³, ки «Ин ҷиҷусту қучост?».. Ва ғоҳо ангушт ба дида мемолидем, ки оё ин машғала¹⁴ дар олами рӯъё¹⁵ мумассал гашта...¹⁶ ва ин

¹ Тааб – таачҷуб, ҳайронӣ.

² Дабиристони низомия – мактабҳои омӯзишгоҳи ҳарбии европойӣ.

³ Таламӯз – омӯзиш, таълим.

⁴ Мавоҷиб – зарурот, лозимот.

⁵ Агун придуш – ба оташ меравам.

⁶ Мабнӣ бар – ба маънӣ иборат аз.

⁷ Ҳучарот – ҳучраҳо.

⁸ Ҳарир – абревиим.

⁹ Фурӯҳиштан – овехташуда.

¹⁰ Зуруф ва авонӣ – зарфҳо ва онияҳо (гулданҳо).

¹¹ Сиتابр – қадон.

¹² Мусаввар ва музайн – суратнок ва зинатдода.

¹³ Мутаҳайир – ҳайрон.

¹⁴ Машғала – кор.

¹⁵ Рӯъё – хоб, ҳаёл.

¹⁶ Мумассал гашта – ба ҳаёл гузаштан.

аъчубаҳо...¹ дар хизонаи хаёл мусаввар шуда...² Ва дар пешгоҳи ин хона шахнишине буд муртрафеъ³ ва аз он пардаи ҳарири мусаввар андохта... Ва... ҳар кадом аз моҳрӯён бармеомаданд ва ба сӯи ахли машлис таъзиму тавозӯе⁴ латиф ба ҷо оварда газале меҳонданд, ё он ки агар ҳикояте мекарданд, рост истода ба овои дилфиреб ба забони ҳуд ба назм ё наср адо менамуданд. Агар нағмаи ачиб ва ё ҳикояте гарib ба самъи мустамеон⁵ расонанд, гояти таачҷуб ва нишоти⁶ ахли машлис он аст, ки каф бар каф мезананд, мукаррар то се бор, яъне: «ин нағма ва ҳикояти ту писанди мо афтод, боз аз сар гир ё сози дигар бинавоз»...

Он гоҳ занг аз ақиби парда овоз медиҳад, ки: «Гоибон ҳозир шавед ва мутафарриқон⁷ ҷамъ гардед... ки мо лӯъбат⁸ ва санъат менамоем! Пас, парда бардошта шавад ва барьало лида мешавад: осмоне вассъ ва моҳи равшан... ва ситорагон ва соҳате фарохи⁹ сабзу ҳуррам ва дараҳтони бузургу қӯҳсор ва иморати олия... Духтарони моҳрӯй ҳудро ба сурати фаришта тартиб дода».

Дониш боз ба истеъоди ахли ҳунар, санъатварони мумтози ҳалқӣ мафтун гашта, онҳоро ситоиш намудааст. Махсусан ба адиб ракси балети духтарон ва сурудхонин мутриби ҳушхони парижӣ Аделина Паттӣ бисёр писанд афтода буд. Аз ин ҷоист, ки дар ситоиши ин санъатвари номӣ гуфтааст:

Потии поричӣ¹⁰ он сарвакади зӯҳраҷабин,
Дар табассум сӯи доман зи даҳон ғул мерехт.
Зулфи пурчини ҳам андар ҳами ў дар буни гӯш,
Обруи тарӣ аз ҷабҳан¹¹ сунбул мерехт.
Лаҳину¹² овози вай он сон, ки ба гӯши ушишок¹³
Гаҳ ҳуши саъбаву гаҳ ҷаҳҷаҳи булбул мерехт.

Дониш дар ин се сафар бо ахли илму фарҳанг бисёр нишаста, сӯҳбатҳо оростааст. Донишмандони он кишвар аз маърифату фаросати Аҳмади Дониш бархурдор шуда, ўро ҳурмату эҳтиром мекардаанд. Яке аз уламои рус Стремоухов барои ёдгорӣ ду глобус – глобуси замин ва осмонро медиҳад, ки Дониш барои ҳуд ва ҳалқи ҳуд онҳоро тӯхфаи бехтарин хисоб мекунад. Дониш таъкид менамояд, ки агар ахли қарам ба ҳунармандон симу зар диданд, ў ба ман замину осмонро бахшид:

¹ Аъчубаҳо – аҷонбот.

² Мусаввар – тасвиридор.

³ Шаҳнишини муртрафеъ – шаҳнишини баланд; максад-саҳна.

⁴ Тавозӯй – изҳори ҳоккорӣ.

⁵ Самъи мустамеон – гӯши шунавандагон.

⁶ Нишот – ҳурсандӣ.

⁷ Мутафарриқон – парокандашулагон.

⁸ Лӯъбат – бозӣ.

⁹ Фароҳ – вассъ.

¹⁰ Потии поричӣ – Паттии парижӣ.

¹¹ Ҷабҳа – пешонӣ, рӯй.

¹² Лаҳин – забон.

¹³ Ушишок – ҷамъи ошикон.

Ахли карам ба ахли хунар симу зар диханд.
Ү гирд карду дол ба ман илми кунфакон¹.
Яъне на дархури ту² бувад накди мулку мол.
Гүй замин ба дасти ту бодову осмон.

Мутафаккир ҳангоми сафархояш дар Петербург аз тарзи кори олимоми рус сухан ронда, аз кашфиётҳои илмии донишмандони рус ва Европа мисолҳо меорад. Дар ин бора ҳикоятҳои хондани, ки дар боби панҷум бо номи «Дар ҳикояти фаромӯшхона» омадааст, мисоли равшан шуда метавонад. Қаҳрамони асосӣ соҳибхона, яъне худи муаллиф аст. Ү дар бораи пешрафти хаёти сиёсиву иҷтимоӣ, илмию маданияи мамлакатҳои Европа ҳикоятҳои рангин нақл мекунад. Тавсиф менамояд, ки бояд дар мактабҳои мадрасаҳо танҳо илмҳои дақик таълим дода шаванд, ки дар қишварҳои мутараккӣ дунёе кашфиётҳои бузург дар бораи табиат ва коинот карда шудаанд. Вазъи чирмҳои осмониро ҳамоно дар расадхонаҳо меомӯзанд. Чунончи дар бораи кори илмии олимоми рус чунин мегӯяд: «Ва дар тарафи гарбии арқ кӯчаи бузург аст, ки он тарафааш мухандисхона³ аст ва дар он ҳар хел мардони донишвар барои илм доим ҷамъ мешаванд ва дар ҳусуси салоҳияти мамлакату давлат ба ҳам маслиҳат мекунанд ва байд аз имтиҳону таҷриба илмҳои ҳудро ба амал ҷорӣ мекунанд».

Максади Дониш аз тавсифи расадхонаю таълимгоҳҳо тарзи таълими қишварҳои Европа ва Россия ва дар мукоиса нишон додани усули таълими аморати Бухоро он аст, ки дар аморати Бухоро низ ҳамин зайл олимому мухандисони соҳибистеъдод ба фарзандони ҳалқ фанҳоеро таълим диханд, ки ба ҷомеа зарур ва фоидабаҳш бошанд, зиндагии инсонро бехтар, мамлакатро ободтар гардонанд.

Фикрҳои ислоҳотниарионӣ
Дониш дар асар

Аҳмади Дониш пас аз он ки ба илму фарҳанг ва ҳаёти сиёсиву иҷтимоӣ ва иқтисодии Россия ба хубӣ шинос гардид, ҷаҳонбииӣ, доираи фикраш ба қулӣ тагиир ёфт. Ү ба аморати Бухоро, ба зисту зиндагии ҳамватанонаш аз нуктаи назари дигар нигоҳ кард. Дуруст аст, ки дар Россия норизогии омма нисбат ба соҳти пӯсидан мутлақияти подшоҳӣ низ зиёд буд. Дар он ҷо ҳам помешикон ва дехконон ва капиталистон ба коргарон зулм мекарданд. Барои ҳуд бойғарию сарват ҷамъ менамуданд. Яъне синфи ҳукмрони Россияни подшоҳӣ барои дар итоати ҳуд нигоҳ доштани на танҳо коргару дехконони қишвари ҳуд, балки ҳалқҳои Осиёи Миёна низ кӯшишҳон фаровоне мекарданд. Аммо, мутаассифона, Дониш ҳамон ин нозукиҳои ҳаёти сиёсиву иҷтимоии Россияро фахмида натавонист. Он ҷизе, ки дид ва мушоҳид намуд, барои мутафаккир дунёи дигар буд ва ин дунёро бо аморати Бухоро муқон-

¹ Кунфакон – коинот, тамоми дунё.

² Дархури ту – лоиқи ту.

³ Муҳандисхона – муассисаи илмӣ ё шӯъбаи ихтирокорон, бюрои конструктории инженерон.

са намуд, кафомонии асримиёнагии кишвари худро ба таври аъло фахмид. Аз ин чост, ки барои кишвари худро аз ин кафомонӣ баровардан таклифи пешниҳодоти зиёд кард. Охир хоҳиши аввалини амир Насрулло дар сафари нахустини Дониш ҳам ҳамин буд: «Бин, омӯз, ба мо арз кун», – гуфта буд.

Пешниҳоду шартҳои Ахмади Дониш дар «Наводиулвакоъ» ва рисолаи сиёсӣ (бо номи «Дар тамалдун ва таовун») – дар сиёсати давлатдорӣ ва муносибати байни одамон» омадаанд ва ин асар ҳам дар дохили «Наводиулвакоъ» аст.

Дониш пас аз омӯзишу мулоҳизаи зиёд ба хулоса меояд, ки камбузихо, нуксонҳо хеле зиёданд. Онҳоро ба осонӣ бартараф кардан муҳол аст. Барои ин тарзи давлатдориро тағйир додан лозим аст. Соҳти мавҷудаи аморати Бухоро ниҳоят кафомонда ва вахшиёна буда, аз Чингиз мерос мондааст: «Услубе, ки салотини диёри Туркистон ва Мовароуннаҳр бар он мераанд, аз назму насақи Чингиз аст».

Дониш дар аввал тарафдори подшоҳи одил, раиятпарвар, хирадманд, маърифатпарвар аст. Ин ақидаи адиб нав нест. Фирдавсӣ. Низомии Ганҷаӣ, Саъдӣ, Ҷомӣ ва дигар классикон ин масъаларо дар асарҳояшон нишон дода буданд. Дониш дар ҷои дигари асараш боз ба сари ҳамин масъала баргашта, ақидаашро дар бораи тарзи давлатдорӣ тақмил медиҳад. Яъне ўғашкил намудани вазоратҳои гуногунро тавсия медиҳад, ки ин вазоратҳоро бояд шахсони оқил ва одил идора кунанд, аз ҳисоби давлат барои онҳо маош муқаррар карда шавад. Ба ҳамин тарик, Дониш мегӯяд, ки аз рӯи хирад нест, ки идора намудани як давлати бузург ба ихтиёри як фард voguzor шавад. Аз ин рӯ, ташкили органҳои машваратиро, ки дар мамлакатҳои Европа парламент мегуфтанд, пешниҳод мекунад: «Султон, – мегӯяд Ахмади Дониш, – бояд, албатта, аз ҳар табака намояндае дошта бошад, то ки дар корҳои мухиму бузург бо ҳар қавм машварат кунад. Балки дорулмашварат (парламент ё хонаи машварат) таъин кунад ва бар он раисе мансуб гардонанд ва бар он раис моҳона муқаррар намояд, то ҳар рӯз дар он ҷо намояндаҳои табакаҳои мардум ҷамъ оянд, дар бораи корҳои мамлакат ва иқтисоди он ва ободии вилоят мушворат кунанд, манфиату зарари ҳар маслиҳатро шуморанд, то ки ба як фикр иттифок кунанд».

Бешубҳа, ин фикри Дониш дар ҳамон замону шароит пешкадам ва прогрессивӣ буд. Мутафаккир ба ин восита тарзи демократикунонии давлатдориро пешниҳод кард ва аз тарифи дигар, бо ин роҳ маҳдуд намудани ҳукмронии подшоҳро ба миён гузошт, ки амир ба чунин тағйирот ҳаргиз розӣ шуда натавонист.

Файр аз ин, Ахмади Дониш барои ободии кишвар ва осудагии мардуми он боз ҷанд пешниҳоде кардааст:

1. Бояд амир ва дигар вазирону ҳокимон саъю кӯшиш намоянд, ки дар байнашон ҳамфирӣ, дӯстию рафокат қавӣ бошад. Онҳо дар натиҷаи маслиҳату машварат корҳои давлатиро ҳал намоянд. Ба ҷангӯи хунрезии до-

хилӣ, ки дар байни хонигарихои Осиён Миёна бисёр ба амал меомад, хоти-ма гузашта шавад. Инчунин масъалаҳои баҳсталаби байнидавлатиро низ бо маслиҳату хушӣ ҳал кардан лозим. Зоро ҷанг бадбаҳтӣ меорад, мамла-катро вайрону ҳалкро ноосуда мегардонад.

2. Подшоҳи оқилу одил ба мансабҳои давлатӣ одамони софдил, поквич-дон, кордон ва соҳибэҳтиромро voguzor намояд, то ки онҳо низоми давлатро нигоҳдорӣ намоянд, ба раият пушту паноҳ бошанд. Масъалаҳоро аз рӯи ҳакиқат, адолат ҳал намоянд. Кори онҳоро сари чанд вакт амир бояд тафтиш кунад, то ки онҳо аз худ нараванд. Зоро, чунон ки Аҳамади Дониш мегӯяд: «Зулми уммол¹ дар ҳакиқат зулми султон аст ва худи ў ба ин ризо дода».

3. Аз мутолиаи «Ёлдоштҳо»-и устод Айнӣ равшан мегардад, ки ҳола-ти беҳдошти шаҳру дехоти аморати Бухоро, умуман Осиён Миёна дар ниҳо-яти ифлосӣ буд. Ин вазъият сабаби пайдо шудани қасалиҳои гуногуни сиро-яткунанд гардид. Аз ин рӯ, Аҳамади Дониш ҳамчун як шаҳси инсондӯст барои беҳтар гардидани ҳолати беҳдоштӣ аз амир талаб мекунад, ки барои осудагӣ ва инкишофу тараққии соҳаҳои гуногун, пеш аз ҳама, саломатии раият лозим аст. Нигоҳдори саломатӣ табибони ҳозиҷ бояд бошанд: «Агар – менависад Дониш, – табиб донишманд набувад, мардуми бисёр ба аворизи² дохилӣ ва ҳориҷӣ мариз шаванд ва ба ҳалокат расанд».

4. Дониш саҳоват ва олихимматии аркони давалат ва раиятре яке аз воситаҳои муҳими давлатдорӣ ҳисоб мекунад. Дар ин ҷо мақсади муаллиф дигар аст. Додугирифт, рафтуомади байни давлатҳоро адиб дар назар до-рад. Муаллиф таъкид менамояд, ки алоқаҳои дӯстиро бо Россия ва дигар мамлакатҳо мустаҳкам кардан лозим. Ҳамаи ин дар натиҷаи олихимматию саҳоватмандӣ ба вуқӯъ меояд. Дар он замон Дониш дар натиҷаи мушоҳи-даҳои шаҳсӣ ва сафарҳояш ҳис намуда буд, ки алоқаҳои тиҷоратӣ, фар-ҳангӣ ва адабӣ дар байни аморати Бухоро бо дигар давлатҳо қариб лида намешуданд. Аз ин рӯ, мутафаккир ба мақсади муайян ин масъаларо ба миён гузаштааст. Аз тарафи дигар, саҳовату олихимматии амиру ҳоким ҳалқу мамлакатро дар миқёси байналхалқӣ овозадор мекунад.

5. Барои ободии мамлакат ва саодати мардум соҳтани каналҳо, ташкил намудани обанборҳоро Дониш зарур ҳисоб мекунад. Зоро дар шароити онвак-та обёри намудани даштҳои ташналаб кори бисёр мушкӣ буд, дехқонон азоб мекашиданд ва ҳар сол аз беобӣ кишгзорҳои галладона, богоу бӯstonҳо ҳам заари зиёд медиҳанд. Дониш, ки худ муҳандис (инженер) буд, ин камбузиро амиқтар дарк намуд. Барои ҳамин ўлоихаи аз дарёи Ому баровардани каналро пешниҳод мекунад. Дар натиҷаи таъсири Дониш минбаъд маорифпарварон Мирзо Сироҷ ва Асири дар асаҳояшон, ин масъаларо боз ёдрас намудаанд.

¹ Уммол – амалдорон.

² Мазмунан – худи амир ўро соҳибмансаб гардонида буд.

³ Авориз – ҷамъи қасалиҳо.

Ахмади Дониш аз хамаи ин пешниходу таклиф ва шартҳои гузаштааш танҳо як миссад дошт: ин ҳам бошад, ободии мамлакат ва осудагии ҳалқи меҳнаткаш буд. Ӯ меҳост, ки аморати Бухоро мисли мамлакатҳои пешкадами Европа гардиш. Аз ҳама муҳимаш дар мамлакат серию пурӣ бошад ва раият осудаҳои зиндагӣ қунад.

1. Уманизми Ахмади Дониш

Дар эҷодиёти Ахмади Дониш ва маҳсусан дар «Наводирулвакоё» образи ҳалқи меҳнаткаш, одамони оддии ҷамъият, ки оғарандагони неъматҳои моддӣ ҳастанд, мавкеъи муҳим дорад. Дониш ба воситаи образҳои бадеъ ва ифшии баъзе масъалаҳои сиёсӣ, илмию фарҳангӣ муносабати ҳудро ба ин ғурӯҳҳои табакаи ҷамъиятӣ нишон додааст: «Инҳо ҷамоате бошанд, ки қас онҳоро ба ҳеч поя насанҷанд, лар зоҳир сурати муздуру мардикор доранд ва ба либоси факр¹ баромада бошанд ва ба кафофи явмия² қаноат доранд ва ба қунҷи сабру сукун истиқомат. Ва фарзанде, ки аз эшон ояд ва зояд, ҳама абдол ва автод³ бошад».

Аммо, мутаассифона, онҳо бо хориҷ зорӣ, бо муфлисию тангдастӣ ҳаёт ба сар мебаранд. Албатта, ин кори ноодилона аст, – мегӯяд Ахмади Дониш. Ӯ барои исботи фикр ривояти Одаму Ҳавворо оварда, пас чунин мегӯяд: «Шарти низом ва муктазои адл аст, ки ҳар қасе ба замини ҳуд қаноат қунад ва пурзур замини камзӯрро рад қунад... Зоро ки ҳама дар мероси падар баробаранд». Умуман Дониш фикрашро давом дода таъкид менамояд, ки одамони ҷамъият на танҳо дар мероси падар, балки дар корҳои давлатӣ низ бояд баробар бонанд. Ғурӯҳи одамоне, ки амирро сояи ҳудо дар замин мегӯянд, ғалат мекунанд. Зоро султон ҳам «бандай очиз аст» ва ҳатто бисёр қасон ҳастанд, ки лар кори мамлакат аз подшоҳ зиёда бошанд».

Дониш талаб менамояд, ки мардумро бо кор бояд таъмин кард, то ки онҳо ҷарҳи зиндагиашонро пеш баранд. Илова бар ин, шарт мегузорад, ки лар широнсолагӣ ба онҳо бояд аз ҳисоби давлат нафака таъин карда шавад.

Боз Ахмади Дониш ба амир гӯшзад менамояд, ки «Подшоҳ ҷун раиятро бикоҳад ва ноҳуш дорад ва биёзорад, душмани мулку давлати хеш бошад».

Симон ҳақиқии одамони меҳнаткашро Дониш дар зимни хикояҳои реалистӣ, ки «Наводирулвакоё» аз онҳо сероб аст, додааст. Мулло Ҳол ва Шукурбек аз байани одамони оддӣ баромадаанд. Онҳо дар далерию часурӣ ҳамто надоранд. Шукурбек шабҳо пайдо шуда сарвату моли одамони доро, соҳибмансабонро зӯран метнраҳд ва бештарин ин сарватро ба бечорагон таксим карда медихад. Яъне кувказуҷерӯи ҳудро ба мафиати мардуми нодору муфлис сарф менамояд.

Мири шаб зълон мекунад, ки ҳар қас Шукурбекро баста биёрад, сад таға инъом мегирад. Ҷавони пахлавон ва нерӯманд Мулло Ҳол бо хирсу шер мубориза бурда дастболо шудааст. Ҳатто аспи қавиро ба болои дараҳт

¹ Либоси факр – ба маънои нотавон, камбагал, нодор.

² Кафофи явмия – ҳӯроҳи якруза.

³ Абдол ва автод – наздикони Ҳудо, ҳосони Ҳудо, ба маънои поку нексиришт.

бароварда метавонистааст. Вале бисёр камбагал будааст. Ӯ ба нияти тахсил кардан ба Бухоро меояд. Мулло Хол чунин мегүяд: «Ман барои тахсили илми кол дар Бухоро рафта дар мадрасае даромадам. Ва басе каашшоқ... будам, ки рӯзҳо ва шабҳоро гурусна мегузаронидам». Пахлу бар бӯрӯ ва сар бар санг ниҳода дарс меҳондам».

Ман аз каашшоқӣ ва гуруснагӣ ба ҷон омадаам ва аз ин зиндагӣ, ки марост, ҳазор бор марг беҳтар аст. Агар иҷозати шумо шавад (ба миришаб мегүяд), биравам ва ҳасми ӯро ба ӯ расонам ва аз ифлосӣ бираҳам».

Мулло Хол бо ҳамазӯрию тавонияш дар назди Шукурбек нотавону очиз монд ва ба ӯ сабаби омаданашро ошкоро мегүяд. Шукурбек ӯро сиёсату сарзаниш намекунад, дарк менамояд, ки зиндагӣ ӯро маҷбур кардааст. Барои ҳамин боз бори дигар олихиматӣ карда, ба Мулло Хол 500 дирам медиҳад ва мегүяд, ки «ин пул кирояни туст ва инро бардор ва дигар дар ин шаҳр майст, мабод, ки дигарбора туро бифребанд ва ба мукобили ман барангезонанд, он гоҳ амон наёбӣ».

Дар ин хикоят адиб ду ҷавонро нишон додааст, ки ҳар ду ҷисман бокувнатанд, вале фалак бар муроди онҳо нест, каашшоқу муфлисанд. Шукурбек аз бедолатию золимии амиру ҳокимон ба дод омада, аз онҳо кассос гирифтган меҳоҳад. Ӯ молу сарвати онҳоро гирифта, ба бечорагону дармондагон таксим карда медиҳад. Бо ин роҳ ӯ адлу адолат ва ҳакиқатро гӯё ҷорӣ кардани мешавад. Бо вучуди он ки Мулло Хол барои дастгир кардани ӯ омада буд, вайро ҷазо намедиҳад. Зоро муфлиси Мулло Холро маҷбур кард, ки ба ин роҳ равад. Ин нозукиро Шукурбек нағз фахмид. Илова бар ин, боз ҷавонмардӣ карда ба Мулло Хол барои аз муфлиси начот ёфтанд 500 дирам медиҳад. Аҳмади Дониш ба ин восита дар симони ин ду образ шучоату далерӣ, адолатҳоҳӣ, некандешӣ ва ҷавонмардии одамони гурӯҳи табақан поёни ҷамъиятро ҷамъbast намудааст. Муносабати Аҳмади Дониш нисбат ба ин қаҳрамонҳо мусбат аст, бо назари нек менигарад. Ӯ низ мисли ҳонаандай оддӣ ба онҳо ихлос дорад. Ӯ аз он ҳурсанд аст, ки аз кувваю нерӯи ҳалки ба шӯромада, яъне Шукурбек ахли доро, амиру миришаб тарсу ҳарос доранд. Ҳатто бо лашқари ҳуд ба мукобили Шукурбек ошкоро баромад карда наметавонанд. Аз рӯи тасвири Аҳмади Дониш дар қалби ҳонанда чи дар гузашта ва чи дар рӯзгори мо нисбат ба ҷунин қаҳрамонҳо, одамони дилсоғу поки ҷамъият эҳтироми бузург, ҳусни таваҷҷӯҳи беандоза пайдо мешавад.

«Рисолан тавъриҳӣ».

Мазмун ва соҳти

рисола

Ҳамон тавре ки дар боло дидем, Аҳмади Дониш

бештари афкори маорифпарвариашро дар «Наводириулвакоэъ» ба қалам додааст. Илова бар ин, ба

рои тағйир додани соҳти давлат ба амир лоиҳаи ҳудро пешниҳод менамояд. Аммо амир Донишро «қўрнамак» гуфта, ягон пешниҳоди ӯро қабул намекунад. Дониш ноумед мегардад. Ва мебинад, ки солҳо сипарӣ шудаанд. 10 соли дигар сабр кард, ҳаётини сиёсиву иҷтимоии аморати Бухороро амиқтар омӯҳт. Умеду орзуе, ки адиб дар дил дошт, ҷомаи амал напӯшид. Баръакс ҳаётини мардум боз ҳам вазнин ва мамлакат ҳаробтар гардид, зулму истиқомори омма бештар шуд. Бидуни ин ба шаҳсияти адиб амиру вазир ва аҳли уламон

шариат саҳт расида, Донишро озор доданд. Ана ҳамин ҳаёти номусоид хеле барвакт адиби бузургро ранчур гардонд. Акнун Дониш дар бистар китоби охирини худ «Рисолай таърихӣ»-ашро иншо мекунад. Найқалам дар дастони устод меларзад. Дониш дигар мадори доштани онро надорад, воне навиштан меҳоҳад. Ҳамин тавр ин асари бузург нотамом мемонад.

Аз рӯи мазмун ва мундариҷа «Рисолай таърихӣ»-ро ба қисматҳои зерин таксим намудан лозим аст. Муқаддима. Ин қисмат муфассал аст. Дониш мувоғики нишондоди илми нучум исбот кардааст, ки чамъият, мамлакат пайдоиш, инкишоф ва таназзул дорад. Ин ақидаи материалистист. Ва ин ақидаашро дар мисоли аморати Бухоро нишон медиҳад. Давраи ҳукмронии амир Шоҳмурод давраи пайдоишу инкишоф буд, акнун аморат дар ин аср рӯ ба таназзул овардааст ва бояд завол ёбад.

Пас аз ин қисматҳои асосии асар шурӯй мегарданд, ки онҳо низ ду бобро гашкил медиҳанд. Андешаҳои Дониш асосан дар қисмати хотима ҷамъбаст гардидаанд. Дониш дар боби аввали рисола дар бораи ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии давраҳои пайдоиши сулолаи мангитиён то солҳои ҳукмронии амир Музаффар (1860 – 1885) маълумоти батафсил медиҳад. Вобаста ба нақли ҳодисаю воеаҳои муҳталиф ҳикоятҳо ва ривоятҳо меорад. Боби дуюми рисола давраи салтанати амир Музаффар ва Абдулаҳадро дар бар мегирад.

Дониш дар ин қисматҳо вобаста ба мавзӯй ёддоштҳои худро дар бораи сафарҳояш ба Россия ҳикоят мекунад. Ин ҳикоятҳо барои қушодани симон ҳақиқии амирон ва наздиқони онҳо хизмат кардаанд.

Мундариҷаи идеявии рисола. Бояд гуфт, ки «Рисолай таърихӣ» аз рӯи мундариҷаи идеявӣ давоми мантиқии «Наводирулвақоєъ» аст. Дониш дар шароити нахи таърихӣ андешаҳои фалсафиашро ба қалам додааст. Аз ҷиҳати гузориш ва ҳалли як қатор масъалаҳои сиёсиву иҷтимоӣ мутафаккир қадами устуворе ба пеш гузоштааст.

Аҳмади Дониш дар ин рисола ба бисёр масъалаҳои мухими замонааш ҳаст зада, онҳоро реалистона ба қалам додааст. Ин рисола асари бузурги ҳаҷвишт, ки дар он тарзи давлатдорӣ, иллату нуқсонҳон ҷамъияти онрӯза, корҳои беаклона ва ахмақонаи амирони сулолаи мангит хеле нишонрас танқид карда шудаанд. Аҳмади Дониш дар қисмати асосии рисола замони ҳукмронии амир Музаффарро хеле батафсил нақл менамояд. Нависанда тарзи ноӯҳҷабароёни давлатдорӣ, зулму золимии амир Музаффар, аблахиву гумроҳии қушбегӣ, қабоҳату разолати дигар арбобони мамлакат ва дар баробари ин ҳаёти вазнин ва қашшоконаи ҳалқи мазлумро ба тарзи образнок ва хеле мӯҷаз ба қалам додааст. Масалан, дар замони ҳукмронии амир Абдулаҳад аз пештар боз ҳам авҷ гирифтани зулму истисмор, бад шудани ҳаёти омма, ҳароб гардидани мамлакат ва ривочу равнак ёфтани фиску фасоди амир ва амирзодагонро Дониш ба тарики зайл ба қалам додааст:

«Эй воҳ, бех нашуд, балтар шуд! Амири аввал гарчи ривочу таҷдиди раксу мусикию мутрибӣ ва масҳарагӣ кард, амири сонӣ (яъне Абдулаҳад) бозо-

ри ахмакиву аблайх юнамуд. Чуз хурду хоб ва сахфай оғоқ ҳеч чизро интихоб накард. Падар агарчи нокасонро навозиш мекард, бальзам ба одамони начиб низ ним ноне медод. Аммо писар он ним нонро низ қатъ кард».

Мухимтарин қисмати рисола хотимаи он аст. Дониш дар натиҷаи таҳлили ҳаматарафаи ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданий мамлакат ояндаи мамлақатро пешгӯй мекунад. Мутафаккир дид ва эҳсос намуд, ки зулму ситами феодалон ба дехконон, дуздӣ, пораҳӯрии вазирон, ҳокимон бенизомӣ ва бетар гибии амиру лашкари вай, умуман нобаробарии иҷтимоии байни одамонро танҳо бо роҳи ислоҳот, ҳайрандешӣ, адолатҳоҳӣ, ки дар «Наводирулвакоъ» баён намуда буд, ба амал овардан муҳол аст. Аҳмади Дониш ба ҳулосае меояд, ки барои рӯзгори ҳуҷ, барҳам додани ҳамагуна беадолатиҳо, нобаробариҳо соҳти пӯсидаи аморати Бухороро бояд сарнагун кард. Дониш ин ақидаашро ба воситаи таъбири хоб баён кардааст. Яке аз дӯстони Дониш хоб мебинад, ки дар миёни дарандагон шер танҳо меомад. Ӯ метарсид, ба ҳар сӯ медавад. Вале дарандагон ўро дошта пора-пора мекунанд. Боз як рафиқи дигараш хоб мебинад, ки рӯзона моҳ пайдо шуда ва он моҳ монанди мушак парида ба замин мерасад. Инчунин ситорае низ аз осмон қандо шуда ба замин месафтад.

Мутафаккир хобҳои дӯстонашро таъбир намуда, ба ҷунин ҳулоса меояд:

«Дар оянда қасоне, ки зиндаанд, ҳоҳанд дид, ки ... давоми салтанат низ дар Мовароуннаҳр ба дasti ин табака пойдор намонад ва қушокушни қалоне зуҳур кунад... Вучуди ин амирони ҷоҳил ва олимони ҷоҳил ва синоҳиёни гумроҳи ғофил бас аст. ... Ҳоли ин давлати мангития ва шахсони ба онҳо тобеъ дар оянда чӣ шавад? ... Рехтани моҳу ситора чист? Осмон бар сари инҳо фуруд ояд!»

Албатта, дар ними рӯз дидани моҳ, афтиданӣ моҳу ситора дар урғият наҳс, фоли бад аст. Илова бар ин шер, ки шоҳи ҳайвонот аст ва аз тарафи ҳуди вахшиҳои даранд, ки табакаи болон ҷамъиятго дар назар дорад, пора-пора кардан нишонаи заволёбии аморати Бухорост. Ҳулосаи ҳудро ба ин тарз баён кардан, албатта, услуби маҳсуси адиб аст.

Вале бояд таъқид намуд, ки пешгӯи мутафаккир ҳаёлӣ, тасодуфӣ ё танҳо орзуи ширини ў набуда, балки дар натиҷаи ба тарзи илмӣ омӯхтани ҳодисаю воеҳаҳои сиёсиву иҷтимоии аморати Бухоро ва қишварҳои мутараккии Европа асоснок гардидааст. Ин пешгӯи олимона аз часорати Аҳмади Дониш шаҳодат медиҳад.

Таъсири илеҷҳон
Дониш ба адабиёти
минбаъдан мо

Дар нимаи дуюми асри XIX дар Осиён Миёна, ҷаҳони маорифпарварӣ пайдо мешавад, ки сарвар ва роҳнамои он Аҳмади Дониш буд. Дониш бо ду роҳ таъсири худашро ба ҳамзамонон ва ояндагон расондааст. Аввал, дар натиҷаи сӯҳбат бо дӯстон, фозилон, адибон, ки дар хонаи Дониш ҷамъ месомаданд ва дуюм, ба воситаи асарҳояш. Маҳсусан, «Наводирулвакоъ» ва «Рисолаи таъриҳӣ» дар рушду камолоти як гурӯҳ маорифпарварон сахми арзанда гузоштанд. Дар ин бора устод Айнӣ дар «Ҷадошт-ҳо» мегӯяд:

«Чоҳои ба ман таъсирбахши «Наводиулвакоэй» он чоҳо буданд, ки ман он ҳодисаҳоро дар зиндагӣ дида будам ва аз он аҳвол дилтанг мешудам, аммо ҳеч гоҳ ислоҳ кардан ва ислоҳ шудани он аҳвол дар хотирам намегузашт ва гумон мекардам, ки «дунё ҳамин тарз омадааст, ҳамин тарз ҳаст ва ҳамин тарз ҳам меравад, чӣ бояд кард?»... Аммо, вакте ки ман он аҳволро дар мундариҷоти «Наводиулвакоэй» бо тасвири реалий – бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, хондам, ба ман ҳолати дигар рӯй дод. Ман дар дили худ гуфтам: «Ин аҳволро ислоҳ кардан лозим аст, модом ки ман ислоҳ карда наметавонам, аз вай нафрат кардан зарур аст... Инқилоби фикрӣ кам ҳам бошад, дар ман ана дар ҳамон вакт рӯй дод».

Яъне, чунон ки устод Айнӣ мегӯяд, Аҳмади Дониш ва асарҳои ў чаҳми аҳли қаламро ба зиндагӣ кушоданд. Онҳо минбаъд ба аморати фарсадаи Бухоро аз нуктаи назари дигар нигоҳ мекарданд. Натиҷаи ҳамин буд, ки дар охирҳои асри XIX ва ибтидои асри XX як қатор асарҳои маорифпарварони Осиёи Миёна: Шоҳин, Савдо, Возех, Фитрат, Мукимӣ, Асирий, Мирзо Сироҷ ва асарҳои аввалини устод Айнӣ пайдо шуданд.

Дуруст аст, ки Аҳмади Дониш ба Россия сафар карда, бо маданияти ҳалки рус шинос шуд ва ба ҷаҳонбинии адаб ҳам, бешубҳа, таъсир расонид. Аммо, мутаассифона, ба эҷодиёти маорифпарварони рус Чернишевский, Добролюбов, Герсен ошной пайдо накард. Бо вучуди он ақидаю пешниҳодҳои маорифпарварони русро вобаста ба шароити аморати Бухоро баён намуд. Аз тарафи дигар, нисбат ба онҳо ба фикри қатъие омада, сарнагун кардани соҳти мутлақияти аморати Бухороро пешниҳод намуд ва пешгӯй кард. Ба ҳар ҳол адаб дар асарҳои эҷодкардааш бевосита ё бавосита масъалаҳои замонашро зимни образҳо инъикос менамуд. Ба тарзи дигар гӯем, дар асари нависанда ҷаҳонбинӣ, ақидаю омоли нависанда зуҳур мейбад. Масалан, мо аз рӯи «Наводиулвакоэй» ва «Рисолаи таъриҳӣ» ба Аҳмади Дониш баҳо медиҳем, ақидаю ҷаҳонбинии ўро муайян мекунем, ки дар қадом поя меистод.

Дигар, таъсири эҷодиёти ў доир ба масъалаи забон аст, Демократикунинии забони тоҷикӣ ҳанӯз аз асарҳои Дониш оғоз ёфта буд. Ин ҳусусиятро дар тасвирҳои реалистӣ, ҳикоёту ёддоштҳои Аҳмади Дониш бештар пайдо карда метавонем.

Таъсири чунин ҳикояҳои реалистии Аҳмади Дониш ба адабони ҷавон хеле қалон буд. Устод Айнӣ, ки он вакт ҷавон буд, аз мазмун ва тасвирҳои реалистии нависанда ба ваҷд омадааст. Адаб таассуроти ҳудро пас аз хондани ҳикояти «Баққол» дар «Ёддоштҳо»-яш ба тарики зайл ба қалам додааст:

«Ин тасвири Аҳмадмаҳдум ба ман онҷунон таъсир кард, ки бакқоли мазкур аз назарам ҳеч дур намерафт. Бакқолонеро, ки дар раставу бозор дар ду тарафи кӯча дар дӯконҳояшон нишаста молҳояшонро мефурӯҳтанд, дуру дароз пешашон истода тамошо кардан барои ман мумкин набуд...

Охир дар рӯ ба рӯи гӯшаи ҷануби гарбии сахни мадрасаи Кӯқалтош бакқолеро ёфтам, ки аз ҷиҳати қиёфаи зоҳирӣ ҳам ба бакқоли Аҳмади Дониш монандӣ

дошт... Ман ҳар рӯз соатҳо дар гӯшан саҳн нишаста, кору кирдори он бакқолро дар зери назари дикқат мегирифтам ва ҳама кори ўро мувофики кирдори баққоли Ахмадмаҳдум меёфтам ва дар ин ҳол ба назари зиндагибинӣ ва ҳакиқатниго рии муаллифи «Наводирулвакоев» таҳсии бар таҳсинам меафзуд».

Ин тавсифҳои реалистӣ на танҳо дар хикояту қиссаҳон адиб, балки дар баёни масъалаҳон сиёсӣ, илмию маданий ва ёддоштҳои мутафаккир ба тарзи фаровон истифода шудаанд.

Агар ҳулоса карда гӯем, Аҳмади Дониш дар баробари давом додани анъанаҳон ҳуби насли қлассикий, дар адабиёти ин давра бо тасвирҳои реалистӣ як тозагие доҳил намуд, ки албатта, ин такозои замон буд. Вале на бояд фаромӯш кард, ки илова ба услуби соданависӣ, ки дар боло гуфтем, қисми зиёди насли Донишро услуби мураккаб ташкил мекунад ва ин ҳам талаботи ҳамон давра буд.

Хикояҳои реалистӣ ё тасвирҳои реалистӣ дар эҷодиёти Дониш ба шуморанд. Арзиши илмию бадени онҳо барои пайдоиши насли реалистии адабиёти нави тоҷик қалонанд.

Савол ва супориш

1. Кӯдакни Аҳмад чӣ ҳел гузашт? 2. Падару модари Аҳмад чӣ орзу доштанд?
3. Ҷаро онҳо аз баҳри орзуяшон гузаштанд? 4. Аҳмад дар баробари таҳсил боз ба қадом кор машгул гардиш? 5. Дар ҳайти оиласини Аҳмади Дониш чӣ ҳодиса рӯй дод? 6. Донишро бо қадом максал ба дарбор даъват намуданд? 7. Дар дарбор ӯ қадом вазифа ро иҷро кард? 8. Сафарҳои Аҳмади Донишро ба Россия накл қуниед. 9. Ҷаро амир Донишро ба Россия фиристод? 10. Амир Мӯзаффар аз Дониш ҷаро иорозӣ шуд?
11. Поёни умри Дониш чӣ ҳел гузашт? 12. Асарҳои илми Аҳмади Донишро номбар қуниед. 13. Онҳо дар қадом мавзӯъҳо иншо шудаанд? 14. Ҷаро Дониш номи асарашро «Наводирулвакоев» гузошт? 15. Оё «Наводирулвакоев» ба асарҳои ёддоштӣ монанд аст? 16. Дар қадом бобҳо Аҳмали Дониш маданияти Европаро таърифи тавсиф кардааст?
18. Дониш барои бехтар гардидани ҳайти мамлакат ва ҳалқ қадом шартҳоро гузошт?
19. Адаб қадом соҳти давлатдориро қабул накард? 21. «Рисолаи таъриҳӣ» бо қадом хусусиятҳои аз «Наводирулвакоев» фарқ мекунад?
22. Моҳияти асосии «Рисола» дар чист? 23. Ҷаро аморати Бухоро завол мейфтааст? 24. Таъсири Аҳмади Дониш ба адабиёти минбаъдан мо чӣ гуна аст? 25. Дар асоси қадом далелҳо мо Донишро сарвари маорифарварони Осиён Миёна мегӯем? 26. Ба фикри Шумо, Аҳмали Дониш ба адабиёти мо чӣ хизмате кардааст? 27. Дар боран Аҳмади Дониш повест ё романе хондаад? 30. Онҳоро қадом адабони тоҷик иншо намудаанд? 32. Қадон хислатҳои Аҳмади Дониш ба шумо писанд омад? Адешаати тоҷик ҳаттӣ баен қуниед.

Рӯйхати адабиёти илми ва методӣ

1. И. С. Брагинский. Очерки из истории таджикской литературы. Душанбе, 1956.
2. Б. Ғафуров. Точикон, «Ирфон», Душанбе, 1985.
3. Аҳмади Дониш. Осори баргузода, «Ирфон», Душанбе, 1976.
4. Т. Мироҷ. Даствури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9. «Маориф», Душанбе, 1986.

НАЗАРИЯ АДАБИЁТ

Реализм ва унсурхон реалистӣ дар адабиёти қалассикӣ. Реализм дар адабиёти ҷаҳон яке аз методҳои машҳур ба ҳисоб меравад. Асаҳрои оламшумули нависандагони дунё бо ин метод иншо шудаанд. Ҳусусияти асосии ин метод ҳакиқатнигорист. Адаб ҳаёти инсонро ҳаматарафа омӯҳта, онро дар рафти ҳодисаю ҷоъеҳои реалий ба қалам медиҳад. Ҳангоми тасвири ҳодисаҳо таҳайюлот, фантазияи баденро дар оғаридани образҳо истифода мебарад.

Аз таърихи адабиёт равшану возех аст, ки «Сафарнома»-и Носири Ҳусрав, достони «Сиёвуш»-и Абдулқосим Фирдавсӣ, ҳикояҳои достони «Ҳафт пайкар»-и Низомии Ганҷавӣ, «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус, қисми зиёди осори Абдураҳмони Ҷомӣ, Зайнiddин Махмуди Восифӣ, Сайдои Насафӣ, Аҳмади Дониш ва дигарон дар ҷодаи ҳакиқатнигорӣ, тасвири ҷоъеҳои реалии зиндагӣ асарҳои барҷастаанд.

Методи реализми танқидӣ дар аввалҳои аспи XIX дар Фаронса пайдо шуда, шакли муқаммал мегирад ва ҳамчун усул номбар карда мешавад. Аммо реализм, яъне ҳакиқатнигорӣ ҳанӯз дар замонҳои қадим дар адабиёти ҷаҳонӣ, аз он ҷумла дар адабиёти тоҷикӣ - форсӣ пайдо шуда, дар қарнҳои минбаъда густариш ёфт. Чунончи академик Н. Конрад дар материалҳои мубоҳисавӣ оид ба реализм ба ҳамин масъала ишора карда, чунин мегӯяд:

«Унсурҳои реалистӣ ҳанӯз дар адабиёти Шарқ дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна пайдо шуда буданд».¹

Адабиётшиносони гузаштаи мо ҳамин гуна шоиru нависандагонро «вукӯъгӯй» номидаанд. Устод Садриддин Айнӣ ҳамин маъниро дар назар дошта мегӯяд:

«Танқидчиёни пештараи Шарқ Сайдиро «вукӯъгӯй» гуфтаанд, ки агар ин таъбирро бо термини байналхалқӣ ифода кунем, «реалист» гуфтан мешавад.²

Ба мо маълум аст, ки замони Сайдии Шерозӣ яке аз давраҳои пурошӯбтарини ҳаёти ҳалқамон ба шумор меравад. Дар ин давра қушоқушӣ, катлуғорат кардани ҳалқ бисёр ривоҷ ёфта, мамлакат аз дасти ҷингизиён ҳароб ва шаҳрҳои қалон ба хок яксон гардида буданд.

Дар ин давра мустамликачиёни хориҷӣ - мугулҳо ва истисморкунандагони дохилӣ – феодалони маҳаллӣ бо ҳам забон як карда, раиятго талаю тороч мекарданд, андоҳои зиёд аз дехқонон меситонданд.

Сайдӣ дар чунин замона зиндагӣ карда, ин ҳодисаю ҷоъеҳои рӯйдода-истодаро бо ҷашмони ҳуд лида, ҳаргиз дар канор истода наметавонист. Махсусан дар «Гулистон» ба воситаи ҳикоятҳои ҳурди пандомез ҳаёти иҷтимои-ву сиёсии даврашонро нагӯз нишон додааст. Аз ин сабаб мо ин асарро на факат асари ахлоқӣ, балки мачмӯаи ҳодисаю ҷоъеҳои ҳакиқии ҳаёти онрӯ-за ҳисоб карда метавонисм.

¹ Проблема становления реализма в литературах Востока. Москва, 1964, с. 305-306.

² С. Айнӣ. Асарҳо, ч. 11. Душанбе, 1963, с. 123.

Масалан, дар хикояти мазкур беадолатӣ, зулму золимии муғулхоро нисбат ба дехқонон хеле барчаsta ва реалий нишон додааст.

Саъдӣ дар «Гулистан» хикояте меорад, ки қаҳрамони асосии он дехқон, яъне намояндаи табакаи поёни чамъият мебошад.

Султон шохи золим ва ҷафокор буд ва раият аз вай норизо. Боре ў ба шикор мебарояд ва дар шикоргоҳ иттифоқан аз одамонаш чудо мешавад. Пас вай ба дехае меояд ва аз пеши хонае гузашта, мардеро мебинад, ки чорпои ҳудро ҳобонда, бо асое зада истодааст. Султон аз ин кори дехқон ҳайрон мешавад ва аз ў сабабашро мепурсад. Дехқон дар ҷавоб мегӯяд: «Ман инро аз он сабаб мезанам, ки факат устухонаш барои подшоҳ монад, то ин ки ў ҳайвонро аз ман бекор наситонад». Ғайр аз ин марди дехқон ба ў дар бораи беадолатии подшоҳи диёр, зулми ў дарди дил мекунад. Рӯзи дигар шоҳ ба пойтаҳти ҳуд рафта, дехқонро ҷег зада меорад. Дехқон мефаҳмад, ки он меҳмон шоҳи диёр будааст, аммо мардонагиро аз даст надода, ба шоҳ хитоб карда чунин мегӯяд:

На танҳо манат гуфтам, эй шаҳриёр,
Ки баргашта бахтеву бадрӯзгор.
Чаро ҳашм бар ман гирифтни бас.
Манат пеш гуфтам, ҳама ҳалқ пас.
Чу бедод кардӣ, тавакқуъ мадор.
Ки номат ба некӣ равад дар лиёр.
Туро чора аз зулм баргаштан аст,
На бечорае аз зулм куштан аст.
Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овораи ҷаври туст.
Аҷаб, к-аз манат бар дил омад дурушт,
Бинӯш, гар тавонӣ ҳама ҳалқ кушт.

Махсусан мисраъҳои:

Зи номехрубонӣ, ки дар даври туст,
Ҳама олам овораи ҷаври туст.

Воқеаҳои соли 658 ҳичриро дар назар дорад. Яъне дар ин ҳангом Салчук-шоҳ дар ҳолати мастий намояндаи Ҳалокуро, ки он барои гирифтани хироҷ дар Шероз меистод, кушта бо ҳамин кушокушӣ сар шуда, ҳаробии мамлакат ба нӯқтаи олии ҳуд мерасад.

Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ орзу дошт, ки агар дар ҷамъият адолат барқарор карда шавад, ҷабру ситам хотима ёбад, ҳамаи инсонҳо баробар меҳнат кунанд, он вакт одамон ҳушбахтона зиндагӣ ҳоҳанд кард. Аз ин ҷиҳат ў ба муфтиҳӯрон ва ҳаромхӯрон хитоб карда мегӯяд:

Бихӯр, то тавонӣ ба бозуи хеш,
Ки саъят¹ бувад дар тарозуи хеш.

¹ Саъят – кӯшишу гайрат, чидду ҷаҳли ту.

Чу мардон бубар ранчу роҳат расон,
Мухиннас¹ хўрад ластрончи касон.

Ба ақидаи шоир, меҳнат на танҳо воситаи ба вучуд овардани неъматҳои моддӣ, инчунин воситаи хуби тарбияи хусни зохирӣ ва ботинии инсон мебошад. Ҳамаи ин тасвири ҳакиқати зиндагӣ аст. Реализм тасвири реалистии ҳаёт, асоси эҷодиёти адабони бузурги гузаштаро ташкил медиҳад.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ масъалаҳои муҳими ҳаёти онрӯза дар рафти амалиёт, дар образи қаҳрамонон ва персонажҳо ба миён гузошта шудаанд. Муносибати падарону фарзандон, тасвири ҳаёти қашшоқонаи ҳалқ ва мубориза бар зидди золимон, масъалаи ҷангу сулҳ ва боз бисёр масъалаҳои дигар дар «Шоҳнома»-и ин шоири бузург мақоми босазо дорад.

Фирдавсӣ дар асари худ маглубнапазирӣ, бузургӣ ва тавонони иқтидори ҳалқҳоро нишон додааст, ки ин ҳакиқати бебаҳс аст. Фирдавсӣ бузургии ҳалқро дар образи Коваи Оҳангар ҷамъбаст намудааст. Дар «Шоҳнома» образи Искандар низ хеле реалий ба қалам дода шудааст. Дар асар дар оғариҷани образи Искандар таҳайюлоти адаб зиёд аст, вале аз ҳама муҳимаш он аст, ки ин таҳайюлоти бадей барои равшан инъикос ёфтани Искандари таъриҳӣ, яъне Искандари забткор, горатгар ва золим хизмат кардааст.

Достони «Сиёвуш» бо ҳакиқатигорию тасвири реалистӣ дар «Шоҳнома» ва умуман дар назми классикӣ мавқеи бузург дорад. Дар ин достон Фирдавсӣ масъалаҳои гуногун: ҳакиқати ҷоқеии кору зиндагии шоҳони ҷамъияти феодалий, рафтору кирдор, маишат, ахлоқи табакаи болои ҷамъият (Судоба, Кайковус, Гарсеваз, Сиёвуш, Рустам)-ро фошофош табий инъикос намудааст. Аз тарафи дигар, тарафдори сулҳу амонӣ будани Фирдавсӣ ва зимни образҳои достон Сиёвуш, Рустам нишон додани он дар асар хеле хуб баромадааст.

Падари Сиёвуш Кайковус фарзанди худро сарлашкар таъин намуда, ба ҷангӣ Турон мефиристад. Аммо Сиёвуш бо Рустам маслиҳат карда, ҷангро хотима медиҳанд ва бо Афросиёб сулҳ мебанданд. Вале Кайковус сулҳро намехоҳад ва Сиёвушу Рустамро сарзаниш мекунад, онҳоро тарсончак, нотавон мегӯяд. Дар таҳлили ин лаҳзаҳо амалиёти ҷангҷӯёна ва ниқортала-бонаи баъзе доираҳои ҳукмрони имрӯзаро бо кору кирдори Кайковус муқоиса намудан айни муддаост. Албатта, таъкид кардан лозим аст, ки ҷангҳои ҳозира аз гузашта фарки қалон доранд. Дар ҷангҳои ҳозира тақдири як мамлакат не, балки тақдири сайёра ҳал мешавад. Ҷангҳои ядрои инсониятро нест мекунанд. Зимнан имрӯз бояд ҳар як фарди солимфикри сайёра биқӯшад, ки ҷанг нашавад, бо ҳар роҳу восита пеши роҳи ҷангро гирад.

Фирдавсӣ ҳам муҳим будани масъалаи ҷангу сулҳро дар ҳамон замон бисёр хуб хис кард ва ин ҳакиқати ҷоқеиро дар рафти амалиёти қаҳрамонҳои асар реалий инъикос намуд.

¹ Мухиннас – дурӯя, разил, балгӯҳар, бадкирдор.

Дар адабиёти классикӣ реализми танқидӣ дар асарҳои ёддоштӣ ҳеле назаррасанд. Зоро мухимтарин ҳусусияти асарҳои ёддоштӣ ҳакикатнигорӣ, тасвири вөкеи зиндагист. Ҳатто бъзе ҳикояю латифаҳои ҳалқиро нависандагон ба ҳакиқати воеӣ табдил медиҳанд. Бисёр ҳикояю латифаҳои «Бадоэулвакоэъ» маҳз чунин характер доранд. Зайнiddин Маҳмуди Восифӣ ҳикояю киссаҳои овардаашро бо шахсияти ҳамзамононаш алокаманд мекунад. Батарики дигар гӯем, дар ин гуна асарҳо набзи замон, масъалаҳои рӯзмарраи рӯзгори нависанда ҳаматарафа бо тамоми реалияти худ тасвир ёфтаанд.

Дар охири асри XIX дар адабиёти тоҷик, маҳсусан дар осори Аҳмади Доњиш, реализми танқидӣ ҳеле равшан намудор мегардад. Дар ин бора адабиётшинос Ю. И. Бобоев чунин мегӯяд: «Нуғузи фаъолияти прогрессивии ў ба насли нави бедоршудаистодаи змёйёни тоҷик ҳеле бузург аст. Танқиди далеронаи ў ва кинаю адоваташ нисбат ба соҳти амирӣ, системаи давлатдории амир ва ҷохилии мансабдорони Бухоро ўро сазовори меҳру муҳаббати одамони пешқадам гардонида буд. Фикру андешаҳои ин олим ва нависанда дар асарҳои «Наводирулвакоэъ», «Тарҷумаи ҳоли амирони Бухорои Шариф» бо унсурхое, ки бо усули реализми танқидӣ хос аст, ҳеле равшан ифода ёфтааст»¹. Чунон ки Устод Айнӣ мегӯяд, Аҳмади Доњиш ва асарҳои ў ҷашми ахли қаламро ба зиндагӣ кушод. Онҳо минбаъд ба аморати фарсадан Бухоро аз нуқтаи назари дигар нигоҳ мекарданд. Натиҷаи ҳамин буд, ки дар охири асри XIX ва ибтиди асри XX як қатор асарҳои маорифпарварони Осиёи Миёна-Шоҳин, Савдо, Возех, Фитрат, Муқимӣ, Асири, Мирзо Сироҷ ва асарҳои аввалини устод Айнӣ пайдо шуданд.

¹ Ю. Бобоев. Муқаддимаи адабиётшиносӣ. «Ирфон», Душанбе, 1974 саҳ. 218-219.

ШАМСИДДИНИ ШОХИН (1859-1894)

*Сухан гар зи диг бар забон оварӣ,
Чунон чу, ки ганҷе зи ин оварӣ.
Забонро макум ҳамчӯ шамишер тез,
Ба шамишери худ хуни худро марез.*

**Рӯзгори дардомези
Шохин** Ду нафар сӯхбат доштанд. Яке падар дигаре писар. Падар Шохин, писар фарзанди ягонаи ў. Шохин ба фарзанди чигарбанди хеш аз рӯзгори бемурват, аз зиндагии ноҳинчор ҳикоят менамуд.

– Чони падар, – мегуфт Шохин, – ман дар дил орзуҳои зиёд дорам. Орзу дорам, ки ту хонда сохибмаърифат шавӣ. Мисли амакат Аҳмади До ниш ростгӯю поквичдон бошӣ.

– Медонӣ, писарҷон, бобоят Мулло Амон бо ҳамин нияту орзу аз Хатлон ба Самарқанду Бухоро омада, таҳсилро дар Самарқанд оғоз намуд ва пас аз ду сол қадам ба Бухоро гузошт. Мадрасаро тамом кард, сохиби илм гардид, аммо сохиби нон не. Дар пиронсолагиаш ӯро зан доданд. Падар ба 75 даромада буд, ки ман ба дунё омадам. Падару модар ёфтаю тофтаашонро барои ман сарф карданд. Вакте ки ман шашсола шудам, маро ба мактаби духтарона доданд ва худи падарам низ ба ман дарс медод. Дар натиҷаи ҳамин дар як муддати кӯтоҳ ман хату савод баровардам. Девони Ҳофиз, Бедилро бисёр меҳондам ва аз байни онҳо ғазалҳои мувоғикро интиҳоб намуда, азёд мекардам. Пас таҳсиламро дар мадраса давом додам. Забони арабиро омӯхтам. Аз илмҳои дигар низ бархурдор шудам. Вале ба саррам бадбаҳтие омад. Падарам, яъне бобоят Мулло Амон дар синни 86-солагӣ вафот карданд. Зиндагӣ душвор шуд. Оиларо ҳурондану пӯшондан лозим омад. Илова бар ин, боз таҳсилро дар мадраса давом додан зарур буд. Қашшоқни муфлиси беҷонам расонд. Мувакқатан хонданро партофтам. Барои пайдо кардани кути лоямут корҳои вазнинро иҷро менамудам.

Писарҷон, дар ҳар як замон, аср дар дунё одамони дилсоф, накӯкор ёфт мешаванд. Абӯтоҳир Зарири Ҷӯйборӣ, ки марди донишманд ва фуқаропарвар буд, ба мани мискин дасти ёрӣ дароз кард. Чанд муддат бо сарпарастӣ ва қӯмаки ў зиндагиро пеш бурдам, таҳсилро дар мадраса низ ба охир расондам. Шайх Зарири Ҷӯйборӣ вафот карду боз ман бесарпараст мондам.

Писарҷон, бисёр илмҳоро медонистам, хати хуб доштам. Инчунин аҳли илм маро дар иншонависӣ бемисл ҳисоб мекарданд. Падари раҳматии мадарат, ки Абдукодир ном дошт, он вакт дар дарбор вазифаи парвоначӣ (садори идораи коргузорӣ)-ро иҷро мекард, маро ба шогирдияш даъват намуд. Ин ходиса соли 1885 воеъ шуда буд. Ман корҳои навис-навис, яъне мирзогиро ба ҷо меовардам.

Писарчон, Афлогун бошӣ ҳам, агар мураббӣ, роҳнамо, надошта бошӣ, дар замонаи мо хор мегардӣ. Касе туро қабул намекунад. Бобон ту мураббии ман гардиш, ёрдам кард. Дар дарбор обрӯям зиёд шуд, соҳибиззат гардишад.

Он рӯзҳо ҳаргиз аз ёдам намеравад. Абдулкодир маро ба хонааш ме-бурд. Дар он ҷо ман бори аввал модаратро дидам. Зани соҳибчамол ва бофаросате буд. Мо якдигарро дӯст доштем. Чанд сол гузашт. Вакте ки амир бобоятро ба Шеробод ҳоким таъин кард, пеш аз рафтанаши тӯйи моро гузаронд, моро ба максад расонд.

Дар дарбор ашхоси гуногунхислат ё бадҳоҳон, нотавонбинон бехисоб буданд. Ин гурӯҳ ҳамеша дар пайи озори якдигар буданд ва хушомадгӯиро ба авчи аъло мерасонданд.

Оре, ба ҳамаашон нафрят дорам. Муносибати маро ба ахли дарбор ҳатто амир Музаффар ҳам медонад. Аммо боке нест, бигзор донад.

Онҳо азму иродан падаратро шикаста натавонистанд. Аммо вафоти бемахали модарат ирова ва қалби маро шикаст, маҷруҳ кард. Ў туро бо ман танҳо монду рафт.

Чони одам аз санг ҳам саҳттар мешудааст. Ман бо вучуди он фочиа, азобу машаккат боз зинда мондам. Шояд барои ту. Охир ту дигар сарпаст, ҳамдаму ҳамроҳ надоштӣ.

– Ин чизҳоро фаҳмидани ту лозим буд. Зоро як рӯз даркор мешавад. Ҳар як фарди оқил бояд таърихи авлод, аҷдод ва ҳалки ҳудро донаад, ба онҳо эҳтиром дошта бошад. Барои ояндаат даркор шуда мемонад.

Нури дила! Боз аз ту як ҳоҳиш дорам.

– Марҳамат, бифармоед, падари бузургвор.

– Оянда, ки бузург шудӣ, албатта, ёру дӯston, ҳамшарниён, ҳамвата-нон аз ту мепурсанд: «Донӣ падарат чӣ гуна кас буд? Ба онҳо бе ҳеч истихо-ла, чунин ҷавоб дех:

«Мурғе, ки нуҳуфта¹ дар қафас² буд».

– Албатта, падарҷон мегӯям. Ман аз Шумо боз як чизи дигарро пурсиданий.

– Пурс.

– Ҷаро ба ҳуд таҳаллуси Шоҳинро интиҳоб кардед? Шоҳин чӣ маънодорад?

– Шоҳин парандаи ҷолоқи зебоест. Баланд парвоз мекунад. Ҷашмонаш дурбин ва нигоҳаш оқилона. Ў дар байни ҷонварон соҳибиззат аст. Ман ҳам хостам дар олами шоирий ба мисли Шоҳин баландпарвоз бошам ва бо сухан дили одамонро тасхир намоям. Танҳо ба ҳамин максад бо масли-ҳати ёру дӯston ва падар Шоҳинро ба ҳуд таҳаллус интиҳоб намудам, дар асл номам Шамсiddин аст.

Акнун ба дарбор меравам. Фардо амир ба Шаҳрисабзу Қаршӣ сафар дорад. Маро албатта мебарад. Қӯшиш мекунам, баҳонае пеш орам, узр

¹ Нуҳуфта — ҳобрафта, пинҳоншуда.

² Қафас — ба маънон зинданӣ, маҳбус омадааст.

гўям, то маро набарад, бо ту бошам».

Амир Шохинро бад медин. Ҳамеша бар хилофи хоҳиши ў кор мекард. Соҳибмансабони дарбор, шоирони хушомадгу аз кору рафтори Шохин нисбат ба амир норозӣ буданд. Масалан, Мӯҳтарам чунин менависад: «Чандон ки хур shedi марҳамати султонӣ ва инвори тарбияти ҳусравонӣ бар вучуди мустаиди¹ ў метофт, иддаои² ў боло мегирифт ва мақолаи ҳарзадаронро боло афроҳт». Яъне ў Шохинро ба қадриошиносӣ, носипосӣ айбдор намудааст. Гӯё суханони талху пичингомези танкидии адиб дар шаъни амир дурӯг ва сафсата бошанд.

Саломатии Шохин рӯзҳои охир бисёр бад шуд. Ў ҳарчанд кӯшиш намуд, ки аз сафари Шаҳрисабзу Қаршӣ бо сабаби бад будани саломатияш боз монад, нашуд. Амир қасдан ҳамроҳ рафтанашро амр намуд. Дар Қаршӣ қасалии Шохин авҷ гирифт, барҷомонда гардид. Бо вучуди ҳамаи ин амир иҷозат надод, ки ўро ба Бухоро биёранд. Шохин дар Қаршӣ аз қасалии сил соли 1894 дар авчи камолоти эҷодӣ дунёи равшанро падруд гуфт. Танҳо 35 сол умр дид. Ҳалк – одамони таракқипарвар, заҳматкаш, равшанфикрон бо сардории Аҳмади Дониш дар марги ўашки ҳасрат реҳтанд.

Мероси адабии
Шохин

Чунон ки аз тарҷумай ҳолаш маълум гардид, Шохин ҷандон умри зиёде надида, дар ҷавонӣ аз дунё ҷашм пӯшидааст. Вале бо вучуди ин умри ҳешро ройгон нагузаронида, аз ҳуд асарҳои зиёди адабӣ мерос гузаштааст. Шохин имкон наёфта буд, ки дар айёми зиндагиаш асарҳояшро ҷамъ намуда ба шакли девон дарорад. Ин корро дӯстонаш пас аз марги адиб ба анҷом расонданд. Махсусан, ҳизмати адиб Мирзо Муҳаммад Савдои Гиҷдувонӣ қалон аст. Ў солҳои зиёд эҷодиёти Шохинро омӯҳт, ҷамъ намуд ва ба шакли куллиёт даровард.

Шохин асосан шоир аст ва аксарияти асарҳои ўманзуманд. Вале Шохин асарҳои насрӣ ҳам дорад, ки намунаи он «Бадоевассаноеъ» мебошад, ки дар ҳусуси он дар поён алоҳида истода мегузарем.

1. **Достони «Лайлӣ ва Мачнун».** Ин достон назира ба достонҳои ҳамноми Низомии Ганҷавӣ ва Амир Ҳусрави Даҳлавӣ мебошад. Аммо аз онҳо фарқи қалон дорад.

2. **Маснавии «Тӯҳфаи дӯстон».** Ин асари ахлоқию тарбиявишт. Шохин онро дар пайравии «Бӯстон»-и Саъдӣ Шерозӣ иншо намудааст. Ҳанӯз барвакътар нақшай асарро тартиб дода буд. «Тӯҳфаи дӯстон» бояд чун асари Саъдӣ аз даҳ боб иборат мешуд. Аммо бо сабабҳои зиёди зиндагӣ имконият наёфт, ки маснавиро ба охир расонад.

Аз ин даҳ боби мукарраршуда, танҳо боби нӯҳумаш ба боби нӯҳуми

¹ Мустаид – қобилият, истеъдод, лоик, сазовор.

² Иддао – даъво намудан, талаб намудан.

«Бүстон» мувофиқ намеомад. Масалан, дар Саъдӣ боби нӯхум дар тавба бошад, дар Шоҳин боби нӯхум ба сабр бояд бахшида мешуд.

Аммо, мутаассифона, аз ин даҳ боб Шоҳин танҳо мукаддима ва боби аввалро, ки дар адл аст, иншо намудаасту ҳалос. Бешубҳа ин боб ҳам яке аз бобҳои асосии асар аст. Бисёр ақидаҳои ахлоқиву иҷтимоии Шоҳин дар он инъикос ёфтаанд. Илова бар ин, маснавии «Гӯҳфан дӯстон» характери тарҷумаиҳои низ дорад. Шоҳин дар бораи ҳаёти падар, худ ва дӯстонаш ҳикояҳое меорад, ки онҳо дар асоси ҳодисаю воеаҳои зиндагӣ, яъне реалий ба назм дароварда шудаанд. Масалан, шумо аз тарҷумаи ҳоли Шоҳин медонед, ки падари ў Мулло Амон аз Ҳатлон (Қӯлоби имрӯза) аввали ба Самарқанд омада ду сол таҳсили илм мекунад ва сонӣ ба Бухоро меояд. Ҳамин лаҳзаро Шоҳин бевосита аз номи падарааш ба тарики зайл додааст:

Дар ин зам, ки бастам ба ҳарпеша зин,
Ба азми Бухоро зи Ҳатлонзамин.
Наҳустин Самарқанд шуд манзилам,
В-аз он манзили ҳуш тоза дилам.
Дар он маъдани фазл қадри ду сол,
Намудам ба таҳсили илм иштиғол.

Шоҳин дар маснавӣ иллату нуқсони намояндагони табакаи болонро бо номҳои аслиашон мазаммат мекунад. Ў барои зоъи рафтани умри азизаш, ки онро дар дарбор гузаронида, амиру ҳокимонро таъриф намудааст, пушаймон аст ва ҳудро саҳт накӯшиш намудааст:

Ду-се рӯз ҷӯён эҳсон шудам,
Сарояндаи малҳи дунон шудам.
Бибурдам ба ороиши назм ранҷ
В-из он кардам оғоқро пур зи ганҷ.
Кафи ҳушки эшон, к-аз он нам нареҳт,
В-агар рехт, чуз ҳуин мардум нареҳт.
Сагеро, ки чома даридӣ ба дев,
Фаришта аз ў даргирифтӣ гирев.
Чунон барзадам сирати мардумӣ,
Кӣ гӯй назода чу ў одамӣ...
Фигон, к-ин ҳарифони қинозмой,
Ба меҳр андар оранд ҳалкे зи пой.
Ки чун гурба фарзанди ҳуд меҳӯранд,
Чу фарзанд аз онат ҳамепарваранд.

Чунон ки дидем, Шоҳин характеру ҳислати манфури онҳоро басо хуб омӯхта будааст. Онҳо нисбат ба ашҳоси поку некусиришт қинаю ажоват доранд. Чунин одамони разил, ба ақидаи адиб, на танҳо ба одамони пешқадаму пок, балки ба фарзандони ҳуд низ раҳму шафқат надошта, мисли гурба, агар лозим шавад, фарзанди ҳешро кушта меҳӯранд. Пас аз ин мулоҳизаҳо Шоҳин ба ҳулосаи бисёр ҷиддӣ меояд. Ҳулосаи шоир он аст, ки аз ин қавм, аз ин гурӯҳҳои ҷамъият умеди некӣ, ёрӣ, мададгорӣ пурсидан, орзу намудан ҳаёли ҳом аст. Зоро ман, – мегӯяд Шоҳин, дар таҷрибаи зиндагӣ, қадрошиносиӣ, бехирadӣ ва дигар ҳислатҳои манфури ғайриинсонии онҳо-

Аз ин кавм уммеди ёрй хатост,
Ки аз душман уммединдээр хатост.
Аз он рүү зи гетий шикоят задам.
Зи гетий шикоят багоят задам,
Ки даастур бошад, ба ояндагон –
Ба абнои гетий¹ ситояндагон².
Аз ин доми белона дурй гузин!
Сари хештан чои дона мабин!
Ман идбор³ дидам, ту фирүэс бош!
Зи ахволи ман ибратому́з бош!

Маснавии «Түхфай дүстон» дар равшан намудани сабки эчодий, афкори ахлокий ва камолоти маънавии Шохин роли басо калон бозид. Дуруст аст, ки Шохин дар баробари нишон додани иллату нуксонҳои ҳаёти сиёсиву иҷтимоии мамлакат ояндаи бебунёди онро таъкид менамояд ва аз ҳаёти мардони бузург хулоса бароварда, нишон медихад, ки аз синфи ҳукмрон некиро умединдээр шудан галат аст.

Шамсиiddин Шохин гайр аз ин дар жанрхон хурди лирикӣ-газал, қасида, рубой, қитъа, мухаммас ва гайра асархон зиёде оваридааст. Бесабаб нест, ки Шохин дар таърихи адабиёти тоҷик ҳамчун шоири лирик мақом ва шӯҳрат дорад.

Аз тарафи дигар, бисёр андешаҳои сиёсиву иҷтимоии Шохин дар асарҳои лирикиаш инъикос ёфтаанд. Табиист, ки лирикаи Шохин чи аз ҷиҳати мавзӯй ва мундариҷаи идеявий ва чи аз ҷиҳати шакл, санъати суханварӣ дар як поя нест. Равшан аст, ки Шохин аз хурдӣ ба шеър гуфтан оғоз карда буд на таи чанд сол шеърҳои шогирдона иншо мекард. Баъдтар дар натиҷаи омӯзиш қаламаш бурротар, дидгоҳаш фароҳтар гашт.

Пас аз мутолия ва мухокима равшан гардид, ки
**Мавзӯй ва мундариҷаи
иҷтимоии лирикаи
Шохин** дар лирикаи Шохин газал мақоми босазо дорад. Дар газал, қасида, рубой, қитъа, мухаммас ва дигар ашъори шоири қариб ҳамаи мавзӯҳои маъмули адабиёти гузаштаро пайдо карда метавонем. Илова бар ин, идеалҳои олий ва маҳсусан фикрҳои маорифпарварии Шохин дар асарҳои лирикӣ ӯ ифода ёфтаанд. Ба ҳамин тарик, Шохин агар, аз як тараф, давомдихандай анъанаҳои пешқадами адабиёти гузашта бошад, аз тарафи дигар, дар рӯҳи замон, дар зери таъсири асарҳои Аҳмади Дониш, сӯҳбатҳои хоссаи адиб бо ин мутафаккир ифодакунандай гояҳои маорифпарваронаи ӯ гардид.

Дар лирикаи Шохин шикоят аз замона, нишон додани нуксону иллатҳои рӯзгор ва ниҳоят ба тарзи динамикӣ пурзӯр гардидани садои зътиrozи

¹ Абнои гетий – ҳамзамонон, ҳамасрон.

² Ситояндагон – мадхкунандагон, ситоишгарон.

³ Идбор – сиёхбахтӣ, толен бад.

шоир қавитар ва баландтар ҳис карда мешавад. Агар Шохин дар аввалхой эчдиёташ амир ва дигар ҳокимони вактро маломату сарзаниш кунад, ки онҳо қадрошиносанд, ба хунару истеъоди ахли хунар намерасанд, баъдтар, ҳангоме ки қаҳрамони лирикӣ ба дарбор меояд, бо ахли дарбор аз наздик шинос мешавад, худашро нохинчор ва бадбаҳт мешуморад. Ў ҳаёти дарборро барои хеш «чун мурғи нуҳуфта дар қафас» ҳисоб менамояд. Қаҳрамони лирикӣ худашро аз ҳама нотавонтарин ва рӯзашро шом мегӯяд ва аз беадолатиҳои фалак шикоят мекунад:

Чаҳонпарвардигоро, нотавонам,
Ягона нотавоне дар ҷаҳонам.
Яке мурғам, чудо аз ошёна,
Зи ҳар сӯ новаки гамро нишона.
Чӣ бадбаҳтам, ки ҳар сӯе инҳам рӯй.
Зи оби дила бинам пешни рӯ чӯй.
Фигон аз дасти ҷарҳи тиракирдор.
Ки рӯзам шуд чу шоми мотами тор.

Албатта, шикояти шоир ҳарактери умумӣ дошт. Шохин ҳаёти бисёр одамони ҷамъиятро омӯҳт ва ин маҳрумиятҳо, нокомихои афроди замона-ашро дар симони қаҳрамони лирикӣ ҷамъбаст намудааст. Аммо ин шикоятҳо бе ҳадаф буданд, ки аз камтаҷрибагии адаб сар задаанд:

Ҳама чун күштани теги ту шуд, инак Шохин.
Бинҳод аз сари таслим ба поят гардан.
Ҳамаро күштӣ, агар мекушиам, зуд бикуш!
То бубинам, ки маро күшта чӣ ҳоҳӣ кардан?

Дар ин порча шикояти қаҳрамони лирикӣ ба эътиroz бадал мешавад. Ӯ беадолатию бенизомии соҳибмансабони ҷоҳил, нобаробарии байни гуруҳҳои иҷтимоии ҷамъиятиро дила, ба моҳияти объективии он сарфаҳм на-мерафт. Ҳамаи инро аз тақдир, аз сарнавишт медонист.

Дуруст аст, ки Шохин қасидаҳои мадҳӣ дорад. Адаб онҳоро ҳангоми дар дарбор будан иншо намудааст. Қасидаҳои мадҳие, ки ба тавсифи амир Музаффар ва амир Абдулаҳад баҳшидааст, аз рӯи зарурат буданд. Ӯ, ки дар дарбор буд, бояд ҳамин корро иҷро менамуд. Аз тарафи дигар, Шохин дар аввал гумон дошт, ки амир одилу раиатпарвар аст. Аммо, вакте ки корҳои ношониста, хиёнат ва бадкирдории ӯро дид, усули тавсифро тағиیر дод. Ахли дарбор, амиру вазир, шоирони маддоҳи ҳушомадгӯ, ҳасудони бехирадро саҳт танкил кардааст. Масалан, дар қасидаи поён қаҳрамони лирикӣ аз зулм ва нобаробарии рӯзгор садон эътирози худро баланд намуда, мегӯяд:

Дар ин диёр, ки қавмаш сагони одамрӯст.
Вафо мачӯ, ки дилу рӯяшон зи оҳану рӯст.
Ба ҷашми ибрати ин кӯртинатони ҳасуд,
Ҳазор гулшан агар гул кунӣ, на ранг, на буст.
Лабам ҳаниӯз зи дил тарҷумон нагашта, зи ҳалқ
Ҳазор ҳанҷари заҳробдода вакфи гулӯст.

Дар поёни умр, тавре ки аз тарчумаи холаш медонем, Шохин харчанд күшиш менамояд, ки ин макони зулмбунёдро тарк кунад, амир розӣ намешавад. Аз ин чост, ки шоир ба хулоса меояд, ки хунар, яъне пешаи шоирӣ ба кас на шодиву, иззату эҳтиром, балки бадбаҳтӣ ва зарар меорад. Агар бехунар, абллаҳ, гумроҳу хар набошӣ, соҳибмансабон туро одам ҳисоб намекунанд. Зоро худи онҳо бо чунин сифатҳо оростаанд. Фикри болоро Шохин дар мусаддаси «Гардун болои сар набошад» хеле хуб ифода кардааст:

З-ин сон, ки хохиши даҳр чуз шӯру шар набошад,
Бадтар дар ин замона айб аз хунар набошад.
Суди матои дониш гайр аз зарар набошад,
Одам касе нахонанд онро, ки хар набошад.
Чоё равам, ки гардун болои сар набошад,
Аммо чӣ метавон кард, чои дигар набошад?

Дар банди сонӣ Шохин фикри катъии хешро пешниҳод мекунад. Ӯ аз соҳти чамъиятӣ, тарзи давлатдорӣ норизост ва имони комил дорад, ки чунин соҳт, чунин давлат завол мейбад. Зоро, ба ақидан адиб, бо чунин тарзу усул зиндагӣ кардан муҳол аст:

Акнун, ки толен ман пайваста дар вабол аст,
Субҳам тамом шому айшам ҳама малол аст.
Ҳар давлате, ки бинам, омодан завол аст,
Дар даҳр бо чунин ҳол будан басе муҳол аст,
Чоё равам, ки гардун болои сар набошад,
К-аз наҳс ахтаронро бар ман назар набошад.

Агар дурусттар мулоҳиза намоем, аз порчаи боло равшан мегардад, ки Шохин фикри Аҳмади Донишро дар бораи заволёбии аморат, яъне аз осмон қандани ситора, ба замин афтидани он, ки хосияти наҳс дорад, давом додааст. Шохин дар бисёр масълаҳо давомдиҳандай фикрои маорифпарваронаи Дониш аст. Эҷодиёти Дониш, махсусан, «Наводирулвакоёъ» ба ҷаҳонбинӣ, сабки эҷодии Шохин таъсири қалон гузошт. Шохин аз устоди маънавии ҳуд беҳад миннатдор буд. Ҳангоме ки як гурӯҳ хушомадгӯёни амир ба мукобили Дониш баромада, ўро таҳкир карданд, ҳачв намуданд, Шохин дар мадҳи Аҳмади Дониш қасидае эҷод намуд ва дар он бузургии хирад ва аклу заковаташро ситоиш намуд:

Эй як варак зи дафтари фазли ту иӯҳ фалак.
Сити¹ камоли ту зи само рафта то самак².
Авзои хафт ахтару атвори иӯҳ сипеҳр.
Бар дониши баланди ту пайдост як ба як.
Чун иттиҳоди исму мусаммо³ мукаррар аст,
Гар хонамат паямбари охирзамон, чӣ шак?
Дидам «Наводир»-и⁴ туву аз сафҳан ҳаёл,
Кардам вакоёи ҳуқамон гузашта ҳак⁵.

¹ Сити – овоза.

² Самоъ самак – мазмунан аз осмон то қаъри замин (самак – моҳӣ).

³ Мусаммо – номи додашуда.

⁴ «Наводир» – ишора ба «Наводирулвакоёъ».

⁵ Ҳак – пок намудан, тарошидан.

Файразин, Шохин образи риндро бо образи зохид мукобил гузашта, ба ин восита озодии шахсро дар чамъият таблиг намудааст. Дар образи риндро худи қаҳрамони лирикӣ инъикос ёфта, ҳамеша аз болои зохид ғолиб мебарояд. Шохин дар баёни чунин масъалаҳо ба Ҳофизи Шерозӣ пайравӣ намуда, уро дар сурудани газал устоди худ мешуморад ва ба бисёр газалҳои Ҳофиз ҷавоб гуфтааст.

Мавзӯи ишқ дар асарҳои лирикии Шохин мавқеи муҳим дорад. Шохин дар бисёр газалу рубоиёташ ишқи нокомашро сурудааст. Мо аз тарҷумай ҳоли адиб нағз медонем, ки Шохин завҷаашро ниҳоят дӯст медошт. Завҷааш пас аз 10 моҳи ҳонадорӣ сари фарзанд рафт ва қалби Шохинро лабрези хун гардонд. Шоир дарду алами ҳешро бо сухан нишон додааст. Аз мутолиаи чунин шеърҳо дили ҳонандо ба шоири номурод месӯзад. Масалан, Шохин дар газали «Видоъ» бо дилситон видоъ карданро чунон табий ва ғамангез тасвир менамояд, ки ҳонандо ба ҳаяҷон меояд ва бо дарди қаҳрамони лирикӣ шарик мегардад. Шоир афсӯс ҳӯрда, дар байти аввал мегӯяд, ки ҷаро ман пештар намурдам, то марги туро намедидам ва дар байти сонӣ адиб ҳудашро ба бӯston ва ёрашро ба савр монанд карда, дардомез нола мекунад, ки сарв аз бӯston ҷудо гардид, якумр видоъ намуд:

Эй кош, ҷон қунад зи тани нотавон видоъ,
Зон пештар, ки мекунад, он дилситон видоъ.
Сарв аст комати туви бӯston қанори ман,
Ин турфа сарв мекунад аз бӯston видоъ.
Гуфтӣ: «Кунам видоъ!» Зи ман ҷон видоъ кард,
Эй бевафо, маёр дигар бар забон видоъ!
То бишнавад нигор, қунад ёди ин гарib,
Шохин, радифи шеъри ман афтод аз он «видоъ».

Шохин дар як катор рубоиёташ ҳам муҳаббати поку беолоиш, вале дардноку номуродашро васф кардааст. Қаҳрамони лирикӣ аз ғаму дард махбубаашро фаромӯш карда наметавонад. То қувва дар по, ду ҷашми нурполо дорад, ба роҳаш, ба сӯяш меравад, менигарад. Агар аз роҳ паймудан ва дидан очиз монад, то дами воласин нишаста ёдаш мекунад:

То қуввати по бувад, ба сӯят нигарам,
То дила дихад нур ба рӯят нигарам.
Чун дила зи нуру по зи рафтан монад,
Биншинаму ҷон дар орзут супурам.

Илова бар ин, рубоии боло аз ҷиҳати содагии забон, таркиби лугавӣ ва сабки нигориши рубоиёти ҳалкиро ба ёд меорад. Ин ҳалқияти эҷодиёти Шохинро бори дигар пурра тасдик мекунад.

Дигар, дар лирикаи Шохин фикрҳои ҳаётдӯстона, пешқадам хеле зиёданд. Шоир зебоиҳои табиатро висфу ситоиш намуда, одамонро ба он хидоят мекунад, ки аз ин зебоиҳои табиат бархурдор шавед. Фасли гул расидааст, яъне баҳор шудааст ва аз хонаи танг ба дашту ҳомун бароед, он чоро-

муддате ватан кунед, ки умри инсон гузарон аст ва аз он зебоихо иотакро-ри табиат бенасиб намонед:

Шуд фасли гул, азимати сайри чаман кунед,
Гар фурсат аст, хафтае он чо ватан кунед!
Чоме, ки мекашеду нишоте, ки мекунед,
Дар пои гул хашеду ба рӯи суман кунед!

Шохин саъю кӯшиш менамуд, ки суханаш содаю равон ва ба омма наздик бошад. Мисолҳои дар боло оварда фикри моро тасдиқ менамоянд. Инчунин Шохин аз таъбири ибораҳои ҳалқӣ, зарбулмасалу мақолҳо бамаврил истифода бурдааст.

Достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро соли 1888 навишта ба охир мерасонад. Тавре ки худи Шохин мегӯяд, достон дар муддати камтар аз як моҳ иншо шудааст. «Лайлӣ ва Мачнун» аз 2242 байт иборат буда, асосан, дар ҷавоби достонҳои ҳамноми Низомии Гавҷавӣ ва Амир Ҳусравӣ Дехлавӣ эҷод гардидааст. Шохин дар бораи вакти навиштани достон чунин мегӯяд;

Сад шукр, ки шуд пазира¹ ин ранҷ.
Дар соли ҳазору сесаду панҷ.
Дар муддати як мах андаке кам,
Ин ҳисни рафсъ² гашт маҳкам.

Сабаби навиштани достон марги бемаҳали завҷаи шоири аст. Як сол не, танҳо даҳ моҳ бо ҳам зиддатӣ карданд. Тифл ба дунё меояду модар зиндагиро падруд мегӯяд. Ин ҳолат Шохиро мутаассир гардонид. Ӯ бо дарду алам дар вафоти завҷааш Марсияе эҷод кардааст, ки дар зер ҷанд байташро меорем:

Гирам, гами мо, ду тан нахӯрдӣ,
Фарзанди азизи ҳул чӣ кардӣ?
Ин тифли ҳуҷастарӯ, ки имрӯз,
Чун мурғ шудаст дастомӯз.
Монд Ӯ зи ту ноф нобурида,
В-аз шири ту ҷошӣ налида,
Хонанд ҳалиси оташинам,
Гӯянд ҳазор оғаринам.,
В-он гоҳ ба рӯҳи мо – ду ноком
Бахманд таҳияте вал-икром!

Достон аз бобҳои анъанавӣ шурӯй гардида, пас ба сабаби назми қитоб, яъне вафоти завҷа, дар насиҳати фарзанд байтҳои муносиб гуфта, сонӣ ба асли мақсад мегузарод. Сюжети мухтасари достон чунин аст: Солори қабилаи араб Саид Омирӣ пас аз назру ниёзи зиёд соҳиби фарзанд мешавад. Ба фарзанд Қайс ном мегузорад. Қайс мактабхон мегардад. Ӯро ба мактаб медиҳанд. Дар мактаб Лайлиро дила ошиқ мешавад. Ишқи онҳо дар байни

¹ Пазира – анҷом ёфт, ба итмом расил.

² Ҳисни рафсъ – қиноя аз қалъаи баланд, дастнорас омадааст.

хосу ом шүхрат меёбад. Падари Лайлй ин овозаро шунида, ба мактаб рафтани дүхтарашро мань мекунад. Дигар Қайс Лайлиро надида мактабро тарк мекунад ва ба күхү сахро мебарояд. Минбаъд одамон ўро Мачнун, яъне девона мегүянд. Саид Омирӣ ба чустучӯи писарашиб рафта, ўро меёбад ва ба Қайс вальда медихад, ки агар ба хона боз гардал, барои ў Лайлиро хостгорӣ мекунад.

Падари Лайлй хостгорҳои Қайсро қабул накарда, мегүяд, ки Қайс Мачнун, девона аст. Натиҷаи инро Мачнун шунида баромада меравад. Боз падараш ўро пайдо карда ба зиёрати Каъба мебарад. Мачнун хангоми тавоф аз Худо илтиҷо мекунад, ки ишқашро бо Лайлй мустаҳкамтар гардонад.

Боре сардори қабилаи Омир Навфал Мачнунро дила рахму шавқаташ меояд ва ба назди падари Лайлй барои хостгорӣ меравад. Аммо падари Лайлй ҷавоби рад медиҳад. Навфал ба ҳашму газаб омада, бо қабилаи Лайлй ба ҷанг медарояд. Мачнун, аз як тараф, аз куштори зиёд, аз тарафи дигар аз нияти падари Лайлй, ки меҳост дүхтарашро ҳалок созад, огоҳ гардида, аз Навфал илтимос ва илтиҷо мекунад, ки ҷангро бас кунад. Навфал ба ҷанг нукта мегузорад ва ба падари Мачнун маслиҳат медиҳад, ки ў дүхтари соҳибчамоле дорад, агар Мачнун ва худи ў розӣ шаванд, дүхтарашро ба Мачнун дода, бо ҳам қудо мегарданд. Тӯй мешавад. Мачнун аз ҷамоли дүхтар мафтун шуда гӯё ба максад мерасад.

Лайлй ин ҳабарро шунида, ба Мачнун мактуб менависад ва ўро дар бевафой айбор менамояд. Мачнун ҳам мактуби ҷавобӣ навишта завҷашро таъриф менамояд. Лайлй мактубро ҳонда пай мебарад, ки ҳоло ҳам Мачнун ба ў муҳабbat доштааст. Аз ин ҷост, ки мактуби дуюми ҳудро ба Мачнун иншо мекунад. Дар мактуби дуюм Лайлй аз Мачнун узр меҳоҳад ва ўро боз ба сидқу вафо ҳилоят менамояд. Мачнун мактуби Лайлиро ҳонда, гӯё аз кирдораш пушаймон мешавад ва арӯсашро партофта, ба ёди Лайлй ба дашту ҳомун мебарояд. Падари Мачнун ҳарчанд саъю қӯшиш менамояд, вале Мачнун ба назди арӯсаш барнамегардад. Аз ғаму дарди фарзанд падари Мачнун вафот мекунад. Мачнун вафоти падарро шунида, ба сари қабраш меояд ва гиря мекунад.

Лайлй аз ин ҳодиса огоҳӣ ёфта меҳоҳад, ки ба назди Мачнун ояд ва ўро дилбардорӣ намояд. Вале дар роҳ Ибни Салом ўро дила ошиқ мешавад. Ибни Салом марди пир, вале бою бадавлат буд. Ў ба Лайлй хостгор меғиристад. Тӯй барпо мегардад. Ин воқеаро Мачнун шунида ба Лайлй мактуб менависад. Дар ин мактуб аз бевафоии Лайлй шикоят намуда, афсӯс меҳӯрад, ки барои ишқи ў шуда бехуда аз баҳри арӯсаш баромадааст. Пас аз ҷанде модари Мачнун вафот мекунад. Лайлй ба чустучӯи Мачнун ба сахро меравад. Онҳо якдигарро пайдо карда ҳамсӯҳбат мешаванд. Лайлй аз Мачнун ҳоҳиш мекунад, ки ба хонааш биёяд. Аммо Мачнун розӣ намешавад ва аз назди Лайлй дур мешавад. Лайлй ниҳоят мутаассир гардида, пас аз ҷанд рӯз вафот мекунад. Мачнун ба воситаи Зайди араб, ки пештар мактубҳои онҳоро ба ҳам мерасонд, аз марғи Лайлй ҳабар меёбад. Рӯзи дағнӣ Мачнун ба қабри Лайлй даромада ўро ба оғӯш мекашад ва ҷон медиҳад.

Сюжети мухтасари достон аз ҳамин иборат аст. Акнун дидан лозим аст, ки достони «Лайлӣ ва Мачнун» – и Шоҳин ба дигар достонҳои ҳамномаш чӣ монандӣ ва аз онҳо чӣ тафовуте дорад.

Дар мӯқонса таҳлил
намудани достони
Шоҳин бо достонҳои
ҳамномаш

Пас аз шинос шудан бо сюжети достонҳо чунин ба назар мерасад, ки монандӣ дар байни достонҳои ҳамном хеле зиёд аст. То нимаҳои асар асосан ҳати сюжет ба ҳам монанд аст. Дуруст аст, ки Шоҳин баъзе

эпизодҳои достони Низомии Ганҷавиро ихтизор намудааст. Масалан, эпизодҳои охувон ва гавазиро аз банд раҳо кардани Мачнун, Мачнунро ба қабили Лайлӣ бурданни пиразане ва гайра дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» – и Шоҳин дода намешаванд. Баръакс дар достони Шоҳин эпизодҳои нав, аз қабили дуҳтари Навғалро ба занӣ гирифтани Мачнун, ба марди давлатманд Ибни Салом ҳамсар шудани Лайлӣ, вафоти падару модари Мачнун, ба хонаи Лайлӣ омадани Мачнун ва монанди ин эпизодҳое мебошад, ки дар достонҳои Низомии Ганҷавӣ, Амир Ҳусрави Дехлавӣ, Абдураҳмони Ҷомӣ ва Бадриддин Ҳилолӣ дода намешаванд.

Албатта, Шоҳин барои илова намудани эпизодҳои нав максади муайяне доштааст. Пеш аз ҳама шоир талаб мекунад, ки ҳар як эҷодкор бояд мустақил бошад. Ӯ бояд андешаю афкор, сӯзу гудози худро гӯяд, умуман сухани худро дошта бошад:

То ҳай ба саманд медиҳӣ дав,
К-он ҳарфи Низомӣ асту Ҳусрав.
Он они вай аст, ту зи ҳуд гӯй,
Гард из руҳи ҳуд ба оби ҳуд шӯй.
З-ин бехирадӣ бувал фузунтар,
Гар чой равӣ ба пои дигар!

Шамсиiddин Шоҳин ба воситаи илова намудани эпизодҳои наве, ки дар асар чой доштаанд бевосита, ҳаёти сиёсиву иҷтимоии рӯзгори хешро тасвир кардааст. Вайронии ахлоқи ашҳоси табакаи болӣ, ки дар рӯзгори Шоҳин кувват гирифта буд, барои инъикоси ин масъалаҳо сабаб шуданд. Масалан, Мачнуни Шоҳин шахси фосик, дар ишқ ноустувор ва ҳардамҳаёл аст. Дар зиндагӣ максади муайяне надорад. Мачнун зан мегирад, боз занашро партофта ба Лайлӣ қарин мешавад. Лайлӣ ўро ба хона даъват менамояд, Ӯ меояд. Хонанда гумон дошт, ки акнун онҳо ба мурод расиданд. Вале Мачнун Лайлӣро тарқ мекунад, боз ба дашту ҳомун меравад. Аз ин ҳодисаҳо чунин бармеояд, ки Мачнун дар зиндагӣ, дар ишқ устувор нест.

Лайлӣ аз рӯи баъзе характеристу ҳусусиятҳояш ба Мачнун то андозае монанд аст. Ӯ ҳам шавҳар мекунад. Пас аз вафоти шавҳар Мачнунро ба хонааш даъват менамояд. Аз тасвири Шоҳин Лайлӣ нисбат ба Мачнун андаке фъолтар аст. Умуман дар симои ин ду қаҳрамон адаб ахлоқу одоби фарзандони табакаи болоро ба таври ҳаққонӣ ба қалам додааст.

Лайлӣ ва Мачнуни Низомӣ, Ҳусрав, Ҷомӣ ва Ҳилолӣ дар ишқу мухаб-

бат устуворанд. Ҳар саҳтӣ ва кулфате, ки ба сарашон ояд, тоқат мекунанд, онро бартараф менамоянд. Мачнуни Ҳилолӣ поку вофодор ва муҳаббаташ ба Лайлӣ хеле зиёд аст, ки хатто, вақте ки Лайлӣ аз Мачнун хоҳиш мекунад, ки биё ба кӯҳу саҳро гурезем ва ба коми дил расем, Мачнун хоҳиши ўро рад мекунад. Зоро ин кор сабаби бадном шудани Лайлӣ мегардад. Ў намехоҳад, ки ба исмати маҳбубааш нанг орад. Ба ақидан Мачнун, ишқу муҳаббат хам мутеи фармони падару модар аст, яъне озод нест. Лайлӣ достони Шоҳин нисбат ба Низомию Амир Ҳусрав фаъолтар аст. Масалан, ўаз падару модар тарсу бим надорад, аз беномус шудан наметарсад, Мачнунро ба хонааш дарьват карда мебарал. Хона хонаи ўст. Шавҳараш Ибни Салом вафот кардааст. Дигар ў мустақилият танҳо як лаҳзаи ҳайти ўро дар бар мегирад. Агар танҳо аз ҳамин чиҳат Лайлӣ достони Шоҳинро ба Лайлӣ асари Ҳилолӣ мукоиса кунем, ба хубӣ равшан мегардад, ки Лайлӣ Ҳилолӣ хеле фаъол аст. Ў барои бахту саодати худ тайёр аст, ки мубориза барад. Пеш аз ҳама, Лайлӣ аз Мачнун хоҳиш менамояд, ки ба кӯҳу саҳро гурезанд. Ў ягона чораи ҳалосӣ ва ба мурод расиданро дар ҳамин мебинад. Вале дар достони Шоҳин Лайлӣ ба кисмат, ба такдир тан медиҳад:

Донӣ, ки ба гарданам каманд аст,
Аз модару аз падар ду банд аст.

Оре, ҳамин ду банд ва боз банди сеюм – замона ояндаи онхоро ҳал кардаанд. Ҳар ду қаҳрамон дар Шоҳин нотавон, мутеъ ва сустирода тасвир шудаанд. Онҳо барои падару модар ва соҳибмансабону давлатмандон як бозичаанд.

Хулоса, достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шоҳин аз бисёр ҷиҳатҳо ба достонҳои ҳамноми гузаштагон монандӣ, ҳамоҳангӣ дошта бошад ҳам, шоир дар тасвири воеаю ҳодисаҳо, характеру ҳусусияти қаҳрамонҳои асосни достон иловаваҳои зиёде дохил кардааст, ки онҳо инъикоси масъалаҳои муҳими рӯзгори адибанд ва Шоҳин зимни образҳон асосии асар – Лайлӣ ва Мачнун онҳоро нишон додааст.

*«Бадоессаноеъ»
ва муиларичан
илемин он*

Шамсиiddин Шоҳин дар поёни умраш «Бадоессаноеъ»-ро иншо намудааст. Ин асар бо наср навишишта шуда, чунон ки аз номаш маълум аст, доир ба санъатҳои бадеъ материали адабӣ медиҳад. Дар асар рамз, киноя, мачоз, истиора, ташбех, тамсил, талмех ва гайра ба таври васеъ истифода шудаанд. Мавзӯи асар асосан як масъала аст: танкиди ҷамъияти онрӯза, танкиди амир, соҳибмансабон ва давлатмандон. Илова бар ин, аз байни ҳамаи хикоёту иборот образи худи муаллиф ба тарзи барчаста намудор мегарлад. Шоҳин дар асарҳои аз ин пеш эҷодкардааш ин масъаларо тасвир карда буд. Акнун онро боз ҳам ҷиддитар ба қалам додааст.

Дар порчай поён Шоҳин дар баробари танкид намудани амир, ки худ золиму зулмпарвар аст, боз ўро аз он ҷиҳат айбдор мекунад, ки ба сари мансаб қасонеро мегузорад, ки онҳо дар зулму золимӣ, беандешагӣ ва беки-

радӣ аз амир ҳам гузаштаанд: «Чароги афрухтаро ҷое, ки равган диханд, доман мезананд – чӣ уммеди рушнӣ! Ва қӯдаки навомӯхтаро ҷое сим диханд, бим медиҳанд – чӣ таманинӣ ошнӣ... Фарӯд аз ин доягони бемеҳр, ки ба атфоли худ ба ҷои шир хун медиҳанд. Мурғи хонагиро аз бедонагӣ ҳаром мекушанд, то ҳалол шавад. Ва ҷӯчаи сихпарро ба сиҳ мекашанд, то шағол набарад».

Биёд матни болоро якҷоя таҳдил менамоем. Дар ин ҷо «Чароги афрухтаз» ба маъни коре, амале омадаст. Ин соҳибмансабони бефаҳму фаросат аз қундфаҳмӣ корро бадтар мегардонанд. Дар ин ҷо адаб ибораи «доман задан»-ро меорад, ки мачозӣ буда, ба маъни бод додани ҷароғомадааст. Ин амал ҳамон тавр аст, ки касе ҷароғро шамоли саҳт медиҳад, шарорае аз он ба равгани дар замин рехта расида сӯхтори азиме ба вуҷуд ҳоҳад омад. Дигар Шоҳин мегӯяд, ки қӯдаки навомӯхт, яъне шахси бетаҷрибаро ба ҷои қӯмак расондан метарсонанд. Шоҳин пас ба ҳулоса меояд ва садои эътироҷаш баланд мегардад ва дар ин кор доягони бемеҳр (соҳибмансабон, ҳокимонро дар назар дорад), ки ба ҷои шир хун медиҳанд, яъне оммаро зулму ситам мекунанд ва ҷӯчаи сихпар¹ (камбағалон, бечорагонро дар назар дорад) ба баҳонаи аз ҷанги шағол раҳо кардан, ҳудашон күшта меҳӯранд. Адаб дар образи шағол амалдори қалон ё ҳуди амирро дар назар дорад.

Дигар масъалае, ки Шоҳин дар ин асарап ба он аҳамият додааст, аз тарафи амир ба аскарҳо, посbonҳо ва дигар роҳбарону соҳибмансабон муайян намудани маош аст, то ки дуздию пораҳӯй, истисмори ҳалқи мазлум то андозае кам гардад. Албатта, Шоҳин доир ба ин масъала фикри маорифпарварии Аҳмади Донишро боз ҳам инкишоф додааст. Ҳанӯз Дониш дар «Наводирулвакоё» ин масъаларо дар назди амир гузошта буд, вале онро амир қабул накард. Ба тарзи бадей ба воситаи рамзу қиноя нишон додани фикри пешкадами Дониш аз эҳтироми Шоҳин ба ин мутафаккири бузург шаҳодат медиҳад: «Маоши мир агар ба навкар нарасад, гилаи мир аз танҳоҳ² аст. Ва моҳонаи вазир агар ба аскар нарасад, шикваи вазир аз подшоҳ аст. Туғанги бетир киро аз по нишонад ва палангӣ бечант киро аз ҷо фишонад. Оҳан то тафта³ накунӣ дар ҷӯб наравад ва тир то оташ надиҳӣ, аз ҷӯб начаҳад. Заминон дона дех, то хирман даравӣ ва тӯтиро шакар дех, то суҳнӣ шунавӣ».

Порчан дар боло овардашуда аз ду қисми иборат аст. Дар қисмати аввал мақсади асосии адаб инъикос ёфтааст. Яъне Шоҳин таъқил менамояд, ки ба зердастон, мансабдорон моҳонаю маош додан зарур аст ва дар қисмати дуюм ҳамин фикри боло бо макол, суханони ҳикматнок, умуман далелу бурҳони мухталиф ҷамъбаст гардидааст. Қисмати аввал то «подшоҳ аст»... давом мекунад ва қисмати дуюм аз ибораи «Туғанги бетир»... шурӯъ гар-

¹ Ҷӯчаи сихпар – ҷӯчае, ки ҳанӯз дуруст пару бол набаровардааст.

² Танҳоҳ – маоп, пули ҳақд, зар, мол.

³ Тафта – тафсондан, гарм кардан.

дода, то охир давом кардааст.

Умуман, «Бадоессаное» бо чунин услугуб нигошта шудааст ва аз ин чихат бо чунин хусусиятхояш дар адабиёти гузашта дар насри классикий точик нав аст.

Дигар, «Бадоессаное» аз чихати забон ва сабки баён ба «Гулистон»-и Сайдӣ, «Бахористон»-и Ҷомӣ монандӣ дорад.

Воқеан, дар «Бадоессаное» порчаҳои содаю равон фаровонанд. Аммо кисмати зиёди насри Шоҳинро қалимаю ибораҳои душворфаҳм, ибораю таркибҳои арабӣ ташкил медиҳанд, ки барои хонандай имрӯза то андозае душворӣ меоранд. Насри Шоҳин дар пайравии асарҳои насрии Мирзо Абдулқодири Бедил иншо шудааст. Албатта, ин услуги хоси Шоҳин буд ва ба ин восита маҳорати адабии Шамсиддин Шоҳин муайян гардидааст.

Савол ва супориш

1. Шоҳин ба писараш дар бораи кӣ ҳикоят кард? 2. Адиб дар боран мактабхониаш чӣ мегӯяд? 3. Дар ҳаёти оидавии Шоҳин чӣ мусибате омад ва кӣ ба ў кӯмак расонд?
4. Шоҳин ба дарбор чӣ ҳел роҳ меёбад? 5. Вазифаи ў дар он ҷо аз чӣ иборат буд?
6. Асарҳои адабии Шоҳинро номбар кунед. 7. Чаро маснавии «Тӯхфаи дӯстон» нотамом монд? 8. Шоҳин дар пайравии қадом асар маснавиашро эҷод намудааст? 9. Мундариҷаи идеевии асарро нақш кунед. 10. Ў дар асарҳои ҳурди лирикиаш қадом масъалаҳои муҳими замонаашро инъикос намудааст? 11. Қадом жанри ҳурди лирикӣ дар эҷодиёти ў мавқен асосӣ дорад? 12. Чаро Шоҳин достони «Лайлӣ ва Мачнун»-ро иншо кард?
13. «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шоҳин аз дигар достонҳои ҳамномаш чӣ фарқ дорад?
14. Образи Мачнуни Шоҳин аз Низомӣ, Ҳилолӣ бо қадом хусусиятхояш фарқ мекунад?
15. Шумо дар байни Лайлӣ Ҳилолӣ ва Шоҳин чӣ тафовутҳоро мушоҳида кардед? 16. Ба фикри шумо, Шоҳин дар тасвири воеа ва қаҳрамонҳои асосии достон ягон мувafferакӣ ят дорад ё не? 17. Шоҳин ҷаро номи асараашро «Бадоессаное» гузошт? 18. Шумо чӣ ҳел исбот мекунед, ки Шоҳин ин асарро дар поёни умраш иншо кардааст? 19. Соҳти композиционии «Бадоессаное» чӣ ҳел аст? 20. Асари мазкур бо маснавии «Тӯхфаи дӯстон» аз қадом чихат монанд аст? 21. Дар асар қадом масъалаҳо инъикос ёфтаанд? 22. Услуб ва тарзи баёни нависанда чӣ гуна аст? 23. «Бадоессаное» аз қадом чихат ба асарҳои насрии Бедил монанд аст? 24. Навоварии Шоҳинро дар ин асар дар чӣ мебинед?
25. Қадом асари Шоҳин дар эҷодиёти адиб макоми бузург дорад? Ҷаро? 26. Шамсиддин Шоҳинро охирин намояндай адабиёти классикий гуфтан равост? 27. Шоҳин дар инкишоф додани идеяҳои маорифпарварии Аҳмади Доњиш чӣ хизмат кардааст?

Рӯйхати адабиёти штамӣ ва методӣ

1. Ҳ. Мирзозода. Шамсиддин Шоҳин, Сталинобод, 1956.
2. Р. Ҳодизода, Шоҳин. «Дониш», Душанбе, 1974.
3. Т. Миров. Даствури методии «Адабиёти тоҷик» барои синфи 9, «Маориф», Душанбе, 1986.

ФИКРХОИ ЧАМЪБАСТӢ ДАР БОРАИ АДАБИЁТИ КЛАССИКИИ ТОЧИК

Хонандагони азиз, дар синфи VIII ва имсол дар синфи IX асосан адабиёти классикии тоҷикро омӯхтед, бо намояндагони барчастаи он шинос шуд. Ҷунон ки дидел, адабиёти гузаштаи мо моломоли ганҷ аст, ганҷи сӯҳан, ки он аз ҳама сарват қиматтар мебошад. Биёд ҳамроҳ бори дигар ба ин ганҷина охиста қадам гузорем, бубинем, андеша кунем, ки аз қиматтарин дурру гуҳари он чӣ дастовезе барои рӯзгори оянда гирифтем.

1. Дар ҳакикат, сарчашмаи асосии адабиёти гузашта, пеш аз ҳама, эҷодиёти даҳанакии ҳалқ аст ва имрӯзу фардо низ ҳамон ҳоҳад буд. Намояндагони барчастаи адабиёти классикии мо аз наклу ривоят, асотиру афсона ва аз дигар сюжетҳои ҳалқӣ эҷодкорона истифода бурдаанд.

2. Адабиёти классикӣ инъикоси проблемаҳои муҳимтарини ҳар давру замон буд. Аз тарафи дигар, алибони классик ба воситаи тасвири ҳодисаҳо хонандагонро бо ҳаёту муборизаи аҷдодон барои ободии қишвар, ягонагӣ, муттаҳидӣ, озодӣ ва гайра ошно намуда, дар дили онҳо нисбат ба ҳалқу Ватан машъали меҳру муҳаббатро афрӯхтаанд.

3. Адабиёти классикӣ барои наслҳои имрӯза ва оянда, умуман барои инсоният образҳои ҷавидона ба мисли Рустам, Коваи Оҳангар, Гурдофарид, Ширин, Фарҳод, Исмоили Сомонӣ ва гайра оғаридааст. Ҳар қадоми онҳо барои бахту саодати ҳалқ, барои беҳбудии рӯзгори инсон мубориза бурдаанд ва барои ҳар як фард намунаи ибратанд.

4. Адабиёти классикӣ бо идеалҳои олий ва барчастаи ҳуд дар дили мардум маъво гирифтааст. Идеали шоҳи одил, ки ҳанӯз аз эҷодиёти ҳалқ, аз «Авесто» сарчашма мегирад, дар эҷодиёти алибони пешкадам бо сабкҳои хос инъикос ёфтааст. Идеяи шоҳи одилро дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ (Фаридун, Ҷамshed), «Хусрав ва Ширин»-и Низомии Ганҷавӣ (Ширин), «Гулистон» ва «Бӯston»-и Саъдӣ (Нӯшервони Одил), «Хирадномаи Искандарӣ»-и Ҷомӣ (Искандар), «Комде ва Мадан»-и Бедил, «Тӯҳфаи дӯston»-и Шоҳин ва дигарон ба ҳубӣ мебинем.

5. Ҳамаи классикони мо тарафдори шоҳи одил будаанд. Шоҳро сояи Ҳудо дар замин ҳисоб мекарданд.

Вале дар асарҳои минбаъда доираи ҷаҳонбинии алибон инкишоф ёфт, яъне интихобӣ будани шоҳро ба миён гузоштанд. Ин идея дар достони «Хирадномаи Искандарӣ»-и Ҷомӣ дар образи Искандар ба қалам дода шудааст. Аҳмади Дониш дар «Наводирулвакоъ» ҳатто ҳукмронии шоҳро маҳдуд карда, барпо намудани давлати монархияи конституционӣ ё парламентиро пешниҳод намуд. Ҳамаи ин масъалаҳои сиёсӣ ба тарзи динамикӣ дар асарҳои бадеии классикон тасвир ёфтаанд.

6. Муҳимтарин идеали олие, ки классикон дар асарҳои ҳуд ба қалам

додаанд, ин идеяи чомеаи хаёлӣ ё бесинф аст. Ин идея аз «Авесто» ва «Куръон» ибтидо мегирад. Пасон ба адабиёти хаттӣ ворид гашта, нахуст дар «Шоҳнома» (Ба шимол ба назди баражманон рафтани Искандар), дар Низомӣ, Амир Ҳусрав ва дигарон давом мейбад ва ниҳоят дар достони «Хирадномаи Искандарӣ»-и Ҷомӣ ба нуктаи олии худ мерасад.

7. Дар адабиёти классикӣ бисёр масъалаҳое инъикос ёфтаанд, ки имрӯз ҳам кимату арзиши худро гум накардаанд. Проблемаи ҷангу сулҳ, ки ҳанӯз дар асри X классикони моро ба ташвиш оварда буд, имрӯз ҳам дар сайёра инсониятро ба душвориҳо рӯбарӯ гардонидааст.

Классикон хирадмандона таъкид намудаанд, ки ҳамаи масъалаҳои муҳими давлатиро ба воситаи гуфтушунид, мубодилаи афкор ҳал кардан мумкин аст. Чунончи Абӯшакури Балҳӣ ба ҳамин маъни ишорат намуда гуфтааст:

Ба нарми барорад басе чиз мард,
Ки он барнаёд ба ҷангӯ набард.

8. Адабиёти классикӣ сарчашмаи панду ахлок аст. Суҳанони пурхикмати адабони гузашта ба қулли инсонҳо тааллук доранд ва дар шоҳроҳи зиндагӣ барои инсон ҷароғи рахнамо ҳастанд. Бузургони гузашта барои ҳар як фард дар зиндагӣ таҷрибаи ҳаётро шарти аввалин ё омӯзгори нахустин хисоб кардаанд. Устод Рӯдакӣ (Ҳар кӣ и-омӯҳт аз гузашти рӯзгор, Ҳеч и-омӯҳад зи ҳеч омӯзгор), Абӯшакури Балҳӣ (Магар пеш биншонадат рӯзгор, Ки бех з-ӯ наёбӣ ту омӯзгор) ва Фирдавсӣ (Касе к-ӯ бувад судан рӯзгор, Наёд ба ҳар кораш омӯзгор) ва дигар адабон ин маъниро басо равшан ифода намудаанд.

9. Дар адабиёти классикӣ муборизан некию бадӣ, рӯшною торикӣ, ҳаёту марг ҳамеша давом кардааст. Муборизан ин қувваҳо дар симон Ҳурмузу Аҳриман, Ҷамshed, Захҳок, Фариҷун, шоҳони одилу золим, ашҳоси неку бад зимни образҳо, ҳодисаю ҷоқеаҳои муҳталиф инъикос ёфтаанд. Як ҷиҳати муҳимтарини ин муборизаҳо дар он аст, ки ҳамеша некӣ бар бадӣ, рӯшиной бар торикӣ, ҳаёт бар марг ғолиб меояд. Шояд дар зиндагии инсонҳо ин тавр ҳам намешуд, вале ба ин тарик ҳал намудани масъала орзую умеди ҳалқ ва адабони пешкадами гузашта буд.

10. Гуманизми адабиёти классикӣ бисёр олӣ буд. Адабони бузурги гузашта дар симон қаҳрамони асарҳои худ ҳамчун қаҳрамони лирикӣ баромад карда, манфиати омма, мардуми бечораро ҳимоя намудаанд. Онҳо мададгор ва ҳомии ҳалқ буданд, ягонагӣ, ҳамфирӣ, бародарӣ ва баробарии тамоми ҳалқҳо, миллатҳои сайёරаро илко намудаанд. Фирдавсӣ идеяи баробарию бародарии Маздакро тарафдорӣ намуд. Доир ба ин масъала шахсият ёҳаётини Саъдии Шерозӣ ва Ҷалолиддини Румӣ мисоли равшан аст. Саъдӣ барҳақ инсони сайёරаро ба узвҳои як бадан монанд намудааст. Ин марди хирадманд аз инсонҳо талаб ва ҳоҳиш дорад, ки бо ҳам дӯсту қарин бо-

шанд, ба якдигар дасти ёрию мададгорӣ дароз намоянд:

Бани одам аъзон якдигаранд.
Ки дар оғаринии эн як гавхаранд.
Чу узве ба дард оварал рӯзгор,
Дигар узвхоро намонал карор.

Ҷалолиддини Балхӣ одами хоксори меҳнаткаш, инсони комил, фарди ноку некӯсириштро эҳтиром менамуд. Вакте ки Ҷалолиддини Балхӣ вафот кард, шогирдону муҳлисони ўдар маросими дафни устод ҳар қадоме расму ғаомули ҳудро иҷро намуданд. Як гурӯҳ бо суруду мусикӣ, дигаре бо гирию нола часади ин марди бузургро ба ҳок супориданд. Оре, зиндагию эҷодиёти ҷунин адабон барои ояндагон мактаби омӯзиш ва ибрат аст.

11. Адабиёти классикӣ ҳусусияти таълимию тарбиявӣ дошта, ба воситаган образҳои бадей дар ниходи шаҳс ҳислатҳои ҳамидаи инсониро мепарварад. Аз қаҳрамонҳои асаҳрои устод Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Ҳусрав, Саъдӣ, Ҷомӣ, Восифӣ, Сайидо, Шоҳин, Дониш ва дигарон ватандустӣ, меҳнатдустӣ, поквичдонӣ, накӯкорӣ ва дигар ҳислатҳои хуби инсониро омӯҳга, саъю қӯшиш менамоянд, ки дар шоҳроҳи зиндагӣ мавқеи ҳудро ёбанд. Ба душманони ҳалку Ватан мисли Рустам мубориз ва ватандуст бошанд. Маҳз таъсири ҷунин образҳои ҷовидона буд, ки дар Ҷангӣ Бузурги Ватанини соли 1941–1945 садҳо фарзандони ҳалки тоҷик барои истиклолу озодии ҳалку қишивари ҳуд ба муқобили фашизм рустамона мубориза бурда, баъзеашон дар ин рӯ, вобаста ба ҳодисаҳои сиёсии таъриҳӣ дар адабиёти нимаи дуюми асри XIX ҷараёни маорифпарварӣ пайдо шуд, ки ин ҳам мантиқан давоми анъанаҳои пешқадами адабиёти гузашта ба ҳисоб мерафт. Вале вобаста ба замону шароит аз он фарқ дошт.

Танқиди ҷаҳолатпаратии золимон, иллатҳои дигари ҷамъият дар эҷодиёти маорифпарварон қавитар, тезутундтар ва реалитар гардид. Аз тарафи дигар, ба тарзи муқонса қағомондагии аморати Бухороро бо ҳаёти сиёсӣ ва маданий мамлакатҳои пешқадами Европа нишон доданд. Ба ин восита комёбихои иқтисодӣ ва маданий ҳалҳои Европаро ба ҳонандай Осиёи Миёна равшан намуданд, ки ин кор барои дар оянда инкишоф ёфтани ҷаҳонбинии сиёсии мардуми Осиёи Миёна басо аҳамиятнок буд.

Таблиғи маданияти пешқадам ва омӯзиши забонҳои гуногун ва ифода ёфтани ин масъалаҳо дар осори маорифпарварон хизмати адабони маорифпарварро нишон медиҳад.

Камбудии асосии маорифпарварон дар он зохир гардид, ки муборизаи

снифиро дарк карда натавонистанд. Онҳо иллату нүқсонхоро нишон дода истода, рохи аз он халос намудани оммаро нафаҳмиданд. Сарвари маориф-парварон Аҳмади Дониш ин масъаларо то андозае хис карда пешгӯй карда буд: «Осмон ба сари онҳо фурӯд ояд».

13. Адабиёти классикӣ дар давоми мавҷудияти худ ба шакл даромад, бо намуду жанр ва шаклҳои адабӣ бой гашт, ки бештари ин жанру намудҳо дар эҷодиёти адабони садаи XX-и тоҷик низ бомувафқият давом карданд.

Ягонагии шаклу мазмун, ки яке аз принципҳои муҳимтарини адабиёти бадӣ ҳаст, дар ин асрҳои тӯлонӣ, маҳсусан дар эҷодиёти адабони пешқадам пурра риоя карда шуд ва ин анъана ё принципи эҷоди бадӣ дар замони мо дар осори нависандагон боз ҳам мустаҳкамтар гардид.

14. Адабиёти классикӣ барои рушду камолоти адабиёти муосири тоҷик яке аз сарчашмаҳои асосӣ гашт. Принципҳои образофарӣ, идеяҳои пешқадам, умуман анъанаҳои бехтарини адабиёти гузаштаро адабони тоҷик эҷодкорона дар асрҳояшон истифода мебаранд.

15. Адабиёти классикӣ сарчашмай ифтиҳори на танҳо ҳалқҳои эрони-нажод, балки бузургтарин ва нодиртарин ганҷинаи хирад, аклу заковат ва маънавиёти башарият ба шумор меравад. Зиёда аз ҳазор сол миллату ҳалқиятҳои муҳталифи сайёраи мо аз ин ганҷи ноёб панди рӯзгор, садоқат ба қишвару бүм, поквичдонӣ,adolatҳоҳӣ ва дигар хислатҳои ҳамидаро омӯхтаанду меомӯзанд.

Адабиёти классикӣ ба ҳар як асрӯ замон, ба ҳар як фард, миллат ва давлати дунё хизмат кард, мекунад ва хизмат ҳоҳад намуд.

16. Адабиёти классикӣ олами нафосат, олами зебоист. Ба дардҳо дармон ва ба дилҳо сомон мебахшад. Кас аз осори ин ганҷина барҳурдор шуда, қалбаш ба шӯру галаён меояд. Дар назараҳ зиндагӣ, дунё боз рангинтар, зебою раънатар шуда, ҳаёт барояш лаззати дигар пайдо мекунад. Аз ин рӯ, ба воситаи омӯзиши адабиёти классикӣ чиҳатҳои эстетикии ҳонандагон таквият мейбад. Оре, ҳар як фард аз ин ганҷина барои худ мувоғики ҷаҳонбиию фаросаташ дурру гуҳар мегирад.

17. Адабиёти классикӣ сарвати бебаҳои забони модарист. Таркиб ва фонди лугавии забони қадима ва имрӯзаи моро ташкил медиҳад. Маҳз, тавассути ин ганҷинаи хирад забони модарии мо яке аз забонҳои қадимтарини инкишифӣ ва бойтарини ҷаҳон эътироф шудааст.

Савол ва супориш

1. Адабиёти классикиро шумо чӣ тавр мефаҳмад? 2. Ҳамаи адабони гузаштаро классик номидан равост? 3. Қадом адабони гузашта ба шумо маъқуланд ва ҷароӣ?
4. Адабиёти классикиро ба ҷанд давра тақсим мекунанд? 5. Хизмати намояндагони пешқадами адабиёти классикиро шумо дар чӣ мебинед? 6. Аз қадом ҷиҳат адабиёти классикиро яке аз сарчашмаҳои асосии адабиёти муосири тоҷик мегӯянд? 7. Адабиёти классикӣ чӣ ҳамнӣти таълимию тарбияӣ дорад? 8. Дар инкишифӣ забони тоҷикӣ адабиёти классикӣ чӣ нақшे дорад?

САДРИДДИН АЙНӢ

Осори бузурги Садриддин Айнӣ, ки саросар зиндагиро вакфи хидмат ба одамизодагон кард ва партаве бар ҷаҳони маърифат тофт, ки ҳаргиз фурӯҳ наҳоҳад нишаст, дар миён даст ва ҳоҳад буд ва ҷовидон ҳоҳад монд.
Сайд Нағисӣ

Тарҷуман ҳол

«Ед дорам, – мегӯяд шодравон адабиётшинос Туракул Зехнӣ, – ки сахни Регистон моломоли одам буд. Ман ҳам тамошо доштам. Як вакт садои гул-гул баланд шуд, ки мегуфтанд: «Айниро оварданд, Айниро оварданд!». Айниро оварда ба пушти як нафар шахсе, ки чун Деви Ғул истода буд, гузоштанд. Аз ду даст ва китфаши маҳкам медоштанд. Як банд чӯби зарангро оварда, ба наздаш гузоштанд. Агар чӯбе шиканад, дигарашро ба кор бурданӣ буданд. Фармондехи он девсиратон фармони «Як, ду»-ро медод. Чӯборон бо чӯби якунимметрӣ ба таҳтапушти баражнаи устод мезаданд. Бадани ў аввал сурх шуд, баъд нилий гардид ва сипас дар зери зарбаи чӯб парчаҳои гӯшти бадани устод ба ҳар тараф пош хӯрдан гирифтанд. Баъзе ҷоҳилони ҳайвонтабиат барои он ки садоқати хешро ба амир нишон диханд, бо дасту мушти худ Айниро мезаданд. Аммо дар ҳангомаи хунин одамоне низ буданд, ки дарун-дарун сӯхта, дуд аз димог бароварда, чакраҳои куни ҷигар аз дидоҳо шашқатор мерехтанд.

Айниро пас аз зарби ҷонгудози 75 чӯб дар холати малхушӣ ба зиндон андохтанд. Фардои он рӯз, яъне 8-уми апрели соли 1917 сарбозони рус аз Когон ба Бухоро ворид гардида, зиндониён, аз он ҷумла устод Айниро озод карданд».

Ҳамаи ин ранҷу озорҳо, зарбаҳои ҷонгудоз, ки насиби устод Айнӣ гардид, ба чӣ хотир буд? Чӣ гуноҳи азим содир кард? Гуноҳи ў он буд, ки меҳост дар байни мардум ҷароғи илму ирфон, машъали маърифатро фурӯзон намояд, ба фарзандони ҳалқ дониш омӯзонад, китобҳои дарсӣ иншо қунаду ҷавононро ба ростӣ, ба покӣ Ҷаҳонномо созад. Танҳо ҳамин «гуноҳаш» буд. Ҳушбахтона, толеъаш сайд омад, аз зиндони амири раҳо ёфт, озод гардид ва ба ҳалки азизу

кишвараш хизмати шоиста кард ва сазовори номи баланд – Асосгузори адабиёти навини тоҷик ва рутбани олий – Қаҳрамони Тоҷикистон гардид.

Садриддин Айнӣ 15 апрели соли 1878 дар деҳаи Соктареи (Айни ҳозира) вилояти Бухоро таваллуд ёфтааст. Падари устод Айнӣ Саидмуродхоча марди деҳқон буда, аз касби деҳқонӣ рӯзгори хешро таъмин мекард. Вале азбаски замин кам дошт, ба хотири кути лоямути ахли оила боз ба касби сангисиётарошӣ машғул мегардид. Саидмуродхоча марди оқил буд ва ҳату савод ҳам дошт. Ҷанд сол дар мадраса ҳам таҳсили илм кард. Вале рӯзгор ӯро имкон надод, ки таҳсилашро дар Бухоро давом дихад. Мачбур шуд, ки боз ба деҳа баргардад. Аз ин рӯ, ӯ бисёр меҳост, ки ба ҷояш фарзандонаш ҳонанд ва сохибмаърифат гарданд.

Садриддин таҳсили ибтидоиро нахуст дар назди Бибихалифа, дар мактаби духтарона оғоз кард. Дар он ҷо ҳату савод баровард. Вале дар ҳамин айём дар музофоти Бухоро, аз ҷумла дар деҳи Соктаре касалини вабо доман густурд. Ин дарди бедармон аввал падари Айнӣ Саидмуродхоча ва пас аз 40 рӯз модари ӯро ба коми ҳуд фурӯ бурд. Дар ин ҳангом Садриддин ёздаҳ сол дошт. Акнун ятими, бори зиндагӣ ба сараш афтод. Сарнастии оила – бародарони ҳурдсолаш Сироҷиддин ва Қиромиддин ба дӯшаш афтод.

Баъд аз як сол Айнӣ бародаронашро ба тарбияи модаркалонаш супорида, барои давом додани таҳсилроҳи Бухороро пеш гирифт. Ин ҳодиса соли 1890, дар синни дувоздаҳсолагиаш рӯй дода буд.

Устод Айнӣ дар Бухоро дар мадрасаҳои Мири Араб, Бадалбек, Ҳоча Зоҳид, Кўкалтош дар назди донишмандон таҳсили илм карда, дар баробари ин барои пайдо кардани кути лоямут дар ҷойҳои гуногун ба кори ҷисмонӣ машғул гардид. Махсусан, ҷанд муддат дар ҳонаи Садри Зиё хизмат ва зиндагӣ кард. Махз устод дар ҳамин ҷо бо ахли адаби Бухоро шинос шуда, дар маҷлисҳои адабии онҳо иштирок кард. Ҳонаи Шарифҷонмаҳдум барои ташаккул ёфтани ҷаҳонбинии нависанда, муайян намудани роҳи эҷодии ӯ роли муҳим бозид.

Нуқтаи назари устод Айнӣ пас аз мутолиа кардани асари Аҳмади Дониш «Наводирулвакоъ» нисбат ба соҳти пӯсидаи аморати Бухоро тамоман дигар гардид ва нисбат ба ин ҷамъияти фарсада дар дили ӯ як нафрati ҳизоние пайдо шуд. Аз ин рӯ, дар ибтидои асари XX устод дар эҷодиёташ идеяҳои пешқадами маорифпарварон Аҳмади Дониш ва Шоҳинро давом дода, роҳи ояндаи ҳудро муайян намуд.

Файр аз ин, нависанда дар ин давра ҳеле рушду камол ёфт. Ба масъалаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии кишвараш аз диди дигар назар кард. Ҷаҳолат ва кафомондагии Бухорои Шарифро амиқтар дарк намуд. Махсусан, мутолиаи рӯзномаҳои «Чехранамо» ва «Тарҷумон», ки дар Ҳиндустон ва Богҷасарои Крим ба табъ мерасиданд, ҷашмони устодро кушод. Баъд аз ин устод ба шаҳру деҳоти кишвар баромада, бо мардуми оддӣ воҳӯрӣ ва сӯҳбатҳо орост. Кушодани мактабҳои навро ба эшон тавсия намуд. Ҳамин тавр, устод яке аз аввалинҳо шуда барои мактабҳои нав ки-

тобхон дарсай ишо намуд. «Тахзибуссибиён»-ро Айнӣ маҳз ба ҳамин хотир соли 1909 барои шогирдон оғарид, ки имрӯз ҳам басо арзишманд аст.

Чунин корхон хайр ба амиру қушбегӣ маъқул набуданд. Аз ин хотир ҳамеша чунин ашҳоси ҷонсупор ва бомаърифатро таъкиб менамуданд, ме-куштанд, ба зиндон мепартофтанд, ки устод Айнӣ ҳам, ҷунон ки қаблан ёдовар шудем, шаҳди онро ҷашила, зиндоӣ шуда, 75 чӯб ҳӯрда буданд.

Инқилоби Октябр галаба кард. Айнӣ нафаси тоза гирифт. Акнун устод ба ҳар як кор пешвою раҳнамо буд. Аз Самарқанд ба Тоҷикистон – ба Душанбе омад. Мирзо Турсунзода омадани устодро дар достони «Чароги абадӣ» бо ифтихору ҳаяҷони беандоза, бо садоқату самимияти ҳос ҷунин ба қалам додааст:

Қатор омад, вагон-поезд омад,
Ба ҷони интизорон, ҷон даромад.
Ду ҷашми ман ба дарҳои вагон шуд.
Мана, аз дар алиби мо аён шуд,
Намоён гашт фарзанди Бухоро,
Ҳамон тавре, ки дидӣ дар «Алифбо».
Сафедӣ риши ӯ ишғол карда.
Танашро ҳастагӣ бехол карда.
Валекин дил ҷавон, пурҷӯш сина.
Асо дар даст по монад ба зина.
Қариб аз нур монда ҷашмҳояш.
Шуда ларzon салояш, дасту поянӣ.
Адиби ҳешро оғӯш кардем.
Задаҳон дилашро гӯш кардем.
Ба устоди қаламкаш дод пайғом,
Тамоми шаҳр аз ҳар як лару бом.
Салом омад, дуруд омад ба Айнӣ,
Саломи чун сурул омад ба Айнӣ.

Пасон устод Айнӣ дар Душанбе манзил ихтиёр кард ва сарвару роҳбари ахли фарҳанг гардид. Пеш аз ҳама, барои такмилу инкишофи забони адабии тоҷик миён баст. Ба муқобили душманони миллат бо ду роҳ муборизаи беамон бурд. Нахуст бо навиштани асаҷои илмӣ ва сониян, бо эҷоди асаҷои бадӣ. Голибият насибаш гашт ва забони тоҷикӣ пойдору бегазанд монд. Аз ҳама муҳимаш боз он, ки забони адабии тоҷик ва фонди лугавии он бой гардид, ташаккул ёфт ва дар арсаи байналхалқӣ макому манзалати пешини ҳешро пойдор намуд.

Соли 1951 дар Тоҷикистон – шаҳри Душанбе Академияи улум ташкил ёфт ва устод Айнӣ нахустин Президенти он интихоб гардид. Дар тӯли солҳои зиёд ӯ дар ин даргоҳ ҳизмат кард ва дар густариши соҳаҳои муҳталифи илму адаби ҷумҳурӣ, тарбияи олимон ва адабон саҳмгузор гашт.

Оре, устод бобаракати ҳешро ройгон нагузаронида, барои ягонагӣ ва ваҳдати миллат, илму фарҳанги он ҷоннисорӣ намуд. Устод Айнӣ 15 июли соли 1954 дар Душанбешаҳр вафот кард. Ҳоло макбараи устод Айнӣ дар як ҷои ҳушмандзаран Душанбе зиёратгоҳи ахли адаб аст. Он ҷойро

Боги Айнӣ мегӯянд. Боги устод обод аст. Гулгаштҳои сабзу хуррам, дарахтони сарву чинор ва гайра, ки сар ба афлок қашидаанд, гӯё аз ҷор тараф устодро посбонӣ доранд. Рафтуомади меҳмонон ва муҳлисон поён надорад. Дар ин гулбоги устод ҷамъомадҳои фарҳангӣ, базми шеъру суруд баргузор мегарданд. Қабри устод гулпӯш аст. Ҳалки тоҷик бо номи ин фарзанди фарзонаи ҳуд ифтихору сарбаландӣ дорад. Яке аз мавзеъҳои бошукуҳтарини Душанбе Майдони Айнӣ номгузорӣ шудааст, ки дар маркази он ҳайкали устод бо шукӯҳу ҷалол қомат афрохтааст. Ин ҷой низ зиёратгоҳи мардум аст, ҷашни Наврӯзи Аҷам дар назди ҳайкали устод таҷлил мейбад.

Оре, хизмати ин марди бузург дар вакташ низ қадрдонӣ шуда буд. Пас аз он ки ҷумхурӣ соҳибистикол ғашт, мақому мартабаи устод Айнӣ боз ҳам боло гирифт. Соли 1998 ба устод үзвони олий–Қаҳрамони Тоҷикистон дода шуд. Ӯ аввалин Қаҳрамони Тоҷикистон аст.

Чунон ки дидем, хизмати устод Айнӣ дар пойдории миллат ва рушду камоли илму адаб ва такмили забони адабии имрӯзаи тоҷик пурарзиш аст. Боз пуркиматтарин хизмати устод Айнӣ мероси илмию адабии ӯст, ки ба наслҳои имрӯзу оянда ҷун дурри ноёб, волотар аз зару зевар мерос гузоштааст.

Мероси илмию адабии устод Айнӣ ба забонҳои англӣ, немисӣ, хиндӣ, хитой, фаронсавӣ ва гайра тарҷума ва нашр гардида ва аз тарафи шарқшиносон баҳои арзанда гирифтаанд. Аз ин хотир, устод Айниро дар радифи бузургтарин адибони дунё гузоштаанд. Бесабаб нест, ки соли 1978 бо қарори ЮНЕСКО ҷашини 100-солагии зодрӯзи Садриддин Айнӣ дар тамоми қишварҳои дунё бо тантана таҷлил гардид.

МЕРОСИ ИЛМИЙ ВА АДАБИИ УСТОД

Мероси илмиин устод Айнӣ

Садриддин Айнӣ ба эҷоди асарҳои илмӣ ҳанӯз дар ибтидои асри XX шурӯъ карда буд. Аввалин асарҳои илмиин устод қитобҳои дарсӣ буданд, ки барои мактабҳои навтаъсис иншо гардидаанд. Яке аз онҳо «Таҳзибуссибён» аст, ки устод аз нигоҳи нав барои толибилмони хурдсол онро иншо кард. Дар қитоб дар баробари додани коидаҳои забон ҳикояҳои хурди пандомез, ки бештарин онҳо эҷоди ҳуди муаллиф буданд, дохил гардидаанд.

Пас аз Инқилоби Октябр як гурӯҳ донишмандоне пайдо шуданд, ки мавҷудияти миллати тоҷик ва забону адабиёти моро инкор мекарданд. Устод ба мукобили ин ҷараёни носолими пантуркизм барҳоста, қитоби «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро соли 1926 иншо намуд. Устод дар ин асар исбот кард, ки тоҷикон мардуми таҳҷоии ҳамин сарзамин (Мовароуннаҳру Ҳуронсон) буда, забону фарҳанг ва адабиёти қадима доранд. Устод дар асар наਮунаҳои зиёде аз эҷодиёти адибони пешин ва ҳамзамононаш оварда, исбот менамояд, ки ҷароғи илму адабро кайҳо дар ин сарзамин устод Рӯдакӣ, Кисони Марвазӣ, Абӯхафса Суғдӣ ва дигар адибон фурӯзон карда буданд.

Ба ҳамин тарик, дар асоси факту далелҳои зътимодбахш таърихи кухан, фарҳангу адабиёти ғани доштани тоҷиконро собит менамояд. Аҳамияти дигари ин асар боз дар он аст, ки барои муҳаққикони оянда дар омӯзиши таърихи адабиёти тоҷик маслихатҳои муфид медиҳад, ки имрӯз ҳам «Намунаи адабиёти тоҷик» басо арзишманд аст ва мардуми моро дар рӯҳияи ҳудшиносӣ ва ифтиҳори миллӣ тарбият менамояд.

Пас аз ин устод Айнӣ дар бораи симоҳои барчастаи фарҳанг ва адаби тоҷик ба навиштани асарҳои илмию тадқикотӣ мепардозад. Соли 1934 асари пурарзиши худ дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ўро ба анҷом мерасонад. Ҳамин тавр, пай дар ҳам асарҳои «Шайхурраис Абуалӣ Сино», «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ», «Устод Рӯдакӣ», «Камоли Ҳуҷандӣ», «Алишер Навоӣ», «Зайнiddин Маҳмуди Восифӣ» ва амсоли инҳо ба табъ мерасанд. Устод дар асарҳои хеш бисёр масъалаҳои баҳсталаб ва ҳалнашудаи ҳаёту эҷодиёти адабони дар боло ёдшударо бо далелу бурҳонҳои қотеъ ҳал менамояд. Чунончи, солҳои тӯлонӣ доир ба бисёр масъалаҳои мубрами ҳаёту фаъолияти эҷодии Абулқосим Фирдавсӣ чи дар байни муаллифони сарчашмаҳо ва чи дар байни шарқшиносони Шӯравию ҳориҷӣ фикру мулоҳизаҳои муҳталиф мавҷуд буданд. Аксарияти онҳо ривоятҳои афсонавиро ҳамчун факту далелҳои зътимодбахш қабул намуда, ба галатҳо роҳ дода буданд.

Вале, чунон ки устод Айнӣ мегӯяд, ҳаёти Фирдавсӣ бевосита дар «Шоҳнома»-и ў ба хубӣ инъикос ёфтааст. Бинобар ин, ҳангоми навиштани асар устод, пеш аз ҳама, ба «Шоҳнома» такя мекунад. Дар ин бора С. Айнӣ чунин мегӯяд: «Ман дар ин ҷо ба тарзи муҳтасар ҷизҳоеро, ки дар бораи чӣ гуна навиштани «Шоҳнома» тазкира ва тарҷумай ҳолнависони Шарқ навиштаанд, нақл мекунам ва пас аз он бо гуфтаҳои худи Фирдавсӣ ростӣ ва дурӯгии онҳоро чудо карда нишон медиҳам».

Яке аз фикрҳои ғалате, ки дар сарчашмаҳо ва асарҳои шарқшиносон пахн шудааст ин аст, ки гӯё Фирдавсӣ бо супориши Маҳмуди Газнавӣ бо въдан ба ҳар як байташ як мисқол тилло инъом додан бо машварату далолати Аёз, Үнсурӣ, Ҳасани Маймандӣ ё барои муҳайё намудани ҷиҳози духтараш қалам ба даст гирифта, 35 сол ранҷ бурда, «Шоҳнома»-ро эҷод кардааст.

Устод С. Айнӣ барои исботи ин фикрҳои ғалат «Шоҳнома»-ро пурра мутолиа мекунад ва дар асоси аబёти «Шоҳнома» нодуруст будани ақидаҳои онҳоро собит менамояд ва ниҳоят ба чунин хулоса меояд:

«Аз ин сатрҳо маълум мешавад, ки Фирдавсӣ «Шоҳнома»-ро на бо фармуди Султон Маҳмуд, на ба номи ў, на бо далолати Аёз, на бо машварати Ҳасани Маймандӣ ё Үнсурӣ ё Моҳак ба номи султон навиштааст ва на дар вакти навиштани «Шоҳнома» аз Султон въдан ба ҳар байт як мисқол тиллоро гирифтааст, на бӯг ва на дигар муованат дилааст. Балки пеш аз ҷулиси Султон Маҳмуд дар вакти ба инқироз рӯ овардани давлати Сомониён, дар айёми набудани ҳаридор... ва дар вакти ноосуда, пур аз ҷанг будани ҷаҳон («Замона саросар пур аз ҷанг буд») бо машварати дӯсти ҳудаш корро сар кардааст».

Дигар чихати мухими асари устод боз дар он аст, ки сабабҳои объективии ба Султон Маҳмуд пешкаш намудани «Шохнома» ва ба Султон писанд наафтодани он, ҳаҷвномаи Фирдавсӣ, сарсону саргардониҳои зиёди шоир, азобу ранҷҳои кашидаи ў ва ниҳоят дар бораи рӯзҳои воласини ҳаёти Фирдавсӣ хеле муфассал маълумот дода, фикрҳояшро бо факту далелҳои радиопазир исбот намудааст.

Ғайр аз ин, устод ба масъалаҳои соли таваллуду вафоти шоир, солҳон навиштани «Шохнома», авлоди Фирдавсӣ, муқаллидони «Шохнома», забони асар ва ҳамин барин масъалаҳои ҳалнашуда равшанӣ андохтааст.

Чунон ки маълум аст, пас аз асари устод роҷеъ ба ҳаёту фаъолияти Фирдавсӣ чи дар ҳориҷа ва чи дар қишвари мо асарҳои зиёди илмию тадқиқотӣ ба табъ расидаанд. Дар ин мавзӯй як гурӯҳи қалони олимон рисолаҳои номзадию докторӣ дифӯй карданд. Дар оянда боз ҳам пахлӯҳон ҳанӯз омӯхтанашудаи асари Фирдавсӣ аз шоҳасари ў давом мекунад. Зоро «Шохнома» асари бузург аст ва таҳлилу таҳкики ҳаматарафаи он аз тарафи мутахassisон солҳои зиёдро талаб мекунад.

Аз ин чихат хизмати устод Садриддин Айнӣ, пеш аз ҳама, дар он аст, ки ба таҳкики ҳаёту фаъолияти Фирдавсӣ ба воситаи асари оғаридааш ибтидо гузошт ва роҳи ояндан омӯзиши мухакқиконро муайян намуд.

Ҳамин тавр, асари устод дар омӯзиши минбаъдаи эҷодиёти адиб як кутбнамои маҳсус ҳисоб мешавад. Мухакқикон маҳсус асари устодро сарчашмаи илҳом ва асоси асарҳои ҳуд қарор доданд ва дар зери таъсири бавосита ё бевосита он тадқиқотҳои мухими илмӣ иншо намуданд ва он дар оянда ҳам сарчашмаи асосӣ ба ҳисоб ҳоҳад рафт.

Устод С. Айнӣ ҳанӯз дар «Намунаи адабиёти тоҷикӣ» дар бораи сардафтари адабиёти классикии тоҷикӣ-форсӣ Абӯабдулло Рӯдакӣ маълумот дода буд. Минбаъд омӯзиши ҳаёту эҷодиёти ин сипахсолори назм боз ҳам вусъат мёбад. Соли 1940 ду маколаи мухими С. Айнӣ «Устод Рӯдакӣ» ва «Қабри устод Рӯдакӣ ва дехаи Рӯдақ» дар мачаллаи «Шарқи Сурҳ» нашр мешаванд.

Бояд зикр кард, ки кимату арзиши ин ду маколаи устод С. Айнӣ дар таърихи омӯзиши ҳаёт ва осори Рӯдакӣ басо бузург аст.

Барои эҷоди маколаҳои мазкур С. Айнӣ чандин сол заҳмат кашида, асарҳои тазкиранависон ва муарриҳони гузаштаро варакӣ зада, маводи фаровоне ҷамъ намуд. Бо вучуди ин ҳангоми таҳкики ҳаёту эҷодиёти Рӯдакӣ барои устод Айнӣ басо душвориҳо пеш омад. Зоро маълумоти сарчашмаҳои адабио таърихии роҷеъ ба Рӯдакӣ мухталиф буданд. Сониян, осори адиб то замони мо ниҳоят кам бокӣ мондааст. Дастронҷҳои Рӯдакӣ дар натиҷаи задухӯрдҳои амирони саркашу ҷангҷӯй ба тороч рафтаанд. Аз ин ҷост, ки С. Айнӣ ҳангоми ҳалли масъалаҳои асосии ҳаёту эҷодиёти Рӯдакӣ ба маъхазу сарчашмаҳои қадимтарин такя намуда, масъалаҳои мураккаби ҳаёти ўро равшан месозад. Ў давраи ҳаёти Рӯдакиро ба чор кисм таксим мекунад ва дар бораи ин давраҳо маълумоти пурарзиш медиҳад. Инчунин ҳангоми омӯхтани сарчашмаҳо баъзе намунаҳои ашъори устод Рӯдакиро пайдо кар-

да, онхоро дар асарааш таҳлил менамояд. Дар ин макола хусусиятҳои асосии эҷодиёти Рӯдакӣ, мундариҷаи гоявии ашъори бокимонда, салосату фасоҳати забони адиб, санъати баланди шеърҳон ў, қобилияту истеъдол ва маҳорати шоирии устод ва умуман симои Рӯдакӣ ҳамчун сардафтари адабиёти классикии тоҷику форс ба таври эътиомд баҳаш нишон дода шудаанд.

Дар ҳамон солҳо дар байни олимон дар масъалаи таҳаллус ва зодгоҳи устод Рӯдакӣ баҳси доманадоре мерафт. Зеро фикрҳои сарчашмаҳои қадим низ муҳталиф буданд. Аз ин чост, ки С. Айнӣ пас аз маколаи боло ба навиштани асари «Қабри устод Рӯдакӣ ва деҳаи Рӯдак» шурӯъ кард ва он дар шуморан 5 журнали «Шарқи Сурҳ» соли 1940 чоп шуда баромад. Маколаи мазкур ба баҳси ҳазорсолаи уламои гузашта ва имрӯза нукта гузашта, зодгоҳи сардафтари адабиёти классикии тоҷику форс устод Рӯдакиро муайян намуд. Пас аз ин экспедисияи маҳсус бо сардории С. Айнӣ ва бо иштироки Бузургзода Л. ба Панҷруд ташкил карда шуд.

Маколаи мазкур соли 1956 ба забони русӣ тарҷума ва чоп мешавад. Маҳз тавассути ҳамин макола қабри устод Рӯдакӣ муайян мегардад ва маколаи С. Айнӣ ҳамчун дастуруламали асосӣ дар равшан намудани қабри ин шоири шаҳир хизмати фавқулоддае кардааст.

Ба ҳамин тарик, устод Садриддин Айнӣ бо асарҳои ҷовидонаи ҳуд ба илми адабиётшиносии тоҷик такони судманде дод. Метод, таҷрибаи ўроҳи усули омӯзиши мухаккиқони ояндаро равшан намуд.

«Бадоевлақоэъ»-и нависанда Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар таърихи адабиёти тоҷик мавқеи сазовор дошта, дар инкишоғу таҳаввули жанри ёддошт таъсири мусбат расондааст. Мутаассифона, ҳаёту эҷодиёти ин марди бузург то устод Айнӣ таҳқиқ нашуда буд. Танҳо пас аз инкилоб Айнӣ ин дурри ноёбро ба ҳалқ муаррифӣ кард. Устод соли 1926 дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар бораи Восифӣ ва асари ў «Бадоевлақоэъ» ба хонандагони тоҷик маълумоти пуркимате дода, арзиши адабӣ, аҳамияти таърихию этнографии онро таъкид карда, дар солҳои наздик чоп ва дастраси хонандагон гардонидани асарро зарур шуморил.

Ин танҳо оғози кор буд. Минбаъд устод таҳқиқи ҳудро доир ба ин масъала давом дод. Сарчашмаҳои илмию адабӣ, таърихии «Бадоевлақоэъ»-ро пурра омӯхта, доир ба ҳаёт ва эҷодиёти ин адибу олими забардасти тоҷик маълумоти ҷамъ кард. Натиҷаи қӯшишҳои устод дар матбуоти солҳои 1940–1946 бо номи «Як симон номашхури адабиёти тоҷик – Восифӣ» ва «Восифӣ ва асари ў Бадоевлақоэъ» ба табъ расиданд.

Садриддин Айнӣ дар бораи зодгоҳу соли таваллуд, рӯзгори ибратори музӣ ин марди бузург маълумоти муфассал дода, қайд мекунад, ки Зайниддин Маҳмуди Восифӣ ҳачнависи забардаст буда, ҳаҷвҳои мадҳмонанди ў хонандаро ба ҳайрат меоваранд. Ўаз забони шонртарошон чунон шеърҳо мегӯянд ки ҳар кас бинад, фикр мекунад, ки аз ҳамон одам аст, на аз Восифӣ. Ин кор басо душвор буда, аз адиб маҳорати бузурги суханвариро талаб мекунад. Ҳамаи ин пурра сабит менамояд, ки Восифӣ услубшиносӣ

комил ва забондени мохир будааст.

Садриддин Айнӣ дар мақолаи худ роҷеъ ба мероси адабии Восифӣ таваккуф намуда, дар бораи «Бадоевлакоёз», мазмуну мундариҷаи гоявии он маълумоти пурарзиш медиҳад. Устод хотиррасон мекунад, ки Восифӣ дар ёддоштҳояш ҳаёти илмӣ, адабӣ, инчунин ихтилофҳои сиёсӣ, динӣ, мазҳабӣ ва ҳамчунин зиддиятҳои синғӣ ва ахволи иқтисодии он замонро ҳеле амиқу равшан акс кунонидааст. «Бадоевлакоёз» дар ҳусуси нишон додани ахволи сиёсию иҷтимоии онрӯза на танҳо оина, балки як лавҳаи тасвирест, ки ахволи таърихиро ба назари ҳонандагӣ пайдарҳам чилва мекунонад.

Садриддин Айнӣ дар бораи ҳислатҳои нотакрори Восифӣ менависад: «Восифӣ як нависандай бериё ва бо таъбири оммавии тоҷикӣ «Фуртакигӯй» аст. Ӯ дар навиштани ахволи худ, аҳволи ҳамзамонон, дӯстон, ошноён ва ҳамсӯҳбатони худ ҳеч чизро зери парда нигоҳ намедорад. Ӯ аз кор фармудани таъbirxо, ки дар замони мо беадабона ба шумор мераванд, ҳеч ибо намекунад».

Ба ҳамин тарик, устод дар ин асарҳо моҳияти асосии эҷодиёти нависандаро нишон дода, баъзе ҳусусиятҳои бадеии «Бадоевлакоёз»-ро гӯшзад мекунад. Агар бо таъбири устод гӯем: «Восифӣ шоир ва нависандай универсали замони худаш будааст». Дар доностани санъати қаломи бадеӣ, вазну кофия ва дигар ҳусусиятҳои нозуки шеър Восифӣ баландмарта ба буд. Маснавии дубаҳраи («Мачмаулбаҳрайн») Котибии Нишопуриро, ки дар байни аҳли адаб комилтарин ва душвортарин шеър буд, Восифӣ табъозмуда, дар ҳамин шаклу вазн шеъре иншо кардааст, ки на танҳо дар ду баҳр, балки дар ҷаҳор баҳр ҳонда мешавад.

Аз ҳама муҳимаш он аст, ки устод Айнӣ бо ин асарҳои муҳими худроҳи таҳкику омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти Восифиро ба рӯи муҳаккикони ояндаи эҷодиёти адиб кушод. Барои А. Н. Болдириев, А. Мирзоев ва дигарон асарҳои устод сарчашмаи асосӣ буданд. Аз ин чост, ки А. Н. Болдириев дар асари худ «Зайнадин Восифӣ», ки соли 1957 ба табъ расида буд, ба мақолаҳои устод баҳои баланд дода, онҳоро дар катори пурарзиштарин асарҳои тадқикотии адабиётшиносон ва шарқшиносони хориҷӣ мегузорад.

Устод минбаъд ҳам кори худро бар бораи Восифию эҷодиёти Ӯ давом дода, «Бадоевлакоёз»-ро ба чоп тайёр кард. Аҳамияти асосиаш дар он аст, ки насли имрӯза ба яке аз шоҳкориҳои бузурги адабиёти гузашта ва маҳсусан насри он шинос шуданд. Дигар, ҳонандагони тоҷик ва маҳсусан муаллимон ва адабиётшиносону забоншиносон дар таҳкику ҳалли бисёр масъалаҳои забоншиносию адабиётшиносӣ ва фолклоршиносӣ ин асари бузургро ҳамчун маводи пурарзиш истифода бурданд ва мебаранд. Он дар равшан намудани баъзе масъалаҳои назарияи адабиёт, танқиди адабӣ, анъанаи ёддоштнависӣ дар адабиёти классикӣ ба донишмандони ин соҳа ёрии қалони амалӣ ва назарияӣ расонда метавонанд. Зоро «Бадоевлакоёз» намунаи муқаммали жанри ёддошт дар таърихи адабиёти мо буда, услубу сабки ба худ хос дорад.

Ба ҳамин тарик устод муддати тӯлонӣ ранҷ қашида, аз нахли кухан

боги зебое орост, ки имрӯз пажӯхишгарон аз бӯи гулҳои муаттараш баҳра мегиранд, асарҳои пуарзиш меофаранд. Худи устод ин маъниро ба тарики зайл баён кардааст:

Ин бог зи нахли кӯҳан оростаам,
Вон нахл ба теги хома пиростаам.
Сайронгахе зиёда кардам ба шумо,
Харчанд зи умри худ басе костаам.

Мероси адабии
устод Айнӣ

Устод Садриддин Айнӣ аклу заковати воло ва ла-
ёқату истеъоди фавқулоддае дошт, ки ҳанӯз дар
айёми бачагиаш ба назар мерасид. Устод дар ин

бора дар «Ёддоштҳо»-яш батафсил сухан рондааст. Пеш аз ҳама, устод аз шуарои бузурги гузашта ва ҳамчунин ҳамзамононаш ашъори зиёдеро аз-
бар намуд. Сипас байди аз худ кардани вазни арӯзу санъатҳои бадей ба
эҷоди асарҳо даст зад. Нахуст устод бо таҳаллусҳои Сифли, Мӯҳтоҷӣ ва
Чунунӣ шеър эҷод мекард. Сабаби чунин таҳаллусҳоро интиҳоб кардани
устод нодорамӣ, камбизоатӣ ва хаёти вазнини ў буд ва чунин таҳаллусҳоро
ба худ муносиб донист. Аммо байд, яъне аз соли 1895 таҳаллуси Айниро
интиҳоб намуд ва бо ҳамин ном соҳибшӯҳрат гашт.

Дар такомул ва пешрафти адиб асосан се манбаъ кӯмаки қалон расон-
даанд. Нахуст, чунон ки қаблан ишорат рафт, омӯзишу ҳифзи эҷодиёти
адибони пешин, дуюм омӯҳтани эҷодиёти ҳалқ, тавре, ки устод дар «Ёддош-
тҳо»-яш бисёр муфассал ҳикоят намудааст, наклу афсона ва дигар қиссаҳо
аз зани эҷодкору хирадманд Тӯтипоши мебошанд. Сеюм, дар рушди маъ-
навиёти устод мактаби адабии Садри Зиёё ё Шарифҷонмаҳдум роли қа-
лон бозид. Дар базмҳои адабие, ки дар хонаи Шарифҷонмаҳдум баргузор
мегардид, қаламкашон ва олимону санъатварони машҳури Бухоро ҷамъ
меомаданд. Айни чавон ҳам хизмат мекарду ҳам гули маъни аз сӯҳбати
эшон мечид.

Асосан устод бо шеъри «Гули сурҳ», ки соли 1895 бо таҳаллуси Айнӣ эҷод
карда буд, ба остонаи адабиёт ё шеъру шоири ворид гардид. Таърихи эҷоди
шеъри мазкур ҳам ачиб аст. Наврӯз ҷаҳни гирифта мешуд. Наврӯзи соли 1895
буд. Мардуми Бухоро, шуарою удоббо берун аз шаҳр дар Ширбадан ин ҷаҳни
фарҳундаро таҷлил менамуданд. Дар ин сайргоҳ Айни чавон ҳам иштирок
дошт. Адибон ба ин муносибат шеър эҷод мекарданд ва онро қироат менаму-
данд. Айнӣ ҳам шеъри тозаэҷоди худро дар байни мардум қироат кард ва сазо-
вори таҳсину оғарини ахли мачлис шуд. Дар ин шеър устод пас аз тасвири
бахору зебоихои он ва ситониши гули сурҳ дар банди оҳири он аз муфлиси,
нодорамӣ ва қашшокии хеш дарду аламашро изҳор мекунад:

Рози дил мегуфтам, ар як маҳраме медоштам.
Шикваҳо мекардам аз гам, ҳамдаме медоштам...
Аз тамошон Гули сурҳ аз чӣ мемондам чудо,
Гар ба каф ҷун ахли олам дирхаме медоштам...
Ҷун тарозу кай шудӣ саргаштагӣ бо ман насиб,
Айнӣ, ар фикре на аз бешу каме медоштам.

Шўхрату мақоми Айнӣ пас аз ин боло гирифт. Акнун дар ҳар маъра-
каю чамъомади толибилмони мадраса аз устод ҳоҳиш мекарданд, ки аз
ашъори тозаэҷоди худ кироат намояд. Айнӣ қариб дар ҳамаи жанрҳон ли-
рикӣ – газал, рубой, китъа, қасида ва гайра ашъори обдор сурудааст. Мах-
сусан ба Саъдӣ, Ҳофиз, Камол, Чомӣ, Ҳилолӣ, Бедил, Соиб пайравӣ ме-
кард. Нахуст ба газалу қасидаҳои бузургон назира ё ҷавоб мегуфт. Дигар,
ба газалҳои адабон мухаммас мебаст. Масалан, ба як ғазали машҳури Ка-
моли Ҳучандӣ мухаммаси бисёр оли эҷод намудааст:

Дар боги ҷаҳон нахли шакарбори ман ин аст,
Дар ҳони амал лъъли гуҳарбори ман ин аст,
Ҷони ману ҷонони ману ёри ман ин аст,
«Гӯ ҳалқ бидонанд, ки дилдори ман ин аст,
Дилдори чафокори ситамгори ман ин аст».

Айнӣ шуда дар анҷумани ишқ газалҳон.
Хурсанд нишинад чи ба васлу чи ба ҳичрон,
Онҳо, ки надонанд сурӯри гами ҷонон,
Гӯянд: «Камол аз пан ў ҷаңд қани ҷон?
То ҳаст зи ҷонам рамаке - кори ман ин аст!»

Айни ҷавон дар мухаммасҳон эҷодкардааш аз санъатҳои бадени
тавсиф, ташбех, сифатчинӣ, истиора, таносуби сухан, кинояю маҷоз ва
гайра бо камоли маҳорат истифода бурдааст. Ҳатто ҳонанда дар байни
байтҳои эҷодкардаи Айнӣ ва Камол тағовутро дида наметавонад. Қоби-
лияту истеъдоли беназири устодро ҳанӯз дар ҳамон давра адабиётшино-
сон ва тазкиранигорони маъруф бамаврид кайд карда, баҳои баланд дода
буданд. Дар ин бора Абдуллоҳочаи Абдӣ дар тазкираи хеш мегӯяд: «Агар
тарбият ёбад (Айнӣ), дар тариқи илмӣ ва шеърӣ саромади рӯзгор ҳоҳад гар-
дидан ва мазомини гули маънӣ ва мазмуни тоза бисёр ҳоҳад чидан».

Устод Айнӣ пас аз Инқилоби Октябр роҳбару сарвари адабони то-
чик гашт ва худ ашъори рангин иншо кард. Аммо дар тӯли солҳо мазмуну
мундариҷаи идеявии ашъори адаб комилан тагиیر ёфт. Акнун ба мавзӯъҳои
талаботи рӯз даст зада, дар боран инқилобу озодии мардуми заҳматкаш
сухан меронд. Шеърҳои «Марши ҳуррият», «Ба шарафи Инқилоби Октябр»,
«Якуми Май» ва гайраро эҷод намуд. Инчунин дар ашъораш мавзӯъҳои
байнамилалӣ, дӯстию рафокати меҳнаткашони дунё, меҳнати соғдилони
мардуми точик мавқеи асосӣ дошт. Соли 1923 дар Тошканд маҷмӯаи ашъ-
ори устод бо номи «Ахгари Инқилоб» аз чоп баромад.

Вале устод Айнӣ эҳсос кард, ки замон дигар шуда, вазифаю масъули-
яти зиёде ба дӯш дорад. Дар адабиёт образҳои нав оғаридан лозим. Аммо
назм барон байни чунин афкору андеша, густариши ҳодисаю воқеоти рӯз
тангӣ мекард. Ба ин маънӣ устод чунин ибрози назар кардааст:

Айнӣ, ба як ғазал натавон арзи ҳол кард,
Бояд ба Инқилоб навиштан китоби сурҳ.

Ба ҳамин хотир устод аз аввали соли 1920 домони насири бадеиро ба даст мегирад ва дар бораи ходисаҳои арафаи Инқилоб, куштору хунрезихон амири Бухоро асари «Ҷаллодони Бухоро»-ро ишо менамояд. Ин асарро ба нашриёти давлатии Ҷумхуранияти Ҳалқии Шӯрои Бухоро месупорад. Вале нашриёт онро гум мекунад. Устод боз аз нав асарро кор карда, соли 1923 дар Тошканд дар маҷаллаи «Инқилоб» онро ба табъ мерасонад.

Соли 1924 ва 1925 дар Самарқанд повести нахустини худ «Одина»-ро навишта ба итном расонд. Ин повест қиссае аз рӯзгори мардуми қӯҳистони Қаротегин аст. Дар он устод саргузашти Одина камбагалро, ки тамоми рӯзгори хешро дар дари хонаи бою амалдорон ва маҳсусан Арбоб Камол гузаронила, басо зулму тааддӣ дила, азобу ранҷ қашидааст, хикояти дардомез кардааст. Устод ба воситаи нақши Одина зулму истисмори сармоядорон ва бехукукию зиллату хории гурӯҳҳои табакаи поёнро бисёр табий ба қалам додааст. Образи Одина ба муқобили образи манфури асар Арбоб Камол гузошта шудааст. Устод дар рафти ходисаю воқеаҳои повест ташаккул ёфтани шуури Одинаро нишон дода мегузарад. Ӯ акнун дар Фарғона дар заводи пахта кор карда, ба синфи коргар ошной пайдо менамояд. Дар намоишҳои онҳо низ иштирок мекунад. Вале Одина хеле барвакт қасалманд буд. Дард якбора авҷ гирифт ва Одина дар мусофириат чон медихад.

Тасвири устод воқея ва табий буд: Пеш аз Инқилоб бештари мардуми Қаротегин ва ҷавонони дигари дехоти қӯҳистон солу моҳи дароз барои пайдо кардани кути лоямуте ба Фарғона, Қўқанд, Андичон, Бухоро, Ҳучанд ба мардикорӣ мерафтанд ва як қисми онҳо дар он ҷойҳо мисли Одина дур аз ёрудиёр дар гарӣ ҳалок мешуданд, ки образи Одина ҷамъбасти рӯзгори ҳамаи онҳост. Накшҳои Оиша, Гулбибӣ типӣ буда, адиб дар симони онҳо бехукукӣ, зиллату хории занону духтарони ҷомеаи онрӯзаро ҷамъбаст намудааст.

Маҳсусан забон ва тарзи баёни нависанда сода ва барон ҳонанда ва хатто барои адибони ҷавон бисёр созгор буд ва аҳамияти қалони тарбияйӣ дошт. Дар ин бораи гуфтаҳон адиби номии точик Ҷалол Икромиро ёд кардан ба маврид аст. Икромиро дар бораи устодаш Садриддин Айнӣ китобе бо номи «Устоди ман, мактаби ман ва худи ман» соли 1970 ишо кардааст. Ӯ дар ин асар қадрдонӣ ва сипоси беҳади хешро нисбати устод иброз медорад: «Хурмат ва шараф ба ҳамаи устодони олам, ки боиси ҳамаи камолот, боиси муваффакият ва комёбихон илму фан мебошанд. Тамоми бузургони адабиёти мо, пеш аз ҳама, ба устоди худ миннатдорӣ намудаанд, устодро аз падар бех шуморидаанд. Бале, ҳаққи устод ба шогирд бузург аст, вале афсӯс, ки ин ҳакикатро одам дар ҷавонӣ дарк намекунад ва факат пас аз ба камол расидан мефаҳмад... Вале ҳушибаҳт он қасе, ки дар сарн вакт хизмати устодро ба ҷо оварда, сипосгузорӣ намуда ва миннатдорӣ баён намудааст.

Пас аз инқилоб аввалин қасе, ки ба забони тоҷикии ҳамафахм ва ҷавон қиссаи инқилобӣ оғарид, Садриддин Айнӣ буд, ки дар солҳои 1924–1925 аввалин повести диккатангези худ – «Саргузашти як тоҷики камбагал», ё ки «Одина»-ро ҷоп ва нашр намуд... Бо ҳондани ин асар ва ба

воситай худи устод як катор чавонони боистеъдоди точик ба арсаи адабиёт кадам монданд ва охиста-секин бозори шеъру адаб равнаку ривоҷ ёфт, гарму чӯшон шуд».

Баъдтар асарҳои устод Айнӣ пайдарҳам ба табъ расида, дастраси хонандагон мегарданд. Устод соли 1927–1929 романи «Дохунда»-ро навишта, ба охир мерасонад. Романи «Гуломон»-ро низ дар байни солҳои 1932–1935 навишта, онро ба забони ўзбекӣ бармегардонад. Ва онҳо дар солҳои 1934 ва 1935 чоп шуда, дастраси хонандагон мегарданд.

Устод дар ин асари калонҳаҷм рӯзгори зиёда аз 100-солаи мардуми точик (1825–1938)-ро инъикос намудааст. Дар асар тақдири се наслу як авлод нишон дода шудааст. Ҳодисаю воеахои давраи ҳукмронии амир Ҳайдар, гуломфурӯши гуломчаллобии туркманҳои бодиянишин ва саркардагони худи амир бисёр ҷозибу воеъбинона ба қалам дода шудаанд. Рӯзгори ба гуломӣ тирифтор шудани насли аввал – Раҳимдод, Ашур, Фарҳод, Гулсум, Зебо дар асар бисёр пурэҳтирос баён ёфтаанд. Насли дуюм – Эргаш, Ҳайдар, Урун ва насли сеюм – Ҳасан, Фотима, Мухаббат, Кутбия дар арафаи инкилоб ва пас аз он зиндагӣ кардаанд. Онҳо муборизони рӯзгори навин ва ташкилотчиёни колхозҳо буданд, ки нависанда дар раванди ҳодисоти рангин образҳои онҳоро кушодааст.

Устод байни солҳои 1936–1940 повести «Марги судхӯр», «Ятим», «Лугати нимтағсилӣ забони адабии тоҷику» (шомили 15000 калима аст), «Мактаби кӯҳна» ва боз бисёр асарҳои дигарро оғарид. Садриддин Айнӣ дар давраи Ҷангӣ Бузурги Ватанӣ бештар асарҳои публисистӣ иншо кард. «Чингизи асри XX», «Деви Ҳафтсар», «Ҳари бедум», «Шерзод», «Талвосаи чонкании дарандай заҳмдор», «Модар - Ватан» ва гайра, ки дар маҷаллаю рӯзномаҳои давр ба табъ расида буданд, рӯхияи ватандӯстӣ ва дӯстии байни ҳалқҳоро тақвият ме-бахшиданд. Чавононро алайҳи душман – фашизм ба мубориза мекезонданд. Дар баробари ин устод дар ин асарҳо хонандагонро аз мақсаду мароми фашистони лайн огоҳ мекард. Асарҳои устод дар солҳои мудхиши ҷанг ва имрӯз ҳам аҳамияти калони сиёсӣ доранд. Бояд ҳар як шаҳс барои истиқлол ва озодии ҳалқу кишвараш мубориза барад. Алайҳи душманони Ватан – Деви Ҳафтсар мисли Рустами Дастан мубориз ва ҷоннисор бошад ва адӯи гаддор – гитлерчиёнро маглуб созад ва ба хок яксон гардонад. Ин андеша дар бештари асарҳои устод, ки дар боло ёд шуданд, инъикос ёфтааст.

Повести «Ятим» ба яке аз мавзӯъҳои муҳими рӯз – ватандӯстӣ, садо-кат нисбати Ватан баҳшида шудааст. Устод дар асари худ рӯзгори дардо-мези як чавони камбағал – Шодӣ Мурод (Ятим)-ро ба қалам додааст. Эшон-кули бой ҳангоми фирор ба кишвари Афғонистон Шодӣ Муродро ҳамроҳи аҳли аёл ва молу сарваташ мебарад. Вале ў ҳамаи саҳтиҳо, азобу ранҷҳоро паси сар карда, ба Ватан боз мегардал. Мехру муҳаббат ба Ватан, ба ҳалқи азизаш ба ин сагираи Ятим гӯё болу пар мебаҳшиданд. Пасон Ятим дар сагираҳона тарбият ёфта, илму дониш меомӯзанд ва ба кишвару ҳалқи азизаш содикона хизмат мекунад. Нависанда дар шаҳсияти Ятим ташаккули

маънавию сиёсни инсони нави чомеаро дар раванди амалиёт, дар задухурди ходисоти рангин ба қалам додааст. Образи Ятим тимсоли барчастай чавонони матинирода, захматкаш, вафодору чонсупор буда, дар тарбияи насли наврас ахамияти калон дорад.

Яке аз асарҳои барчастай устод, ки солҳои дароз дар болои он кор кард, «Ёддоштҳо» мебошад. Ӯ пеш аз маргаш тавонист, ки ин шоҳасарашро ба анҷом расонад. Устод бо ин асараши сазовори Лауреати Мукофоти Давлатӣ гардид. «Ёддоштҳо» аз ҷаҳор ҷилд иборат буда, рӯзгори як давраи томи ҳалки тоҷикро фаро гирифтааст, ки қаҳрамони асосии асар худи устод мебошад. Ҳодисаю ҷоъеҳои солҳои 80 то галабаи Инкилоб, ки устод Айнӣ яке аз иштирокчиёни фаъоли он буд, бисёр ҷозиб ва мушахас инъикос ёфтаанд. Аз ин хотир ин асар дар адабиёти тоҷик ҳамчун асари ёддоштӣ ёд шудааст. Дар доҳили «Ёддоштҳо» бисёр қисса, новелла, ҳикоя ва повестҳои алоҳида ворид гаштаанд. Аз ин рӯ, «Ёддоштҳо»-ро метавон ҳамчун маҷмӯи осори насрини солҳои охири устод ба қалам дод.

Образи асосӣ ё қаҳрамони «Ёддоштҳо» ҳалқ аст ва образи ҳалқ дар симони муаллиф, яъне Садриддин ҷамъбаст гардидааст. Аз рафтни ҳодисаю ҷоъеҳот равшан мегардад, ки қаҳрамони асосӣ тадриҷан ташаккул ёфтааст. Дар симони устод бузургӣ, аклу заковати бемисл, оқилий, дурандешӣ, шукуҳу шаҳомати ҳалқ— беҳтарин зиёйён, равшанфирон ва маорифпарварони як давраи томи ҳалки тоҷик ҳеле зътимодбахш ҷамъбаст шудаанд. Образҳои Саидмуродҳоҷа, Устоамак, Лутфулло - Гупон, Шукурбеки Дузд, Ҳабиба, Махмуди Гав ва баҳусус накши зиёйён ва равшанфирон Садри Зиё, Аҳмади Дониш, Ҳайрат ҳеле барчаста тасвир ёфтаанд ва ба дарачаи образҳои типӣ расидаанд.

Нависанда дар ҳалқаи чунин ашҳос ташаккул ёфт, аз онҳо зиндагӣ, одобу рафттори неки инсониро омӯҳт, бузург шуд, соҳибмаърифат гашт.

Дар «Ёддоштҳо» таъсири ду мактаб ба хубӣ мушоҳида мешавад. Дар ин бора устод чунин мегӯяд: «Баъд аз барпо шудани Нашриёти Давлатии Тоҷикистон ба ҳондани тарҷумаи тоҷикии «Бачагӣ»-и Горкий комёб шудам. «Дар байни мардум»-и ўро ҳам мутолиа кардам... Ман дар додани образҳо, дар ташбехҳо, дар баёни ҳарактери қаҳрамонҳо, дар тарзи ифодай сода аз Горкий бисёр ҷизҳоро омӯҳтам».

Вале бояд ҳамоно зътироф кард, ки дар иншои «Ёддоштҳо» таъсири «Бадоевлакоъ»-и Зайниддин Восифӣ назаррас аст. Ин таъсир ҳам аз нигоҳи сюжет ва композитсия ва ҳам аз нигоҳи услуби нигориш ва амалиёти персонажҳо ба хубӣ мушоҳида мешавад.

Масалан, адабиётшинос Камол Айнӣ чунин мегӯяд: «Дар адабиёти советии тоҷик, жанри хотирот бо «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ шурӯъ мешавад. Аньанаи нависандан забардасти ҷоъеҳони асрҳои XV–XVI Зайниддини Восифӣ ҳеле равшан мушоҳида карда мешавад. Аз ин ҷиҳат он ҳам ҳеле қобили диккат аст, ки С. Айнӣ «Ёддоштҳо»-и худро пас аз амалиёти илмӣ ва адабии дуру дарози дар соҳаи омӯҳтани «Бадоевлакоъ» ва тадқики асари

дигар классикон бурдааш шурӯй карда буд ва навишт».

Дар ин чо барои равшан намудани масъала танҳо як мисол меорем ва онро дар мукоиса аз назар мегузаронем.

Зайнiddин Маҳмуди Восифӣ ва устод Айнӣ дар мавзӯи ишку муҳаббат якчанд сюжетҳои ҳаҷвии ҳалқиро истифода бурдаанд. Яке аз ҳамин гуна сюжетҳои хикояти Точуннасаб мебошад. Хикояти мазкур ҳанӯз дар «Ҳазору як шаб» бо каме тағиирот омадааст. Дар хикояти «Ҳазору як шаб» писари бозургон аз падараши ҷозати сафар мепурсад. Вале падар розӣ на мешавад. Бо вучуди ин писар падарро зорию илтиҷо карда, пулу моли зиёд мегираду аз Ирок ба ҷониби Багдод сафар мекунад. Дар «Бадоевлақоэъ» ҳам айнан ҳамин ҳодиса такрор мейёбад. Дигар, дар ҳар ду вариант писар ҳангоми тамошои шаҳр духтари зебоero мебинад ва ба он ошиқ мешавад. Дар «Ҳазору як шаб» он фаришта зани Сайд ибни Абулфатҳи бозургон будааст. Аммо дар «Бадоевлақоэъ» ном ва насabi он духтар маълум нест. Инчунин дар ҳар ду вариант писари бозургонро кампир золе пешрав гардида, ёри мерасонад. Дар «Ҳазору як шаб» номи кампир оварда нашудааст, вале дар «Бадоевлақоэъ» хикоят бо номи ин кампир зол, ки Точуннасаб ном дорад, оварда мешавад.

Дар «Ҳазору як шаб» кампир зол бо ҳилаю найранг писари бозургонро ба мақсад мерасонад. Онҳо ҷанд муддат бо ҳам ишқварзӣ мекунанд. Дар «Бадоевлақоэъ» бошад, хикоят ҳаҷвӣ мегирад.

Он кампир фарҳодқуш, ба ақидаи нависанда, тамоми пулу моли писари бозургонро бо фиребу найранг гирифт, ўро ба як духтаре никоҳ мекунад, ки: «Як ҷашми вай монанди донаи ангур аз қосахона берун баромада буд. Ва додгои обилаи нағзак ба рӯи сиёҳаш аз ҷашмҳои кағfir фузун менамуд.

«Даҳонаш аз фароҳи гӯш то гӯш,
Ду гӯшаш аз дарозӣ дӯш бо дӯш.
Даҳони он қабехи зинти фартут,
Чу гӯре буду бинӣ ҳамҷу тобут».

Баъд аз ин ҳодиса писари бозургон тамоми пулу молашро барбод дода, ба Нишопур меравад.

Зикр кардан бомаврид аст, ки хикояти мазкур дар варианти Садриддин Айнӣ бештар ҳаҷвӣ гирифтааст. Аз ин ҷиҳат ба варианти Восифӣ наздик аст. Ғояи асосӣ нигоҳ дошта шуда, амалкунандагон тағиир ёфтаанд.

Дар варианти устод Айнӣ хикоят ба шаҳсияти як муллои шоир, ки Вафо ном дошта, бо таҳаллуси Ваҳшӣ шеър мегуфт, вобаста карда шудааст. Аз ҳамин сабаб ҳам он «Ҳонадории шоир» ном гирифтааст. Мулло Вафо аз Бухоро барои имоматӣ ба деҳаи Қалтӣ рафт, дар он чо бо духтари Арбоб Наим, ки ўро факат дар зери фарангӣ диддааст, ошики зор мешавад. Аммо вакте ки духтарро бе ҷодар мебинад, монанди писари бозургон қарib девонна шуда, ба Бухоро мегурезад.

Бояд гуфт, ки дар тасвири «хусну ҷамоли» духтар дар байни ин ду асар бисёр монандиҳо ба назар мерасад. Модар боло тасвири Восифиро овар-

дем. Инак устод Айнӣ шаклу шамоили он духтарро ба тарики зайл ба қалам додааст: «Рӯе пур аз доги нағзак ва монанди рӯи мурда бинии пасти пачаки пучукмонанд, ҷашме монанди ҷашмони аз шиши тира сохташуда бехаракат ва бе мижгон ба назараши намоён шуданд. Ба болои инҳо устухони сандуки синааш то ҷанбари гардан ба сабаби қадом беморие ба тарафи пеш часта баромада буд». Гайр аз ин, чунин монандӣ дар ҷамъомади ахли уламою удобо, накли ҳикоёту мутонботи ҳалкӣ, рӯзгори шонрону олимон ва амсоли ин бисёр барчаста ба назар мерасад. Ҳамин тавр, устод Айнӣ асосан аз «Бадоевлақоёс»-и Восифӣ илҳом гирифта, эҷодкорона аз он истифода бурда, шоҳасари бузург – «Ёддоштҳо»-ро оғарид, ки он ба аксарияти забонҳои дунё тарҷума шудааст.

«МАРГИ СУДХӮР»

Повести «Марги судхӯр» яке аз асарҳои барчастаи адабиёти ҷаҳон буда, номи устод Айниро ҳамрадифи адабони бузурги олам гардонд. Дар бораи ин шоҳасар шарқшиносон ва адабиётшиносону адабони бузурги дунё суханони нек гуфта, баҳои арзанда додаанд. Онҳо образи Қорӣ Ишқамбаро дар қатори образҳои машҳури адабиёти ҷаҳон – қаҳрамонони асарҳои Молер, Шекспир ва Гобсеки Балзак гузоштаанд. Таваҷҷӯҳ кунед, дар ин бора адаби барчастаи замон Чингиз Айтматов ҷой мегӯяд:

Дар «Марги судхӯр» ихтилофи иҷтимоӣ ва устодии нависандани ҳаҷвнигор мӯҷассам гардидааст, ки моро бо баҳараи Гобсеки Бухорӣ шинос месозад. Айнӣ зоҳирон орому ботамкин аст, вале дар симои қаҳрамононе, ки ин пири хирадманди Шарқи мо дар даврони шикасту воруни таъриҳӣ тасвир мекунад, хонандагон газабу изтироби беандозаро мебинанд».

Устод Айнӣ дар бораи иншои повести «Марги судхӯр» чунин ибрози назар мекунад: «Ман таҳрири «Марги судхӯр»-ро дар соли 1936 тамом карда, ба муҳокими Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон гузошта будам. Ман маслиҳатҳои дар ҳониши умумӣ аз тарафи қолективи нависандагон додашударо ба назар гирифта, асарро дубора таҳrir карда, ба нашриёт супурда будам». Пасон асари «Марги судхӯр» танҳо соли 1939 ба табъ мерасад. Вале устод баъди чоп шудани повест низ барои такмил ва бақувват намудани он ҷанд соли дигар саъю қӯшиш менамояд. Нихоят повестро хеле такмил дода, ба он иловахои зиёд ворид месозад ва соли 1953 повести «Марги судхӯр» дар таҳрири нав аз чоп мебарояд.

«Ман дер боз дубора кор карда баромадани «Марги судхӯр»-ро орзу доштам, аммо мӯяссарам намешуд. Нихоят имсол – соли 1952 маро фурсат даст дод, ки ин асарро дубора кор карда бароям. Дар вакти кори дубора муомилаҳои векселиро ҳам, ки ба судхӯрон вобастагии қавӣ дошт, Қорӣ Ишқамба ҳам ба ин кор машғул шуда буд ва дар таърихи иқтисодиёти Бухорои амирий як сафҳаи пурфоҷиаеро ташкил мекард, тасвир намуда, ба ҷойҳои муносиби асар даровардам».

Устод Садриддин Айнӣ повести «Марги судхӯр»-ро аз забони тоҷикӣ ба забони узбекӣ гардонд ва он соли 1946 аз ҷоп баромад. Инчунин «Марги судхӯр» ба забони русӣ, фаронсавӣ, немисӣ ва забонҳои чумхуриҳои муштаракулманифесъ ва забонҳои дигар ҷандин маротиба тарҷума ва нашр шудааст.

**Мавзӯъ ва
мундариҷан
гояниҳ асар**

Нависанда ба воситаи сухани воло ва накшҳои барҷаста ҳаёти ҷоизӣ як давраи хеле мураккаби ҳалқи тоҷикро инъикос намудааст. Повест дар баёни ходисаю ҷоизӣ ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии охирҳои асри XIX ва аввали асри XX-и Бухорои Шарқӣ як оинаест, ки пеши ҷашми ҳонандагӣ тамомӣ шудааст. Фиску фучур, фиребу найранг, шӯру шари судхӯрон ва дар баробари ин ҳаёти вазнини токатфарсон мardумi oddi шаҳri Бухоро ва дехоти онро ҷоизӣ намудор мегардонад. Повест аз нигоҳи мазмун ва мундариҷан гоявӣ аз дигар асарҳои устод фарқ мекунад ва инчунин дар адабиёти садаи XX-и тоҷик ва ҳатто адабиёти ҳалқҳои Осиёи Марказӣ ва Қазоқистон камназир аст.

Устод дар повести «Марги судхӯр» роҳу воситаҳои пайдо шудани муносибатҳои нави ҷомеаи капиталистиро тиқки қушодани банкҳо, доду гирифти банкирҳо бо одамони камбағал дар раванду ҷараёни ҷоизӣ бо камони маҳорат тасвир намудааст. Ғайр аз ин, нависанда чӣ ҳел ба шаҳру дехоти Бухоро сар ҳалондан ва истисмор кардани сармоядорони рус, аз ҷумла банкирҳоро нишон дода мегузарад. Банкирҳон рус ба воситаи векселҳои маҳсус ҳудашон одамони камбизоатро истисмор намуда, аз тарафи дигар, ин тарзи амалиётро ба банкирҳои таҳҷӯй нишон медоданд. Устод ба ин восита ҳақиқати ҷоизӣ тасвир карда, нишон додааст, ки мardumи oddi аз ду ҷониб – ҳам аз тарафи судхӯрони маҳалӣ – Қорӣ Ишқамба ва ҳам аз тарафи сармоягузорони ҳориҷӣ (рус) истисмор мешуданд. Ҳодисаи ба сари Абдунаబӣ ва бародарони вай омада басо дардомез тасвир ёфтад. Абдунаబӣ тамоми умр дар ҳонаи Бойбобо хизмат кард. Касалманд шуду дех назди бародaron рафт. Дар ҳамон ҷон дод. Бойбобо ба ҷон он ки ҳакки ҷандисолаи хизмати мактулро ба ворисонаш дихад, баръакс ўро тӯҳмат намуда, боз ба болои қарзҳо 4 ҳазор танга бор намуд ва аз қозикалон иддао намуд, ки ин қарзро аз бародaronaш rӯёнда ба ӯ диханд. Нависанда рафти ҳодисаро боварибахш ба қалам дода, симон ҳақиқии Бойбобо ва қозикалонро қушода медиҳад. Онҳо бо сад фиребу найранг ба мақсади ифлоси ҳуд мерасанд ва бародарони Абдунабиро аз замину доронашон маҳрум мегардонанд. Нависанда ба ин восита бехаёй, берҳамӣ, зулму ҳиёнати аҳли доро ва тақворо дар симони Бойбобо, Қозӣ Арбоб, Ҳотам, Ҳолики Эшон ва Розик Ҳалифа ҷамъбаст намудааст.

**Таҳлили образи
Қорӣ Ишқамба**

Симон асосии повести «Марги судхӯр» Қорӣ Ишқамба буда, кулли ҳодисоту ҷоизӣ асар дар гирду атрофи ин образ сурат гирифтаанд. Шаҳсияти Қорӣ Ишқамба таърихист ва устод Айнӣ дар ин бора дар «Ёддоштҳо»- яш ёд кардааст. Аслан, ҷонон ки устод гуфтаанд, Қорӣ Ишқамба прототипи Қорӣ Исмати Бухороист. Ӯ ҳамзамони нависанда буда, пешаи судхӯрро қасб кар-

да, дар фиребу найранг ва риёкорио танпарварӣ ангуштнамои рӯзгораш буд. Устод танҳо номи ўро, яъне Исматро ба Ишкамба иваз намуд. Сабаби ин дар он буд, ки Қорӣ Исмат шиками калон дошт ва ҳамеша ба хотири пур кардани он саъю кӯшиш мекард.

«Номи аслии ин одам Қорӣ Исмат аст, – гуфт дӯстам дар ҷавоб – лекин ишками он кас калон аст. Шояд ба ҳамин муносибат бошад, дар вакҳои аввал бъязе қасон ўро «Қорӣ Исмати Ишкам» гуфтанд ва бъязе ширинкорон «Қорӣ Исмати Ишкамба» хитоб намуданд ва рафта-рафта қалимаи Исматро партофта «Қорӣ Ишкамба» гуфтанду монданд».

Вале дар повест ғоҳ-ғоҳ бо номи ҳакниаш низ амал мекунад. Сабаби лакаби қоригиро гирифтани ўон буд, ки бъязе пораҳон Куръонро ҳифз намуда, қории Куръон шуда буд. Аммо донишу ғаҳмишаҳ хеле суст буд. Ў ба хотири қории Куръон буданаш ҳамеша аз дигарон дар маърқаҳо болотар нишаста, нисбати дигарон баҳшиши зиёдтар мегирифт. Яъне қоригирои ў василаи даромади муфт шуда буд, ки устод Айнӣ ин риёкорӣ ва мумсикии Қорӣ Ишкамбаро дар повест ҳаккӣ нишон додааст. Ба саволу ҷавоби сартарош ва Қорӣ Ишкамба дикқат дихед:

«– Чаро дасторро (салларо) ҳурдтар намекунед, ки ҳам дока камтар раваду ҳам шустанаш осонтар шуда, собун камтар сарф шавад, – гӯён сартарош пурсид.

– Ин саллаи ман дастори «ертишгиру тӯйхӯр» аст! – гуфт Қорӣ Ишкамба дар ҷавоб. Вакте ки бо ин дастор ба сари дағни мурдае ҳозир мешавам, ба ҳар кас як газ ертиш диханд, ба ман ду газ медиханд ва инчунин дар тӯйҳо ҳам табаки сергӯшту равғани палав ба пеши ман меояд...

– Албатта, касе, ки Шуморо намешиносад, на ба ҷаноза ҳабар мекунад ва на ба тӯй, аммо он касе, ки Шуморо мешиносад ва ба ҷанозаю тӯяшон ҳабар мекунад, хоҳ дасторатон калон бошад, хоҳ ҳурд, ба Шумо он муомиларо мекунад, ки Шуморо ба он муносиб медонад. Ба фикри ман барои ин барзиёд сарф кардани дока бефоидааст.

– Шумо сода будел, бародар! – гуфт Қорӣ Ишкамба ба сартарош, – агар ман ба ертиши мурдахое, ки ба ҷанозаи онҳо маро ҳабар мекунанд, қаноат карда мегаштам, пас пули мӯйсарро аз кучо ёфта, ба Шумо медодам? Ман ҳар рӯз намози пешинро дар ҳонақоҳи Девонабегӣ меҳонам ва аз он ҷо ҳар мурдаэро, ки барои ҷанозаҳои оварда бошанд, хоҳ бегонаву ҳоҳ шинос байд аз ҳондани ҷаноза ба сари қабраш меравам ва ба қадри насиба ертиш гирифта мегардам».

Ҳунари волою истеъодди баркамоли нависандай забардаст имкон дод, то ба таври воқеъ симон ботинӣ ва ҳам зоҳирин Қорӣ Ишкамбаро күшода дихад. Бешубҳа, ин тарзи тасвир дар адабиёти муосир беназир буда, барои насли оянда мактаби омӯзиш гардид.

Дар асар нависандагӣ ҳамчун қаҳрамони фаъол иштирок намуда, дар қүшодани симон ботинию зоҳирин Қорӣ Ишкамба кӯмак расондааст. Образи Қорӣ Ишкамба дар рафти амалиёт, яъне муносибати ў бо сартарош,

Рахими Қанд, бойбача, мудири банк, Ҳамрохрафик, саройбон, нозири амир, Сайри Ширбадан ва муносибати ўбо ахли оилааш ба тарзи возеху барчаста күшода мешавад ва ҳамчун тип чамъбаси олами сармоя, дунёи фиребу найранг, риёкорию ришватхўрии судхўрон ва дигар намояндағони воломакоми чомеа намудор мегардад.

Гуфтан лозим аст, ки устод рӯзгор ва лаҳзаҳои зиндагии Қорӣ Ишкамбаро бо ҳачви тезу тунд ва ҳам дардомез накл намудааст, ки ин бошад, драматизми повестро кувват баҳшида, симон персонажи асосиро ба дараҷаи типӣ расондааст. Масалан, хонанда нағз медонад, ки Қорӣ Ишкамба ҳамеша дигаронро фиреб медиҳад ва аз ин хисоб пулашро зиёд мегардонад. Ҳатто аз векселҳои русҳо истифода бурда, дехқонони бебизоат, аз ҷумла Мӯҳсин ва боз даҳҳо дехқонони камбагалро бо фоидай гӯшношунид пул карз дода, онҳоро хонабардӯш мегардонад. Дар ин кори векселбозӣ одамон ё судхӯрони Россия ҳам шариканд ва ба Қорӣ Ишкамба кӯмак мерасонанд. Гуфтугузори одамони Россия бо Мӯҳсин симон эшонро равшан мегардонад:

— Мӯҳсин кист?
— Ман! — Мӯҳсин ҷавоб медиҳад.
— Ту аз ҷаноби Қорӣ Исматуллоҳ сесаду шаст сӯм пул гирифта будӣ, ҳозир Қорӣ пули ҳудро талаб мекунад. Қарзатро дархол адо карданат зарур аст.

— Ман аз ҷаноби Қорӣ дусаду даҳ сӯм пули накл гирифта будам, фоидай яксолаи ин маблагро бо ҳарчи векселдихӣ, ки чамъ яксаду панҷоҳ сӯм шуда буд, ба болои он пули накл зам карда ба сесаду шаст сӯм вексел дода будам. Қарзеро, ки ба фоидай яксолааш зам шудааст, ман чӣ навъ дар ду моҳ адо мекунам?

— Суханро бисёр дароз накун, — гуфт одами нимевропоинпӯш. Сесаду шаст сӯми дар ин вексел навишташударо дархол медиҳӣ ё не? Бо як қалима ҷавоб дех!

Дар ду моҳ фоидай яксола медиҳӣ ё намедихӣ ин ба мо даҳл надорад, мо бояд сесаду шаст сӯми дар ҳамин вексел навишташударо ҳамин рӯз аз ту рӯёнда гирем. Закун ҳамин аст!

— Ин закуни Ҳазрати импротур — подшоҳи Россия аст, ин ҳукми шарият ва васиқаи қозикалон нест, ки ту ба муфтиҳо пора дода, маҳзари дафъ гирифта, моли мардумро ҳӯрӣ! — сухани одами нимевропӯшро Арбоб Рӯзӣ бо оҳанги аз Мӯҳсин никоргирӣ кувват дод.

— Вексели Ҳазрати импротур ривояти уламо он сӯ истад, сангро ҳам суроҳ карда мегузарад, — ноиб ба сухани Арбоб Рӯзӣ илова кард.

— Ин чӣ бедодӣ аст, чӣ тавр ноинсофӣ аст, ки...
— Даҳонатро пӯш, ки забонат бурида мешавад! Ту закуни Ҳазрати импротурро «бедодӣ ва ноинсофӣ» мегӯй, ҳозир мефармоям, ки забонатро аз комат қашида мепартоянд! — гуфт ноиб газаболудона».

Аз мисоли боло ҷанҷ масъала равшан мегардад. Нахуст ҳама аркони давлат, ахли ҷоҳу мансаб Арбоб Рӯзӣ, ноиби қозӣ ва намояндаи Россия бо ҳар роҳу восита векселро моддаи радиопазири конун шумориданд ва дар

асоси он масъаларо ба фондаи Корй Ишкамба ҳал намуданд. Дуюм, дар назди онҳо васикаи шаръӣ, ҳукми муфтию қозии ислом нисбати вексели Россия ҳеч қимату арзиш надошта будааст. Аз ин ҷо ҳоинӣ, ватанфурӯши ин гурӯхи соҳибмансаб ба таври мушаххас равшан мегардад. Сеюм, вексел қудрату тавононии Россияро нисбати Аморати Бухоро нишон медихад. Яъне ба тарзи дигар гӯем, нависанда ба ин восита мустамлика будани ин кишварро бори дигар таъкид намудааст. Яъне «сангро ҳам сӯроҳ карда мегузарад» гуфтани ноиби қозикалон ба ҳамин маънист. Воқеан ҳам ҳаёти сиёсиву иҷтимоии онрӯза собит менамоянд, ки Аморати Бухоро мустакилияти хешро аз даст дода буд. Устод Айнӣ бошад, реалистона ин масъаларо ба воситан вексел ба қалам додааст. Аз ин рӯ, Корй Ишкамба ба банкҳои таҷвой ё ватани чандон эътиимод надошт. Борҳо он банкҳоро дуздон горат карданд, вале ҳукумати амир ба ҳамаи ин дуздию горат бепарво буд, күшбегӣ аз ӯҳдан дастгир намудани дуздон набаромад. Корй Ишкамба ҳамаи инро дила, пулхояшро ба банки Россия супурд.

Нависанда барои барҷаста баромадани образи Корй Ишкамба лаҳзахои дардомез ва шодибахшу фараҳангези персонажро бисёр бамаврид ва устокорона ба қалам додааст. Ба ин восита ҳарактер ва ҷаҳони ботинии Корй Ишкамбаро күшода медихад. Масалан, дар давраи Ҷанги якуми ҷаҳон капиталистон, феодалон, савдогарон ва баҳусус судхӯрон дар кулли кишварҳои олам, аз ҷумла Аморати Бухоро боз ҳам бою сарватманд гардида, миллион-миллион сӯми муфт ба даст меоварданд. Дар баробари ин ахволи ҳалқ вазнинтар гашта, ба доми судхӯрон, корчаллонони фиребгар меафтоанд. Ҳатто дар шаҳру дехот дехконони миёнаҳол, судхӯрони майда, хунармандон дар доду гирифти яқдигар шикаст ҳӯрда, аз саҳна мебаромаданд, маҳв мешуданд. Устод Айнӣ муомила ва мубодилаи онҳоро воқеъбинона дар раванди амалиёт бо як ҳаҷви күшанди инъикос намудааст.

Ҳамин тавр, Ҷанги якуми ҷаҳон барои Корй Ишкамба ҳам омади қалон кард. Дар ин мавриди судхӯри серпule, ки киса ва ҷаҳони ҳаннотонро пур карда тавонад, Корй Ишкамба буд.

Дар соли дуюми ҷанг ишками Корй Ишкамба аз пештарааш қалонтар шуд, пулаш ҳам аз ду миллион гузашт.

Вале боз ба сари чунин судхӯри қаллоб рӯзи саҳт ҳам омад, ки пас аз ин ҳодиса ҷанд муддат девона шуд ва дар кӯчаю бозори Бухоро девонагон барин мегашт. Устод ҳамаи ин ҳолат, дунёи гаму андӯхи Корй Ишкамбаро бо камоли ҳаҳорат ва хеле табии нишон додааст. Корй Ишкамбаро бой ва ҳазинадори ӯ Мирзо Абдулло фиреб медиҳанд. Корй пули қалонашро бой медиҳад. Боз фирефтаи ҳамон вексел. Ҳамон векселе, ки ӯ садҳо касонро фиреб дода буд, ачали ҳудаш мешавад. Мирзо Абдулло ба Корй Ишкамба мегӯяд, ки агар сад ҳазор танга ба мо дихӣ, ҳар моҳ фондаи он 2 ҳазор танга мешавад ва дар ду моҳ ба 4 ҳазор мерасад. Ман ба Шумо ба ин муддат

вексел медиҳам. Аз ин мумомила Қорӣ Ишқамба хурсанд мегардад ва ба тезӣ ба банк рафта 96 ҳазор танга гирифта меорад. Аммо Мирзо Абдулло розӣ намешавад ва Қорӣ боз мачбур мешавад, ки рафта чор ҳазори дигар биёрад ва вексели тайёрро гирад.

«— Ана, ин маблагро ҳам гиред, вексели тайёркардаатонро ба ман дихед! — гуфт.

— Ин чӣ пул, қадом вексел? Ман намефаҳмам? — гуфт Мирзо таачҷубкунон.

— Ҳазл накунед! — гуфт Қорӣ Ишқамба, — ҳозир вакти масҳарабозӣ нест. Зудтар пулро гирифта, вексел дихел, аз давидан ҷонам баромад, як чой ҳам фармоед, ки як пиёла нӯшида нафасамро рост гирам.

— Ҳозир корам бисёр, ба ҷойфармой ва ҷойнӯши фурӯсат надорам. Дар ягон вакти камкориам биёд, ман Шуморо бо қандҷои зиёфат ҳоҳам кард. Ҳозир аз пеши ман равед, ки хисобро гум накунам.

— Охир векселро дихед, ки ман биравам! — гуфт Қорӣ бо ҷиддият.

— Ҷӣ гуна вексел? Ин пулатонро бардошта баред, ки ба ман даркор нест. Ман на пул қарз мегирам ва на вексел медиҳам.

— Хуб, қарз, ки намегирифта бошед, 96 ҳазор тангаи дафъаи аввал додаамро дихед, ки ман биравам.

— Шӯҳӣ накунед, Қорӣ-амак! Вакт надорам, равед, ки ман корамро қунам!

— Шумо шӯҳӣ карда истодаед! Лекин шӯҳӣ ҳам бошад, дилам қариб ба кафидан расил. Ё зудтар пуламро дихед ё векселро!

— Девонагӣ бас! Зуд бароед, ки кори зарурам бисёр аст? — гӯён Мирзо аз ҷояш барҳост ва Кориро ба тарафи дар тела дода, — ҷои девонагон ҳонаи эшони Ҳочаубонӣ аст, на тичоратхона! — гуфт.

Қорӣ «вой ҳонаам сӯҳт» гӯё фарёд мекашид ва монанди бачае, ки бозичаашро аз дасташ ба зӯрӣ қашида гирифта бошанд, ҳунгоссанон гири кардан гирифт...

Хизматгорон ўро аз дасту поящ бардошта аз ҳавлӣ берун карданд. Қорӣ чун дид, ки дарвоза баста, иложи даромадан нест, саллаашро аз сараш күшода ба гарданаш андохта:

— Ин чӣ бедолист?! Мусулмонӣ тамоман барҳам хӯрдааст. Вой дод! — гӯён ба тарафи арқи амир давид. Акнун ўро ҳар касе, ки ба ин ҳол дар роҳ медил, дар девона шудани ў шубҳа намекард...»

Аз ҳама муҳимаш дар анҷоми асар аз ҳабари барояш мудҳиш мусодири кардани ҳамаи пулҳои қоғазӣ, тилло, нуқра ва қоғазҳои киматдор аз тарафи большевикон «Оҳ, пулакам!» — гӯён бо ҳамон вазъияте, ки ба гӯянда гӯш медод, якпаҳлу ба замин ғалтид... Ӯ мурда буд».

Муҳакикон, шарқшиносон ва он уламое, ки дар бораи повести «Марги судхӯр» сухан гуфтаанд, марги Қорӣ Ишқамбаро футурравӣ, заволёбии ҷомеаи феодалий, барҳам хӯрдани Аморати Бухоро ва зуҳури соҳти нави ҷамъияти-давлати большевикон ба қалам додаанд, ки шояд дуруст бошад.

Вале ба ин масъала аз нигохи имрӯз бояд назар қард.

Барои Қорӣ Ишкамба, барои судхӯрони қаллоб, фиребгар, хиёнаткор, разил, беинсоф ва пулпарат миллат, Ватан ва Модар тафовут ва арзише надоранд. Барои Қорӣ Ишкамба кадом соҳт буданаш муҳим нест. Бигузор большевикон ба сари қудрат оянд, ҳукмрон бошанд, вале пулаш бошад, пулашро касе нагирад, ҳар рӯз фоизи пулаш зиёд шавад - ана ин барои судхӯр – Қорӣ Ишкамба ва ҳамаи судхӯрон муҳим аст. Аз ин чост, ки мантикан Қорӣ Ишкамба на ба хотири омадани большевикон ё барҳам ҳурдани Аморати Бухоро, балки ба хотири 2 миллион сӯмаш чон ба Ҳақ таслим кард. Устод ин тарафи масъаларо воқеӣ дарк карда, симои асосии асар – Қорӣ Ишкамбаро дар чунин вазъ ба ҳалокат расонд. Ба фикри мо, ба ин тарз анҷом додани повест табий буда, аз тарафи дигар, бурди нависандаро нишон медиҳад. Ба ҳамин хотир, образи Қорӣ Ишкамба шӯҳрати беназир пайдо кард ва ба радифи образҳои ҷовидонаи адабиёти олам ворид гардид.

Дар повести «Марги сӯдхӯр», чунон ки дидем, симоҳои дигар низ амал кардаанд, ки ҳар қадоми онҳо бо ҳарактер ва ҳислати хеш фарқ карда меистанд. Яке аз ҳамин гуна симоҳои фаромӯшнашаванда Раҳими Қанд аст. Раҳими Қанд намояндаи ахли ҳунар буда, нависанда зимни он ҳислатҳои бехтарини ахли ҳунарро ҷамъбаст намудааст. Чунон ки аз лакабаш маълум аст, пешаи ўқандпазию ҳар гуна шириниҳои болаззат тайёр кардан аст. Вай қандалоти хешро дар пеши саройи Ҷаннатмаконӣ савдо мекард. Нависанда бо Раҳими Қанд дӯстӣ дошт ва аз ўқиссаю ривоят, ҳикояю афсонаҳои ачибу ғарифро мешунид. Маҳз дар назди дӯкони Раҳими Қанд бо Қорӣ Ишкамба воҳӯрда, сӯҳбат кард ва аз Раҳими Қанд дар бораи Қорӣ маълумоти тарҷумаҳоӣ гирифт.

Раҳими Қанд бидуни ҳунари қандпазӣ боз ҳунари навозандагӣ дошт. Ў дар назди Насруллоҳи Дег даҳ сол шогирдӣ намуда, шашмакомро ба ҳубӣ омӯҳт ва танбӯрнавози ҳушсалиқае низ будааст. Рӯзгори хешро асосан аз рӯи ин ду ҳунар мегузаронидааст. Нависанда бо як муҳаббати хос дар бораи Раҳими Қанд сухан ронда, ҳислатҳои хоксорӣ, ҳалолкорӣ, меҳнатдӯстӣ ва поквичдонии ўро дар рафти ҳодисаю воқеоти асар тасвир намудааст. Қорӣ Ишкамба ҳам аз Раҳими Қанд фоида бурда, аз қандалоту конфетҳои ўрайгон мегирифт: «Қорӣ амак шӯҳӣ накунед! Ман одами бечораи айёлманд мебошам, пули қанду конфету обидандонро дода равед! – гуфт бо оҳанги зорӣ». Вале Қорӣ Ишкамба пул додан, пул сарф намуданро дӯст намедошт, сад баҳона карда мерафт.

**Забон ва тарзи
байни нависанда** «Марги сӯдхӯр», агар дурусттар диккат дихем, ҳарактери ёддоштӣ ҳам дорад. Яке аз қаҳрамонони фаъоли асар худи устод Салриддин Айнист. Накши устод аз байни ҳодисоту воқеоти повест мисли як ҳати сурҳ мегузараад. Бисёр воқеоти «Марги сӯдхӯр», ки пасон дар «Ёддоштҳо»-и устод идома мейбанд, аз ҳар ҷиҳат такмил дода

шудаанд. Дар ин бора устод Айнӣ низ ишораҳо дорад.

Азбаски повести устод ҳаҷвишт, дар он нависанда аз таъбири ибора, зарбулмасалу мақолҳои ҳаҷвӣ бештар истифода бурдааст. Забони асар ширин, форам ва сода буда, аз хондани он кас лаззат мебарад. Н. Маъсумӣ дар бораи «Марги судхӯр» сухан ронда, ба забон ва тарзи баёни устод Айнӣ баҳои вожеӣ медиҳад: «Хусусан дар диалогҳо ва тавсифҳо, тарзи чумласозӣ ва ибораорони «саҳли мумтанеъ» ба дараҷаи хайратбахш мерасад».

Агар мо аз ҳамин нуқтаи назар пораеро, ки дар он намуди зоҳирӣ Қорӣ Ишқамба аз тарафи нависанда тасвир ёфтааст, аз назар гузаронем, ба гуфтори ин донишманд ризо мешавем. «Ӯ як одами миёнакади фарбехи ишқамкалони гарданкӯтоҳ буда, гафсии гардан ва пуррагии сару рӯяш ҳам аз гафсии шикамаш қариб фарқ надошт, агар риши калони ғӯлии монанди алафи гандадарав ба ҳам печидаашро, ки тамоми рӯяшро фарогирифта буд, тарошида мепартофтанд, сару тани ин одам дар як ҷо ба ишқамбаи ҳолӣ карданашудаи шутур монандӣ пайдо мекард, гояташ ин ки ин аз вай калонтар буд, монанди ҷуссай шутури ба дарди хориш гирифторгардидан мӯяш реҳтагӣ сурхчатоб менамуд».

Бояд гуфт, ки портрети боло дар оғози повест дода шудааст. Ҳонандай закӣ бе ҳеч як душворӣ аз ин тасвирот дар бораи ҷигунағии характер ва рафтору кирдори Қорӣ Ишқамба бисёр ҷизҳоро дарк намуда, аллакай симои манфури ин судхӯри қаллоб пеши назара什 намудор мегардал.

Дигар, сабки содаи ниғориш ва кӯтоҳбаёни яке аз ҳусусиятҳои ҳоси нависанда дар повест аст. Бо овардани ҷанд ибораи сода, суфтаю реҳта характер, рафтору кирдори образро кушода медиҳад. Масалан, Раҳими Қанд ба саволи нависанда:

«– Ин кас кист? – ҷавоб гардонда ҷунин мегӯяд:

– «Як хиндуи салланок, як судхӯри гузаро, як ҳасиси чирки дандонхӯр!»

– Магар ӯ дирӯз шуморо зиёфат карда буд, ки «курнамакӣ» накун, дирӯза ошро аз ёдат набарор! – гӯён ба шумо миннат кард?

– Оши ӯро то ҳол занаш ҳам нахӯрдааст! – гуфт Раҳими Қанд».

Ҳамин тавр, устод Айнӣ вобаста ба талаботи мавзӯъ, яъне ҳаҷвӣ будани он бештар қалимаю иборот ва зарбулмасалу мақоли ҳаҷвиро мавриди истифода қарор додааст, ки ин ҷузъиёт барои мучассам баромадани образи асосӣ – Қорӣ Ишқамба мусоидат кардаанд.

Бинед, танҳо дар як ҷумла «хиндуи салланок», «судхӯри гузаро» ва «ҳасиси чирки дандонхӯр» барин ибораҳои реҳтаи ҳаҷвиро чӣ ҳел мохирона мавриди истифода қарор додааст. Ҳамаи ин аз тавононии суханоғарии устоди бузург Садриддин Айнӣ шаҳодат медиҳад. Устод бо ин гуна шоҳасарҳои ҳуд на танҳо дар адабиёти тоҷик, балки дар адабиёти ҷаҳон мақоми ҳос дорад.

Савол ва супориш

1. Чаро устод Айниро 75 чуб заданд? 2. Дар бораи зодгохи нависанда маълумот дихед. Шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд ва Гиждувонро аз ҳарита ишон дихед. 3. Майдони Айнӣ, Боги Айнӣ, Музейи Айниро дар шаҳри Душанбе додаед? Агар дода бошед, таассурутатонро ба ҳамсифонатон ишон намоед. 4. Тахаллуси Айнӣ чӣ маъни дорад? Агар налонаед, аз «Фарҳангӣ забони тоҷикӣ» маъноҳои онро ёбед. 5. Чаро устод Айниро асосгузори адабиёти муосири тоҷик мегӯем? 6. Асарҳои адабиётшиносии устод Айниро номбар кунед ва гӯед, ки қадомашро мутолиа кардед? 7. Аҳамияти «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро шумо дар чӣ мебинед? 8. Нахустин шеъре, ки устод бо таҳаллуси Айнӣ эҷод кардааст, чӣ ном дорад ва қадом сол иншо шудааст? 9. Устод ба ашъори қадом адабони гузашта бештар пайравӣ намуда, асар эҷод кардааст? 10. Асарҳои публисистии устодро номбар кунед. Дар бораи забони тоҷикӣ чӣ хел маколаҳо навиштааст? 11. Дар солҳои 1924–25 қадом асарро иншо кард? 12. Устод Айнӣ «Ёддоштҳо»-ро дар пайравии қадом адабон эҷод намудааст. 13. Ҳаёти як наслу се авлод дар қадом асари устод тасвир ёфтааст? Намояндагони як наслу се авлодро номбар кунед. 14. Устод ҷаро ба повесташ «Марғи судхӯр» ном гузошт? 15. Қадом фильмҳои бадеиро медонед, ки аз рӯи исарҳон устод Айнӣ ба навор гирифта шудаанд? 16. Портрети асари бадеиро чӣ хел мефаҳмад? Дар мисоли Қорӣ Ишқамба ин мағҳуми назарияи адабиётро шарҳ дихед. 17. Мегӯянд, ки повести «Марғи судхӯр» аз бальзе ҷиҳатҳои ҳусусиятҳои жанри ёддоштро дорад. Шумо чӣ андеша доред? 18. Аз қадом ҷиҳат Қорӣ Ишқамбаро Гобсеки Бухорӣ метӯянд? Қорӣ Ишқамба ба Гобсеки Балзак чӣ муносибат дорад?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. С. Айнӣ. Ақнун наҷбати қалам аст. ч. I, Душанбе, «Ирфон», 1977.
2. А. Маниёзов. Публисистика ва назми устод Айнӣ. Душанбе, Нашрдавтоҷик, 1958.
3. Н. Маъсумӣ. Асарҳои мунтаҳаб, ч. I, Душанбе, «Ирфон», 1977.
4. М. Шукуров. Анъана, ҳалқ ва маҳорат, Душанбе, Нашрдавтоҷик, 1964.

МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Ба хотири шотири бузург, ки роҳи моро дар
адабиёт бо нури илҳом ва эъчози сухан му-
наввар кардааст, сари таъзим фуруд ме-
орам.

Ч. Айтматов.

Тарҷуман ҳол

Моҳи октябри соли 1975 вакти ҳазонрез буду ҳаво сард. Мо ҷаҳор нафар толибilm аз Душанбе озими Москав шудем. Чун ба манзил расидем, аллакай шаб доман пахн карда буд. Мо ҳостем дар яке аз меҳмонхонаҳои наздик шабро рӯз кунем. Меҳмонхонаи Москав аз ҳама наздиктар буд, рафтем. Ба мо мутасаддиён арз карданд: «Меҳмон бисёр, чой нест!». Мо ба тақдиромон тан дода, болои курсихо чой гирифтем. Андак вакт гузашт. Меҳмонон даробаро мекарданд. Баъзеҳо чой мегирифтанд. Мо медиҳему илочи сухан гуфтан надоштем. Дар ҳамин вакт бо чанд нафар устод Турсунзода бо ҷаҳраи ҳандону шукуфон вориди меҳмонхона гардиданд. Мо ба ҳурмати устод аз чой ҳестем. Он кас аз мо хеле дур буданд. Чун моро диданд, аз шарикон ҷудо шуда, наздамон омаданд:

— Ҳа, шербачаҳо, мондаҳои сафар! Ин қадар бедимоғ нишастаед, ё чой нарасид? Ҳайр, ҳозир.

Мо дар ҷавоб ташаккур гуфтем, ба хидматӣ омадану чой наёфтана-
монро изҳор намудем.

— Ҳеч гал не, дар роҳи илм риёзат бояд қашид. Ҳозир ташкил мекунем,
— гуфта ба назди роҳбарияти меҳмонхона роҳ гирифтанд. Пас аз лаҳзае
хӯҷатҳоямонро гирифта ҷой доданд. Устод бо директори меҳмонхона наз-
ди мо омаданд ва даҳони пур аз ҳанда бо забони русӣ изҳор карданд:

— Ин кас Дмитрий Василевич, директори меҳмонхона, дӯсти наздики
ман. Ба Дмитрий Василевич изҳори сипос кунед, марди бузурганд.

Мо бо камоли эҳтиром ба Дмитрий Василевич изҳори миннатдорӣ
намудем. Устод боз суханашро давом дод:

— Дмитрий Василевич! Медонам, ки Шумо маро ҳурмату эҳтиром

мекунед, мо дўстони наздикем. Аз ин хотир аз Шумо як хохишу илтимоси бародарона дорам. Ҳар вакте ки ба меҳмонхонаи Шумо ягон точик омаду аз Тоҷикистонам гуфт, он касро бечой нагузоред, манзил дидед. Ман то зиндаам дар хизмати Шумо. Агар мурдам, рӯҳам аз Шумо шод мегардад.

– Гали Шуморо ҳаргиз дар замин намемонам Мирзо Турсунович! Ба хизматчиёнам амр медиҳам ва то дар ҳамин ҷо ҳастам, ба хотири Шумо тоҷиконатро болои даст мебардорам.

Аз ин гуфтори директори меҳмонхона устод ва ҳамаи мо ҳандон шудем ва боз ба эшон садокату меҳрубонии хешро иброз намудем.

– Димитрий Василевич! Шумо одати мо – тоҷиконро хуб медонед. Мо меҳмонро аз ҷонамон азизтар медонем. Ман дар Москав қариб таҳҷӯй шудам. Инҳо меҳмонони мананд. Бояд ин расми хуби тоҷиконро гум иакунам, онхоро бояд бо як пиёла ҷой бошад ҳам, меҳмондорӣ намоям. Охир онҳо аз роҳи дур омадаанд. Лекин шарташ ҳамин Шумо ҳам ҳамроҳи мо мешавед, як пиёла ҷойи тоҷикиро бо ҳам мебинем, менӯшем.

Устод дар ҳамон нимишабӣ барои мо ҷой доду зиёфати шоҳона. Сари моро аз фарш ба арш расонид. Аз он рӯзгор солҳои зиёд сипарӣ шуданд, вале ҳаргиз сухбати оншаба бо Мирзои Бузург, Мирзои Оламғир аз ёдамон нарафтааст ва наҳоҳад рафт.

Мирзо Турсунзода ифтихори миллати мост, ки ин маъниро академик Муҳаммад Осими бисёр ҷолиб ва ба мавқеъ гуфтаанд:

«Боре аз Дехлӣ ба Катманду парвоз мекардам. Дар паҳлуям як марди хинду нишаста буд. Ӯ аз ман савол кард, ки аз кучоям? Ҷавобаш додам, ки аз Тоҷикистон. Бо таачҷуб кифт дар ҳам қашид ва гуфт, ки ин номро нашунидааст. Ҳостам Душанберо ном барам, вале боз ба ҳуд андешидам «модоме, ки Тоҷикистонро намедонад, Душанберо аз кучо донад». Баъд аз муддате саволашро давом дода пурсид: «аз қадом миллат ҳастам?». Гуфтам, ки тоҷикам. Боз кифт дар ҳам қашид. Надонистам, ки чӣ тавр аз кучо ва аз қадом миллат будани ҳудро фахмонам. Пурсидам, ки оё номи Турсунзода-ро шунидааст? Дар қиёфаи ӯ якбора ҳаяҷону шодӣ барқ зад ва гуфт:

– О! Турсунзода, Душанбе, Сулҳ!

Ин калимаҳоро паси ҳам бо як оҳанги маҳсус талаффуз карда, аз ҷояш хест ва дастамро бародарона саҳт фишурд ва изҳори ташаккур кард ва гуфт:

– Сано ба он миллате, ки ҷунин фарзандро тавлид намуд ва Мирзо Турсунзода дорад!».

Ҷунин лаҳзаҳою ҷунин гуфторҳои ҷолибу рангин зиёданд. Вале аз хотири он ки сухан дароз нашавад, лаҳзаҳои болоро муште аз хирвор гуфта, нукта мегузорем ва барои Шумо, шогирдони азиз, аз рӯзгори рангини ин абармарди илму фарҳанг ва адаби шаҳири тоҷик ва асри XX ҳикояти хешро давом медиҳем.

Водии Ҳисор, ки дар гузашта бо номи Ҳисори Шодмон машҳур буд, бо обҳон зулол, кӯҳҳои осмонбӯс ва боду роги сабзу хуррамаш дили ҳар як бинандаро ба ҳуд мекашид. Дар ду канори рӯди зебои Қаратог (ба тоҷикий

«Сиёхкӯҳ») бо ҳамин ном дехае вокеъ аст, ки он ҷо шоир – Мирзо ба дунё омад.

Мирзо Турсунзода соли 1911 дар оилаи устои сангтарош, ҷармгару ҷармдӯз – Турсун таваллуд ёфтааст. Таваллуди Мирзо барои усто Турсун бехад ҳурсандӣ овард. Ӯ писари ягонаи падар буд.

Маҳаллаи онҳо Чармгарон ном дошт ва хонаи усто Турсун дар ҳамин мавзӯъ, дар лаби рӯд ҷой гирифта буд. Мирзо солҳои қӯдакиашро ёд карда мегӯяд: «Падарам бисёр меҳост, ки ман босавод шавам». Аз ин хотир Мирзо аз 6 – солагиаш ба мактаби қӯхна меравад ва диккати ўро аз ҳурдӣ зебоии манзараҳои гирду атрофи қӯхсорон, бозихои ҳархелаи бачагони дех ба ҳуд ҷалб мекард. Аз он ки Мирзо писари ягонаи падар буд, усто Турсун ўро баъди дарс ҳар ҷое, ки мерафт, ҳамроҳ мебурд.

Ӯ бачаи зирақу ҳушзехн буда, ҷизи шунидаашро дар хотираш нигоҳ медошт.

Соли 1920 ба сари Мирзои ҳурдсол мусибати вазнине омад. Модараш аз қасалии вабо вафот намуд: «Ин рӯзи ғамангез, – мегӯяд шоир, – як умр дар лавҳаи хотирам нақш баст». Усто Турсун бошад, ҳонаашро «бехосият» гуфта, соли 1921 ба гузари Шӯробдара қӯчид. Бинобар ин то соли 1925 таҳсили минбаъдан шоир дар масҷиди Ҳочӣ Юсуф, ки дар ҳамон гузар вокеъ буд, давом мекунад.

Мирзо, ки аз мактаби қӯхна саводи хуб гирифта буд, пас аз баркарор шудани Ҳукумати Шӯравӣ ба мактаби нав дохил шуд ва бомуваффақият таҳсилашро давом дод. «Таҳсили ман дар мактаби нав дер давом накард, – мегӯяд ӯ. – Ман ва ду рафиқи шарикдарсам ҳондан, навиштан ва ҳисоб қарданро зуд азҳуд намудем. Бинобар ин дигар нишастан ҳамроҳи онҳое, ки нав ба ҳондани алифбо шурӯъ карда буданд, бароямон дилгиркунанда намуд. Ва мо қарор додем, ки ба Душанбе равем».

Солҳои 1926–1927 таҳсили Мирзо дар интернат ва техникуми педагогии шаҳри Душанбе давом мекунад. Дар ин давра ҷаҳонбинии фикрию сиёсиаш баланд гардида, бо роҳҳати Вазорати маорифи ҷумҳурӣ ба Дорулмуаллимини (Институти муаллимтайёркунӣ) шаҳри Тошканд фиристода мешавад.

Мирзо Турсунзода соли 1927–1930 дар институт таҳсили илм намуда, соҳиби дониши пурраи омӯзгорӣ мегардал.

Соли 1930 Институти муаллимтайёркунии шаҳри Тошкандро ҳатм намуда, ба Душанбе меояд ва дар рӯзномаи «Комсомоли Тоҷикистон» ба вазифаи мудири шӯъбаи оммавӣ ва байдтар котиби масъул кор мекунад. Рӯзнома дар мукаммалшавии дониши адиби ҷавон қӯмаки қалон мерасонад.

Аз соли 1935 дар вазифаҳои сардори мудирияти корҳои санъати Тоҷикистон ва аз соли 1946 то охири умраш вазифаи раиси правлениями Иттифоқи нависандагони Тоҷикистонро адо кардааст. Ӯ дар бадали сию як соли фаъолияти кориаш чун арбоби барҷастаи давлатиҷо ҷамъитӣ ба бисёр мамлакатҳо сафар намуда, доир ба дӯстию рафокат, муҳофизати сулҳо саъю қӯшиши зиёде кардааст.

Мирзо Турсунзода моҳи августи соли 1977 дар шаҳри Душанбе вафот

кардааст. Дар маросими дафни ин марди бузург дўстон, хамкасбон аз хар гўшаю канори дунё иштирок карданд, ашки хасрат рехтанд. Адибони точик ва дигар кишварҳои Дунё дар вафоти устод Мирзо Турсунзода марсияҳои чигарсӯзе эчод кардаанд, ки дар зер намунаи эчоди як занӣ сайёра-шоирави Украина Светлана Йовенкоро бо номи «Ёди шоир» чун муште аз хирвар меорем:

Хамин шаб дар замини ту, ки васфаши кардай зебо,
Нагашта пайкарат сарду нагашта гарки ашк аспо-
Калону хурд мегирянду мегирянду шоирхо.
Шавам то зўру даркорӣ, мадагорам шав, эй Мирзо!
Хамин шаб дар заминат-кишвари акту хирадмандон,
Бигиряд дар замин булбул, бигиряд моҳ дар Кайхон.
Чӣ сон аз дард имшабро расонам то сахар осон.
Шавам то ман хирадманде, мададгорам шав, эй Мирзо!
Ба пешат омадам шодон, ки бошам шод бо ҳалкат.
Вале ҳайхот бо андӯҳ кашам фарёд бо ҳалкат.
Шитобон омадам пешат, ки табрикат кунам аз сар,
Валекин менависам «Ширии сум»¹ рӯи гулчанбар.

Имрӯз марқали Мирзо Турсунзодаро дар Лучоби хушманзар хурду калон ва меҳмонони зиёд зиёрат мекунанд.

Мирзо Турсунзода чун шоир, мутафаккир, фарзанди бовафои ҳалку миллат тамоми ҳастияшро барои баланд бардоштани маданияту адабиёти тоҷик баҳшидааст.

Устод Мирзо Турсунзода академики Академияи ғанҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз соли 1951), Раиси комитети яқдиллии ҳалқои Осиё ва Африқа, узви комитетҳои Умумиҷаҳонии сулҳ, узви Комитети Умуминтифокии мукофотҳои Ленинӣ, раиси Комитети мукофоти республикавии ба номи Рӯдакӣ ва гайраҳо буд. Ба М. Турсунзода унвони Лауреати Мукофоти Давлатии СССР, Лауреати Мукофоти Ленинӣ ва Лауреати Мукофоти республикавии ба номи Рӯдакӣ дода шудааст.

Соли 1961 аввалин унвони фахрии Шоири Ҳалқии Тоҷикистонро соҳиб гардид. Соли 1967 Мирзо Турсунзода ба гирифтани Лауреати Мукофоти байналхалқии ба номи Некру сарфароз мегардад.

Бо унвони олии Қаҳрамони Мехнати Сотсиалистӣ (1967) ва боз бисёр ҷоизаю орденҳои Шӯравӣ мушарраф гардонида шудааст. Билохира Мирзо Турсунзода Қаҳрамони Тоҷикистон аст.

Ҳиссан М. Турсунзода чун муборизи матин дар роҳи муҳофизати сулҳу амнияти ҳалқои ҷаҳон калон аст. Ӯ дар чандин конгрессу симпозиумҳои байналхалқӣ ширкат варзида, аз номи ҳалқи тоҷик суханронӣ намудааст. Мавқеи ҷамъиятии ӯ чун пахнкунандай идеяҳои сулҳпарварӣ дар ҷаҳон машҳур аст.

¹ Ширии сум – аз сиддики дил ҳамдардӣ баён мекунам (лафзи украинӣ).

Шеърхон вай мисли рӯдҳон кӯҳистон ба ҳам омада, ба дарёи бузургे табдил ёфтаанд, ки ба мардуми шеърхону суханфаҳми тоҷик ва ҳалкҳои Сайёра назокати ҳакиқӣ, шодмонӣ ва одамият мебахшанд.

МЕРОСИ АДАБИИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Мусаллам аст, ки ҳар як эҷодкор бо рӯзгори хеш пайванди ногусас-таний дорад. Вай пеш аз ҳама, фарзанди ҳамон айём буда, дар осори хеш ҳодисоту воқеоти рӯзгори хешро инъикос менамояд. Ҷӣ ҳел ба қалам дода-ну ҳал намудани ин масъала ба афкор, ҷаҳонбинӣ ва ҳунару истеъодди фит-рии ӯ вобастагии қавӣ дорад. Мирзо Турсунзода ҳам фарзанди замони ҳуд буд. Ӯ солҳои сиом ба майдони адабиёти тоҷик по ниҳод. Пеш аз ҳама, ҳунару истеъодди баркамоли табиии шоирӣ дошт, вале тачрибааш ҳанӯз ҳеле кам буд. Аз ин хотир он ҷизе, ки дар он солҳо эҷод ва ҷонӣ намуд, нав-машқона ва умумӣ буданд. Ӯ дар солҳои пасин ба асарҳои дар ин давра эҷодкардааш аз назари танқид нигоҳ карда, ҷунин мегӯяд: «Як вактҳо шеър навиштан барои ман осон буд, имрӯз бошад, он шеърхони кӯҳнаамро иш-тиёқи ҳондан надорам. Ҷаро ҷунин ҳолат ба миён омадааст? Барои он ки бисёр шеърхони пешинан ман самимона навишта шуда бошанд ҳам, ле-кин ман дар онҳо тачрибай аз ҳаёт андӯхтаи ҳудро ошкор насохтаам. Ҳаётни ҳакиқиро нишон надода, танҳо тасаввуроти умумиро дар бораи он ба қалам додаам».

Суҳанҳои Мирзо Турсунзода ба маҷмӯаи нахустӣ ӯ, ки «Байроки за-фар» ном дошт ва соли 1934 ба табъ расида буд, тааллук доранд. Дар ин маҷмӯа шеъру достон, ҳикояю очеркҳое, ки нависанда дар он солҳо эҷод карда буд, гирд оварда шуда буданд. Бо вучуди он ки асарҳои дар ин маҷ-мӯа воридшуда навмашқона буданд, дар онҳо рӯҳи замон, мавзӯъҳои му-хими ҳаётни ҳалқ ва қишивар, аз қабили баркароркуни хоҷагии қишлоқ, озодии занон, мактабу маориф ва баҳусус тасвири зебоихои Ватан ва амсо-ли инҳо инъикос ёфта буданд.

Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки ҳанӯз аз ҳамон давра дар эҷоди-ёти шоир мавзӯи Ватан ва ватандӯстӣ мавқеи қалон дошт. Онҳо аз ҳудши-носӣ ва ҳисси ифтиҳори миллии шоири ҷавон дарак медоданд. Ин мазмун дар шеъри «Чаманистон» ҳеле самимӣ, бо обуранги шоирона ба қалам дода шудааст:

Курбони ту, эй диёри ишқам,
Богу чамдану баҳори ишқам.
Фазлу ҳунарам Ватан, туй, ту!
Созу зафарам Ватан, туй, ту!
Эй ҳурраму сабз bogу бӯстон,
Эй машъали Шарқ-Тоҷикистон!

Дар ин пора шоир Тоҷикистони ҳуррам ва мисли bogу бӯstonashро ба машъали раҳшони Шарқ шабех намуда, аз он ифтиҳор дорад. Воқеан, бояд

арз кард, ки аз ин абёти рангини шоири чавон ояндаи умебахши ў ба хубӣ эҳсос мешуд.

Мирзо Турсунзода дар ин айём ҳамчун рӯзноманигор ба шаҳру деҳоти ҷумхурӣ, ба назди деҳконон, соҳтмончиён рафта, бо кору бори онҳо аз наздик шинос мешуд ва дар баробари ин пайваста ҳунари шоирии хешро сайқал медод. Эҷодиёти адибони бузурги форсу тоҷик барои адиб мактаби омузиш буданд. Шоир ин рӯзҳоро ба ёд оварда байдар чунин ибрози назар кардааст: «Дар болои сухан меҳнат кардан кори хеле мураккаб аст. Дар ин маврид ба нависанда омухтани забони зиндаи ҳалқ ва асарҳои классикони мо кӯмаки зиёд мерасонанд. Танҳо эҷодкорона омухтан манфиатбахш аст, на нусхабардории кӯркӯрана. Образу фикрҳои дигаронро аз ҳуд накарда сухандонӣ ва сухансанҷи хайратангез, бойгарӣ ва зебони забон, образҳои равшану дураҳшон ва талаботи эстетикиро, ки ҳама хоси классиконанд, бояд эҷодкорона омузем».

Дар суханони устод Турсунзода илова бар он ҷизе, ки дар боло гуфтем, боз як масъалаи мухими дигар зикр ёфтааст. Яъне шоир дар баробари омухтани адабиёти классикий доностани забони зиндаи ҳалқро барои эҷодкор зарур медонад. Ва ҳуд аз пайи омузиши он мешавад. Ҳамин тавр, омузиши ин ду сарчашмаи мухим барои шоир, ки саҳт ниёз дошт, самар дод, қаламаш бурро ва фикраш расо гашт. Ҳонанда ин тағијироти куллиро дар эҷодиёти солҳои Ҷанги Бузурги Ватаний ба хубӣ эҳсос карда метавонад. Вале нишонаҳои аввалини ин дигаргунӣ ҳангоми эҷоди достонҳои нахустини шоир «Офтоби мамлакат» ва «Ҳазон ва Баҳор» ба ҷашм мерасад. Мавзӯи ҳар ду асар ба масъалаҳои рӯзмарра – кору зиндагӣ, талошу ҷоннисории деҳконону пахтакорон ба хотири соҳтмони ҷомеаи нав баҳшида шудаанд. Достони «Ҳазон ва Баҳор» ба тарзи маснавӣ дар вазни достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ ишҳо шудааст. Санъати тазоду муқобала асоси асарро ташкил додааст. Яъне муқобилгузории ду соҳт, ду замон мавзӯи достон карор ёфтааст. Шоир ҳаёти вазнини камбағалон, дар зери асорати гуломӣ ва бехукукӣ будани занонро нишон медиҳад. Дар анҷоми достон амиру саркардагони онҳо мағлуб шуда, қаҳрамони асосии достон – Саттор голиб мебарояд. Дар достон адиб мубориза баҳри ҳаёти фирӯз ва ишқи поки ду ҷавон – Раъно ва Сатторро хеле ҷолиб инъикос намудааст.

Ҷанги Бузурги Ватаний оғоз ёфт. Бисёр адибони тоҷик баҳри озодӣ ва истиқлоли қишвар ба майдони набард рафтанд ва қисмати дигари онҳо қаламро шамшер намуда, алайҳи душмани гаддор ба поҳестанд, ки Мирзо Турсунзода ҳам аз ҷумлаи онҳо буд. Рӯзгори ҳалқ ноором, қишвар дар ҳатар, оташи ҷанги ҳонумонсӯз аланга гирифт. Максаду мароми ҳар як фарди ҷомеа он буд, ки ҳар ҷо зудтар фашизми Германияро нест карда, Ватанро аз душманон озод намояд. Ба хотири ин Мирзо Турсунзода тамоми кувваро ба ин самт равона кард. Мавзӯи Ватан – Модар, ҳимояи он аз душман мавзӯи асосии ашъори адиб қарор гирифт. Ҳамин тавр, замон аз ҳар адиб оғаридани образ ва симоҳони барчастаи шаҳсони мубориз, ватандӯст ва ҷонни-

сору вафодорро такозо дошт. Мирзо Турсунзода ин масъулиятро хеле хуб хис намуда, дар ин давра асархон баландгоя оварид. Асархон «Хайр мода ри азиз», «Хотиран капитан», «Баходури точик», «Ҳамшираҳо», «Фарзанди ту меоял», «Ҳарғиз» ва достони «Писари Ватан» аз бехтарин асархон давраи Ҷанги Бузурги Ватанин адабиёти точик ба шумор мераванд. Шоир шеъри «Хайр модари азиз»-ро дар рӯзҳои аввали ҷанг эҷод кардааст ва ба воситай саволу ҷавоби модару фарзанд мақсаду мароми садҳо фарзандону модарони тоҷикро, ки писарони худро дуои нек дода, ба ҷанг мефиристо-данд, нишон додааст:

Модар аз ҷеҳрани гулгуни писар.
Нарм бӯсиду гирифташ дар бар.
Гуфт: «Рав ҷангӣ далерона бикун!
Ҷанг бо лашкари бегона бикун!
Бош фарзанди сазовори падар.
Лонки ин Ватан, ин хонаву дар!»

Мавзӯи дигари ашъори ин давраи шоир ситоиши қаҳрамонӣ, ҷонисорӣ ва шучоату далерии ҷанговарони майдони набард аст. Акнун дар ин гуна шеърҳо на симоҳон қаҳрамонони ҳаёлӣ, балки кору амалиёт, далерию майдонагии фардҳои мушаҳҳас, воқеъ мавриди ситоиши Мирзо Турсунзода қарор ёфтаанд. Намунаи барчастаи ин «Баходури точик» шуда метавонад. Дар ин манзума шоир корнамоии Қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравӣ Тешабой Одиловро ба қалам додааст, ки ин фарзанди фарзонаи тоҷик барои муҳофизати шаҳри Ленинград (холо Санкт-Петербург) шучоату далерии бемисл нишон дод. Як пораи Ватанро аз душманон ба ивази ҷони азизаш муҳофизат намуд. Шоир бо як хиссияти баланд ҷаҳони ботинӣ, хисси масъулиятшиносӣ ва меҳанпарастии ҷанговарони тоҷикро дар симон Тешабой Одилов инъикос намудааст, ки чунин асарҳо дар он рӯзгор ва имрӯз ҳам аҳамияти бузурги тарбиявӣ доранд.

Устод Мирзо Турсунзода дар шеъри «Ҳамшираҳо» корнамоии садҳо духтарону занони тоҷикро, ки дар қатори мардҳо ба фронт рафта, дар амалиётҳои ҷангӣ иштирок доштанд ва қаҳрамонӣ нишон дода буданд, ба ёд оварда, ситоиш намудааст. Махсусан кору рафтори ҳоҳарони шафкатро, ки дар майдони набард садҳо ҷанговарони маҷрӯҳро аз марғ начот дода буданд, бо камоли маҳорат дар шеъри мазкур тасвир намудааст. Агар бо сухонони шоир гӯем, ҳамшираҳои шафкат «дар таги борони тирҳо аз садои тӯпи фашистони беҳаё» наҳаросида ба ҷисми ҷанговарон ҷон мебахшиданд. Барои ҳамин қаҳрамони лирикӣ аз номи ҳазорҳо-ҳазор ҷанговарони шифо-ёфта ҳоҳарони шафкатро «ҷон Шумо» мегӯяд:

Бар рӯи тирхӯрда даме ки назар кунед.
Ҳуши зи сар паридан ӯро ба сар кунед.
Уммеди зиндагӣ ба дилаш шӯълавар кунед,
Гӯё ба ҷисми мурда ҳаёт аз дигар кунед.
Беҳуда нест ин ки бигӯянд: «Ҷон Шумо!».

Газали «Харгиз» эчди хамин давраи шоир буда, бисёр самимӣ ва бо як хиссииёти баланд суруда шудааст. Барои шоир вожаҳои Ватан, Халқ ва Модар басо азизу мӯътабаранд. Оре, касе, ки Ватанашро дӯст намедорад, бегумон Модару халкашро низ дӯст намедорад. Ин калимаҳо барои ҳар як фард мукалдасанд ва бо ҳам пайванди ногусастаний доранд. Шоир таъкид менамояд, ки барои Ватан, Халқ ва Модар агар ҷон лозим бошад, мо бояд ҳаргиз «не», нагӯем. Ана ҳамин мазмун бо тавсифҳон шоирона дар газали «Харгиз» ифода ёфтааст, ки салосату балогат ва ҷанбаҳои драматикии асарро бисёр қавӣ гардондааст:

Ту зинда бош Ватан-хонаи умеди ҳалқ,
Ки бе ту нест дилу ҷон шодмон ҳаргиз!
Чӣ медиҳӣ ба Ватан?! Ҳар касе, ки пурсидам,
Ҷавоб дод: «Надорам дарег ҷон ҳаргиз!»
Миёни ҳалку Ватан саҳт аҳду паймон аст,
Набуду нест ҷудой зар ни миён ҳаргиз!
Намекунем фаромӯши то Ҷаҳон бокист.
Тамоми ни ҳама кирдори ҳоинон ҳаргиз!

Асари қалонтарине, ки устод дар замони Ҷанги Бузургии Ватаний иншо кардааст, «Писари Ватан» мебошад. Мавзӯи асосии достон талошу муборизаҳои фарзандони тоҷик дар Ҷанги Бузурги Ватанист. Қаҳрамонони асар барои ҳаёти осоишта мубориза бурданд. Шоир дар симони накшҳои асосии достон Қодир, Микола, Саодату Марина қаҳрамонию далерӣ ва фидокориу ҷоннисории ҷангварони содики Ватанро нишон додааст. Инҷунин шоир ба воситай амалиёти Қодиру Микола таъкид менамояд, ки дӯстии ҳалқҳо мувваффакият ва ғалабаи моро таъмин кард. Достон асосан асари эпикист. Майдони ҷанг, ҳарбу зарб, корнамоиҳои бемисли ҷангварон руҳни асосии достон мебошанд. Вале дар асар лаҳзаҳои лирикӣ кам нестанд. Адиб дар асари ҳуд ишқу муҳаббати Қодиру Саодат ва Миколаю Маринаро низ тасвир намудааст.

Аз мутолиаи достон ҳонанда ҳеле ҳуб зҳсос мекунад, ки адиб ҳеле пеш рафтааст. Ин пешравӣ ҳам дар ҳаллу фасли мавзӯъҳои асосӣ ва ҳам дар забону тарзи баён ба назар мерасад. Сабки ниғориши ва баёни воқеот пай дар пай мушахҳас буда, барои ифодаи фикр аз зарбул масалу маколҳои ҳалқӣ ва санъатҳои бадӣ устокорона, мӯҷазу бамаврид истифода мебарад. Шоир барои мардумро алайхи душман ба по, ба мубориза ҳезондан роҳу воситаҳои муҳталиф, усуљҳои ғуногуни адабиро истифода бурдааст. Масалан, ба воситай санъати саволу ҷавоб, нидои риторикона ва ташхисонидани ашёи бечон-ҳок, мавчи дарё, замину осмон ва ғайра пиру барноро ба мубориза ба мукобили фашизм даъват менамояд:

Ба одам гуфт ҳоки қишвари баҳт,
Ки: «Гар ту дӯст медорӣ маро саҳт,
Агар ҳоҳӣ, ки бо ман зинда бошӣ,
Ҷавонбаҳту чу гул дар ҳанда бошӣ.

Силохи чанг бар каф гири бархез!
Бидон инро факат тадбири бархез!
Ба одам гүфт мавчи оби дарё,
Ки: «Эй дар меҳнатӣ аз ман ту боло,
Агар ки ту наҳоҳӣ ташни монӣ,
Замин хушконию ҳуд гушна монӣ.
Силохи чанг бар каф гири бархез!
Бидон инро факат тадбири бархез!»

Такрор шудани байт фикру андешаи шоирро кувват дода, аз тарафи дигар, ташбеху тавсиф, истиораю маҷозҳои шоирона ҳусни асарро афзун гардондаанд, ки чунин тасвирҳо дар достон хеле зиёданд ва хонанда аз онҳо як чаҳон лаззат мебарад.

Чунон ки дар боло ишорат рафт, шоир ҳангоми эҷоди достони хеш дар тасвири ҳолатҳои рӯҳӣ ва ҷаҳони ботинии қаҳрамонҳои асараши аз достонҳои Низомии Ганҷавӣ баҳра бардоштааст. Масалан, дар тавсифи Ръяно чунин мегӯяд:

Ду руҳкораш зи лола сурхтар буд,
Лаби ёқут лабрези шакар буд.
Ду ғесӯяш мисоли ҳирмани гул,
Ҳабар додӣ зи рангу бӯи сунбул.
Ба соли шонздаҳ синнаш расида,
Вале субҳи умедаш нодамида,
Агарчи гул барин руҳкори он буд,
Вале олудаи гарди ҳазон буд.

Мирзо Турсунзода бидуни ин дар тӯли чандин сол эҷодиёти даҳанакии ҳалкро ҳамроҳи нависанда Алихуш ва шарқшиноси рус А. Н. Болдирев ҷамъ намуда, соли 1939 бо номи «Фолклори тоҷик» маҷмӯаи эҷодиёти даҳанакии ҳалкро аз ҷоп бароварданд. Дар он бехтарин чакидаҳои мардумӣ-рубоиҷ дубайтӣ, суруду тарона, бадехаю ғазал ва дигар асарҳои ҳалқӣ гирд оварда шуда буданд. Омӯзиш ва хифз намудани намунаҳои бехтарини эҷодиёти шифоҳӣ ба шоир илҳом баҳшид, гуфторашро содаю шево гардонид, ки ин тағйиротро дар асарҳои минбаъдан Мирзо Турсунзода ба ҳуби мушоҳида карда метавонем.

Ўстод Мирзо Турсунзода то лаҳзаҳои оҳири рӯзгораш қаламро ба замин нағузонӣ, асарҳои ҷовидона оғариҷ. Махсусан лирикаи ўстод дар ҳадди салосату балогат буда, дунёи ботинии инсонро бисёр зебою рангин, шоирона ба қалам додааст, ки дар поён дар ин мавзӯъ алоҳида мейистем. Аз байни асарҳои қалонҳачми ўстод достони «Чароги абадӣ» ва «Ҷони ширин»-ро метавон ёд кард. Мирзо Турсунзода баҳори соли 1957 достони «Чароги абадӣ»-ро навишта ба оҳир расонд, ки он ба ўстод Айнӣ баҳшида шудааст. Соли 1953 ҷаҳни 75-солагии ўстод Айнӣ баргузор гардид ва ба ин муносибат М. Турсунзода чунин гуфта буд: «Дар зиндагӣ хеле кам воқеъ мегардад, ки тарҷумаи ҳоли як одам бо тарҷумаи ҳоли ҳалки ў мувоғиқ ояд. Ҳаёти Айнӣ рамзи роҳи тайкардаи ҳалки мо шудааст». Воеан сухани адаб ҳакикат аст ва рӯзгори дардомезу талҳи ўстод Айнӣ саргузашту сарнавиш-

ти таърихи халқи точик низ мебошад.

С. Айнӣ дар достон на танҳо як адиби мумтоз, шахси мубориз, балки фарзанди бовафою содики Шарқ тасвир ёфтааст. М. Турсунзода ҳамеша, дар ҳар як ҷамъомад мукаддими суханашро ба устод мебахшид. Ӯ дар ҳусуси таъсирини сухани устод доир ба бедории миллию сиёсии одамон, зинда гардонидани таърихи ҷандинҳазорсолаи халқи точик, намояндагони пешқадами он, бо забони содаю оммафаҳм эҷод гардидаи асарҳои адибон бо меҳру муҳаббати бепоён ҳарф мезад. Ин ақидаҳои неки шоир дар достони «Чароги абадӣ» ба таври боварибаҳш ба қалам дода шудаанд.

Шоир кисми якуми достонро ба тавлиди фарзанд ва интизории худаш баҳшидааст.

Ӯ дар мавриди интизорӣ тангдил гашта, беист қадам мезанад, мешинаду меҳезад ва дар ҳусуси кисмати бади саргузашти Айнӣ, кисмати таърихи халқаш фикру мулоҳиза меронад.

Инак, насли нав ба дунё омад. Акнун нангу номуси халқу миллат ба зиммаи ўст. Вокеаҳо дар тӯли як шабонарӯз рӯй дода бошанд ҳам, тафаккуру хиссиёти қаҳрамони лирикӣ ду давраи таърихиро бо ҳам мепайвандад. Вокеаҳо пайи ҳам мураккаб шудан мегиранд, ки мазмуни фалсафии достонро пуркуват гардонидааст.

Дар кисми аввали достон шоир тифли навзодашро интизор аст. Ӯ ба дунё меояд. Адиб аз ин шоду масрур аст. Зоро фарзанд давоми умр-номгузору номбардори миллат аст. Шоир умед дорад, ки рӯзе мерасад, ки ин тифл бузург мешаваду мисли устод Айнӣ фарзанди азизи халқ, фарзанди Осиёи бовафо мегардад:

Садос, ки ба ҳар як тифл ҳос аст,
Ба модар з-аввалийн соат шинос аст.
Ба модар нури ҷашмон аст фарзанд,
Даванда реша дар ҷон аст фарзанд.
Сано гуфтам ба занхое, ки имрӯз
Ба кори мамлакат ҳастанд дилсӯз,
Ту ҳам фарзанди Шарқӣ, Осиёӣ,
Валекин Осиёи пурсафой...
Мулокоти наве бо пирамарде,
Адиби озмуда ҳар набарде.
Кӯҳансоле, ки дила ду замонро,
Фаму андӯҳу шодии ҷаҳонро.
Кӯҳансоле, ки донад Осиёро,
Ба гӯшоянда аз ҳар дил садоро.

«Чароги абадӣ» чароги шӯълабори Айнӣ, чароги абадияти ўст, ки ба асарҳои бузургаш дилу дилаи ҳалқро бедор, рӯҳи ўро зинда гардонидааст ва мардумро барои аз ҳуд намудани илму дониш, ба сӯи ҳакикат, адолат, ростгӯю чавонмардӣ ҳидоят месозад. Шоир достонро бо мисраҳон зерин анҷом додааст:

Муяссар шуд маро дар як саҳаргоҳ,
Ки бинам рӯи ду нисони дилҳоҳ.

Яке фарзанди ман, навзоди ман буд,
Дигар панди ману устоди ман буд.

Дар достони «Чони ширин» бисёр масъалаи муҳими замон-дӯстию ҳамраъийи халқдо, сулху салоҳ, зан ва мақоми вай дар чомеа, рӯзгори бо-фароғати халки тоҷик, урғу одат, анъанаи миллни тоҷикон пайгиҳона, шоирона бо сабку услуби хос тарҳрезӣ шудаанд. Шоир бо камоли ифтиҳор дар бораи Ватан сухан мегӯяд. Ҳонандаро ба ҳудшиносӣ ҳидоят менамояд. Қаҳрамони лирикӣ аз он шод аст, ки ними умраш дар сафар бигзашт. Ин сафарҳо ба хотири сулху салоҳи байни халқҳо Сайёра аст. Умраш зоёв нагузаштааст. Ӯ мунодии сулҳ мебошад. Шоир аз ин ифтиҳор дорад ва мақсади зиндагиашро дар ҳамин медонад.

МАВЗӮИ ШАРКИ ХОРИЧӢ ДАР ЭҶОДИЁТИ М. ТУРСУНЗОДА

Мирзо Турсунзода аслан пас аз Ҷангӣ Бузурги Ватанӣ ҳамчун шоир, ҳамчун сиёсатмадор рушду камол ёфта, дар арсаи байналхалқӣ шӯҳратёр гардиц. Каломи сехрофаринаш чун уқобони кӯҳӣ ба аксои олам, ба ду китъаи азияткашида, ранҷу озордида – Осиё ва Африка баланд парвоз кард. Мардуми ин ду китъаи бузург дар зери шиканча, дар ниҳояти хориҷ зорӣ, дар зери зулми истисморгарони англису amerikoi ва дигар давлатҳои тавонони Европа рӯзгори талҳу сангин доштанд. Ҳаман ин даҳшату ваҳшонияти мардуми оддиро шоири мубориз бо ҷашми ҳуд дид ва бо қалби пуршӯраш эҳсос намуд ва садояшро баланд намуд.

Барои эҳҷа шудани чунин шоҳасарҳо: силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» (1947), «Ман аз Шарки Озод» (1950), «Садои Осиё» (1955), «Хоҳари мушфик, Африко», «Чони ширин» (1959) ва гайра нахуст истеъдоди табии, дуюм омӯзиши амики адабиёти шифоҳӣ ва классики, сеюм сафарҳои мунтазами Мирзо Турсунзода ба кишварҳои Осиёю Африка ва Европа ва омӯзиши ҳаёти халки мазлуми ин кишварҳо мусоидат кард. Рукни асосӣ ё мавзӯи асосии ин асарҳо инъикоси ҳаёти мардуми хориҷа аст. Аммо дар ҳар як достонаш шоир аз рӯзгори гуворою баҳти баланди халки кишвараш ёд ме-кунад ва дар мукоиса зиндагӣ ва шукӯҳу шаҳомат ва саодатмандии халқу диёри азизашро шоирона, реалистона ба қалам додааст.

Ҳамин тавр, мавзӯи Шарки хориҷӣ дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода мақоми босазо дорад. Мувоғики соли эҷодашон дар поён баъзеи онҳоро таҳтил карда мебароем.

СИЛСИЛАИ ШЕЪРҲОИ «ҚИССАИ ҲИНДУСТОН» ВА «МАН АЗ ШАРКИ ОЗОД»

Мазмӯн ва
мундириҷӣ
иҷдевии шеърҳои ин
силсила

Устод Турсунзода солҳои тӯлонӣ раиси Комитети сулҳи мамлакатҳои Осиё ва Африка буд. Ва ҷунон ки ҳудаш мегӯяд «ними умрам дар сафар бигзашт».

Барои устод одат шуда буд, ки пас аз хар як сафарааш барои хонандагон асаре офарад. Дар онҳо ҳаёту зиндагии мардуми хоричаро аз нигоҳи файла-сүфона, аз диди шоирона таҷассум менамуд. Устод дар баромад ва мақолаҳои илмии худ баъзан сабаби иншо гардишни достонҳо ё шеърҳои алоҳидаашро кайд карда гузаштааст. Масалан, дар бораи тавлид шудани шеърҳои «Қиссан Ҳиндустон» чунин нигоштае дорад:

«Ҳиндустон чун мамлакати афсонавӣ ва дорои тамаддуни бойи инсонӣ аз айёми кӯдакӣ диккати маро ба худ мекашид ва маро ба ҳаяҷон меовард. Дар бораи вай ман наклу ривоятҳо мешунидам, китобҳо меҳондам ва шеърҳои шоирони шаҳирашро аз ёд медонистам. Соли 1947 ман дар ҳайати нависандагони Шӯравӣ ба Ҳиндустон сафар кардам ва ин кишварро бо ҷашмони худ дидам. Ман дидам, ки ин кишвари қадимӣ бо манзарҳои дилфиреб ва ёдгориҳои беамсолаш басо дилрабост, аммо ҳалки чафодида ва аз тарафи империалистон таҳкиршуdae дар он зиндагӣ ба сар мебарад. Ҳиндустон бо тамоми зиддиятҳояш дар пеши ҷашмонам ҷилвагар шуд ва дар дилу дидам ман ба таври абадӣ нақши худро гузошт. Ҳамин зиддиятҳои Ҳиндустонро ман барои достони худ мазмуни асосӣ интихоб намудам. Ҳаёти ҳалки Ҳинд ва орзу омоли вай барои озодӣ ва ҳаёти саодатмандона маро водор намуданд, ки дар бораи ин сарзамин достоне эҷод намоям».

Агар суханони устодро бо диккат мутолиа кунем, бароямон ҷанд масъала равшан мегардад. Нахуст сабаби навиштани шеърҳои ин силсила ва дуюм мавзӯъ ва мундариҷаи идеявии ин шеърҳо аз номи худи муаллиф ёдрас шуданд, ки бароямон хеле муҳиманд.

Мирзо Турсунзода пас аз бозгашт шеърҳои ин силсиларо дар байни солҳои 1947–1949 эҷод намуд, ки аз 13 шеъри хурду қалон иборат мебошанд. Шеърҳои силсилаи «Қиссан Ҳиндустон» – «Бозгашт», «Қиссан Ҳиндустон», «Мехмони магрибӣ», «Рӯди Ганг», «Боги муаллақ», «Тара Ҷандӣ», «Дар ёди қас», «Сайёхи Ҳинд», «Точмаҳал», «Дар орзун ошён», «Қадаҳи ман», «Кулоҳи профессор Ахвледиани» ва «Ду роҳ» ба шумор мераванд. Шеърҳон фавқ устухонбандии ба худ хос доранд. Дар байни онҳо ҳам аз нигоҳи мазмун ва ҳам аз нигоҳи мавзӯъ пайванди ногусастани ба назар мерасад. Шеъри «Бозгашт» на оғоз, балки хотиман асар ё хуласаи шоир аст. Адиг пас аз ҳама диданҳо, шуниданҳо ва тасвири онҳо дар сарзамини Ҳиндустон ба сӯи Ватан роҳ пеш мегирад, парвоз мекунад. Ӯ аз дидани Ватану ҳалки азизаш шоду масрур аст, меболад, ифтихор дорад. Ба ин восита қаҳрамони лирикӣ ҳисси ватандӯстӣ ва ифтихори миллии хешро ба қалам додааст. Ин танҳо як тарафи масъала. Муҳимаш боз он аст, ки шоир гаму дарди ҳалкҳои Ҳиндую Үрдуро меҳӯрад, торочгашта, азиятдида мардуми қашшокро пеши назар меорад:

Шодам, аммо меҳӯрам гамҳои ҳалки дигаре,
Дар назар меоварам торочгашта кишваре.

Аз ҳамин нигоҳ ҷанбаи гуманистии шеър волост ва шоҳбайти Саъдии Шерозӣ «Бани одам аъзои якдигаранд»-ро ба хотир меорад. Вале шоир дар анҷоми «Бозгашт» бо камоли боварӣ таъкид менамояд, ки садои ӯ, суруд-

хой эчодкардааш ба гүши мардуми сарсахту бадбахти кишвари Ҳинд мера-
санд. Онхоро ба мубориза барои озодӣ ба по меҳезонанд. Шоир бо нилои
риторикона ба сурудаш мурочиат намуда мегӯяд:

Халки хинду ситамкашро расон аз мо салом,
Эй суруди ман, агар дорӣ ту ҳам болу паре.
Ман аминам, мерасад ҳар як садои мо ба ў,
Ҳар як овози пур аз меҳру вафои мо ба ў.

Вокасен, садои дили шоири мубориз – Мирзо Турсунзода ба дили мар-
думи ин сарзамин роҳ ёфт. Шеърҳон силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон» ҳанӯз
дар ҳамон солҳо ба забони хинду, урду ва англисӣ тарҷума шуда буданд ва
халқҳои ин сарзамин мутолия намуда, аз максаду мароми шоир вokiф гар-
диданд ва барои озодию истиклоли хеш ба мубориза барҳостанд.

Шеъри нахустини ин силсилаи «Қиссаи Ҳиндустон» ном дорад. Адиб
дар он сарзамини Ҳиндустони афсонавиро бо тамоми шукӯҳу шаҳомат,
бойгарни юсарават, расму оини кӯҳанаш ситоиш намудааст. Дар баробари ин
ҳаёти пурмашаккат, баҳусус рӯзгори токатфарсон 60 миллион қастаи наф-
ратзадагони Ҳиндустонро шоир бисёр табий, воеъбинона ва шоирона ба
қалам додааст. Адиб дар анҷоми шеър бо сал дарду алам таъкид кардааст:

Бидидам дар паси кӯхи Ҳимолой,
Замини сабзу зархезе сиропой.
Агарчи ганҷхояш пурбахоянд,
Валекин мардумони он гадоянд.

Ба андешаи шоир яке аз сабабҳои ин бадбахтии мардуми кишвар ҳиё-
наткорони ҳамин диёр ва рӯбоҳмизоҷонанд, ки ҳалқу кишвари хешро бо
«дастгирию қўмакашон» ба вартаи ҳалокат расонланд:

Баројд бо табассум гар зи хиргоҳ.
Ҳиёнаткори ҷамъият чу рӯбоҳ.
Бирав ҳалки ситамкашро ҳабар кун,
«Махав омад, маҳав омад, ҳазар кун!».

Акнун Мирзо Турсунзода дар шеъри дуюми ин силсила, ки «Мех-
мони магрибӣ» ном дорад, омадани лордҳои англис ва зулму истисмо-
ри онхоро ба қалам додааст:

Омаду бар гардани хинду нишастан,
Ҳар чӣ ки меҳост, гирифт ў ба даст.
Пӯсти рӯбоҳу палангон гирифт,
Ҳосили бечоран дехкон гирифт
Паҳтаю абрешиму гандум гирифт,
Нони даҳони ҳама мардум гирифт.
Шираи ин бойзамиро қашил,
Хуни дили ҳалки галоро мажид.
Ҳукми вай имрӯз агарчи равост,
Пояи ин ҳукм, валие бебакост!

Адиб ба максади муайян дар анҷоми ҳар як банди «Мехмони магрибӣ»
байти охирро такрор кардааст, ки ин албатта, ногузирни шикасти мустам-

ликадорони англисро нишон медихад. Дар анчоми шеър бо диди файласу-фона шоир боварии катъй дорад, ки бегона бегона аст ва бегона мемонад. Дусад сол хам монанд, боз маҷбуранд, ки оқибат кишварро тарк намоянд:

Фурсат он аст, ки ин «мехмон»,
Тарк кунад кишвари Ҳиндустон!
Чунки дар ин мамлакат ин зарпараст,
Ҳеч ба ҷизи дигаре дил набаст.
Сар назад аз магрибии бекарам,
Ҷизи дигар гайри чафою ситам.
Гарчи дусад сол дар ин хона монд,
Боз ба ин оила бегона монд.
Хукми вай имрӯз агарчи равост.
Пояи ин хукм вале бебақост!

Воқеан, зимни ин масъала андешаи адиб пурмӯхтавою амиқтар аст. Маъно ва ҷанбаи кулл дорад. Мирзо Турсунзода танҳо ба англисҳо ишорат накардааст, балки тамоми бегонагон, аҷнабиён, мустамлиқадоронро дар назар дорад. Таъриҳ гувоҳ аст, ки Искандари Макдунӣ, арабҳои бадавӣ, мугулҳои хунхор омаданд, горат карданд, муддате ҳукмронӣ карданд. вале боз тарки диёр намуданд, рафтанд. Англисҳо, ки имрӯз ҳукмашон раво бошад ҳам, вале пояи зулмашон оқибат надорад, бебақост. Бояд ин байтҳои шоири ватандӯстро ҳамин тавр фахмид ва маънидод кард. Ҳамин тавр ҳам шуд. Соли 1949 Ҳиндустон соҳибҳтиёр гашт, англисҳо абадан Ҳиндустонро тарк карданд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам соли 1991 истиқлолияти ҳешро ба даст овард, ки ин ягона умеду орзуи ин адиби мубориз, ватанҳоҳу инсонпарвар буд.

Ҳамин тавр, шеърҳои дигари ин силсила ба хотири тақвияти идеяи асосӣ, ки дар боло зикр қардем, омадаанд ва хизмат кардаанд. «Рӯди Ганг» ҳам яке аз шеърҳои пурмӯхтавои ин силсила аст. Мирзо Турсунзода дар шеъри «Рӯди Ганг» бо камоли маҳорат, бо як хиссииёти волои шоирона бо истифодан санъатҳои киноя, саволу ҷавоб, таҷоҳули ориф, ташхису талмех, тавсифу ташбех максади ҳешро иброз доштааст. «Рӯди Ганг» яке аз дарёҳои бузурги Ҳинд, манбаи ризку рӯзин мардуми ин кишвар аст. Дар шеър «Рӯди Ганг» киноя аз ҳалки бузурғи Ҳинд мебошад.

Ӯ мебинад, ки аҷнабиён болояш кӯпруки оҳанин соҳтаанд ва шабу рӯз мошину вагонҳои пурбор, киштиҳои пур аз тангаю тилло синаи ўро шикофта ба сӯи Ғарб мераванду мераванд. Аммо илоч надорад, ором аст. Аз ин оромӣ қаҳрамони лирикӣ розӣ нест. Ӯ меҳоҳад Ганг ба шўру тутғён ояд, ҷӯш занад, ҷавонӣ кунад. Адиб ба Ганг мурочиат намуда, илтиҷо менамояд:

Рози дилатро ниҳон макун аз ман,
Аз барои савоб, о ба сухан!
Омадам ман ба назди ту меҳмон,
Аз шукуфта диёри тоҷикон.

Ҳамин тавр, шоир бо суханбозиҳои шоирона сабабҳои орому ҳомӯш будани Ганги бузургро ҷавоб мегӯяд ва ўро ба мубориза алайхи аҷнабиён

даъват менамояд.

Истифодай калимаю ибораҳои рамзӣ ба шоир имконият додааст, ки симони мангури англисҳову американӣ ҳоро кушода дихад, то ки мақсади разилонаи онҳоро ҳалқ бо хубӣ дарк карда, ба шӯру қиём ва мубориза бархезад:

Дар шаби тор оби рӯди Ганг,
Буд бо акси қаҳкашон ҳамранг.
Гуфтам: «Эй Ганг аз чӣ ҳомӯшӣ?
Аз чӣ дарёнифат намечӯши?
Нафасат аз чӣ гарму ҷӯшон аст?
Рег пеши дами ту бирён аст?
Ё шарикӣ ба дарди ҳамватаён?
Мехӯрӣ гам барои Ҳиндустон?
Ё магар дидай, ки бемузде,
Дили ту қандо мебараҳ дузде.
Мебараҳ ҳусни навбахоратро?
Вопасин тухми қиштзоратро?
Ҳар чӣ бошад, бузург рӯл астӣ.
Ҳиссан баҳри бехудуд астӣ.
Рӯдворона зиндагонӣ кун!
Ҷӯш зан,

Ҷӯш зан,

Ҷавонӣ кун!

Шоир зимни ибораҳои рӯди бузург, ҳалки Ҳиндустон, баҳри бехудуд-ҳалкҳои дунёро ифода намуда, онҳоро ба мубориза ва ба муҳофизати Ватан даъват кардааст.

Дар шеъри «Тара Чандрӣ» адиб дар симон қаҳрамони асосӣ Тара Чандрӣ санъати баланди аҳли ҳунарро ба қалам додааст.

Тавсиф ва ташбехи зебои шоир имконият додааст, ки симон як духтари бадбаҳт, вале бо тамоми ҷузъиёташ ҳунарманд пеши назари ҳонанда намоён гардад.

Ба ақидаи адабиётшинос М. Шукуров: «Интихоби калимаҳо ва соҳти мисраю байтҳо ҷунон аст, ки шеър чун мусикӣ садо медиҳад ва оҳанги фоҳами ракс аз он шунида мешавад. Овози мусикӣ гӯё ба гӯши мо меояд,... моро ба олами ачиби бехамтое доҳил менамояд ва тимсоли санъаткорро пеши ҷашми мо таҷассум медиҳад».

Ҳамоҳангии қоғияҳо, такрори калимаю ибораҳо дар шеър хеле са-мимӣ садо дола, дикқат ва муҳаббати шаҳсрӯ ба ин санъаткори мумтоз боз ҳам зиёд мекунад. Адиб аз санъати талмех, яъне ба ёд овардани қаҳрамонҳои асари Бедил ба хубӣ истифода бурда, аз ин ҳисоб шеърияти асарашро баланд бардоштааст:

Ба рикси Комде шайдо,

Навинӣ ин номан ушшок,

Ба овози Мадан мафтун,

Шоир бо дили пурхун.

Ба мисли Комде дар хусну дар санъат
 чахонгирий,
 Ту, эй раккосаи даврон,
 Тара-Чандрий, Тара Чандрий.
 Ба вакти ракси мавзунат,
 Ба чашмони пурасунат,
 Кабутар дар хаво,
 Оху ба сахро
 Гашт мачнунат,
 Ман аз ракси ту мафгунам,
 Зи хозат лек махзунам,
 Тара-Чандрий, Тара-Чандрий,
 Макун ии қадар афсунам!
 Ба чунбиш мавчи дарёй,
 Ба лагзиш реги сахрой,
 Хунарманду хунарпеша
 Зи сар то нохуни пой!
 Ту эй фарзанди махбуби диёру кинвари
 бебаҳт,
 Сияхчашму сияхабрү,
 Сияхмү, духтари сарсаҳт!

М. Турсунзода дар шеъри «Дар орзуи ошён» мардуми бехонаю чой ва бекаси Ҳиндустонро реалий тасвир намудааст. Дар ин шеър шоир бо бисёр шахсҳо ҳамсӯхбат гардидааст, ки хонаи онҳо сахро ва ҳурокашон гиёҳҳо буданд. Ҳалқияти шеър беҳад баланд аст, ҳатто чумлаҳои пурра, зарбулмасалу мақолҳои ҳалқӣ бетагийирот истифода шудаанд:

Замин сахту баланд аст осмон ҳам,
 Тамоми шаб ситора мешуморанд.
 Ба гайр аз ҳориҷ зорӣ қашидан,
 Дигар гӯё илоҷе ҳам надоранд.

Аз зарбулмасали ҳалқии «Замин сахту осмон баланд аст» як мисраи хуби шоир: «Замин сахту баланд аст осмон» ҳам хосил шудааст. Шоири бузург ба ин ҳолату рӯзи сиёҳ расидани ҳалқи Ҳиндри дар шеърҳои аввали ин силсила баён намуда, акнун дар ин ҷо таъкид менамояд, ки обу ҳоки ин сарзамин гуноҳе надоранд; барои адолат, озодӣ ба мубориза ҳестан лозим:

Ба ин рӯзи сиёҳи мардуми Ҳинд,
 Надоранд обу ҳоки мо гуноҳе.
 Агар ҳоҳӣ, ки баҳти хеш ёбӣ,
 Қалам неҳ бо адолатҳоҳ роҳе.
 Ба коми хеш кун кори ҷаҳонро,
 Фазорову заминрову замонро.

Ҳамин тавр суханони шоири мубориз Мирзо Турсунзода ба гӯши ҳалқи Ҳинд расид, ба мубориза алайхи мустамликадорон, аҷнабиёни англису амрико ба по ҳест ва соли 1949 соҳибистиклол гашт. Давлатҳои мустакили Ҳиндустону Покистон ташкил ёфтанд. Мирзо Турсунзода ҳамчун ҳомии сулҳ ва дӯсти наздики ҳалқи Ҳинду Покистон шоду масрур гашт. Аз он хушнуд гардид, ки садои суруди ўро ҳалқон Ҳинду Покистон шуниданд, сурудаҳои ў

дар ин рох ба онхо рӯху тавон бахшиданд. Ин хақиқати бебаҳс аст.

Шоири мубориз ба хотири ғалабан онҳо, ба хотири бедор шудани як китъай бузург – Осиё достони нави хешро иншо намуд, ки он соли 1956 ба табъ расид. Вокеан, агар ба мазмунни достон амиқтар назар күнем, «Садон Осиё» давоми мантиқии силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» ва «Ман аз Шарки озодам» шуда метавонад. Қаҳрамони лирикӣ меболад ва сарафroz аст. Чин, Ҳиндустон, Бирма ва Индонезия аз хоби гарон хестанд, бедор шуданд ва сохибистиклол гаштанд:

Осиё бедор шуд, бедор,
тарки хоб кард.
Ростию дўстиро оқибат дарёб кард.
Меваҳо из меваҳо гиранд пайванди наве.
Гирад аз ҳамсояҳо ҳамсояҳо ҳам панди наве.
Рафт давре, ки садон Чин намеомад ба гӯш,
Хуни дил меҳӯрд Ҳиндӣ – буд Ҳиндустон ҳамӯш.
Рафт давре, ки ба гирдаш индонезӣ ҳӯрд печ,
Дар гами як лукма мөхӣ, дар гами як каф биринч.

Пасон шоир бо ифтихор хешро суруди Осиё гуфта, рӯхи тавони мардуми ин китъаи огоҳдилро тавсиф менамояд ва абадӣ будани голибият ва озодии онҳоро таъкид менамояд:

Мин суруди Осиёям, китъаи огоҳдил,
Китъае, ки кард комвт рост из болон гил!
Шарқ bogашро намояд хифз из горатгарон,
Аз ҳуҷуми гармеслу оғати боди ҳазон,
Нест аммо куввае, ки измро орд завол,
Рӯхи озодипарастонро намояд паймол,
Бихри озодӣ садон Осиё омал ба гӯш,
Хуни ҳалки Осиё омал ба ҷӯш.
Омал ба ҷӯш!

М. Турсунзода тамоми умри хешро бахри муборизан ҳаёти нав, бахри сулху салоҳи пойдор дар рӯи Замин бахшидааст.

Суханони устод Мирзо Турсунзодаро агар ба ҳуди ў нисбат лиҳем, меарзад: «Агар мо дар мавзӯъҳои замонавӣ асарҳои барчаста ба вучуд наорем, рӯхи чанговаронаи адабиёти мо суст мешавад, вай дар тарбияи гоявии меҳнаткашон дар сафи аввали мубориза истода наметавонад ва хол он ки ҳамеша дар сафи аввал будани вай шарти азим аст».

Ҳакиқат, ҳаёти нав адибон, аз ҷумла Турсунзодаро ба ҷустуҷӯи инсони нав ва шаклу мазмуни тоза гуфтан дар ҷамъият тайёр ва вазифадор намуд.

МАВЗЎ ВА МУНДАРИЧАИ ИДЕЯВИИ ЛИРИКАИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Мусаллам аст, ки устод Турсунзода нахустин чакидаҳои табъашро дар жанрҳои ҳурди лирикӣ: газал, рубой мураббъ, мусамман, мусаддас, китъа ва гайра иншо намуда буд ва ин амали хешро то поёни рӯзгораш

идома дод. Мавзӯи асарҳои лирикии шоир гуногун буда, пахлухои муҳтадифи ҳаётан муҳими одамони чомеаро дар бар мегиранд. Дар ашъори адаб тамоми намудҳои лирика ба назар мерасанд, вале лирикаи гражданий, ишқӣ, пейзажӣ бештар мавкӯе доранд.

Устод Турсунзода дар шеъри «Шоиро» вазифа ва масъулияти адабонро дар чомеа равшан сохта, таъкид менамояд, ки пешан шоирӣ кори сахлу осон нест. Ба хотири оғаридани сухан ранҷу азоб бояд қашид, аз оташи сӯзон набояд ҳазар кард ва ҳаросид, зеро сухан ҳам мисли оташ сӯзон аст. Ҳамин тавр, дар натиҷаи сӯхтан-захмат қашидан асари бузург ба вучуд меояд, дар натиҷаи сӯхтан пӯлоду оҳан тавлид ёфта, аз гармии Офтоб зиндагии инсон нумӯй дораду баҷаст:

Шоиро, аз сӯхтан дорӣ ҳабар?
Пас, макун аз оташи сӯзон ҳазар!
Сӯхтан пӯлоду оҳан оғарад.
Аз шароре тоза гудҳан оғарад.
Пурҳарорат гар намешуд Офтоб.
Зиндагӣ мегашт из сармо ҳароб.
Шеър ҳам бояд занад фавворае.
Аз танури дил чу оташпорае.
Шоиро, аз сӯхтан дорӣ ҳабар?
Пас, макун аз оташи сӯзон ҳазар!

Чунон ки дидел, такрори байт дар матлаю мақтаи шеър сухани адабро нишонрас гардонида, мавкеи қаҳрамони лирикӣ, максаду маром ва садоқату меҳри ӯро ба ин пеша басо рангину шоирона ба қалам додаваст.

Устод Турсунзода дар шеъри «Ватан» бо қалби пуршӯр, бо ифтихору сарбаландӣ диёри ҳамешабаҳори нозанинаш – Тоҷикистонро ситоиш менамояд. Шоир таъкид мекунад, ки зиндагиаш ройгон нағузаштааст. Ба хотири сулҳу салоҳ, ба хотири дӯстии бародарӣ борҳо ба ҳоричи қишвар сафар кард, аз ёру диёр дур рафт, вале ҳамеша бо ёди Ватан шабро рӯз мекард, шоду масрур буд:

Баҳор омад, зи умрам боз як соли дигар бигзишт,
Тамони зиндагӣ оҳиста аз пешин назар бигзишт.
Агарчи борҳо афтодам из-ӯру диёрам дур,
Ба сайёҳӣ маро карданд гарчи дӯстон машхур.
Вале ман дар ҳама ҷо, дар ҳама кунҷу канори даҳр,
Ҳамеша бо Ватан будам, ҳамеша бо Ватан масрур.

Ҳамин тавр шеърҳои ватандӯстона дар эҷодиёти шоир хеле зиёданӣ, ки онҳоро адаб бисёр самимӣ ва бо камоли ифтихор сурудааст.

Барои шоири бузург на танҳо Ватан, ёру диёр ва ҳалқи бузургвораш азизанд, балки барои шоири воломақом замин, сайёраи мо аз ин ҳам қимату арзиши бештар дорад, зеро дар Замин ба дунё омада, камол ёфтааст, дар Замин шӯҳратёр гардида, миллату ҳалқ ва қишвараш болои ҳамин Замин аст. Ӯ аз он шод асту меболад, ки фарзандони Замин ба дигар сайёраҳо роҳ гирифтанд, вале боз бар Замин бармегарданд. Аз ин ҷо ҷону дили

кахрамони лирикӣ бо Замин пайванд мебошад. Он шӯълае, ки дар Замин дар дили ӯ фурӯзон гашт, шоир умед дорад, ки то абад фурӯзон мемонад. Ҳисси ифтиҳори ӯ аз доираи миллату Ватан берун рафта; макоми умуми-башарӣ пайдо мекунад:

Дар фазо парвоз кардам гарчи аз рӯи Замин,
Чашмро аммо намекандам ман аз сӯи Замин.
Бо ситора хамнишин бо Моҳ гаштам хамнағас,
Лек будам сархушу сармасӣ аз бӯи Замин.
Бори аввал дар Замин сар шуд тапиданиҳон дил,
Бо умеди зиндагӣ заҳматкашиданҳои дил.
Тӯшии роҳро ба дӯши хештан бардошта.
Сабру токатро наҷониста давиданиҳон дил.
Бо Замин бигзор то пайванд бошад поин ман.
Дар Замин, бигзор, ки бошад мукаррар ҷои ман.
То абад, бигзор, бошад шӯълағфган шӯълабор,
Он ҷароғе, ки фурӯzon гашт дар маъвои ман!

Оре, дар лирикан устод Турсунзода ишқи Замин, модар, ёру диёр, маҳбуба бо ҳам пайванди ногусастани дошта, якдигарро пурра ва такмил медиҳанд. Шоир дар солҳои охир як силсила шеърҳоро бо номи «Модарнома» ба табъ расонид, ки дар онҳо шоир меҳру мухабbat ва садоқати бепоёни хешро нисбати модар иброз медорад. Накши модар дар ашъори устод Турсунзода типӣ буда, ба ин восита бузургӣ, меҳру вафдории модар ба фарзанд ва дар баробари ин қадрдонӣ, самимияту сарфарозии фарзандон нисбати модари мушғиқу меҳрубон мушаххасан бо обуранги шоирона ба қалам дода шудааст. Дар шеъри «Модарам» қаҳрамони лирикӣ таъкид менамояд, ки ҳанӯз аз тифлии аз модар ятим мондааст. Аз ин рӯ, симои модар дар ёдаш нест. Бинобар ин қаҳрамони лирикӣ ба воситаи санъати ташхис ва саволу ҷавоб аз рӯи дех, аз кӯҳу санг, аз занони солҳӯрда ва амсоли инҳо пурсон мешавад. Онон дар бораи модари шоир ба суолҳон ӯ ҷавоб мегардонанд:

Тифл мондам аз ту модар, рӯи ту дар ёд нест.
Комати ту, ҷашми ту, абрун ту дар ёд нест.
Дар сурогат мезанам ҳудро ба ҳар як кӯю дар,
Чунки то имрӯз, модар, кӯйи ту дар ёд нест.

Рӯд мегуфтам, ки: «Ӯ оби маро нӯшида буд».
Кӯҳ мегуфтам, ки: «Дар оғӯши ман кӯшида буд».
Ғӯза мегуфтам, ки «Карбоси маро пӯшида буд».
Доя мегуфтам, ки: «Бо ман шири гав дӯшида буд».

Дар ин шеър устод Турсунзода бо як эҳтирому сипосгузорӣ, бо камоли мамнуният «ҳар як занни солҳӯрдаи дехро барои ҳуд модар хисоб мекунад», аз ҳар як шеъраш садои модарашро мешунавад:

Шеър гӯям, ояд аз шеърам садои модарам,
Деха гӯям бар саррам ояд ҳавои модарам,

Соҳхурда гар зане рӯзе дучор ояд ба ман,
Гўяман, ки: «Бош, то хастам ба чон модарам!»

Мавзӯи модар дар шеърҳои «Дасти модар», «Дили модар», «Зан агар оташ намешуд хом мемондем мо» идома ёфта, бо тарзу усули хос ва бо камоли маҳорат бузургии модар ситоиш ёфтааст. Қаҳрамони лирикӣ ба хотири рӯхи поки модар дили бузургаширо қадамгоҳи модарони сайёра менамояд. Ўсаю кӯшиш дорад, ки ба хотири модарон, ёру диёре ҳар коре, ки аз дасташ ояд, сомон ҳоҳад дод, қарзи фарзандиро иҷро ҳоҳад кард:

Модарам, дар ёди ту гашту гузоре мекунам,
Баҳри меҳри ту дили ҳулро мазоре мекунам.
Хизмати шонста бар ёру диёре мекунам,
Назми ҳулро бар сари қабрат шиоре мекунам.

Шоистаи гуфтани аст, ки шеърҳои ин силсила барои ҳар як хонанда, барои ҳар як фарзанди солех, баору номус панди судманданд. Устод Турсунзода ба ин восита таъкид менамояд, ки ҳар як ҷавон ва ҳар як фарди ҷомеа ҳурмату эҳтироми модарро бояд ба ҷо орад, қадрдонӣ намояд.

Мирзо Турсунзода дар бисёр шеърҳои лирикиаш ишқи поки инсониро сурудааст. Зоро агар бо суханони ҳуди шоир гўем:

Шонри беншқ мурғи бепар аст,
Бехарорат моҳу бечон лайкар аст.
Шонронро ишқ Хотам мекунад,
Сарбаланди чумла олам мекунад.

Бояд таъкид намуд, ки лирикаи ишқии адаб бо забони сода, бо фасоҳату балогати шонрониа эҷод шуда, дар онҳо зебони табии ёр, ҳусну ҷамоли ўпеши назар ҷилва менамояд. Баъдан онҳо оҳангҳи ҳуш ва ҷозибери доро мебошанд. Аз ин хотир бештари онҳо ҳамчун сурӯд дар байни мардум машҳуранд. Мисоли барҷастаи ин «Нишона дорад», «Ҳамсоя бошам», «Ҳусн», «Бо духтаре воҳӯрдам» шуда метавонанд. Имрӯз ҳам сурӯдҳои дилкаш ва рӯҳларвари устодро ҳофизони номии ҷумхурӣ месароянд. Аз оҳангӯ савти дилкаш ва маъниу мазмунҳои олии сурӯдаҳон устод Турсунзода мардуми шонрӯсту шеърпарвари тоҷик як ҷаҳон ҳаловат мебаранд.

Устод Турсунзода табиати зебони Тоҷикистони азизашро дӯст медошт ва ҳамеша ҳусну таровати нотакорори онро васф менамуд. Тарапнуми зебоиҳои диёрро чи дар достонҳои ҳурду бузурги устод ва чи дар лирикаи пейзажии устод ба ҳубӣ лида метавонем. Бахусус, оғози достони «Чароги абадӣ»-и ў, ки як шаби баҳорро тарапнум намудааст, бисёр табии ва ҳушбуранг баромадааст.

Устод ба Душанбею рӯди Душанбе саҳт дилбастагӣ дошт. Аз ин рӯ, дар бисёр шеърҳояш бо як хиссиёти баланд пойтаҳти қишвар ва рӯди пуртӯғени онро васфу ситоиш намудааст. Дар ин бора ҳуди устод Турсунзода

гуфтание дорад, ки ёд кардани он бамаврил аст: «Аммо, медонед, баъзан худам ҳайрон мешавам, ки чаро ҳар як силсиларо аз рӯди Душанбе сар мекарда бошам? Точикистон дарёҳои бисёре дорад, вале ҳеч яки онхоро мисли рӯди Душанбе дўст намедорам, ки сабаб чӣ бошад? Шояд сабаб ҳамин бошад, ки вай баъзан аввалин шуда шеъри навамро мешунавад. Шояд барои ҳамин дўст дорам, ки вай рӯди пойтахти ман аст. Ба ҳар хол оби Душанбе ба фикрам хеле хос аст. Вале ин шеър пейзаж не, мурочиат ба дарё, ба фикри ман, ин воситаест, ки шоир муносибати худро ба олам, ба хаёт, ба алабиёт зохир менамояд».

Воқеан, сухани адиб дуруст аст. Сухани шоир маъни амику васеъ дорад. Ҳамвора бо сад ишваю ноз аз санг болои санг парида, аз тангноҳои пурпечутоб дарёи Варзоб ба пойтахти тоҷикон, ба Душанбеи нозанин рӯ меорад. Каҳрамони лирикӣ аз оби Душанбе нӯши ҷон карда шоду масрур аст:

Аз кӯхи баланд аст равон оби Душанбе,
Тар карда лаби ташнабон оби Душанбе.
Ҳарчанд, ки ҷорист ба сад асрӯ замонҳо,
Бо ёди Ватан монда ҷавон оби Душанбе.

То дашти қалон сар сари санг аст равона,
Аз магзи дара «маҳмил» танг аст равона.
Ҳар катраи ҳуд то ба ҳама ҳалқ расонад,
Бо монеҳо то либи ҷанг аст, равона.

Пас шоир бо камоли ифтихор изҳор менамояд, ки дар соҳили он манзил ва боди пуршукӯҳе бунёл кардааст ва аз оби Душанбе мардуми пойтахташ нӯши ҷон мекунанд ва як ҷаҳон ҳузуру ҳаловат мебаранд:

Дар соҳили он манзили ман ҷой гирифтаст,
Як боду ҷамағзор саропой гирифтаст.
Бо оби Душанбе шуда ҳамсояи наздик,
Ҷой аз ҷигари мамлакати бой гирифтаст.

Ин мавзӯъ дар шеърҳои «Рӯди ман», «Рӯди кӯҳӣ» боз бо рангу таровати тоза ва хеле ҷолиб ба қалам дода шудааст. Адиб ба воситаи саволҳои риторикона инкишоғу пешрафти пойтахт, ободию тағйиротҳои куллии қишварро ёдрас шуда, пасон таъкид менамояд, ки аммо ту тағйир наёфтӣ, ҳамон зайл шӯҳу мастана, мисли шутури масти ҷавлон мезаний. Аз он ҳушам, ки дар канорат бо нигоре нишаста аз кору бори зиндагӣ андак фориғ бошам, даме аз насими рӯҳбахшат нафаси осуда гирам:

Рӯди ман, олам дигар шуд, ту ҳамон астӣ, ҳамон!
Сарзаминат пурсамар шуд, ту ҳамон астӣ, ҳамон!
Даври ман даври ҳунар шуд, ту ҳамон аст, ҳамон!
Дилаю дил пуршарар шуд, ту ҳамон астӣ, ҳамон!

Медавӣ дар кӯҳсору сар ба сангон мезаний,
Уштури масти магар ҳар сӯй ҷавлон мезаний?

Даст бар сар, мұхарошон, рұхарошон мезәй?
Катрахой сардро бар күхсөрон мезәй.
Дар канорат то сахаргох чой қас гирад, хүш аст,
Бо ингоре домани ишқу ҳавас гирад, хүш аст.
Чой сабза давра дар болон ҳас гирад, хүш аст,
Фориг аз кори чахон як дам нафас гирад, хүш аст.

Устод Турсунзода бештари ашъори дилангез ва асархой қовидонааш-
ро дар фасли баҳор әчод кардааст. Дар ин амал ҷои баҳс ҳам нест, зеро
зебой, шукұху шахомати табиат дар фасли баҳор назаррас гашта, ҳама
чизро аз хоб бедор мекунад. Инсонро ҳам. Бешубха, баҳор ба шоир илхоми
тоза ва шавки беандоза мебахшад:

Дирұз баъди борон тирукамон баромад,
Байреки навбаҳорон партавфишон баромад.
Аз катрахой борон дар Офтоби тобон,
Рухсора тар намуда, абрұкамон баромад.
Бо ранғон дилкаш, бо чөхраи мунақкаш,
Хусни Замин дамида, фавворасон баромад.
Аз күх то ба күхе, аз дашт то ба даште.
Товуси құшхироми Ҳиндустон баромад.
Мурғи қағасшиқаста, аз бинди зулм раста,
Чун рамзи дүстии ҳалқи чахон баромад.
Кардам гумон, ки аз дил савти ҳазор манзил,
Чун мавҷдои сокил дар як замон баромад.

Шеъри боло дар шакли анъанавии газал суруда шуда аз шаш байт
иборат аст. Матлаъ ва мактәп дорад. Мувоғиқи анъана дар мактәп мебо-
ист номи адіб зикр мешуд, вайле устод аз он сарфи назар кардааст. Дар
исрәхон пешин ҳам бисёр газалхо бе ёд шудани таҳаллус оғарида шудаанд.
Дигар газали мазкур тавсифи буда, танҳо як лаҳзаи нотакорори табиат пас аз
боридани борон пайдо шудани Камони Рустам бисёр өлиб тавсиф ёфтааст.
Шоир Тирукамонро ба байроқи навбаҳорон, ба ёри абрұкамон, товуси Ҳин-
дустон шабеҳ намудааст, ки ин ташбехот басо өлиб ва табий баромада-
анд. Вокеан, болу пари товус ҳам рангоранг буда, бисёр зебою мунақка-
шанд. Аз ин ҷо Камони Рустам ҳам ҳамин хел пурчило ва рангорангы му-
нақкаш мебошад.

Махорати шоир дар ин газал боз дар он аст, ки баромади Тирукамон-
ро ҳамчун рамзи дүстии ҳалқи чахон ба қалам додааст. Гүё Тирукамон
аз зулми золимон (зимистон) раста, қағаси тангро шикаста, ҳамчун нишо-
ни навбаҳорон-рамзи дүстии ҳалқи чахон баромад. Оре, дүстии қавм-
хо, ҳалқхо, миллатхо, ирку нахождо аз ҳама чиз волотар буда, сабаби
пешрафти чомеаи инсонй, пойдории сұлхұ салох, хүшбахтию саодатман-
дин мардуми сайёра аст. Ба ин маъно Камони Рустам ҳам муждаест аз

дүстүй, рафоқат ва тинчию амой.

Савол ва супориш

1. Дар бораи айёми тифлӣ ва наврасии Мирзо накл кунед.
2. Аз хикояти боло кадом хислатҳои шоирро фаҳмидед?
3. Турсунзодаро чаро «шоирни ҷаҳонгашта» метүянд?
4. Сафарҳон адиб ба эҷодиёти ў чӣ гуна таъсир расонизанд?
5. Асаарҳон пас аз сафарҳояш нишокардаи шоир кадомхояид?
6. Мавзӯъҳон асосин ашъори шоирро дар солҳон сиёму чилум номбар кунед.
7. Турсунзода дар силсилаи шеърҳон «Қиссан Ҳиндустон» кадом масъалаҳоро инъикос намудааст?
8. Аҳамияти тарбиявии ин силсиларо Шумо дар чӣ мебинед?
9. Ҳиндустон кай соҳибиистиклоз шуд?
10. Барои соҳибиистиклоз шудани Ҳиндустону Покистон асаарҳон Турсунзода чӣ нақш доранд?
11. Достони «Салон Осиё» чӣ аҳамият дорад?
12. Дар ашъори лирикии шоир бештар кадом мавзӯъҳо инъикос ёфтаанд?
13. Турсунзода кадом асаарҳояшро ба модарааш бахшидааст?
14. Анъана ва навоварӣ дар кадом асаарҳон адиб бештар ба назар мерасанд? Дар асоси ягон асари шоир ин мағҳумҳоро шарҳ дилед.
15. Чаро шоир оби Душанберо ситоиш кардааст?
16. Тирукамон ба Камони Рустам чӣ муносибат дорад?

Рӯйхати адабиёти шинӣ ва методӣ

Бобоев Ю. Сипахсолори назм. «Ирфон». Душанбе, 1971.

Вахҳобов А. Таълими хаёту эҷодиёти Мирзо Турсунзода дар синфи X (дастури методӣ). Маориф, Душанбе, 1989.

Маъсумия Н. Асаарҳон мунтажаб, ч. I. Ирфон, Душанбе, 1977. Шукурев М. Анъана, ҳалқият, маҳорат. «Ирфон», Душанбе, 1964.

ЧАЛОЛ ИКРОМИЙ (1909 – 1992)

Бадриддин номи бобои Чалол Икромист. Ўз дехаи хушманзари Кӯҳистони Ховалинг, ки дар тобен Беки Балчувон буд, ибтидои асри XIX ба максади хондан ва сохиби илму маърифат гаштан озими шахри овозандори Бухоро мешавад. Бо талошу саъю кӯшишҳои зиёд дар мадрасаҳои Бухоро таҳсил намуда, қалбашро аз нури донишу маърифат фурӯзон гардонд ва яке аз шахсони донишманди замони худ шуд. Ҳамин тавр, дигар ба зодгоҳаш барнагашт. Дар ҳамин ҷо хонадор шуд ва сохиби фарзандони хуб гашт. Дар байни фарзандони ўз Икромиддин падари Чалолхон бо зиракӣ ва фаросати хеш фарқ мекард. Ўз бо роҳи падар рафт ва шахси фозилу донишманд гардид ва бо номи Қозӣ Икромиддин шӯҳрат ёфт. Ана дар ҳамин оила адиби дӯстдоштаи мову щумо Чалол Икромӣ соли 1909 ба дунё омад. Падар ба фарзанди чигарбанд Чалолхон ном гузошт. Аз дидору бахти фарзанд падару модар щоду масрур буданд. Вале ин хурсандӣ дер давом накард. Соли 1911 модари Чалолхон вафот кард. Мусибати саҳте ба сари ин хонадон расид. Ҷуғзи наҳс ба хонадонашон лона гузошт. Аз ғаму дарди завҷаи меҳрубон Икромиддин рӯз то рӯз логар гардид. Баъд аз ташхис табибони ҳозиқ ва духтурони рус ба Икромиддин маслиҳат доданд, ки барои табобат ба сайёҳат барояд. Аз ин хотир як муддати муайян ўз барои табобат ва сайёҳат ба шаҳрҳои Қазон, Москва, Петербург, Ялта, Одесса рафт. Икромиддин дар баробари табобат намудан аз бисёр ҷойҳои таърихӣ дидан кард, бо зиндагӣ, урғу одат, расму оин, маданият, адабиёт ва забони онҳо шинос шуд ва то андозае забони русиро омӯҳт. Бо ин забон рӯзномаю маҷаллаҳои русиро мутолиа менамуд.

Падар Чалолхонро аз синни хафтсолагиаш ба мактаби кўхна дод. Дар ин бора Чалолхон чунин мегўяд: «Ман аз хурдй, ханўз дар синни хафтсолагиам ба мактаб ва хату савод баровардан иштиёқ пайдо намудам. Мехостам, ки зудтар китобхон шуда, худам бевосита ба олами қиссаю афсонаҳо дохил шавам».

Аз он ки Чалолхон қобилияти хуб дошт, дар давоми ду сол савод баровард. Баробари чорй гардидани мактабҳои нав Чалол Икромӣ тахсилашро дар ин мактабҳо идома медихад. Ў хеле хуб ва бошавқ меҳонд, маҳсусан расмкаширо дўст медошт.

«Мо бо шавқу шодӣ меҳондем, дарсхоямон гуногун ва диккатангез буд. Суруд меҳондем, машки тарбияи бадан мекардем, ҳатто ҳамроҳи муаллим бозихо мекардем. Яке аз дарсхои нағз медиагии ман дарси расмкашири буд».

Чалолхон пас аз дарс боз ба пеши қиссаҳонҳо, ровиёну нокилоне, ки дар кўчаю бозори шаҳри Бухоро бешумор буданд, мерафт. Аз онҳо нақлу ривоятҳо дар бораи Рустами Дастан, Абӯмуслим, Хотам ва Гайраро мешунид. Маҳсусан қиссагүйҳои Ака Турсун ба Чалолхон маъқул буданд. Аз ин рӯ, номи ин марди оқилро бо некий ёд карда чунин мегўяд: «Ака Турсун одами бесавод бошад ҳам, китобдўст, боакл ва пурдон буд. Дутор менавоҳт, камтар суруд меҳонд ва одамони босаводро оварда китобҳои қиссаю афсона, ба мисли «Иброҳими Адҳам», «Лайлӣ ва Мачнун», «Хотамнома», «Чор дарвеш» ва монанди онҳоро меҳононд ва бо шавқ гӯш мекард. Дар ин сўхбатҳо аксар вакт мо ҳам иштирок мекардем ва аз шунидани он қиссаю хикоятҳо лаззат мебурдем».

Ч. Икромӣ соли 1922 ба омӯзишгоҳи омӯзгории шаҳри Бухоро даромад. Ў дар баробари хондан мустақилона асарҳои адабони гарбу шаркро мутолия намуд. Ба ин восита доираи ҷаҳонбиинаш васеъ гардид. Маҳсусан маҷмӯаи Маҳмуди Тарзӣ «Аз ҳар даҳон сухане, аз ҳар чаман сумане» ҷашми нависандаро ба зиндагӣ кушод. Ин асар дар тарбияи сиёсӣ ва ахлоқии ўтагйироти куллӣ ворид соҳт. Аз асарҳои Маҳмуди Тарзӣ моҳияти Ватан ва ватандўстиро дарк намуда, дар байни ҳамсабақони худ фаъол гардид.

Чалолхон дар ин бора баъдтар чунин мегўяд: «Ҳондани китоб ва романҳо ба ман чунон фоида овард, ки дар синф яке аз шогирдони пешқадам шудам. Ҳатто муалими чуғрофия маро ба синфҳои боло бурда, ба назди шогирдони қалонсол, ки аз ман ду баробар меомаданд, чун намуна нишон медод». Вале, мутаассифона, нишоту ҳурсандии Чалолхон дер давом намекунад. Соли 1923 падари ў Икромиддин вафот мекунад ва адиб бепарастор монда, ба тарбияи ҳукumat мегузарад. Ин ҳодисаи ноҳуш иродай матини Чалолхонро нашикард. Баръакс, пас аз ин дар роҳи илмомӯзӣ саъю қўшишаш бештар гардид. Вакти ҳудро зиёдтар ба омӯхтани асарҳои классикони тоҷику форс, азбар намудани ашъори онҳо сарф мекард. Ў ба ҳоҳиши худ ба тарзи илова аз устодон забонҳои тоторӣ, туркӣ, озарӣ ва русиро омӯхт ва аз худ намуд. Баъдтар асарҳои адабони бузурги дунё В. Гюго, А. Дюма, М.

Горкий, О. Балзак, А. С. Пушкин, Лермонтов, Чехов, Толстой ва дигаронро дар асл мутолиа намуд. Нависанда дар ин бора чунин мегүяд: «Ба дасти ман романҳои Виктор Гюго, Александр Дюма, Максим Горкий, Балзак, А. Пушкин, Лермонтов, Гогол, Тургенев, Олимчон Иброхимов, Чурчӣ Зайдон, Абдулло Қодирӣ ва дигарон афтодан гирифтанд ва ман чун лабташнаи носер аз он ҷашмаҳои гуворо ноист менӯшидам ва лаззат мебурдам. Ин китобҳоро гоҳ-гоҳ дар тарҷумаи туркӣ, гоҳ дар тарҷумаи форсӣ, гоҳ дар тарҷумаи тоторӣ меҳондам».

Ҷалолхон омӯзишгоҳро соли 1927 бомуваффакият ҳатм намуд ва ба донишгоҳи олии шаҳри Симарқанд дохил гардид. Вале рӯзгораш вазнинтар гардид ва ў маҷбур шуд, ки донишгоҳро соли 1928 тарқ намояд. Ҳамин тавр, Ҷалолхон ҳамон сол боз ба шаҳри Бухоро баргашта, ба омӯзгорӣ машгул мешавад.

Соли 1930 дар пойтаҳти Ҷумҳурии Тоҷикистон конференсияи умуми-иттифоқии забоншиносон баргузор мегардад, ки Ҷалол Икромӣ ҳам ба ин конференсия ҳамчун вакил даъват шуда буд. Пас аз ин маъракаи басо муҳим адиб доимӣ дар пойтаҳт мемонад ва ба корҳои илмию адабӣ машгул мегардад. Нахуст дар Институти забон ва адабиёти тоҷик ва пасон дар матбуоти даврӣ ба сифати ҳодим ва баъдтар котиби масъули мачаллаҳои «Роҳбари дониш» ва «Барои адабиёти сотсиалистӣ» ифон вазифа менамояд. Пас аз Ҷангӣ Бузурги Ватаний ҷанд сол котиби масъули мачаллаи илмию адабии идораи Иттифоқи нависандагони Ҷумҳурии Тоҷикистон «Садои Шарқ»-ро ба ўхда дошт.

Дар ин давра ҳамчун нависанда ба бисёр нохияю вилоёти ҷумҳурии сафари хизматӣ намуда, бо кору зиндагии ҳалқи тоҷик аз наздик шинос мешавад. Натиҷаи сафарҳои адиб дар мачмӯаи очеркҳои ҳикояҳои Ҷалол Икромӣ ҷамъбасти ҳудро меёбад, ки минбаъд бисёр қаҳрамонони очеркҳои нависанда асоси повесту романҳои ӯро ташкил медиҳанд.

Илова бар ин, нависанда ба қишварҳои ҳорича, аз кабили Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон, Германия, Венгрия, Туркия ва гайра сафар карда, бо ҳаёти мардуми он қишварҳо аз наздик шинос мешавад.

Ҷалол Икромӣ дар корҳои ҷамъиятӣ, маъракаҳои сиёсӣ фаъолона иштирок мекунад. Махсусан ҳамчун шогирди вафодори устод Айнӣ доимо дар паҳлуюш буда, барои вахдату дӯстии ҳалқҳои қишварамон хизмати шоиста кардааст. Инчунин бо асарҳои оғаридаи ҳуд барои рушду инкишоғи забони адабии ҳозираи тоҷик саҳмгузор мебошад. Дар баробари асарҳои илмию адабии устод Айнӣ ва дигарон асарҳои оғаридаи ўалайхи душманони миллат-пантуркизм тирҳои ба нишон буданд ва аҳамияти қалони амалӣ доштанд.

Ҷалол Икромӣ соли 1992 дар шаҳри Душанбе вафот кард. Нависанда умри дароз дид ва асарҳои арзанда эҷод намуд. Ҳанӯз подоши хизматҳояшро ҳангоми дар қайди ҳаёт буданаш гирифта буд. Ҳукумати Ҷумҳурий ба Ҷалол Икромӣ унвони олий – Нависандай Ҳалқии Ҷумҳурии Тоҷикистонро

муносиб донист. Гайр аз ин, барои хизматҳои шоёнаш дар соҳаи адабиёт ўро бо Ордени Байраки Сурхӣ Мехнат, Дӯстии ҳалқҳо, Нишони фахрӣ сарфароз гардониданд. Соли 1964 барои романи «Духтари оташ» ба нависанда мукофоти олии давлатӣ ба номи устод Рӯдакӣ дода шуд.

Асарҳои эҷодкардаи Ҷалол Икромӣ барои хонандай тоҷик басо арзишманданд. Онҳоро пайваста меҳонанд.

Бештарни асарҳои Ҷалол Икромӣ ба забонҳои русӣ, ӯзбекӣ, украинӣ, туркӣ, озарӣ, немисӣ, англисӣ ва гайра тарҷума шуданд.

ЭҶОДИЁТИ ҶАЛОЛ ИКРОМӢ

Ҷалол Икромӣ ҳанӯз дар айёми дар омӯзишгоҳ ҳонданаш ба кори эҷодӣ сар карда буд. Он вактҳо шеър эҷод мекард. Шеъри нахустини ў «Эй духтари ранҷбари тоҷик» ном дошта, соли 1927 ба табъ мерасад. Устод Айнӣ пас аз мутолиаи шеър Ҷалол Икромиро наздаш даъват намуда, бо ў сӯҳбат менамояд ва маслиҳат медиҳад, ки ба наср гузарад. Нависанда маслиҳати устодро кабул мекунад ва ҳамон сол (1927) хикояи «Шабе дар Регистони Буҳоро»-ро ишӯ менамояд. Ҳикояро устод Айнӣ ҳонда, таҳrir намуд ва он дар мачаллан «Роҳбари дониш» аз ҷон мебарояд. Ҷалол Икромӣ аз нашри хикояи ҳуд бехад шод мегардад. Дар ин бора нависанда чунин мегӯяд: «Он ҳурсандӣ, шодмонӣ ва ифтихореро, ки бо дидани аввалин ҳикояи ҳуд дар мачалла ба ман рӯҳ дода буд, ҳеч гоҳ фаромӯш намекунам».

Нашри хикояи нахустин ба нависанда илҳоми тоза бахшид ва ў дар давоми солҳои 1928–30 як силсила ҳикояҳо, аз зумран «Як ҳавзан пурхун», «Ширин», «Ғалаба», «Раҳти ҳуనин»-ро эҷод намуд, ки соли 1934 дар шакли маҷмӯа бо номи «Ҳаёт ва ғалаба» ҷоп шуданд ва дастраси хонандагон гардианд. Соли 1935 бошад, Ҷалол Икромӣ аввалин повести ҳуд «Тирмор»-ро ишӯ намуд.

Повести «Тирмор» ҳам аз нигоҳи мавзӯй ва ҳам аз нигоҳи сабку услуб, сюжету устухонбандӣ тозагиҳои зиёд дорад. Повести «Тирмор» нишон дод, ки нависанда дар ҷодаи адабӣ қадамҳои устувор гузоштааст ва хонандай тоҷик аз нависанда дар оянда асарҳои сазоворро интизор аст. «Тирмор» ба мавзӯи ҳеле муҳим бахшида шудааст. Дар он ҳаёти ҳалқ ва қишвар бисёр ҷоқӣ инъикос гардидааст. Зимни образҳои мушахҳас ҳодисаю ҷоқеаҳои таърихии солҳои 20–30-ум баён ёфтаанд. Дар маркази асар амалиёту муносибати ду қувваи ба ҳам зид нишон дода шудааст. Некӣ–қувваи пешбари ҷомеа дар симои Сангину Саид, Шокиру Назокат Амонов ва Иброҳим ҳеле возех ва ҳаққонӣ ҷамъбаст ёфтаанд.

Ҷалол Икромӣ дар тӯли ин солҳо ба навиштани асарҳои драмавӣ оғоз карда, асарҳои хуби драмавӣ, аз ҷумлаи «Душман» ва «Шакарханд» эҷод кардааст, ки онҳо ба мавзӯъҳои мубрам бахшида шудаанд. Солҳои зиёд ин драмаҳо дар саҳнаҳои театрҳои тоҷик намониш дода мешуданд. Бо камоли боварӣ метавон гуфт, ки онҳо дар тарбияи идеяӣ ва маънавии мардуми

точик роли калон бозидаанд.

Чалол Икромӣ дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватаний як силсила асарҳои пурарзиш эҷод кард. Дар ин давра бештар жанри очерк инкишоф ёфт. Очеркҳои ў дар бораи Каҳрамони Итифоки Советӣ Домуллоҷон Азизов («Қаҳрамони канори Днепр»), Ҳодӣ Кенчаев («Достони марди танқшикан») ва дигарон бо як хиссииётӣ баланд эҷод шуда, ҷавононро ба ҳимояи марзу буими қишвар, озодию ҳудшиносӣ ҳидоят менамуданд. Ҳодӣ Кенчаев дар яке аз мактубҳояш ба падару модари ҳеш чунин нигошта буд: «Шумо хотирҷамъ бошед, ки мо фарзандони Шумо баҳту саодат ва ҳаёти осудаҳолонаи Шуморо аз ҳатари душман муҳофизат мекунем. Намегузорем, ки дасти бегонае аз гулзори Шумо гуле канад ва ё қадами ҳуке ба богоистони Шумо афтад».

Дар солҳои ҷанг дар саҳнаи театрҳои драмавӣ песан «Дили модар» ва «Хонаи Нодир» намоиш дода мешуд, ки Чалол Икромӣ дар маркази ин ду асар талошу мубориза, қаҳрамонию далерӣ, фидокориу ҷоннизории фарзандони беҳтарини ҳалқи тоҷикро алайҳи фашизм тасвир намудааст. Файр аз ин ҳаёти ақибгоҳ, меҳнату заҳмати модарону занон барои галаба ҳаққонӣ ба қалам дода шудаанд. Нависанда дар песан «Дили модар» дар образи Ҳоварҳола симон модари мушғику меҳрубон, адолатҳоҳу ҳакикатҷӯро ҷамъбаст намудааст. Дар нақши духтари Ҳоварҳола Мавҷигул образи занони меҳнатдӯст, поквичдонро оғаридааст, ки онҳо бо меҳнати ҳалол, бо саъю қӯшиши зиёд дар галабаи сарбозони Ватан саҳмгузоранд. Мавҷигул ҳоҳари шафкат аст. Вай садҳо сарбозони маҷрӯҳро аз майдони набард ба роварда, табобат кардааст ва ба онҳо умри дубора баҳшидааст. Ў дили бузургу рӯҳи қавӣ дорад. Аз зарби тиру тӯп наметарсад. Аз ин нигоҳ ҳам ў часуру қаҳрамон аст.

Умуман, зимни асарҳои ҳурду қалоне, ки нависанда дар ин давра эҷод кардааст, мавзӯи Ватан, муборизаю талошҳои бемислу монанди фарзандони тоҷик дар солҳои ҷанг ҳеле барҷаста инъикос ёфтаанд.

Чалол Икромӣ дар солҳои пас аз ҷанг асарҳои зиёде оғарид. Дар онҳо масъалаҳои мухими рӯзмарра ҳалли ҳудро ёфтаанд. Аз тарафи дигар, сабку услуби нависанда муайян гардида, дар адабиёти муосири тоҷик симон воеии ҳудро равшан намуд. Повестҳои «Ситора», «Тори анкабут», «Ман гунахгорам» ва «Устоди ман, мактаби ман, ҳуди ман» аз рушду камоли эҷодии адиб шаҳодат медиҳанд. Махсусан повестҳои «Ман гунахгорам» ва «Тори анкабут» мавкеи нависандаро ҳамчун адиби рӯҳшинос, воеъбин дар адабиёти тоҷик муайян намудаанд.

Дар маркази повести «Ман гунахгорам» кору зиндагӣ, ҳаёти ғуногун-паҳлӯи зиёни тоҷик инъикос ёфтаанд. Маънавиёти шаҳс дар оила, дар ҷомеа басо рангин ба қалам дода шудааст. Бешубҳа, дар ҳар як давру замон маънавиёт, оила ва оиладорӣ яке аз масъалаҳои мухим ба ҳисоб мерафтанд. Дар рӯзгори нависанда ҳам ин мавзӯъҳо аҳамияти қалон доштанд. Аз ин хотир аҳли ҷомеъа ба ин масъалаҳо саҳт ниёзманд буданд. Гирудори воесот ва ҳалли воеии онҳо дар тарбияи насли ҷавон саҳми арзишманд

гузоштанд. Нависанда зимни накшхон асосӣ Анвар, Сурайё, Салимчон, Бакоев, Саодат, Шарофатхола хислатҳои шоистаи инсон-поквичдонӣ, меҳру муҳаббати поки инсонӣ нисбати ҳаёти оилавӣ ва зимнан кибру гуур, нопокӣ, разилию қабоҳат, бемасъулиятӣ нисбат ба оилаю фарзандон ва амсоли ҳамин барин масъалаҳоро инъикос намуда, чамъаст кардааст. Вокеан повест асари психологӣ буда, драматизми он қавист. Нависанда дар рафти ҳодисаю өвкеаҳо, яъне дар амалиёт симои өвкени персонажҳояшро қушода додааст. Пеши ҷашми ҳонанда симои ботинии қаҳрамонони асосӣ ҳеле барчаста намудор мегардад. Муваффакияти Ҷалол Икромӣ ҳам маҳз дар ҳамин мебошад.

Рӯзгори тайкардаи қаҳрамонони асосии «Ман гунахгорам» Анвар ва Сурайё басо ибраторумӯз аст. Нависанда ҳаёти оилавии онҳоро реалистона ба қалам додааст. Ҳар ду омӯзгоранд ва оилаи хуберо ташкил додаанд. Вале Анвар нисбати Сурайё хиёнат карда, ба Зайнаб ишқварзӣ менамояд, ба роҳи ҳато меравад. Аммо Сурайё масъаларо фахмида бо роҳу воситаҳои гуногун Анварро аз роҳи ҳато бармегардонад. Анвар ҳам ҳатои ҳешро фахмида, пушаймон мегардад ва аз «ишқи» Зайнаб даст мекашад. Умуман нависанда кору рафтори Анварро өвкӣ тасвир намудааст. Инсон бе камбудӣ намешавад. Ҳаёт пасту баландиҳои зиёд дорад. Анвар дар як давраи ҳаёташ ба роҳи ҳато рафт, аммо бо ёрин ёри вафодораш камбудиашро фахмид, ислоҳ шуд. Вале дар асл Анвар дар повест ҳамчун марди поквичдон, масъулиятшинос тасвир ёфтааст.

Дар нақши Сурайё Ҷалол Икромӣ хислатҳон ҳамидан занони точик-покдоманиӣ, ишқи пок, поквичдонӣ, ростқавлию матиниродагии онҳоро чамъаст намудааст. Аз ҳама муҳимаш боз он аст, ки Сурайё дар натиҷаи саъю қӯшиши зиёд Анварро аз роҳи ғалат бармегардонад. Ҷалол Икромӣ нисбати Анвару Сурайё таваҷҷӯҳи беандоза дошта, бехтарин андешаҳои аҳлоқии ҳешро дар симои онҳо ба қалам додааст.

Пас аз Инқилоби Октябр дар Бухоро вазъияти қишвар ба ҳолати ногувор афтод. Аксулинкилобчиён барои сарнагун намудани давлати навташкӣ аз тамоми роҳу воситаҳо истифода мебурданд. Одамони ба ҳукumat содикро мекуштанд, ҳабс мекарданд ва бо баҳонаи девонагӣ ба табобатхонаи Ҳочаубониҳо мефиристоданд. Вазнинии қор пеш аз ҳама дар он буд, ки аксулинкилобчиён бевосита дар соҳторҳои давлатӣ дар вазифаҳои масъул ҷой гирифта буданд ва ҳамаи ин корҳоро аз номи ҳукumat сомон медоданд. Ҷалол Икромӣ, ки шоҳиди ин ҳодисаю өвкеаҳо буд, мавод ҷамъ намуда, баъдтар асари «Тори анкабут»-ро оғарид. Ҳамин тавр зимни накшҳони асосӣ таърихи як давраи муайянӣ ҳалқи точикро реалистона ба қалам дод. Маҳз аз ҳамин чихат повести «Тори анкабут»-ро асари таъриҳӣ ҳам мегӯянд.

Ҳодисаю өвкеаҳои асар ҳарактери қаҳрамонҳони асосии повест-Мурод, Остонзода, Акамирзо, Ғиёсiddин, Ҳалимчон ва Лутфияро қушода, симои өвкени онҳоро равшан намудаанд. Аз тарафи дигар, мавзӯъ ва проблеме-

маи асар ҳалту фасл гардидааст. Акамирзо ва Ғиёсиддин, ки чанд муддат дар девонахонаи Ҳочаубонӣ маҳбус буданд, окибат раҳо ёфта, дар кушодани хиёнат ва разолати душманони синфи Шайх Ҳочаубонӣ. Нозир Афандӣ. Ҷаноби Саидӣ, Ҳамдамча ва амсоли инҳо роли багоят муҳим бозиданд. Дар анҷоми асар сирру асрори девонахона қушода шуда, хиёнаткорон ба ҷазо-яшон мерасанд.

Гуфтан лозим аст, ки бо иншои асарҳои «Ман гунахгорам» ва «Тори анкабут» қалами нависанда бурро ва андешааш расою фарохтар гардида, барои эҷоди романҳои таърихӣ бехтар омода мегардад. Вале пеш аз он ки дар бораи асари сегонаи ў «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» сухан ронем, лозим меояд, ки дар бораи эҷодиёти солҳои 70 – 80-уми нависанда ба тариқи ҳеле муҳасар маълумот диҳем.

Ба муносабати 90-солагии устод Айнӣ Ҷалол Икромӣ повести тарҷумонҳолии «Мактаби ман, устоди ман ва худи ман»-ро соли 1968 навишта, ба анҷом мерасонад. Қаҳрамони асосӣ ҳуди нависанда ва устод Айнӣ буда, рӯзгори рангин ва ҳаёти ибраторӯзи қаҳрамони миллат батағсил дар он инъикос ёфтааст. Нависанда бо нақли ибраторӯзи саргузашти устод ва ҳуд симои ҳақиқии Айниро ҳеле равшану возех нишон додааст. Дар асар ҳирализандӣ, дурандешӣ, поквичдонӣ ва донишмандии устод дар рафти ҳодисаю воқеаҳои муҳталиф ба қалам дода шудааст. Махсусан ғамхору мададгори ҷавонон, ҳомии забону адабиёт будани устод бисёр боварибахш ва бо далелу бурҳони қотеъ тасвир ёфтаанд.

Асари мазкур ҳарактери ёддоштӣ дошта, дар такомулу инкишофи ин жанр дар адабиёти муосири тоҷик хизмат кардааст.

Соли 1970 бо ҳамкории нависанда Ҳабибулло Назаров Ҷалол Икромӣ романи ҳаҷвии «Саргузашти Сафармаксум»-ро эҷод намуда, ба табъ расониданд. Ин асар дар адабиёти муосири тоҷик падидан нав буда, дар эҷоди асарҳои ҳаҷвӣ роли багоят муҳим бозид. Роман бевосита аз номи қаҳрамони асосӣ Сафармаксум гирифта шудааст. Сафармаксум шаҳси ҳозираҷавоб, ҳуштабъ буда, қаҳрамонони латифаҳои ҳалқӣ – Афандӣ ва Мушғикиро ба ёд меоварад. Аслан Сафармаксум марди камбизоат ва факири мулки Ҳисор буда, бо меҳнати ҳалол як бурда ионашро пайдо мекардааст. Вале дар баробари ин дили қавӣ, табиати шӯҳ дорад ва далеру шучост. Сафармаксум мардуми камбағалро аз ахли ҷоҳу мансаб ва сармоядорон ҳимоят мекардааст, то ки эшонро наранҷонанд. Агар касе ўро ноҳак ранҷу озор дихад, албатта, қасоси ҳешро аз онҳо меситонад. Дар ин бора Сафармаксум мегӯяд: «Ҳар касе, ки ба ман бадӣ кунад, илож надорад, ки ба бадӣ гирифтор нашавад».

Ҳарактери Сафармаксум бештар дар ҷараёни ҳодисаҳое, ки дар мулки Ҳисор, Бухорою Қарший ба вуқӯъ омадаанд, қушода дода шудааст. Ў дар ҳурсандӣ ва бадбаҳтии мардуми оддии камбизоат шарик буда, рӯҳбардору мададгорашон мешавад. Дар анҷоми роман ақидаи Сафармаксум нисбати соҳти давлат, рафтору кирдори ҳокимон тағиیر мейбад.

ба дараачаи марди фидоии миллат мерасад. Пас аз он ки аз зиндон халос мешавад, чунин мегӯяд: «Бале, акнун вакти он расидааст, ки худамон тақдирамонро хал кунем».

Дар күшодани характер ва симои Сафармаксум накшҳои мусбати Намозполвон, Ҳаннон, Зулайхо ва Сабринисо хеле калон аст. Илова бар ин, муаллифон ҳангоми ишои роман аз асарҳои ҳалқӣ-латифаҳо, зарбулмасалу маколҳо, наклу ривоятҳо бамаврид истифода бурдаанд ва онҳо тирҳои ишонрасе ҳастанд, ки дар ифодан афкори адиб кӯмак расондаанд.

Романи «Зогҳои балмур», ки Ҷалол Икромӣ онро соли 1977 ишо кардааст, ба масъалаҳои муҳими рӯз баҳшида шудааст. Дар он онд ба камбузию нуқсонҳои ҷомеа, ки дар он рӯзгор мушоҳида мешуданд, бештар сухан меравад. Нависанда ҳақиқати воқеии зиндагиро зимни амалиёти персонажҳои асараши ишон дода мегузарад. Ҷалол Икромӣ дар накши Мулло Ҳокироҳ хислатҳои бади инсон, аз қабили маккорӣ, ҷаҳолат, дуздӣ, хиёнатро ҷамъбаст намудааст.

Мулло Ҳокироҳ бо саводи ноҷизаш шуuri ҷавононро вайрон намуда, онҳоро ба роҳи галат раҳнамун месозад. Мисоли равшани ин ҳаёти Додоҷон шуда метавонад. Ў ба гапҳои бародараши-Мулло Ҳокироҳ бовар карда, дар охир ба нокомихо дучор мегардад.

Умуман дар асар нависанда муборизаи оштинопазири ду кувва-некию бадиро гузоштааст. Муборизаи ин ду кувва дар симои Бобо Амон ва Мулло Ҳокироҳ таҷассум ёфта, бо галабаи кувваи некӣ поён мепазирад. Асар аз ҳамин нигоҳ аҳамияти қалони тарбиявӣ дошта, хонандаро ба ростӣ, покӣ, накӯандешию накӯкорӣ ҳидоят менамояд.

Нависанда дар солҳои охири рӯзгораш боз ба масъалаи ҳочагии қишлоқ баргашта, романи «Ҳатлон»-ро меофарад, ки он соли 1985 аз чоп мебарояд. Дар маркази асар кору зиндагии яке аз роҳбарони номдори Ҳатлонзами, Қаҳрамони Мехнат Мирҳайдар меистад. Мирҳайдар прототипи хешро дорад. Прототипи Мирҳайдар раиси номдори колхози ба номи Ленини ноҳияи Восеъ, Қаҳрамони Мехнати Сотсиалистӣ Миралӣ Махмадалиев мебошад, ки солҳои тӯлонӣ сарварии ин ҳочагии номдорро ба ӯҳда дошт. Махзоби саъю қӯшиши ў ин ҳочагии қафомонда ба яке аз ҳочагиҳои сердаромад ва ободи ҷумхурӣ табдил ёфт ва шӯҳратёр гашт. Нависанда нахуст кору фаъолияти мардони ҳочагӣ ва маҳсусан таҷрибаи бойи Миралӣ Махмадалиевро амиқ омӯҳт ва дар симои қаҳрамонони асараши роҳҳои душвори тайкардаи онҳоро зимни накшҳои асосии роман ба қалам дод.

Дар асар раванди ташаккулӣӣ ва ба камолрасии як гурӯҳ ҷавононро, ки бевосита сарвару роҳбари онҳо Мирҳайдар буд, хеле боварибахш ба қалам додааст. Дар ин ҷо қаҳрамони асосӣ раис Мирҳайдар ҳамчун щаҳси ғамхору меҳрубон ва мураббии ҷавонон намудор мегарлад. Мисоли барҷастаи ин Азизу Зулфия шуда метавонанд. Онҳо бо сарпаратӣ ва роҳнамони Мирҳайдар рушду камол ёфта, ба дараҷаи мутахассисони кордону

ташаббускори хочагии кишлок расиданд. Нависанда ҳамаи ин дигаргуниҳои куллиро бевосита дар амалиёти ҳодисаю воқеаҳои шавқантези асар тарх-резӣ намудааст. Ба ин восита накши Мирхайдар табий баромада, ба дараҷаи образҳои типӣ расидааст.

Дар роман мавзӯъҳои тарбияи инсон, дӯстию рафоқати байни миллат-ҳо, меҳнати филокорона ба манғнати кишвари азиз хеле боварибахш инъикос ёфтаанд.

«ДУХТАРИ ОТАШ»

Чалол Икромӣ дар байни солҳои 1958–1974 асарҳои сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»-ро навишта ба итном расонд. Дар онҳо ҳаёти 70 - солаи ҳалқи тоҷик тасвир ёфтааст. Ба асарҳои сегона «Духтари оташ» (1962), «Вопасин амир» (1967) ва «Таҳти вожгун» (1973) доҳил мешаванд. Дар романҳои дар боло ёдшуда зиёда аз 600 персонаж амал мекунад.

Таҳлили романни «Духтари оташ» Асарҳои сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» аз нигоҳи мазмун ва мундариҷаи гоявӣ таъриҳӣ буда, дар онҳо ҳодисаю воқеаҳои як давраи муайянӣ таърихи ҳалқи тоҷик тасвир ёфтаанд. Аз ҳамин нигоҳ ин се роман бо ҳам пайванди ногусастани дошта, якдигарро такмил дода, нақшҳои асосиро, ки дар се роман амалиёт мегузаронанд, пурра мегардонад. Мисоли равшани ин нақшҳон Асо, Фирӯза, Ҳайларқул, Аҳмадҷони Машқоб шуда метавонанд. Аз тарафи дигар, агар дар романни «Духтари оташ» ҳодисаю воқеаҳои таъриҳии нимаи дуюми асри XIX то галабаи Инқилоби Октябр дар Бухоро (1920) давом ёбанд, дар романни «Вопасин амир» ҳодисаю воқеаҳои пас аз инкилоб, муборизаю талоши аксулоникилобчиён барои аз нав барқарор намудани аморати Бухоро тасвир ёфтаанд. Душманони синӣ бо ҳар роҳу восита саъю қӯшиш менамуданд: «аз шӯру ғавғои задухӯрдҳои синӣ истифода бурда, нақшҳои зишти ҳудро пешронанд ва ба ҳар роҳ ҳокимиятро ба даст дароранд».

Дар романни «Таҳти вожгун» бошад, шикасту барҳамхӯрии душманони синӣ ва мустаҳкаму пойдор гардидани чомеаи нав нишон дода мешавад. Азбаски асарҳои сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» як давраи тӯлонии ҳалҳи тоҷикро дар бар мегиранд ва аз тарафи дигар, дар он шаҳсиятҳои гуногунақида иштирок доранд ва сониян масъалаҳои сиёсии кишвар ҳаллу фасл мегарданд, мавзӯъҳо ва проблемаҳо низ хеле зиёданд, ки онҳо дар ҷояш ҳалли ҳудро ёфтаанд. Аз тарафи дигар, метавон гуфт, ки асарҳои сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» дар такомулу инкишофи насири реалистии адабиёти муосири тоҷик роли муҳим бозиданд. Махсусан романни «Духтари оташ» аз нигоҳи мавзӯъ ва сабки баён аз романҳои дигари Чалол Икромӣ фарқ мекунад ва хеле барчаста баромадааст.

Чалол Икромӣ пеш аз он, ки ба эҷоди романни «Духтари оташ» шурӯъ намояд, сарчашмаҳои зиёдеро омӯҳт, мавод ҷамъ намуд ва пас ба кор сар

кард. Нахустин омили навиштани асар хаёти худи нависанда буд. Җалол Икромӣ бевосита иштирокӣ ва шоҳиди ҳодисаю воеҳаҳои он солҳо ба шумор мерафт. Дуюм, асарҳон таърихнигорон, маводи архивҳо, асарҳон баденю илмии устод Айниро батафсил варак зад ва маводи пурарзиш ҷамъ намуд. Сеюм, бо шахсони таърихӣ, иштирокчиёни фаъоли он ҳодисаю воеҳаҳо воҳӯрӣ, сӯҳбат гузаронид. Аз ин нигоҳ бисёр шахсони таърихӣ бо номҳои дигар дар роман амалиёт мегузаронанд, ки ин усуло дар адабиётшиносӣ прототип мегӯянд. Масалан, прототипи яке аз қаҳрамонҳон асосии асар Фирӯза Саломат Ҷаҳонгирова мебошад. Саломат Ҷаҳонгирова шахси таърихӣ буда, дар баркароркунӣ ҳукумати Шӯравӣ фаъолона иштирок кардааст. Дар ин бора худи нависанда чунин мегӯяд: «Саломат Ҷаҳонгирова дар синни дусолагӣ ба дасти модаркалонаш сагираи бекасу кӯй шуда мемонад. Кампир бечора, ки номаш Дилоромканиз буд, набераи худро ба воя мерасонад ва дар дувоздаҳсолагии ўвафот мекунад. Пас ҳаёти пурмашакқат ва дарбадарию азобу уқубати Саломат Ҷаҳонгирова сар мешавад, то ки инкилоб мешавад ва дидани рӯзи озодӣ ба вай муссар мегардад».

Дилоромканиз бошад, дар роман бо номи худаш амал кардааст.

Ҳамин тавр, бояд ёдрас шуд, ки романни «Духтари оташ» асари қалонҳаҷм буда, дар он зиёда аз 120 персонаж иштирок мекунад, ки ҳар қадоми ин персонажҳо бо ҳарактеру рафтору кирдори худ аз якнгар фарқ карда меистанд.

Дар романни «Духтари оташ», чунон ки дар боло гуфтем, персонажҳои бисёр амал мекунанд, ки дар байнин онҳо занон мақоми хос доранд.

НАҚШАИ ПЕРСОНАЖҲОИ АСОСИИ РОМАНИ «ДУХТАРИ ОТАШ»

Образҳои мусбат	Образҳои манғӣ
Дилоромканиз – зани солҳурда, дилсоғу накӯкор, каниз.	Ғаниҷонбойбача – бой, сарватманд.
Фирӯза – духтари оқилаю боғаросат, набераи Дилоромканиз.	Абдураҳмонбек – миришаб.
Рӯзибой – марди бөгбон, хизматгори Муҳаммадаминбой.	Остонакулқӯшбекӣ – вазири корҳои доҳилӣ.
Аҳмадҷони машқоб – сарвари машқобҳо.	Қарокӯлибой – сарватманд.
Ашрафҷон – коргар.	Муҳаммадаминбой – бойи қалон.
Шамсия – духтари Абдураҳмони миришаб.	Махфират – зани Ғаниҷонбой.
Асо – машқоб.	Нусратулло – оқсакол.
Оймуллои Танбӯр – зани озодфикр, бомаърифат, омӯзгор.	Амир Олимҳон

Образҳои мусбат	Образҳои манғӣ
-----------------	----------------

Истад – коргар, фидони роҳи инқилоб.
Амон – намояндаи синфи коргар.
Умарҷон – коргар.
Мӯмина – духтари марди хунарманд.
Ғулом – адрасбоф
Ҳайдарқул – марди мубориз ва адолатҳоҳ.
Каримҷон – машкоб.

Исмоил Афандӣ – ҷадид.
Саиди Мағт.
Назарбой – аспҷаллоб.

Нависанда зиндагии дардомез, ҳайти қашшоқона ва фочиавии занонро бисёр табиий ва зимни нақшҳои Дилоромканиз, Фирӯза, Шамсия, Оймуллои Танబур ва дигарон хеле боварибахш нишон додааст. Вобаста ба кушода додани образҳои дар боло ёдшуда, адаб як қатор масъалаҳои муҳими сиёсӣ–иҷтимоӣ як давраи таърихии ҳалқи тоҷикро ба муҳокима гузошта, ҳаллу фасл намудааст. Масъалан ғуломхариро ғуломфурӯшӣ, паст будани сатҳи зиндагии мардум, зулму тааддии золимон ба мазлумон, норизогии ҳалқ, ҷалидизм, ба Бухоро сар даровардани намояндагони Россия, тағйир ёфтани шуури синфии зиёён ва коргарони маҳаллӣ, Революцияи Ҳалқии Бухоро ва гайра ба миён гузошта шудаанд.

Дар баробари ин дар асар дӯстӣ, ҳамфиркии байни ҳалкҳои тоҷику ӯзбек ва рус назаррас буда, дар ҷараёни ҳодисоту воқеоти роман то як андоҳа ҳаллу фасли ҳудро ёфтаанд.

Тасвири ишқу муҳаббати поки инсонӣ дар асар низ мавқеи қалон дорад. Нависанда ба воситаи ишқу муҳаббати Фирӯзаю Асо муҳаббати поки инсониро тарғиб намудааст. Ишқу муҳаббати байни Умарҷон ва Шамсияи ноком поку беолоиш буда, дар роман воқеӣ баён шудааст. Аз тарафи дигар, адаб дар роман образҳои низ оғаридааст, ки онҳо ба фисқу фосикӣ машгул буда, ҳайти садҳо занону духтарони покдоманро сӯхтаанд, дар ҳаққи онҳо хиёнат кардаанд ва амалҳои ношонистони онон боиси мазаммат кардани нависанда карор гирифтаанд.

ТАҲЛИЛИ ОБРАЗҲОИ АСОСӢ

Яке аз образҳои барҷастаи романи «Духтари оташ» Дилоромканиз аст. Ҳарактер ва рафттору кирдори ин зани матинирода бевосита дар ҷараёни ҳодисаю воқеаҳои муҳталифи асар кушода дода мешавал. Нависанда ба ин образ муҳаббату самимияти бепоён дорад. Аз ин ҷост, ки ӯ байдар дар ин бора чунин мегӯяд: «Дар ин китоб ман меҳоҳам тақдирӣ як зани оддии аз байни ҳалқ баромадаро нишон дихам».

Воқеан ҳам тақдирӣ Дилоромканиз, рӯзгори дардомези ӯ дар асар хеле

батафсил омадааст. Аслан Дилоромканиз, чунон ки аз номаш равшан аст, аз табакаи поёни чомеа буда, пасон хизматгори бою амалдорони Бухоро мегардад ва ба номи зебояш Дилором калимаи каниз то поёни умраш ҳамроҳ мешавад, яъне номи Дилоромканизро мегирад. Дилоромканиз аз хурдӣ бори зиндагиро бар дӯш дошт. Рӯзгор ўро мачбур намуд, ки дар хонаи бою давлатмандон хизматгор шавад. Ҳамин тавр, солҳои зиёд гузаштанд, наврасию чавонии ў бо азобу ранҷ поён ёфт, аммо рӯзҳои некро надид. Дар тӯли ин солҳо гармию сардӣ, пасту баландихон рӯзгор иродай ўро матину устувор гардонид. Дилоромканиз пир шуд, vale номи канизӣ, хизмати канизӣ ҳамроҳаш буд. Ҳанӯз ҳам дар ҳавлии Фаниҷонбой бо набераи сагирмондаи хурдсолаш Фирӯза хизмат мекард. Ана ҳамин як давраи тӯлонии ҳаёти Дилоромканиз бо камоли маҳорат, бо меҳру муҳаббат аз тарафи нависанда каламдод шудааст. Албатта, рӯзгори ў танҳо ҳаёти як шахс нест. Нависанда дар симои Дилоромканиз зиндагии токатфарсои садҳо занони азияткашида, ранчу озордидаро, ки ахли доро ба сарашон оварда будаанд, ҳакқонӣ чамъбаст намудааст. Дилоромканиз ҳамаи ин нобаробарихо, беадолатихо, хору залилӣ ва канизии худро эҳсос мекард ва боре бисёр бо дард ба наберааш Фирӯза изҳор мекунад: «... баъд фахмидам, ки каниз шудан аз қатори одамият баромадан будааст. Канизро меҳаранд, мефурӯшанд, мезананд, азоб медиҳанд, хунашро мемаканд».

Вобаста ба ҳамин адиби номдор Мирзо Турсунзода чунин мегӯяд: «Бо вучуди фахмидани беҳукукиаш дар пеши ҳеч як золим сар ҳам намекард, ҳарактери қавӣ ва саркаше дорад ва ин қуввату иродай вайро ҳама, ҳатто забардастони замона низ ҳис мекунанд ва ҳеч кас дар пеши вай зане ё бача-еро озор дода наметавонист». Дар ҳақиқат воқеаю ходисаҳои асар дурустии фикри болоро собит менамоянд. Дилоромканиз дар роман ҳамчун зани нотарсу часур тасвир ёфтааст, хислатҳои мардӣ дар рафттору кирдори ў на-заррас аст. Албатта, чунин рафттор дар ниҳоди Дилоромканиз яку якбора пайдо нашудааст. Зиндагӣ, ҳаёти пурмашаккат ўро водор намуд, ки ба ахли доро ба назари дигар нигарад, одамият, нангӯ номуси хешро аз онҳо хиғз намояд. Аз ин рӯ, аз Дилоромканиз оқсакол, ҳоким ва бойҳои магруру ҳуд-писанд метарсиданд, ба суханони талхи ў мачбур буданд, ки гӯш диханд. Боре дар ин бора ба Фирӯза чунин гуфт: «Ҳатто духтарони оқсакол ва ҳудаш, бойи қишлоқ ҳам аз ман мулоҳиза мекарданд. Ман чаккон, тавоно, ҳунарманд ва кордон будам, касеро писанд намекардам».

Ҳатто мачбур буданд, ки гали Дилоромканизро «не» нагуфта, ба суханонаш гӯш диханд. Аз ў тарсу ҳарос доштанд. Боре гали оқсакол бо Дилоромканиз мегурезад. Дар байнашон ҷангӯ ҳарҳаша ба вуқӯъ мепайвандад. Ниҳоят аз суханони нешлор ва заҳргони Дилоромканиз оқсакол маглуб шуда, рӯ ба гурез меоварад: «Ту оқсакол ҳанӯз бо собуни ман ҷомашӯй накардай! – мегӯяд Дилоромканиз – Нокисулакӣ бошам ҳам, ҷавоби садта ту барин бугузъаламҳоро гуфта метавонам. Бехтар, ки машмаша накарда аз атрофи сари дегат боҳбар шав!»

Абдулатифбой ҳар гоҳ ба Дилоромканиз аз тарс хушомад мезад. Ӯро боаклу баҳосият мегуфт: «Ту Дилоромканиз баҳосият омадай. Пас аз омадани ту ба хонадони ман давлатам зиёд гашт, обрӯям баланд шуд. Ман ба кадри хизматҳои ту нарасам, кӯр мешавам».

Дилоромканиз дар баробари сифатҳои матиниродагӣ, ростгӯю ростқавӣ, поквичдонию меҳнатдӯстӣ зани окилаю хирадманд низ буд. Ҳатто аз мардҳо як сару гардан баландтар меистод. Ба онҳо ҳомӣ, маслиҳатҷӣ ва гамхору рӯҳбардор буд. Масъалаҳои сиёсиро нағз дарк менамуд. Чунончи Ҳайдарқул хост, ки қасоси зану фарзанди хешро аз Фаниҷонбой гирад. Ба ин кори ӯ Дилоромканиз зид баромад ва ба Ҳайдарқул чунин гуфт: «Як Фаниҷонбойро күштан қатӣ никори ту тамом намешавад.

Қозӣ чӣ? Раис чӣ? Миршабу оқсақол чӣ? Мард бош, дар ҳама кор мардона кор кун! Аз душманат чунон никор гир, ки вай донад».

Вале дар баробари ин Дилоромканиз зани ҳалиму меҳрубон буд. Ҳамеша дар ҳар ҳолат ба дармондагон, бечорагон дастӣ ёрӣ дароз мекард. Намегузошт, касе аз муштзӯрон бечорагонро таҳқир намояд, ранҷу озор дигар. Инро дар мисоли Аҳмадҷони Машқоб, Асо, Фирӯза ва дигарон ба хубӣ эҳсос мекунем. Аз ин нигоҳ образи Дилоромканиз ҳамчун шахси тарбиятгар, мураббӣ пеши ҷашми хонанда ҷилвагар мешавад. Ӯ дар як давраи тӯлонии рӯзгораш (90 сол умр дид) бисёр ҷавононро тарбият намуд ва ба роҳи дурусти зиндагӣ ҳидоят кард. Ба онҳо покиҷо поквичдонӣ, ростги ростқавӣ, хоксорӣ барин ҳислатҳои ҳамидаи инсониро омӯзонд. Аз ин хотир дар байни мардуми оддӣ ва ҳатто табакаи боло ҳам соҳибиззат гардида буд.

Дилоромканиз умри бобаракате дид. Аз 90 сол 72 соли умрашро дар хизмати аҳли доро сарф намуд. Вале ба мардуми оддӣ, ба ёру дӯст хизмати босазо низ кард. Умри хешро ройгон нагузаронид. Бо боварии том метавон гуфт, ки як насл аз мактаби Дилоромканиз тарбия ёфта, пас кори ӯро идома додаанд. Мисоли равшани ин накши Фирӯза шуда метавонад.

Мусаллам аст, ки яке аз накшҳои асосии романҳои сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» ва маҳсусан «Духтари оташ» набераи Дилоромканиз Фирӯза мебошад. Ин накш дар роман ба тарзи динамикӣ муттасил дар рафти ҳодисот рушду камол ёфтааст. Ин ду накш дар роман бо ҳам пайванди ногусастаний доранд. Яке дигареро пурра мекунад, такмил медиҳад. Дилоромканиз бо рафтори нек, кирдори нек, гуфтори неки худ на танҳо Фирӯза, балки занони бисёри рӯзгорашро ба ҷунбиш овард; ба ҳакиқатҷӯй, садоқат ба миллат, ба покиву нексириштӣ ҳидоят намуд. Максаду мароми ӯ тарбияи инсони поку меҳнатдӯст буд. Бисёр меҳост, ки наберааш Фирӯза мисли ҳудаш бошад ва ба камол расад ва метавон гуфт, ки ӯ ба мурод расид. Фирӯза ҳам бисёр ҳислатҳои модаркалонашро ба худ кабул кард. Дилоромканиз пеш аз маргаш ба Фирӯза насиҳат карда ҷунин гуфта буд: «То ба баландӣ набарой ҳамвориро намебинӣ, то рӯз набинӣ маънои рӯзгорро на-мефаҳмӣ. Ҳар ҷизро фурӯш, вале одамиятро нигоҳ дор!.. Мардум пӯстлоҳи

даражтон, решан гиёххоро канда меҳурданд ва аз гуруснагӣ бехол, аз ҳӯроқҳои нобоб варам карда буданд, аммо савдогарҳо, галлаҷаллобҳо мисли вабо пеш-пешни аҷал давида мегаштанд. Аз бадбахтии мо кайфу сафо менамуданд».

Нависанда зоҳири Дилоромканизро бо камоли маҳорат тасвир кардааст. Зоҳири Дилоромканиз хеле ҳоксорона буда, дар қушодани ҷаҳони ботинии ўқумак мерасонад. «Мӯйҳои сафеди ўро сарбанде аз шоли қӯҳнаи сиёҳе пинҳон мекард, фаранҷии рангпарида ва садъомики ў, ки аз сараҷ партофта шуда буд, факат расмиятро нигоҳ медошт ва аҷобаташ дар он буд, ки дар қӯҷабудагон ва гузарандагон ба ин ҳеч аҳамият намедоданд».

Воқеан ҳамин тавр ҳам буд. Дар симон ў одамият ва фаросати зани тоҷик ҷамъбаст ёфтааст.

Бешубҳа, муваффакияти бузургтарини Ҷалол Икромӣ дар адабиёти муосири тоҷик дар оғаридани накшиҳои Дилоромканиз ва Фирӯза ба наزار мерасад. Маҳз бо ҳамин асар ва бо ҳамин симоҳои нотакрор на танҳо дар адабиёти муосири тоҷик, балки адабиёти ҳалқҳои ҷаҳон соҳибшӯҳрат мегардад, мақоми арзанда пайдо мекунад.

Чунон ки қаблан зикр кардем, образи Фирӯза прототипи зани мубориз Саломат Ҷаҳонгирова мебошад. Нависанда дар болои ин образ б сол заҳмат қашидааст. Илова бар маводе, ки бевосита аз забони Саломат Ҷаҳонгирова шунида ҷамъ кардааст, боз саҳнаю лаҳзахои ҷолибро аз ҳуд ҳамроҳ намуда, накши Фирӯзаро ба дараҷаи образи типӣ расондааст. Ҷалол Икромӣ дар ин ҳусус чунин мегӯяд: «Пас дар гирди ҳикояи Саломат Ҷаҳонгирова ҳикоя ва қиссаҳои бисёре илова шудан гирифтанд. Бисёрии воқеа ва ҳодисаҳои иловагиро ман шаҳсан фикр карда, бофта набаровардаам. Аксарияти онҳо ҳаётӣ, воқеӣ ва таъриҳӣ буданд... Ман фаҳмидаам, ки ҳикояти Саломат Ҷаҳонгирова асоси китоби ман ҳоҳад шуд».

Фирӯза пас аз вафоти бибикалонаш Дилоромканиз, ки 12 сол дошт, бепарастор мемонад. Вайро Оймуллои Танбӯр, ки зани бомаърифат ва мушғику меҳрубон буд, ба тарбияи ҳуд мегирад. Он вакт Фирӯзai камтаҷриба шикасту рехт, паству баландиҳои зиндагиро хеле кам медонист. То ин айём парастор, ёру мадалгораш Дилоромканиз болои сараҷ буд ва ҳар нозе, ки мекард, иҷро мешуду нозпарвар дошт. Акнун ў бояд ба ҳаёт бо ҷашми дигар назар қунад, ба ҳама паству баландиҳои зиндагӣ омода бошад. Ҳамин тавр ҳам шуд. Рӯзгор ва панду насиҳатҳои бибиаш ўро пухта гардонд. Ҳамаи ин тадриҷан дар ҷараёни ҳодисоту воқеоти асар ба вуқӯъ омаданд.

Фирӯзаро пас аз ҷанд муддат ба ҳавлии Ғаниҷонбой оварданд ва дар катори қанизони Ғаниҷонбой ҷой гирифт. Нахуст итоаткор ва ҳомӯшу сарҳам буд. Ба ҷичингу гапҳои занони амалдор, аз он ҷумла занони Ғаниҷонбой гӯш мекард. Аммо рафта-рафта зоҳирان ва ботинан тағийир ёфт. Ҳомӯш намеистод, дар мавқеаш ҷавобҳои саҳт ҳам медод. Ў ҳуд ба ҳуд андеша мекард: «Наход ки ман ҳам мисли Шамсия, мисли Савсан ҷавонмарг шавам. Не, ман бояд аз ин даргоҳ, аз ин варта начот ёбам!».

Инак, боз садои эътирози ў баландтар мешавад. Ҳангоми дар дарбори амир Олимхон буданаш беибо, нотарсона, бо ҳашму газаб ба занҳои дарбор чунин мегӯяд:

— «Рафта ба амир ва Пошшибиб гӯед ки, — гуфт ба овози баланд Фирӯза, — мо аз оташ, аз ачал ва аз тиру туфанг наметарсем! Оташ ҳам, ачал ҳам, тиру туфанг ҳам аз азобу уқубати бандагӣ, канизӣ ва дарбори шумо бехтар аст!

Сўзеду хокистар шавед, ки хонумони моро сўхтед! Нест шавед!», Таххонаро гулгула фаро гирифт. Рӯйҳои зану духтарҳо аз ҳаяҷони қалб сурҳ шуда буд, ҷашмонашон медураҳшид, дилашон бо умед ва орзухон ҳуррам аз нав мезад ва метапид.

Таъкид намудан зарур аст, ки нависанда ба воситаи нақши Фирӯза ташаккули шахсияти зани тоҷикро дар ҷомеа ба миён гузошт. Ҳамин тавр Фирӯза аз як сагирадухтари оддӣ ба дараҷаи зани фаъол, мубориз, дурандеш, роҳбару кордон сабзида расил. Ў дар кураи муборизаҳои синғӣ камол ёфта, ҳамчун образи инкишофёфтаи типӣ намудор мегардад.

Дуруст аст, ки дар байни нақшҳои Дилоромканиз ва Фирӯза монандиҳои назаррас мушоҳида мешаванд, валие бояд хотиррасон кард, ки дар байни онҳо аз бисёр ҷиҳат тафовутҳо ҳам лида мешаванд. Агар ба тарзи мушаҳҳас гӯем, нақши Фирӯза давоми мантиқии нақши Дилоромканиз мебошад. Дилоромканиз ҳама гуна зулму золимӣ, қабоҳату разолати соҳибмансабон ва аҳли дороро медонист. Гапи саҳтро нотарсона ба онҳо мегуфт. Лозим шавад, бо ин гурӯҳ бо сухан мубориза мебурд. Фирӯза бошад, илова ба он сифатҳое, ки дар ҳаққи Дилоромканиз гуфтем, боз зани мубориз буд, ба муқобили онҳо, соҳти пӯсидаи аморати Бухоро муборизаи саҳт бурд. Ў ба тақдир, ба қисмати хеш тан надод ва барои ояндаи неки ҳуд, Ватан ва миллати хеш фидокорона мубориза бурд. Нависанда дар симои ў хислатҳои нек ва мақсаду мароми занони пешқадаму фаъоли тоҷикро ҷамъбаст намудааст. Дар ин бора адабиётшинос Усмонова З. Г. баҳои сазовор додааст:

«Симои ботинии ў ба таври ҳайратангез дигар мешавад. Вай дар сӯҳбатҳон ҷиддии сарварони инқилobi Бухоро баробари онҳо иштирок менамояд, ҷавобҳои ў пур аз хисси шоистагӣ ва иззати нафс, пур аз эъти-моду боварӣ ба ҳуд, ба ояндаи хонаводан ҳуд, шавҳари ҳуд Асо, дӯстони вай, тамоми ҳалқ мебошад».

Фирӯза бо корҳои нек, бо акли расон ҳуд аз дигар духтарон ба мисли Савсан, Шамсия, Нозгул ва дигарон фарқ карда менистад. Нависанда дар симои онҳо духтарони мазлум, итоаткор ва ба тақдир тандодаро нишон додааст, ки ҷамъият онҳоро ба ин рӯзи саҳт овардааст. Аммо ин нақшҳо барои бехтару хубтар баромадани образи асосӣ — Фирӯза ҳамчун образҳои ёрирасон хизмат кардаанд.

Нависанда ҳусну ҷамол ва зебоию малоҳати духтарони тоҷикро дар симои Фирӯза хеле табиӣ ба қалам додааст. Масалан, дар боран ҳусни табиии Фирӯза ва сару либоси хоксоронаи ў нависанда чунин мегӯяд:

«Ҳамаи ин сару либоси одамиёна ва ҳатто бечорахолона пӯшидаи ў ба худаш мезебиданд. Вай духтаре буд гандумгун, бо чашму абруи сиёҳ ва лабу даҳони мисли гунча зебо, бо руҳҳои мисли себи сурх тар ва тоза, бо сари баланд ва дасту пои чаққон ва серҳаракат, ҳар кас, ки чехран зебон ўро медид, беихтиёр ҷашмашро аз вай қанда натавониста мемонд».

Мухимаш он аст, ки нависанда ба ин восита баязе паҳлухон характер, рафтору кирдори қаҳрамони асосиро мушаххас намудааст. Албатта, ҳусуси яхони фардии Фирӯза ўро ба дарачаи образи камолёфтаи типӣ пухта расонданд.

Дар роман дар баробари накшҳои Дилоромканиз ва Фирӯза занҳои зиёде амал мекунанд, ки ҳар қадомашон бо рафтору кирдор ва характери нотакрори ҳуд аз як дигар фарқ карда, барон барҷаста баромадани симон қаҳрамонҳои асосии роман кӯмаки расондаанд. Аз байни кулли онҳо накшҳои Оймуллон Танбӯр ва Шамсия макоми хос доранд. Зиндагӣ, кору рафтори онҳо ба ҳаёти Дилоромканизу Фирӯза пайванди ногусастаний дорад.

Оймуллои Танбӯр зани босавод, бомаърифат аст. Ў духтаронро таълим дода, савод меомӯзонад. Шамсияю Фирӯза аз ҷумлаи шогирдони арзандай ў буданд ва аз Оймулло савод омӯхта, шеъри Ҳоча Ҳофиз ва дигар адабони бузурги гузаштаро кироат ва ҳифз менамуданд. Ҳамин тавр Оймуллои Танбӯр дар дили духтарони тоҷик ҷароғи илму ирфонро фурӯзон мегардонд ва меҳру муҳабbat, одамият ва садоқатро нисбат ба инсонҳо тавлид менамуд. Албатта, ҳамаи ин корҳоро бо гап не, балки дар амал нишон медод. Яъне нависанда бо ин восита таъкид карданист, ки ҳуди Оймулло бо ин хислатҳои ҳамида оростааст. Масалан, вакте ки Дилоромканиз вафот мекунад, Оймулло Фирӯзаро ба тарбияи ҳуд мегирад, ки ин одамгарӣ, инсондустӣ, мушғиқу меҳрубон, ғамхору қадрон будани ўро нишон медиҳад. Умеду орзуи ягонай ў соҳибмаърифат гардондани занони тоҷик аст. Дар ин роҳ саъю қӯшиш мекунад, матонату суботкорӣ нишон медиҳад ва гоҳ-гоҳ ба мақсади хеш ноил мегардад, ки намунаи ин саводнок шудани сагираи бекас Фирӯза шуда метавонад. Вале бояд иқрор шуд, ки Оймуллон Танбӯр мисли Дилоромканиз бочуръат ва нотарс нест. Ў нисбати ҳама гуна беадолатҳои ахли ҷоҳу сарват нафрат дорад. Ҳангоме ки Нозгулро ба ҳалта андохта химҷакорӣ мекунанд, ранҷу озор медиҳанд, ў бо Шамсияю Фирӯза оби ҷашм мерезонанд, азоби рӯҳӣ мекашанд, ба золимон лаънат меҳонанд. Онҳо илоҳи дигаре надоштанд. Ё бигирем, ҳаёти фочиавии Шамсия—духтари миршаб Абдураҳимбекро. Ўро Оймуллои Танбӯр тарбият карда, соҳибмаърифат гардонд. Бехтарин хислатҳои инсониро дар қалби ў ҷой на-муд. Шамсия низ ба рафтору кирдори золимон нафрат дорад, вале камчуръат аст. Месӯзаду имкони сухан гуфтан, эътиroz кардан надорад. Зиёда аз ин барои бахту саодат ва ишқи поки ҳуд, ки Ашрафҷонро дӯст медошт ва падарааш ба ин роzi набуд, беилоч монд, мубориза бурда натавонист. Барон ҳамин Шамсия маҷбур шуд, ки ҳудкушӣ намояд ва ҳамаи дарду алам, ишқи покашро бо ҳуд ба гӯр барад.

Нависанда ба ин восита бехукукӣ занону духтарони тоҷикро ё аз та-

бақаи поён бошанду ё аз табакаи боло хеле боварибахш тасвир намудааст. Ҳаёти фочиавии Шамсия барин духтарон дар дили ҳонанда нисбати золимон, ахли ҷоҳ ва маҳсусан амирон як ҷаҳон нафрату адватро тавлид мекунад ва нависанда моҳияти ҳаётро вожеӣ, реалистона тасвир намудааст.

Дили нависанда ба ҳаёти фочиавии ҳамин гуна духтарони оқила, вале бехукуку бечора месӯзад, вале иложи дигар надорад, зиндагӣ ҳамин аст ва ин зиндагиро ӯ ҳаккӣ ба қалам додааст ва бурди адиб ҳам дар ҳамин аст.

Ҷалол Икромӣ ба ин восита ҳаёти як давраи мураккаби кишварро нишон дода, таъкид карданист, ки агар онҳо ба максади олии ҳеш нарасида бошанд ҳам, барои дигарон роҳ қушоданд, намунаи ибрат шуданд. Образҳои Дилоромканиз, Фирӯза, Оймуллои Танбӯр, Шамсия ва дигарон барои насли имрӯза намунаи ибрат мебошанд. Умеди онҳо имрӯз ҷомаи амали пӯшид. Оре, имрӯз занону духтарони тоҷик озодона меҳонанд ва дар соҳаҳои гуногуни ҳоҷагии ҳалқ кор мекунанд.

Нависанда на танҳо дар қушодани амалиёт, максаду маром ва дунёи ботинии занон муваффақиятҳои назаррас дорад, балки ҳусну ҷамоли ҳудодии онҳоро бо камоли маҳорат тасвир кардааст. Тавре зикр шуд, Оймуллои Танбӯр ҳам аз зумран занони бомаърифат, ҳунарманд аст. Аз тасвири симон зоҳирӣ ӯ ҳамин сифатҳои олии инсонӣ равшан мегардад. Бешубҳа, кас пас аз ҳондани роман ба ҷунин тасвирҳои шоирона шинос шуда, нисбати ин образҳо мухаббат пайдо мекунад ва аз ҳусну латофати онҳо як ҷаҳон лаззат мебарад.

«...Симо, ваҷоҳати ӯ ҷунон дилкаш, ҷунон ҷозибанок буд, ки ҳар кас мегуфт: «Оё ин занро пештар дар кучо дида бошам»? Абрӯони сиёҳ, ҷашмони қалон-қалони шаҳло ва дилбар, рӯи мудаввар ва ғанур, лабу даҳони ҳамеша ба табассум моили вай ҷашми бинандаро беихтиёб ба ҳуд ҷалб мекард».

Ғайр аз ин дар романи «Духтари оташ» накшҳои занони манғӣ кам нестанд. Ба ин гурӯҳ занони табакаи боло бештар шомиланд. Ҳаракату рафткорҳон ношоистан Назокат, Магфират, Мушаррафа, Ҳолдорҳон, Оими дастархончӣ, Пошибобӣ дар рафти ҳодисаю ҷоқеаҳои асар қушода дода шудаанд. Онҳо аз нигоҳи ҳарактер аз якдигар тафовути ҷиддӣ доранд. Масалаи, Пошибобӣ ва Магфират ниҳоят бадрашк, ҳасуд, нотавонбин буда, ҳамеша аз пайи ранҷу озори Фирӯза, Нозгул барин духтарони покдоман ҳастанд. Бо вуҷуди он ки онҳо мансуби табакаи боло ҳастанд, дар назди шавҳарони ҳуд ноҷизу нотавонанд. Илова бар ин онҳо низ аз ҳар гуна ҳукукҳои инсонӣ маҳрум мебошанд.

МАҚОМИ МАРДОНИ ОҚИЛУ МУБОРИЗ ДАР РОМАН

Дар роман накшҳои мардони оқил, мубориз, ки бештарашон аз табакаи поёни ҷомеа ҳастанд, амал мекунанд. Ба ин гурӯҳ накшҳои Ҳайдаркул, Асо, Ашрафҷон, Аҳмадҷони Машкоб, Истад ва дигарон мансубанд. Нависанда ба воситай накши Ҳайдаркул нерӯю қудрати ҳалқи азияткашила, ҷабру ситамдиларо ба қалам додааст. Ӯ аслан ба пешаи моҳипазӣ маш-

гул буда, аз рӯи он кути лоямути ахли оилаашро пайдо мекард. Нахуст, пас аз он ки ба номусизану дұхтараш Савсан Саиди Масть ва Ганичонбой таҷо-вуз карда, онхоро мекушанд, хун ба хун гуфта аз паси қасосигир мешавад. Дар ин роҳ то андоzae ба мақсад мерасад. Ҳайдаркул дар ин бора чунин изхор менамояд: «Акнун ман танҳо барои як мақсад зиндагӣ мекунам: «Ни-кор! Аз душманонам никори дұхтари нокомам, никори зани қулфатзадаам ва никори худамро гирам, вассалом».

Вале пасон дар натиҷаи бо коргарони рус (Смирнов, Соколов) во-хӯрдан андешааш тағиیر меёбад. Даҳ соли бадаргагӣ дар Сибир шуур, рафттору кирдори Ҳайдаркулро тағиир дода, яке аз муборизи фаъоли роҳи озодӣ мегардад. Нависанда дар симони ў образи шахсони муборизро нишон додааст. Ў дигар никор ва интиқоми як-ду нафар наздиқонашро намегирад, балки ба хотири баҳту саодат ва ободию озодии ҳалқ ва киши-вараш мубориза мебарад.

Асо ва Аҳмадҷони Машкоб ҳам дар мубориза барои ҳаёти нав саъ-талош доранд. Онҳо ҳам бо Ҳайдаркул дар ин муборизаҳо ҳамроҳ ҳастаң, ва барои баркароршавии Ҳукумати Шуроҳо сахми арзанда доранд.

Асо хизматтори дари хонаи Ганичонбой буду солҳои дароз хизмати бемузд кард. Вале дар тӯли солҳои зиёл тағиир ёфт. Насиҳатҳои Дилоромканиз, Ҳайдаркул, Аҳмадҷон рӯҳиян ўро дигар намуд. Нависанда дар симони Асо ташаккулёбии шуури ҷавононро нишон додааст. Нахуст мисли Ҳайдаркул аз золимон қасос мегирифт. Аммо баъдтар фахмид, ки ин усули кор роҳи ягона набудааст, роҳи асосӣ бо мардуми оддӣ будан ва онхоро ба мубориза сафарбар намудан будааст. Ҳамин тавр ҳам шуд. Дар анҷоми асар Асо шаҳси фидокор, муборизи роҳи озодӣ гардид. Дар муборизаҳои революционӣ фаъолона иштирок кард. Муҳаббати ў нисбати Фирӯза бисёр самимӣ ва поку беолоиш аст ва бо ҳам барои баҳту саодати худ саъю талош карданд ва ба муроди хеш расиданд. Нависанда дар тасвири Асо чунин мегӯяд:

«Вай ҷавоне буд қалбаланд, ҷорпахлу, бо дасту пойҳои баҳодурона, кулҷарӯй, шаҳлоҷашм ва гандумгун, ба гирди лабаш акнун сиёҳча зада мӯйлаб мебаромад, лекин ҷуссаи паҳлавононаи ў дар назари аввал вайро ба ҷашм аз синну солаш қалонтар карда нишон медод».

Дар роман мисли Тоҳирҷон, Истад, Иброҳим, Сафия, Амону Умарҷои ва дигарон фаъолият доранд ва адіб дар симони онҳо ҳарактеру ҳусусиятҳои ба худ ҳоси ҷавонони фаъолу муборизи ҳалқи тоҷикро ҷамъбаст кардааст.

Дар романи «Дұхтари оташ» як гурӯҳ персонажҳои манғӣ амал ме-кунанд, ки кулли онҳо намояндагони табакаи болон чомеа ҳастанд. Ба ин гурӯҳ Латифбой, Қарокулбой, амир Олимхон, оқсақол, миршаб ва дигарон мансубанд. Албатта, ҳамаи онҳо дар күштори ашхоси бегуноҳ, зулму таадии бечорагон, фиребу найранг дасти тавони доранд. Ҳарактер, гуфтору кирдорашон гуногун бошад ҳам, вале мақсадашон як аст. Нависанда дар симони онҳо зулму золимӣ, беадолатӣ, беинсофӣ, хиёнату беандешағӣ ва

фиску фасодии гурӯҳҳои табакаи болоро ҷамъбаст намудааст.

Умуман нақшҳои оғаридаи романи «Духтари оташ» пандомӯзанд. Хо-

Аҳамияти нанда на таҳо аз кору рафтори қаҳрамонони мусбат

тарбиявии романи панди судманд мегирад, балки рафтору кирдору гуфто-

«Духтари оташ» ри ашҳоси ношониста барон ҳонандагон низ ибратомӯз буда, саъю қӯшиш менамоянд, ки дар зиндагӣ мисли онҳо нашаванд, мисли онҳо амал нақунанд.

Ба ҳамин тарик, агар дар анҷом бо суханони устод Мирзо Турсунзода, ки дар бораи аҳамияти тарбиявии романи «Духтари оташ» гуфтааст, фикри худро ҷамъбаст намоем, меарзад:

«Романи «Духтари оташ» аз ҷумлаи асарҳоест, ки ҳонандаро бо қуввати ибратбахши қаҳрамонони мусбати худ тарбия мекунад.

Амалиёт, ақида ва ҷараёни зиндагонии як қатор персонажҳои романи «Духтари оташ» аз қабили Дилоромканиз, Фирӯза, Ҳайдарқул, Аҳмади Машқоб, Асо, Умарҷон ва дигарон барои насли имрӯза намунаи ибрат буда, диловарӣ, ватандӯстӣ ва дигар хислатҳои ҳамидаи инсониро меомӯзонад».

Савол ва сувориш

1. Тахсили ибтидои нависанда дар қадом давра ва чӣ ҳел гузашт? 2. Дар ташаккул ва ҷаҳонбинии Икромӣ қадом омиљо бештар кӯмак расонданд? 3. Муносибати Ҷалол Икромӣ бо устод Айнӣ ҷӣ ҳел буд? 4. Дар солҳои 1928–1930 адиб қадом асарҳоро оғарида? 5. Повести «Ман гунахгорам» аз дигар асарҳои адиб бо қадом ҳусусиятҳояш фарқ мекунад? 6. Прототипи қаҳрамони асосии асари «Ҳатлон» кист? 7. Аз қадом ҷиҳат «Духтари оташ», «Таҳти вожгуни» ва «Вопасин амир»-ро асари сегона мегӯсем? 8. Ҷаро нависанда ба асараи номи «Духтари оташ»-ро гузоштааст? 9. Муҳаббати шумо ба қадом қаҳрамони ин асар ҳамонандараст? 10. Дар бораи монандӣ ва фарқи образҳои Дилоромканиз ва Оймуллои Танбури нақл кунед.

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

Маъсаляҳои адабиёти мусири тоҷик. «Ирфон», Душанбе, 1970.

Шарифов А. Таълими ҳаёт ва эҷодиёти Ҷалол Икромӣ дар мактаби миёна (дастури методӣ). Кӯлоб. 1980.

Турсунзода Мирзо, ч. III. Осори адабӣ-танқиҷӣ. «Ирфон», Душанбе, 1979.

Маъсумӣ Н. Асарҳои муњтаҳаб, ч. I. «Ирфон», Душанбе, 1977.

Росташро бигүям, дар рұзғори шоурия� ду бор шунаво ва ошкоро гиристаам. Яке ғоҳи итиои порчай «Мавҷӯи бародарӣ» баҳшида ба бародари аизам Абдулло ва дигар соли 1968 дар Сталинград, вакте ки мисраъҳои зеринро менавиштам:

*Вале Матвей зери лаб
фурӯ мебурд шеванро,
Фурӯ мебурд оҳанро,
Ки аз оҳаш
Нагардаф ногаҳон пайванҷо канда,
Нагардаф аз лаби ояндаҳо
лабхандҷо канда.*

Шарҳи ҳоли адиб

Дехан Курговади ноҳияи Қалъаи Хуми вилояти Кӯҳистони Бадахшон яке аз зеботарин дехоти ин музофот аст. Боду ҳавои хуш ва табиати нотакрор дорад. Кӯҳҳои осмонбӯс, ёнаҳои сабзу ҳуррам, садои форами чацмасорон ва рӯдҳои пуртуғёнаш ба инсон як ҷаҳон ҳузуру ҳаловат мебахшанд. Баҳусус фасли баҳор, бештар моҳи апрелу май дехоти Дарвоз ва умуман кӯҳистони Бадахшону Рашигулрез шуда, шукӯҳу шаҳомати хос пайдо мекунанд. Ана дар ҳамин айём, 2-уми майи соли 1932 дар Курговад Мўмин Қаноат ҷашм ба дунё қушудааст. Падари адиб деҳқони асиљ буд ва аз ин пешаи мукаддас рӯзгори хешро мегузаронд. Мўмини ҳурдсол дар паҳлуи падар истода ба қадри тавон ба кори ўмадад мерасонд. Он рӯзҳо рӯзҳои ҷанг буду рӯзгори мардум танг. Бародарони Мўмин дар ҷанг буданд ва ба мукобили фашистон мечангианд, ҷонисорӣ мекарданд. Аз ин хотир бори вазнини рӯзгор ба сари онҳо афтод. Мўмин он рӯзҳоро ёд карда чунин мегӯяд: «Чор нафар бародарам аз майдонҳои корзор мактубҳояшонро ба ман мефиристоданд. Аввалаш, барои он ки дар оила ягона шаҳси соҳиби ҳату савод будам. Ва дуюм, онҳо медонистанд, ки агар ҳодисае пеш ояд, кору омолашонро ман давом ҳоҳам дод. Бародаронам дар бораи рӯзгору рӯйдодҳои ҷангӣ менавиштанд ва хикоети онҳо дар лавҳи хотирам барои ҳамеша нақш бастааст».

Мусаллам аст, ки ин ҷангҳои хонумонсӯз ба ҳар як хонадони тоҷик бадбахтиҳои зиёд овард. Бародарони Мўмин ҳам дар набардҳои шадид қаҳра-

монона ҳалок гардиданд. Махсусан, беному нишон гардидани бародарашиб Абдулло қалби Мӯминро дардманд гардонид. Дар деҳа барояшон «гаҳвораи ноз» оростанд. Байдтар адиб он рӯзхоро ба ёд оварда мегӯяд: «Дар деҳаи мо одате буд, ки агар ҷавонмарде дар диёри дигар Ватанро хифз карда ҳалок мешуд, барояш «гаҳвораи ноз» меоростанд, ки ба пиндор чисмаш даруни он меоромид. Ва ман ҳеч фахмида наметавонистам, ки чаро қалон-солон гирди ин гаҳвораи холӣ мотам мегиранд. Фигону иолаҳои ҷигарсӯзи занон ва ҳама ин маросим муддатҳои дароз муаммои бачагии ман буданд. Зиёда аз ин, одати мазкур чун яке аз ёддоштҳои равшантарин ва фаромӯшношуданий бокӣ мондааст».

Ҳамин тавр, Мұған пас аз ҹант ба ҳамаи душвориҳои рӯзгор нигоҳ накарда ҳам дар сахро кор карду ҳам хонд ва мактаби 7-солаи деҳро ҳатм намуда, ба ноҳияи Рашт (он вакт Гарм маркази вилоят буд) омад ва таҳсили ҳудро дар омӯзишгоҳи педагогӣ идома дод. Омӯзиши илму фарҳанг ва адибиёти пешин ҹашми ин ҹавони меҳнаткарин ва боистеъодору күшод. Ӯ аз зумраи шогирдони пешкадам ба хисоб рафта, бо шеърҳои тозаэҷодаш дар байни толибилмон баромад мекард ва пайваста аз эҷодиёти адабони пешин ва муосир абёти рангин азёд менамуд. Дар ҳамон давра шеърхояш сахфай рӯзномаи вилоятии «Қаротегини советӣ»-ро зеб медоданд.

Мӯмин Қаноат пас аз хатми омӯзишгоҳи ноҳияи Ғарм (ҳоло Рашт) ба Университети давлатии Тоҷикистон ба номи Ленин (ҳоло Донишгоҳи миллии давлатии Тоҷикистон) дохил мегардад ва соли 1956 ин донишгоҳи мӯътабарро хатм менамояд. Бешубҳа, маҳз дар ҳамин айём аз устодони саҳтири ва донишманд нозукиҳои ин пешаи душвор, вале боифтиҳорро омӯҳт ва чун үқобон ба парвози олами малакутӣ – дунёи шеър омода гардид, дасташ тавоно, қаламаш бурротар шуд.

Мұймин дар давраи толибілмій нисбат ба шарикдарсони худ дар са-
хифахои матбуот камтар баромад мекард, vale бештар аз бузургони гу-
зашта ва муосир пораҳо ва ҳатто достонҳои яклухтро хифз менамуд. Баъ-
зе шеърхое, ки дар саҳифахои рўзномаю мачаллаҳо ба табъ мерасиданд,
дикқати мунаққидонро ба худ ҷалб карда буданд. Чунон ки мегўянд: «Соле
ки накӯст, аз баҳораш пайдост». Ба шеърҳои Мұймин хонандағон ва баъзан
мунаққидони касбий баҳои баланд медоданд. Пас аз ҳатми донишгоҳ
Мұймин Қаноатро ба мудирии шўъбаи назми яке аз мачаллаҳои баобруи
адабии чумхурӣ «Садои Шарқ» ба кор даъват намуданд. Ў дар ин ҷо ҷанд
сол кор кард, котиби масъул ҳам шуд ва боз ҳам рушду камол ёфт, қала-
маш бурро ва дидгоҳаш амиқтар гардид. Илова бар ин Мұймин дар наш-
риёти «Ирфон» ҳамчун мухаррири калон таҳрири назмро ба ӯхда дошт ва
пайваста ба эчди асархояш машгүл буд. Адиб дар ин солҳо дар баробари
эчди шеър осори бузургони адабиёти чумхуриҳои бародар ва шоирони пеш-
қадами чаҳонро тарҷума менамуд. Асарҳои В. Шекспир, А. С. Пушкин,
Лермонтов, Адам Мискевич ва дигаронро ба забони тоҷикий баргардонида.

хонандагони точикро бо каломи сеҳрангези адибони оламшумул шинос карда буд. Аввалин мачмӯаи шоир соли 1960 бо номи «Шарора» аз ҷоп баромад, ки дар назми муосири точик ин як ходисаи хурсандибахше буд. Ин мачмӯа хонандагони сершуморе пайдо кард.

Мӯъмин Қаноат соли 1968 ҷонишини Раиси иттифоки нависандагони Тоҷикистон интихоб гардид ва то соли 1976 дар ҳамин вазифа кор кард. Пас аз вафоти устод Мирзо Турсунзода (1977) вазифаи сарварӣ ё котиби аввали Иттифоки нависандагони Тоҷикистонро то солҳои 90 – ум ба ӯҳда дошт. Бояд хотиррасон кард, ки бидуни ин Мӯъмин вазифаҳои гуногуни чамъияти: Раиси Комитети республикаии муҳофизати сулҳ, аъзои Президиуми Комитети Советии муҳофизати сулҳ, аъзои Комитети давлатии мукофотҳои Ленинӣ ва Давлатӣ оид ба адабиёт, санъат ва мемориро ба ӯҳда дошт.

Мӯъмин Қаноат адиби ҷаҳондидау одамдида аст. Ӯ ба Эрон, Алҷазоир, Лубнон, Тунис, Куба, Афғонистон ва дигар кишварҳои ҷаҳон сафар кардааст. Адиби точик ба ҳар кишваре, ки по мегузошт, аз сулҳу амонӣ, аз дӯстию рафоқат ҳарф мезад. Албатта, сафарҳои адиб бе натиҷа намонданд; доираи дониш, одамшиносии ӯ ганитар мегардид. Пас аз бозгашт, аз лидаю шунидааш асарҳои хуб меофарида. Махсусан тамошои шаҳрҳои бостонии Шероз, Техрон, Исфахон ба шоир илҳоми тоза бахшид, як силсила шеърҳо оғарида, ки дар онҳо бо як хиссиеи баланд дар бораи Фирдавсии Саъдӣ, Ҳофизи Шерозӣ шеърҳои пурбуранг эҷод кард:

Маро гуфтӣ: «Биё, Шероз-нойандоз!»
Ман акнун мекунам парвоз то Шероз.
Ки гарди корвонҳоро наангезам,
Зи фарёди шаҳрарҳезам.
Кунун бо фоли Ҳофиз мекунам парвоз,
Худо Ҳофиз, аё Шероз!
Худо ҳофиз, аё устоз!

Мӯъмин Қаноат соли 1977 барои достонҳои «Сурӯши Сталинград» ва «Тоҷикистон исми ман» сазовори Мукофоти Давлатии СССР гардид. Алиб соли 1978 бахшида ба 1000-солагии зодрузи фарзанди барӯманди ҳалқи точик Абӯалий ибни Сино достони «Гаҳвораи Сино»-ро эҷод намуд ва бо ин асар ба унвони фахрӣ Лауреати Мукофоти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба номи устод Рӯдакӣ шарафёб гашт. Давлати Шӯравӣ хизматҳои ҳоккоронаи адибро ба назар гирифта, ӯро бо Ордени Байраки Сурҳи Мехнат ва дигар ғарномаҳои медалҳои ҳукуматӣ шарафманд намуд.

Бешубҳа, накши ӯ дар назми муосири точик бузург буда, хонандай точик дар оянда аз Мӯъмин Қаноат асарҳои ҳонданӣ ва замонавиро интизор аст.

¹ Шоири машҳури Эрон Нодир Нодирпур ҳангоми ба Тоҷикистон сафар кардаш Мӯъмин Қаноатро ба мемонӣ даъват намуда буд. Ишорати адиб аз ин хотир аст.

МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ ЭЧДОИЁТИ ШОИР

Мӯмин Қаноат шоири сермаҳсул аст. Ҳанӯз маҷмӯаи аввалини ўсоли 1960 бо номи «Шарора» ба табъ расида буд. Имрӯз бошад, зиёда аз 12 маҷмӯаи ашъори Мӯмин нашр шудаанд. Дар байни солҳои 1980–1982 осори мунтаҳаби ў дар ду чилд ба хонандагон дастрас шуд. Дар чилди аввал ашъори лирикӣ адиб ва дар чилди дуюм достонҳои шоир гирд оварда шудаанд. Ашъори Мӯмин Қаноат бо санъати баланд иншо шуда, дили хонандаро ба шӯру галаён меоварад. Дар ҳар як асари адиб набзи ҳаёти имрӯза эҳсос мешавад. Бисёр шеъру достонҳои адиб ба забонҳои гуногуни ҳалкҳои дунё, аз ҷумла немисӣ, булгорӣ, чехӣ, мачорӣ, англисӣ, поляқӣ, афғонӣ, ҳиндӣ, юнонӣ ва гайра тарҷума шудаанд.

Дар ашъори адиб мавзӯъҳон муҳталифи рӯзгори мо инъикос ёфтаанд. Шоир кору зиндагӣ, шодиу фараҳ, барору нобарориҳои инсонро мақсади хеш қарор дода, дар асарҳои худ ҳакқонӣ тасвир намудааст. Мӯмин Қаноат дар силсилаи «Ситораҳои замин», ки ном ҳам мачозан омадааст, зиндагию набард, қаҳрамонию ғидокории занони меҳнатдӯст, духтарони мубориз ва модарони мушғиқу меҳрубонро нишон додаст. Шоир бо муҳаббату самимият модари аввалин зани қайҳоннавард Валентина Терешковаро ситоиш менамоянд. Барои он таҳнигу оғарин мегӯяд, ки чунин фарзандро тарбия карда ба камол расонидааст. Духтар дар Кайхон парвоз дорад, вале модар дар Замин пой метузораду дар изтироб аст.

Мӯмин Қаноат ҷоннисории занону духтарони меҳнаткариро низ дар ин силсила хеле пурҷозиба тасвир намудааст. Духтарон чун ситораҳо пахтазорро нурборон мекунанд. Шӯҳрату шон, сарбаландию ифтиҳори мардуми мо аз меҳнату заҳмати онҳост. Вале бо ҳамаи ин бузургӣ онҳо хоксоранд. Маҳз ҳамин ҳусусият бузургӣ, латофати онҳоро даҳчанд боло намудааст. Аз ин шоир мефаҳрад ва бо камоли ифтиҳор мегӯяд:

Он ки бо ҳурмат, ба иҳлоси тамом,
Мепарастал зиндагиро, корро,
Саҷда меорад замину обро,
Ҳар ниҳоли пахтави нурборро.
Номдорӣ, номдорӣ мекунад,
Аз бузургӣ хоксорӣ мекунад.

Дар «Силсилаҳои Карпат», ки аз шаш шеър иборат аст, дӯстию рафоқати ҳалки тоҷик бо ҳалки Украина ифода ёфтааст. Махсусан идеи дӯстии ҳалкҳо, ҳамроъӣ ва ҳамфирӣ онҳо дар шеъри «Машъали ҷовидон» ба ҳубӣ инъикос ёфтааст.

Мӯмин Қаноат дар силсилаи «Созҳон Шероз» ва силсилаи шеърҳои «Покистон», ки маҳсули сафарҳои хориҷаи шоиранд, идеи сулҳу амонӣ, бародарӣ, муҳаббату садоқати одамони Тоҷикистонро нисбат ба Ватан басо самимӣ ситоиш намудааст. Образи қаҳрамони лирикӣ дар ин шеърҳо рав-

шану возех аст ва ҳамчун шахси ватандуст ва гуманист ифода ёфтааст. Ӯ нобаробарихо ичтимоии ин кишвархоро дид, дилаш ба дард меояд. Шоир дар шеъри «Чашмаи Дарвоз ё Шероз» бо камоли эҳтиром таъкид мекунад, ки мо бо ҳам ҳамзабон ва ҳамрангем, вале чудо хастем. Ба ҳамин хотир аз лабҳоят ҳавон ғусса меояд. Барои ҳамин меҳоҳам, ки бо ҳам бошем, яқдилу яқҷон гардем, барои ободӣ, ҳушбахтии ҳалқамон бо ҳам саъю талош кунем;

Забон як, достон як, рӯю мӯ Ҷаҳон.
Ба ҷашми ҷаҳарӣ ҳастем аз як санг.
Ба рӯят субҳ рӯи ҳеш мебинам,
Ба мӯят ранги мӯи ҳеш мебинам.
Ҳамеҳоҳам барорам мөҳро аз пардан мушкин,
Ва ҳуни ҳамчу дарьамро дихам кобни.
Ва дастам меравад ҷун панҷаи ҳуршед,
Ки созам субҳи ҷодарпӯшро испед.

Албатта, ҷунин андешаҳои гуманистии шоир қисмату арзиши ин сил-силаро боз ҳам зиёд кардаанд. Максаду мароми ҳалқи мо, кишвари соҳибистиколи мо, Тоҷикистони шӯҳратёри моро гӯё адиби нуктасанҷ ҷанд сол пеш эҳсос карда, ҳамин идеяи олиро дар ин силсила илко намудааст.

Мӯъмин Қаноат дар асарҳои лирикии ҳуд фидокорӣ, ҷоннисорӣ ва му-боризаи беҳтарин фарзандони ҳалқро, ки барои озодӣ, барои саодату баробарии мардуми оддӣ сина сипар намуда, ҷонбозихо кардаанд, ситоиш мекунад. Шеъри «Қатли Восеъ», «Хоби қаҳрамон», «Гули бодом» ва гайра намунаҳои ҳубанд. Адиб дар «Қатли Восеъ» марги беҳтарин фарзанди ҳалқро басо музассиркунанда ба қалам додааст. Восеъ маглубнашаванда аст. Мисли ҷанор аз боду бӯронҳои даҳшатнок наметарсад, устувор аст. Маҳз дар шеър ҳамин салобат ва ҳашамату бузургии Восеъ хеле табиӣ тасвир ёфтааст.

Асосан ҷондидёти Мӯъмин Қаноатро достонҳо ташкил дода, онҳо ба мавзӯъҳои гуногун баҳшида шудаанд. Мӯъмин Қаноат бо достонҳои «Мавҷҳои Днепр», «Достони Оташ», «Китобҳои заҳмин», «Тоҷикистон—исми ман», «Падар» ва «Гаҳвораи Сино» дар таҳаввулу ташаккули жанри достон дар адабиёти тоҷик саҳифаҳои навро күшодааст.

Як ҷиҳати мухимтарини достонҳои шоир, пеш аз ҳама, дар он аст, ки агар мавзӯъҳои таърихири интихоб кунад ҳам, онҳо бо рӯзгори мо алоқаи ногусастаний доранд. Масалан, дар достони «Мавҷҳои Днепр» пайванди наслҳо зимни образҳои асосии асар амиқу равшан ифода ёфтааст. Қаҳрамони лирикӣ пас аз солҳои мадид ба Украина меравад. Дар он ҷо бародараш Абдулло ҷангидид, мактуби оҳиринашро аз ҳамин ҷо гирифтаанд, аммо дигар ӯ барнагаштааст. Аз ин ҷо, ки қаҳрамони лирикӣ ба ҷустуҷӯи бародар омадааст. Ҳарчанд ҷустуҷӯ мекунад аз бародар нишонае пайдо карда наметавонад. Вале дар ҳар қадам, дар ҳар як шаҳру дехоти Украина бародарони нав пайдо мекунад. Шоир аз ин мефаҳрад, шоду масрур мегардад. Албатта, ин образҳо типиянд ва қаҳрамони лирикӣ онҳоро дар симои бародари беному нишонаш ҷамъбаст кардааст. Дуруст аст, ки дар солҳои

Чанги Бузурги Ватанӣ садҳо, ҳазорҳо фарзандони тоҷик дар набардҳои шадид ҳангоми озод намудани Украина ҷонисорӣ кардаанд ва бисёри онҳо аз дasti фашистони лайн беному нишон гаштаанд. Тасвири ҳолатҳои рӯй ва дунёи ботинии қаҳрамони лирикӣ дар достон ва маҳз дар «Мавҷҳои ба-родарӣ» басо пурдомана ва дар ҳадди эътидол аст. Амику возех нишон додани таърихият ва реалият драматизми асарро боз ҳам қавитар кардааст.

Дар набарду муборизаҳои шадид ҳамбастагии ин ду ҳалқ боз ҳам мустаҳкамтар шуд. Охир мақсаду мароми ин ду ҳалқ як аст. Идеяи дӯстӣ, бародарӣ, ҳамфирӣ, ҳамраъӣ дар ин достон баланд садо медиҳад. Агар қаҳрамони лирикӣ дар аввал ошуфтахотир, аз наёфтани бародараш парешон бошад, баъдтар дар ҳар ҳонадон бародарҳо пайдо карда, шоду масрур мегардад. Албатта, ин ҷанбаи оптимистонаи асар аст. Мулоҳиза кунед:

Замини Украинаро
зи қадду бар қадам задам,
Ба ҳар диёр дар զадам,
 ба ҳар мазор զадам.
Зи лавҳаҳои мармарин
 ба ҳирс ҷуста номи ту,
Бикофтам, наёфтам
 нишони ноаёни ту.
Бародарам,
Бародари ба ҷону дил баробарам!
Ба вакти ҷустуҷӯн ман
 ба сун ман,
 ба рӯи ман.
Кушода буд ҳар даре,
 ба ҳар даре бародаре!
Агар туро наёфтам,
 биёфтам дар ин макон,
Ҳазорҳо бародарон,
 бародарии ҷовидон!
Бародарам,
 бародари ба ҷону дил баробарам!

Мавзӯи «Достони оташ» кор ва зиндагии коргарони ГЭС-и Норак аст. Адил дар ин соҳтмони азим ташаккул ва пайдоиши одами навро мавриди тадқиқ қарор додааст. Дар достон образу ҳарактерҳои қаҳрамонҳо дар амалиёт кушода дода мешаванд. Шоир дар образи Нур Аҳмадов, Лена, Морози қадбаланд ва маҳсусан Мавҷигулӯ Ёр хислатҳои беҳтарини коргарони меҳнатқаринро инъикос намудааст. Мавҷигул тимсоли одами нав аст. Ӯ бо меҳнати ҳалоли ҳуд дар байни коллективи соҳибиззат гаштааст. Мавҷигул соҳибихтиёр аст. Ӯ ба соҳтмон мувоғики раъии волидайн меояд ва бо ҳоҳиш ва амри дил ба ёраш мерасад. Маҳз дар инкишоғу рафти ҳамин масъалаҳо симон ҳакиқии образ кушода мешавад.

Мавзӯи дӯстии ҳалқҳо дар достон мавқеи асосӣ дорад. Пӯшида нест, ки дар соҳтмони Норак зиёда аз 49 намояндагони ҳалқу миллиатҳо дӯстона кор

кардаанд. Махз хамин дүстии онхо буд, ки сохтмони ГЭС пеш аз мүхлат ба анчом расид. Мүймин Қаноат, албатта, чанд муддат кору зиндагии коргарон-ро омӯхт ва пас дар асоси маводи мушаххас достонро оварид. Шоир эхсос кард, ки сабаби хамаи ин комёбихо дүстист ва бо як хиссиёти баланд ин дүстиро дар достон тараннум кардааст:

Субхидам,
Дар сар кулохи оханин,
Медарояд Нур дар зери замин.
Хамрахи ў чор ёри күхкан
Чор тан
из чор чон як ватан:
Аз канори Волга,
из пахнои рус.
Аз лаби дарёи дарёҳон рус.
Аз Енисей, из мухити нурхез,
Аз Днепрогес, из номи азиз,
Аз хурӯшу ҷунбиши ороми Дон,
Аз лаби рӯди равон, ороми чон.
Сӯи Вахш омад баҳори аввалин
Чор марди хокии нурофарин.
Чор дарё ёри як дарё шуданд.
Ҳамчӯ Нури норакӣ таҳҷо шуданд.

Достони «Китобҳои захмин» характери тарҷумаиҳолӣ дорад. Шоир айёми мактабхонӣ, солҳои аввали ҷангро тасвир кардааст. Дар достон азобу машакқати мардуми ақибгоҳ ва меҳру муҳаббати шогирдон нисбат ба омӯзгор ҳеле барчаста тасвир шудааст. Дар достон омадааст, ки устоди Қаҳрамони лирикӣ ба ҷанг рафта, корнамоӣ нишон медиҳад. Мактубҳояшро мутолиа намуда, шогирдонаш аз корнамоиҳои устод шод мегарданд ва хубтару бехтар меҳонанд. Вале дере нагузашта мактуби сиёҳ меояд. Шогирдон ва муаллима, яъне завҷаи муаллимашон, аз марги муаллим ашқи ҳасрату надомат мерезанд. Мардуми деха ғамгин мегарданд. Дахшати ҷанг, оқибати муддиши он дар асар реалий инъикос ёфтааст. Қаҳрамони лирикӣ дар анҷоми достон қадрдонӣ, сипосгузории шогирдон ва ахли дехаро нисбати устод ҳеле самимӣ ва бо ҳаяҷон баён намудааст:

Муаллима «Карам» гуфту фифон бардошт,
Қаборо чок зад, сад парда аз захми нихон бардошт.
Сарон ишки яздонй – азохона,
Ба гирди хонааш будем парвона...
Давидам аз миёни селаи занҳо
Гузаштам аз миёни оху шеванҳо.
Гирифтам аз кафи сарди муаллима сияхнома,
Сабо будӣ сияҳкоса,

Замин будӣ сияҳчома,
Ба мактаб тоҳтам, нашноҳтам онро,
Бидидам синғҳои гирдгардонро.
Хати манҳусро бо дасту дандон пора бинмудам.

Ва бо ин маргро бечора бинмудам.
Китоби захмдорамро ба рӯи сина бинходам,
Бурун рафтам.

Ба ёдам ёди устодам.
Ба дил меҳри паризодам,
Ба гӯшам охирин овоз
Чу занги охирин будӣ танинандоз.

Максади шоир аз иншои ин достон дар чист? Ба ин савол адиб дар анҷоми достон ҷавоб ғуфтааст. Барои хушбахтӣ ва саодати имрӯзаи мо басе ҷонҳо нисор шуданд, номаҳои ошиқона ноҳонда монданд, ба хотири шаҳидоне, ки ҳанӯз ҳам барнагаштаанд, ба ёди устоди қарҳамони лирикӣ алиб достони ҳудро иншо кардааст, то ки аз он насли имрӯза ва оянда ибрат гиранд, қаҳрамонӣ, ватандустӣ омӯзанд:

Ба ёди рӯзҳои рафтаю монда,
Ба ёди номаҳои ишқи ноҳонда,
Ба ёди заҳмҳои дар ҷигар монда,
Ба ёди мурдаҳои дар сафар монда,
Ба ёди ҳар ду устодам,
Зи дунёи дарунам роз бикшодам.

Дарду алами шоир ҳеле зиёд буд. Ҷангӣ ҳонумонсӯз даҳшати зиёд ба сари ҳалқ овард. Барои рафъи душмани гаддор фарзандҳои барӯманд қаҳрамонӣ нишон дода, ғалаба карданд. Махсусан муҳорибаи Сталинград дар таърихи башарият беназир буд. Мӯъмин Қаноат ҳам доир ба ин муҳориба маводи фаровонеро мутолиа кард, санадҳои гуногунро омӯҳт, ба Сталинград рафт, бо иштирокчиёни ин муҳориба воҳӯрда, сӯҳбатҳо доир намуд ва пас дар солҳои 1965–1970 достони «Сурӯши Сталинград»-ро иншо намуд.

«СУРӮШИ СТАЛИНГРАД»

**Мундариҷаи гоявии
достони «Сурӯши
Сталинград»**

Мӯъмин Қаноат маҳз бо ҳамин достонаш дар адабиёти ҷаҳонӣ маъруфу машҳур гашт. Дар бораи муҳорибаи Сталинград то Мӯъмин асаҳои зиёди назмию насрӣ иншо шуда буданд. Аммо достони шоир бозёфти нав аст. Рӯҳ, бузургии инсони некӯсиришт асоси маънавӣ ва гоявии асарро ташкил медиҳад. Бесабаб нест, ки ҳуди шоир дар ин бора ҷунин мегӯяд: «Сталинград қальъа набуд ва садди исқандарӣ надошт. Ягона садди ин сарзамин баландии рӯҳи инсон буд». Ғалаба дар муҳорибаи Сталинград мӯҷизаи олам, мӯҷизаи асри XX аст. Ба он миллионҳо одамони кураи Замин шоҳиданд. Дар ҳакки ҷунин фочиаи бемисли таърих, дар ситоишу қаҳрамонии Армияи Советӣ сухани гаронбор, олий ва ҷун Замин ботамкин гуфтан зарур аст;

Суҳанро вазну тамкини Замин бояд,
Суҳанро кудрати ҷонофарин бояд».

Достон аз оғоз, ҳашт сурӯш ё қисм ва анчом таркиб ёфтааст. Ин қисматхо мантикан ба ҳам пайвастагӣ доранд, зеро ҳамаи сурӯшҳо ба як мавзӯъ, ба як мачмӯъ омадаанд ва онхоро саҳнаҳои қаҳрамонии қаҳрамонон чун шаддаҳои марворид ба ҳам алокаманд менамояд. Сурӯш ин садост. Садост, ки аз гайб меояд. Ин сало куран арзи моро фаро гирифта, аз наслҳо ба наслҳо, аз асрҳо ба асрҳо танин меандозад, дар бораи қудрату тавононии инсон ба имрӯзиён ва ояндагон мужда мерасонад.

Мӯъмин Қаноат пеш аз ҳар як сурӯш вобаста ба мавзӯи он ба тарики эпиграф саргузашти сарбози немисро меорад, ҳикоятеро накӯ мекунал, ки он ҳам ба мавзӯъ ё идеяи ҳамон сурӯш алокаманд аст. Чунончи, сурӯши аввал «Замин» ном дорад ва пеш аз он адаб чунин матиро овардааст:

«23 август. Полки мо аз дарёи Дон гузашта ба Шарқ бемуқовимат пеш меравад... Советҳо чи саҳро ва чи паҳноҳое доранд, баъд аз ҷанг ин замин вакфи мо мешавад. Имон дорем, ки фюрер ин набардро ба зудӣ сомон медиҳад. Ба гуфти ӯ армияи б-ум метавонад осмонро тасхир кунад... Пас Замин чӣ бошад».

Дар ҳакиқат, ҳучуми душман баркосо буд. Шаҳру дехоти зиёди моро гирифтанд, ба хок яксон карданд. Аз ин рӯ, умедашон ба галаба қалон буд. Тасвири ҳамин вазъият, ҳамин ҳолат дар сурӯши «Замин» омадааст. Замин образи типист. Ӯ модар аст, гаҳвора мечунбонад. Вале аз дасти фарзандони ноҳалаф гирёну сӯзон аст, аз онҳо яъне аз зодагонаш мадад меҳоҳад:

Кунун гаҳвораам,
Аз тундгардӣ ҷаллагардонам!
Би зери бори ман ҷон медиҳад тифлам,
Бубардоред аз ҷоям!
Мадад,
Эй зодагони ман!
Ҳазар эй қавмҳои ҷонситони ман.
Аз он рӯзе, ки ман бе тифл мечунбам,
Чунон тангам, чунон бандам,
Ки дар як хона мегунчам.
Маро озод бинмоед!
Ман сайёраам,
Дар банд мемирам!

Дар ин ҷо шоир аз санъати таҳхис бамаврид истифода бурдааст. Яъне ба забон омадани Замин ва бевосита конкрет намудани вазъият образи Замин – модарро равшан намудааст. Ин услуби нигориш дар бобҳои оянда низ такмил ёфтааст. Дигар образҳо ба Замин тобеанд, зеро Замин бузургтар, муқаддамтар аст. Сурӯши дуюм «Дарё» ном дорад ва Дарё низ худро фарзанди Замин мешуморад.

Дар ду боби аввал душворӣ, вазнини ҷанг, вазъияти он ба тарзи умумӣ дода шуда буд, акнун дар боби сеюм он характеристи конкретӣ мегирад. Образи инсони конкрет, муборизаю қаҳрамонии ӯ ба қалам дода мешавад. Сурӯши сеюм «Маллоҳи Бахри Сиёҳ» ном дорад. Дар ин қисмат

кахрамонии баҳрнавардон, ки онҳоро немисҳо «девҳон баҳрӣ», «девҳон сиёҳ» меномиданд, хикоят мекунад. Шоир тасвир кардааст, ки Миша ба мукобили танқҳои немисҳо ҷангиди ҷандтояшро нобуд месозад. Дар ин ҳангом аз тири танк шиши моеи тарканда суроҳ мешавад ва дар дасти Миша оташ мегирад. Маллоҳи ҷасури оташгирифта ба сӯи танки душман метозад ва ҳудро ба танк мезанад. Танки душман ва Миша сӯхта хокистар мешаванд. Аҷаб қаҳрамонӣ, аҷаб ҷоннисорӣ. Ҳамин лаҳзаҳоро адіб бо ҳаяҷон тасвир намуда, чунин мегӯяд:

Ягона шиши таркандаро бардошт,
Ба ҷангӣ тан ба тан
Бо танки фӯлодӣ қадам бигзошт,
Вале таркид шиши дар сари ҷасташ,
Зи қитғаш шӯълае барҳост монанди
қаду ҷасташ.

Саропо оташи зинда
Ба зери танк метозад.
Ба ин ҷастур Данкоро замоне зинда месозад.
Аз ин оташ тамоми шӯълаҳо ҳомӯш мегардад,
Аз ин мардӣ адӯ бехуш мегардад.

Оре, аз ин мардӣ ва қаҳрамонии ҷанговар ҳатто душман ба ҳайрат омада, бехуш мегардад. Ин образ типӣ аст. Дар симои Миша – маллоҳи баҳри сиёҳ ҷоннисорӣ, ғидокории садҳо қаҳрамонҳои набарди Сталинград ҷамъбаст гардидаанд. Ғайр аз ин, маллоҳи Баҳри Сиёҳ – Миша шаҳси хаёлӣ нест. Прототипи ин қаҳрамон маллоҳ Михаил Паникаҳу, ки дар полки тирандозии 883 хизмат мекард, мебошад.

Сурӯши ҷорум саҳнаи мардонагӣ алокачӣ «Матвей Путиков» мебошад. Вай аз байни зиндаҳою мурдаҳо роҳ ҷуста ҳатҳои алокаро пайваст мемонамуд ва ногоҳ тири ҷонкоҳе пайкарашро сӯзонда, ўро аз по меафтонад. Пеш аз марғ, дар лаҳзаҳои ҷонниши умр Матвей бо дарду алам чунин мегӯяд:

«Видоъ, ёрон!
Ба ҷон ман
Дил бандед!
Гул бӯед,
Шумо ҳандед,
Бибӯсед!
Дил ҷӯед,
Ки ман лабташнам –
Ташна!
Об иӯшед аз лаби ҷашма».

Оре, Матвей ташна аст, ташнаи об, ташнаи зиндагӣ, ташнаи ҳаёт. Ӯ зистан меҳост. Аммо ӯ барои дигарон ҷон нисор кард, то ки моён зиндагӣ кунем, ҳандем, дил бандем. Ин садои қалби ўст. Ин садо ба мо, ба ояндагон аст.

Сурӯши панҷум дар бораи Робиа – зани Аҳмад Турдиев аст. Робиа дар ақибгоҳ ташнаи дидор, интизори ёр. Ин боб бо боби шашум, ки «Аҳмад Турдиев» ном дорад, пайваст мебошад. Боби шашум кулминатсияи достон-

ро ташкил медиҳад. Шоир дар сарогози ин боб аз номи Ахмад чунин мегүяд: «Барагми марг дар хонаи мо – «Хонаи Павлов» тифле таваллуд шуд Ҳама ёро Зина, ман Зиндагӣ номидам». Дар ҳакикат ин хона набардгоҳи бузург аст. Оташ аланга мезад. Павлов, Ахмад, умуман 20 нафар ёрон барои ҳар як вачаб, ҳар як хишти хона фидокорӣ мекарданд. Дар ҳамин хона тифли навзод ба дунё меояд, ўро бо оҳанги тиру наъраи тӯп алла ме-гуфтанд, ўро то як сари мӯяш кам нагардад, дидбонӣ мекарданд:

Дар ин ҷо бист ёронем, ба як паймону имонем,
Замин гахвораи тифл асту мо гахвораҷунбонем.
Гаҳе бо шеър, гаҳ бо тир ўро алла меҳонем,
Наафтад то ки як мӯяш, сари як мӯй ларзонем.

Дар ин ҷо ба дунё омадани тифл – зиндагӣ аст, давоми умри инсон. Мӯмин Қаноат ба ин восита голибияти ҳаётро аз болон марг нишон дода, таъқид менамояд, ки дар талоши маргу зиндагӣ, дар набардҳои саҳттарин дар ин хона инсони нав пайдо шуд ва ин хонаро ба хотири тифл – ҷаҳони додҳоҳу додвар бояд чун гавҳараки ҷашм нигоҳ дошт, посбонӣ кард:

Ҷаҳони додҳоҳу додвар бо мост ҳамхона,
Агар ин хона афтад, мешавад сал хона вайронса.
Туро, эй тифли фарзона!
Ба мисли ҷони ин хона,
Намоям ҳиғз бо дастону бо дастури мардона.

Дар боби ҳафтум – «Момон Асал» адид аз тифли Ахмаду Робиа хикоят мекунад. Тифл ба дунё омада вафот мекунад. Тазодҳои аҷониб Зина дар байнин оташу дуд тавлид ёфт, зинда монд. Ўро Ахмад посбонӣ кард, вале дар дехан дурдасти кӯхистон тифли Ахмад ҷон дод. Адид ба ин восита душвориҳои ақибгоҳ ва нишонаҳои ҷангӣ ҳонумонсӯз, зиндагии пурмашаккати мардумро инъикос намудааст. Ин боб садои инсон ба ҷангҷӯён –оташди-ҳандагони ҷанг аст. Сарбози фашист дар мактуби худ ба зану фарзандаш бо як дарду ҳайрат ба ҷанг лаънат меҳонад:

«28 декабр. Аспҳоро ҳӯрдем. Танҳо саманди баргузидай генерал мондааст, ки ба вай на даст мерасад на дандон... Аскарони мо ба ҳукми мурдаанд ва чун васвосиён пайваста мечӯянд, ки ҷизеро фурӯ баранд. Аз снарядҳо намегурезанд, маҷоли роҳ рафтан, ҳам шудан ва паноҳ бурдан надоранд. Лаънат ба ҷанг!».

Чунон ки дар боби аввал дидем, сарбози немис бо як кибру гуур, вале бо ифтихормандӣ дар бораи армияи шикастнозазири немис сухан мегуфт ва дилаш аз шодӣ лабрез буд. Акнун дунё дар назараҳ торик аст. Дигар зану фарзандашро дила наметавонад. Ба марг розист, ба ҷангҷӯён лаънат меҳонад. Симон сарбози немис дар рафти ҳодисаю воқеаҳои достон икишоф мейбад. Дар охир назараҳ нисбат ба ҷанг дигар мешавад. Аммо дар асар ислоҳ намегардад, танҳо пушаймон аст. Дар ҳакикат, ин садоест ба оламиён, ба ҷангҷӯён. Шоир ба ин восита дар пеши ҷашми инсоният оқибати мудҳиши

чанги хонумонсүзро нишон дода, одамонро ба сулху амонй хидоят мекунад.

Сарбози немис дар огози сурӯши ҳаштум, ки «Василий Иванович Чуйков» ном дорад, дар бораи ҳаёту мамоти ояндаи худ ва сарбозони немис ба фикри катъй омада, чунин мегӯяд:

*«Чангро бо ин шиддат касе ёд надорад. Ана Волгаю мана галаба...
Яқин аст, ки дидори якдигарро дар қиёмат мебинем».*

Суханони сарбози немис ҳакиқати баҳснолазир аст. Маглубияти фашизм ва ғолибияти Армияи Советӣ – тантанаи Ҳаёт ба Марғ аст. Адиб ин идеяро дар достон басо амиқ нишон додааст.

Солҳо сипарӣ мешаванд, аммо корнамоии қаҳрамонони муҳорибаи Сталинград ҷовидонаанд. Имрӯз, сарлашкар Василий Чуйков ба зиёрати шаҳидон омадааст. Ӯ дар ин ҳоку Замини мӯқаддас оҳиста по мегузорад, то ки шаҳидон озор набинанд:

Замини безабон
Ҳоки шаҳидон!
Дор маъзурам!
Ба он ҷое, ки ёрон сар ниҳода,
пой мемонам,
Бубаҳшед, эй азиzon,
Гар қадам бечой мемонам...

Анҷоми достон бо «Сурӯши модарон дар ҳоки фарзандон» поён ёфта, адиб онро мантиқан бо сурӯши аввал пайваст менамояд. Модари пиру солор роҳҳои дурро тай карда, ба Сталинград омадааст, то ки ҳоки мӯқаддаси шаҳидонро зиёрат қунад. Модар ҳанӯз ҳам фарзанди чигарбандашро наёфтааст, ўро ҷустуҷӯ менамояд. Ин ҷо зиёратгоҳи ҳар як зодаи инсон аст.

Қаҳрамони лирикӣ нисбат ба Модар-Замин муҳаббати бепоён дорад. Аз самими дил бузургии ўро ситоиш мекунад ва дар пешин ин мӯҷассама сари таъзим фуруд меорад, замину само, шеъру достонашро ба Ӯ мебаҳшад:

Ҳамон рӯзе, ки душман
зар кард аз қибр домонат,
Чӣ домоне, ки бо сал
ноз мепарвард тифлонат,
Писарҳоят барои ҳифзи
номусат қамар бастанд,
Ҳазорон даст пайвастанд,
Қасам ҳӯрланд,
Нашкастанд...
Ситоиш мекунам кӯхи баланди рӯхи инсонро,
Фурӯ меоварам ман куллан кӯхи Бадахшонро
Ба пои ту, аё гултеппаи бори ҷаҳон бар дӯш,
Аё сайёраи сокит, аё гаҳвораи ҳомӯш!
Биё, Модар!
Ба поят мегузорам шеърҳои зинадорамро.

Замини беканорамро, самои бегуборамро!
Ки онҳоро чигарбанди ту аз мурдан раҳо кардаст!
Заминиро ў ато кардаст,
Саморо ў само кардаст.
Бихон аз ин баландӣ достони қаҳрамононро,
Ҳидоят кун ба сӯи қуллан фарзандҳоят наҷҷавононро!
Бичунбон ҳокро – гахвораю тобути инсонро,
Бикун бо умри худ лайванл умри рӯзгоронро!

Савол ва супориш

1. Кадом ҳислатҳои Мӯъмин Қаноат дар ёди шумо монд?
2. Мехнатдустии адибро шумо дар чӣ мебинед?
3. Оё сафарҳои Мӯъмин Қаноат ба эҷодиёташ таъсир расонданд?
4. Бо мисолҳо ғаҳмонда лиҳад.
5. Мӯъмин Қаноат ҷаро ба достони худ «Мавҷҳои Днепр» ном гузаштааст?
6. «Достони Оташ» дар қадом мавзӯъ суруда шудааст?
7. Инкишофи ташаккули жанри достонро дар эҷодиёти Мӯъмин Қаноат дила метавонед?
8. Ҷаро «Сурӯши Сталинград»-ро достони лиро-эпикӣ меноманд?
9. Максади шоир аз оғаридани достон дар чист?

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. Турсунзода Мирзо, ҷ. Ш. Осори адабӣ – танқидӣ, «Ирфон», Душанбе, 1979.
2. Ҳакимов А., Шеър ва замон, «Ирфон», Душанбе, 1978.
3. Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик, «Ирфон», Душанбе, 1970.

АДАБИЁТИ НАВИННИ ТОЧИК ХАЁТИ АДАБИЙ ДАР СОЛҲОИ 60-90-УМИ АСРИ XX

Мусаллам аст, ки адабиёти навинни точик бо шеъри устод Айнӣ «Марши хуррият» оғоз ёфтааст. Махсусан байди Инқилоби Октябр ба адабиёти точик шаклу намудҳои нави адабӣ дар натиҷаи таъсири адабиёти рус ва Farb ворид гашт. Дар солҳои 20 – 30-ум устод Айнӣ ва Абулқосим Лоҳутӣ бо осори рангини худ ба нависандагони ҷавон таъсири қалон расонданд. Эҷодиёти ин ду адаб як мактаби бузурги омӯзиш буд. Аз ин мактаб насли аввали адабон: Ҷалол Икромӣ, Сотим Улугзода, Мирзо Турсынзода, Пайрав Сулаймонӣ, Муҳаммадҷон Раҳимӣ, Бокӣ Раҳимзода, Раҳим Ҷалил, Алӣ Хуш ва дигарон ба камол расиданд.

Вале бояд ҳамин нуктаро таъкид намуд, ки адабиёти навинни точикро на мисли дигар адабиёти ҳалқҳои Осиён Марказӣ дар ҷои ҳолӣ бунёд карданд, балки ду сарчашмаи бисёр муҳим имкон дод, ки адабиёти точик тез густариш ёбад. Нахуст ҳалки точик адабиёти ганини шифоҳӣ дошт ва сониян, адабиёти зиёда аз ҳазорсола. Ин сарчашмаҳо гӯё пойдевори басо мустаҳкаме буданд, ки адабони точик болои он қоҳи азими адабиёти нави точикро гузоштанд. Бамаврид аст, зикр қунем, ки соҳти нави ҷомеа барои ҳаматарафа ривоҷ ёфтани адабиёт то андозае пойфишорӣ менамуд, мамоният мекард. Бояд нависанда аз нишондоди хизб берун набарояд ва дар асарҳояш мафкураи (идеология) Партияи Коммунистиро илқо намояд. Оре, ҳамин тавр буд. Ин воқеяти онрӯза аст.

Ба ҳар ҳол нависандагон ба ҳамаи ин душвориҳо нигоҳ накарда, асарҳои ҷовидона оғаридаанд. Зоро устод Айнӣ, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсынзода, Ҷалол Икромӣ, Сотим Улугзода дар осорашон идеалҳои олии умумибашариро илқо кардаанд, аз адабиёти ҳазорсола илҳом гирифтаанд, ки мо дар боло дар бобҳои устод Айнӣ, М. Турсынзода, Ҷ. Икромӣ батағсил ибрози назар кардем, осори онҳоро таҳлил намудем.

Ҳамин тавр, повесту романҳои устод Айнӣ, қасида, газал, қитъа, рӯбоиёт ва достонҳои А. Лоҳутӣ ва М. Турсынзода, хикоя, повест ва романҳои Ҷ. Икромӣ. С. Улугзода барои адабони насли дуюм басо арзишманд буданд. Онҳо барои ба вучуд омадани асарҳои пурарзиш заминан мусоид фарҳам оварданд.

ВАЗЪИ НАСРИ БАДЕЙ ДАР ИН ДАВРА

Адабиёти муосири точик дар тӯли солҳои 60 – 90-ум хеле пеш рафт. Ин пешравӣ ҳам дар шакл ва ҳам дар мавзӯъ ба хубӣ инъикос ёфтааст. Дар адабиёти ин давра наср, назм ва драматургия хеле инкишоф ёфт.

Дар солҳои 60 – 90-ум насли бадей густариш ёфт ва қувват гирифт. Дар мавзӯъҳои муҳталиф хикоя, повест ва романҳо ба табъ расиданд. Махсусан, мавзӯи қаҳрамонӣ, фидокорӣ ва далерии фарзандони содиқи Ватан бар

зидди фашизм дар эчдиёти нависандаи бомаҳорат Фотех Ниёзӣ, ки худ силоҳ дар даст чанд сол ба мӯқобили душман мубориза бурд, батағсил инъикос ёфтааст. Қисми дуюми романи «Вафо» ва романи «Ҳар беша гумон мабар, ки холист» давоми мантиқии яқдигар буда, ходисаю воеахои ҷанг ба тарзи динамикӣ ба қалам дода шудаанд. Дар ин асарҳои сегона образу ҳарактерҳои барчастаи нотакрор зиёд буда, нависанда қаҳрамонӣ, диловарӣ ва фидокории ҷангварони тоҷикро мавриди таҳлил ва тасвир карор додааст.

Романи «Вафо» аз ду қисм иборат буда, аз ходисаю воеахои соли 1941 оғоз меёбад. Нависанда матонату фидокории ҷангваронро дар муҳорибаҳои шадиди Сталинград ва назди Москва тасвир намудааст. Дар қисми дуюми роман ҳарбу зарби сарбозони диловар дар даштҳои Дон баён гардидааст. Қаҳрамони асосии роман Сафар Одинаев пас аз ғалаба ба зодгоҳаш баргашта, ба кори басо заруру муҳим, вале душвору сангини ҳочагии қишлоқ машгул ме-гарداد. Дар романи «Вафо» масъалаҳо бисёранд, вале асосан, ду мавзӯй ба-тағсил баён ёфтаанд. Яке мавзӯи ҷанг, муҳофизати Ватан, қаҳрамонию фидо-кории Армияи Советӣ, дигар дар симои қаҳрамонҳои асосии асар ифода наму-дани дӯстии ҳалқҳои Ватанамон. Ба ин восита таблиғ намудани ягонагӣ, мут-таҳидии ҳалқҳост, ки он дар асар ба таври ӯзимодбахш инъикос ёфтааст. Дӯстӣ, ягонагӣ ва муттаҳидии миллатҳои гуногуни Ватанамон сабаби асосии ғалабаи Армияи Советӣ бар фашизм гардидаанд. Ин дӯстӣ дар симои Сафар Одинаев, Дадабой Ёрматов, лейтенант Осмухин, робитачӣ Ермаков ва дигарон ҳеле барчаста нишон дода шудааст. Дар роман образи ҳалқ ва ҷангварони шучои он ҳамчун қувваи маглубназар тасвир ёфтааст. Сафар Одинаев образи типӣ буда, дар симои вай нависанда ҳислатҳои ватандӯстӣ, мардонагӣ, пуртоказии ҷангварони тоҷикро ҷамъбаст намудааст.

Фотех Ниёзӣ дар романни «Ҳар беша гумон мабар, ки холист» боз ба ҳамин мавзӯй баргашта, задухӯрд, ҷангҳои пуршиддати партизаниро дар ақибгоҳи душман ба қалам додааст. Бояд гуфт, ки бори аввал дар адабиёти тоҷик қаҳрамони асосии роман Давлат Сафоев ҳамчун партизани тоҷик дар ақибгоҳ дар майдони ҳарбу зарб тадриҷан обутоб ёфтааст. Ӯ дар хизмат буд, сарҳади ғарбин Ватанро посбонӣ мекард. Вакте ки ҷанг оғоз ёфт, ӯ дар ҷангалистони Белорусия ҳамроҳ бо партизанҳои ин қишвар душманро то-румор кард. Ҳодисаю воеахои дар асар тасвиршуда барои ҳар як фард мактаби хуби тарбиявишт. Ҳаёти Давлат, матиниродагӣ, ватандӯстии ӯ на-мунаи ибрат аст. Махсусан оилаи Мочаловҳо, дӯстии қадрдонии онҳо нис-бати Давлат нишонаи беҳтарини қадрдонӣ, ҳурмату эҳтироми миллатҳои мамлакати бузургамон мебошад. Аз ин рӯ, ҷанбаи дӯстии интернатсиона-лии асар зимни тасвири воеии қаҳрамонҳои асосии роман мустаҳкам ва амиқ баён гардидааст.

Дар адабиёти солҳои 60 – 90-ум мавзӯи таъриҳӣ ҳеле ривоҷ меёбад. Ин яке аз талаботҳои муҳими рӯз буд. Нависандагон дар асарҳои худ ҳаёти гузаштаи мардум, мубориза ва орзу омоли онҳоро барои рӯзгори ҳушбах-

тона бо камоли маҳорат ба қалам додаанд. Намунаи ин асари сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»-и Ҷалол Икромӣ, «Восеъ»-и Сотим Улугзода. «Шуроб»-и Раҳим Ҷалил ва гайра шуда метавонанд. Асарҳои номбурда, албатта, дар як поя нестанд. Дар ин ҷо танҳо ҳамин нуктаро гӯшзад бояд кард, ки муаллифи романи «Шуроб» дар асари худ пайдоиш, ташаккули синфи коргари тоҷикро асоси асари худ карор дод ва онро бомувафқият ҳал намуд. Воеоти асар ҳанӯз пеш аз Инқилоби Октябр, соли 1903 оғоз ёфтаанд. Р. Ҷалил бевосита дар рафти ҳодисаҳо, дар амалиёт такомул ёфтани образҳои асосии асар – Ҳоли Ворухӣ, Аверченко, Пётр, Акбар, Давлат, Эсанпайро, ки намояндагони миллатҳои гуногунанд, ба таври боварибахш нишон додааст.

Мавзӯи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» зисту зиндагӣ, ҳаёти пурмашакати ҳалқи тоҷикро дар охирҳои асри XIX ва ибтидои асри XX дар бар мегирад. Албатта, ин мавзӯъ нав нест. Он дар асарҳои сегонаи устод Айнӣ «Одина», «Дохунда» ва «Гуломон» низ инъикос ёфта буд.

Романи «Восеъ» яке аз асарҳои бехтарини солҳои 70-ум аст. С. Улугзода дар асоси ҳодисаҳои таърихии соли 1885, ки дар ноҳияи Балҷувон ба вуқӯъ омада буданд, романи «Восеъ»-ро иншо намудааст. Дар маркази роман образи Восеъ – сардори шӯришчиён меистад. Ҳалқ дар роман мавқеи бузург дошта, муборизаи он барои баҳту саодат, барои ҳушбахтӣ, барои як пора нон тасвир ёфтааст. Образҳои қаҳрамонҳои ҳалқ – Нозим, Ризо, Назир-паҳлавон, Одина ва худи Восеъ типӣ буда, дар симои онҳо мардони мубориз ва часури ҳалқи тоҷик ҷамъбаст гардидаанд.

Ғайр аз ин, дар солҳои охири ҳаёташ Сотим Улугзода дар бораи ҳаёти пурфоҷиаи адиб ва мутафаккири бузург Абулқосим Фирдавсӣ романни таъриҳӣ иншо намуд.

Романи «Фирдавсӣ» натиҷаи меҳнати бисёрсолаи С. Улугзода аст. Муаллиф дар баробари нишон додани ҳодисаю воқеаҳои ҳаёти Фирдавсӣ алокамандона рӯзгори номусоид ва пуризири бадиҳо, миллионҳо адибон, олимон ва ахли қаламро нишон медиҳад.

Пас, дар солҳои 70-ум дар адабиёти тоҷик романҳои психологӣ-фалсафӣ, саргузаштӣ ва гайра ба вучуд омаданд, ки дар онҳо проблемаҳои мухими рӯз мавриди таҳқиқ қарор ёфтаанд. Романҳои Ҷ. Икромӣ «Ман гунахгорам» ва «Зоғҳои бадмур», Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» ва гайра аз рӯзгори мардуми оддӣ, камбудии муваффакият, орзу омоли онҳо ҳикоят мекунанд. Нависанда Ф. Муҳаммадиев дар «Палатаи кунҷакӣ» бо услуби хоси худ одамони мунофик, пулпараст, коргурез, ҳарис, ҳушомадгӯ ва гайраро бо тарзи нозуқ ҳачву мазаммат мекунад. Адиб зимни образҳои асосӣ андешаҳои шаҳсии ҳешро дар бораи бехбудии рӯзгор, ислоҳи камбудии нуқсонҳои ҷамъият басо боварибахш тасвир намудааст. Дар роман образи одамони покдоман, ростқавлу поквичдон, соғдилу меҳрубон батағсил нишон дода шудааст.

Дар роман ҳаёти имрӯзаи мардуми шаҳр, бурду бохти онҳо дар зиндагӣ

басо равшан ињикос ёфтааст. Дар образи Иброхимчон нависанда хаёти чавони имрӯзаро нишон додааст. Иброхимчон коргар аст ва дар роман чавони меҳнатдӯст, поквичдон тасвир ёфтааст. Ӯ ба нафъи чамъият ва ҳалқ хизмат карданро қарзи вичдон, вазифаи муқаддас мешуморад. Барои ошкор намудани камбудию нуксонхо, аз қабили порахӯрӣ, қаллобӣ, фиребгарӣ мубориза мебарад. Нависанда дар образи Иброхимчон хислатҳои бехтарини чавони имрӯзай тоҷикро чамъbast намудааст. Иброхимчон аз пирони дунёдиа Носири Аббос ва Иванамак панд мегирад, зиндагиро меомӯзад.

Образи Хиромон низ дар роман фаъол ва мубориз аст. Ӯ зани ба тақдираш тан медодагӣ нест. На танҳо дар муҳаббати пок устувор аст, балки дар ҷараёни воқеаҳою ҳодисаҳои хаёт фаъол ва мубориз мебошад. Ба шахсе, ки сабабгори гум шудани шавҳарааш мегардад, аз милтиқ тир мекушояд. Ба рои гапу ҳабарҳои шуми занҳои пургӯй – баҳри хифзи номусаш крани борбардорро ҷаппа карда, ҷанд моҳе бистарӣ мешавад. Нависанда дар симои Хиромон бехтарин ҳусусиятҳои духтарони тоҷик, аз қабили иродан қавӣ, дили соғ, қалби пурэҳсос, меҳнатдӯстӣ ва гайратро чамъbast намудааст.

Умуман, қаҳрамонони роман пирони барнодил, поквичдону ҳалолкор, чавони пешқадами чамъияти имрӯзаанд. Тамоми фикру зикри онҳо ба омӯхтан, соҳтан ва кори неке аз худ бокӣ гузоштан банд аст.

Масалан, яке аз ҷунин образҳои духтури ҳозик Зардодхон мебошад. Ф. Муҳаммадиев ҳамчун нависандаи ҳақиқатнигор дар «Палатаи қунҷакӣ» на танҳо камбудию нуксонхоро ошкор намуд, балки роҳи ислоҳи онҳоро низ нишон дод, ки бешубҳа дар ҳамон солҳо ин бозсозии нависанда буд.

Дар романи «Саргузашти Сафармаҳсум» камбудию нуксонҳои чамъияти феодалий мазаммат карда мешаванд. Нависандагон Ҳ. Назаров ва Ҷ. Икромӣ аз нигоҳи ҳақиқат ва адолат фиску фасод, разолату қабоҳат ва нобаробарихои иҷтимоии аморати Бухорои Шарқиро ба зери тозиёнаи танқид гирифтанд. Қаҳрамони асосӣ Сафармаҳсум намояндаи ҳалқ аст. Ӯ дар рафти амалиёти ҳодисаю воқеаҳои роман рушду камол ёфта, ба дараҷаи образи типӣ мерасад. Конфликт ва задухӯрдҳои асар симои Сафармаҳсумро хеле барчаста нишон додаанд. Ӯ ҳимоянгар, рӯхбардору мададгори бечорагон, дармондагон аст. Ба муқобили зулму истисмор мубориза мебарад ва бисёр вакт дар натиҷаи зиракӣ, хирадмандӣ аз болон намояндагони табакаи болон чамъият дастболо мешавад. «Саргузашти Сафармаҳсум» дар адабиёти муосири тоҷик аввалин романи ҳачвӣ ба шумор меравад.

Минбаъд нависанда Ҷалол Икромӣ боз ба сари ҳамин мавзӯъ баргашта романи «Сафармаҳсум дар Бухоро»-ро иншо мекунад. Акнун қаҳрамони асосӣ азми Бухоро мекунад ва бо ҳаёти одамони гуногунмартаба аз наздик шинос мегардад. Муаллиф задухӯрд ва муборизаи беамони қаҳрамони ҳалқро хеле табии нишон дода, дар баробари ин симои манфури қозиу қозикалон, шахнаю миршаб ва боз бисёр ашҳоси табакаи болони чамъиятро реалистона тасвир намудааст. Аз тасвири нависанда равшан мегардад, ки Сафармаҳсум дар тӯли муборизаҳои зиёд ба муқобили беадолатӣ, зулму зо-

лимий рушду камол ёфта, ба дараачаи образҳои барчааста расидааст.

Гайр аз ин, дар адабиёти тоҷик дар он солҳо як қатор романҳо ба вучуд омаданд, ки онҳо ба мавзӯъҳои муҳими рӯз бахшида шудаанд. Солҳои Ҷанги Бузурги Ватани барои мардуми ақибгоҳ солҳои саҳт ва душворе буд. Вале, мутаассифона, адибон он душворихоро рупӯш мекарданд ё хомӯш меистоданд. Аммо, хушбахтона, дар солҳои охир тасвири он ранги вожӣ гирифт. Намунаи барчасти он романи Гулруҳсор «Занҳон Сабзбаҳор» шуда метавонад. Нависанда ба ин восита нишон додааст, ки даҳшати ҷанги хонумонсӯз дар ақибгоҳ басо вазнин ва риккатовар будааст. Махсусан азобу машакқати занон, ки бори вазнини ақибгоҳ ба дӯши онҳо буд, бо камоли маҳорат ба қалам дода шудаанд.

Тасвири қаҳрамони муосир дар романҳои «Об–рӯшной» ва «Ростиро завол нест»-и Муҳиддин Ҳочаев низ назаррасанд.

Романи Муҳиддин Ҳочаев «Ростиро завол нест» дар бораи як қатор масъалаҳои муҳимму мубрами ҳаёти имрӯзни зиёёни тоҷик баҳс мекунад. Агар ин масъалаҳо то имрӯз дар дохили бâъзе асарҳои характери эпизодӣ дошта бошанд, акнун дар асари номбурда мавзӯи асосии роман қарор ёфтаанд.

Повест

Дар солҳои 60 – 90-ум доираи мавзӯъҳои повест

васеъ гардид. Аз тарафи дигар, сабку услуги нависандагон гуногуниранг, дилашон амиктар гашт. Албатта, дар давоми 40 соли охир повестҳои зиёд дар адабиёти муосири тоҷик пайдо шудаанд, ки мо дар бораи ҳар қаломи онҳо алоҳида таваккуф карда наметавонем. Танҳо дар ин обзор дар бораи бâъзе асарҳои муҳим истода мегузарем.

Повестҳои Ф. Муҳаммадиев «Одамони кӯҳна», «Дар он дунё» ва «Шоҳии япон» дар адабиёти тоҷик мавқеи қалон доранд. Мавзӯи асосии «Одамони кӯҳна» тасвири рӯзгори мардуми шаҳр аст. Махсусан тасвири реалии пирони рӯзгордида Зиёбобо ва Аҳорамак дар повест диккатчалбунандаанд. Онҳо солҳои зиёд ба ҳалқу давлати хизмати карда, имрӯз ба нафака баромадаанд, давлати пирӣ меронанд. Вале бекор истода наметавонанд. Онҳо ба ҳар як иллату нуксони одамон муросо накарда мубориза мебаранд. Аз рафти ҳодисаю воеаҳо равшан мегардад, ки дар маркази асар мубориза байни наву кӯҳна меистад. Нависанда ҳонандаро мачбур месозад, ки дар бораи масъалаҳои муҳталифи зиндагӣ андеша кунад, роҳи ҳалли онҳоро чустучӯ намояд. Аз ҳама муҳимаш он аст, ки нависанда бо санъати баланд, бо ҳаҷви нозуқ иллатҳои рӯзгори моро аз номи Зиёбобо ва Аҳорамак ба қалам додааст. Ин ду образ типӣ буда, дар симони онҳо хислатҳои бехтарини одамони дилсоф, поквичдон, меҳнатдӯст ҷамъбаст гардидаанд.

Повести «Дар он дунё» дар эҷодиёти Ф. Муҳаммадиев марҳалаи нав аст. Бесабаб нест, ки устод Мирзо Турсунзода дар ин бора чунин мегӯяд: «Повести «Дар он дунё» дар эҷодиёти Ф. Муҳаммадиев на танҳо як марҳалаи нав, балки дар инкишофи публистикии тоҷик як ҳодисаи муҳимест».

Ҳонандай тоҷик ба воситаи ин повест аз зиндагӣ, кору рафтор, фиребу

найранги баъзе намояндагони дини ислом ба хубӣ шинос мешавад. Муҳимаш он аст, ки тавассути асари мазкур хонанда аз олами дигар, яъне аз тарзу усули зиёрати Ҳаччи Акбар оғаҳ шуда, моҳияти асосии ин зиёратгоҳро дарк мекунад. Агар бо суханони адабиётшинос С. Табаров гӯем: «Дар он дунё»-и Ф. Муҳаммадиев бо мазмуннокӣ, идеянокӣ муфассал ва равшан ҳал намудани бисёр масъалаҳои ҳайтани мухим, соҳаҳои гуногуни зиндагии диндорон ва кирдору амалиёти рӯхониёни ислом аз ҳамаи асарҳои мухаккион, философҳо, муарриҳон, сотсиологҳои муосири тоҷик бештар ва хубтар маълумот медиҳад».

Тахаввулу инкишифи повест маҳсусан дар солҳои 70-ум ва 80-ум на-заррас аст. Як гурӯҳ қаламкашони боистеъдод бо асарҳои рангини худ ада-биёти муосири тоҷикро ганӣ гардондаанд. Повестҳои «Тобистон»-и П. Толис; «Ҷӯй», «Санги сипар»-и Сорбон; «Духтаре, ки чустучӯяш меку-нам»-и Ю. Акобиров; «Иншо дар мавзӯи озод»-и Ҷ. Одинаев; «Камони Рус-там», «Сукути куллаҳо»-и С. Турсун; «Паррончакҳо» «Косан давр», «Аспи бобом»-и А. Самадов; «Дарди ишқ», «Дар орзуи падар»-и К. Мирзоев ва боз даҳҳо повести дигарро ёдовар шудан мумкин аст, ки онҳо ба мавзӯъҳои мухталифи ҳайти ҳалки мо, кишвари мо баҳшида шудаанд. Аксарияти му-аллифоне, ки зикрашон дар боло рафт, зиндагию рӯзгори моро ба тарзи дигар эҳсос мекунанд. Повести «Иншо дар мавзӯи озод»-и Ҷ. Одинаев дар бораи ҳайту таҳсили шогирдони мактаб баҳс мекунад. Аз рафти ҳодисаҳои асар равшан мегардад, ки адиб ҳайти мактаббачагон, психологияи онҳоро хуб медонад. Ӯ бо камоли маҳорат ҳусусиятҳои фардии қаҳрамонҳои по-весташро тасвир намудааст. А. Самадов бошад, дар повести «Паррончак-ҳо» ҳодисаю воеаҳои давраи студентӣ – айёми ҳуши зиндагиро хеле реалий ба қалам додааст. Ҳурсандибахш аст, ки баъзе иависандагон ба мавзӯъҳои гузашта баргашта, онҳоро аз нигоҳи дигар мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Дар повести Ф. Муҳаммадиев «Шоҳии Япон» ҳодисаҳои рӯзмарраи рӯзгори мо мавриди тасвир карор гирифтааст. Қаҳрамони асосии мусбати асар ака Барака, ки дар рафти ҳодисаҳо ҳарактераш тадриҷан кушода мешавад, хати асосии сюжети асарро ташкил медиҳад. Петерс аз миллати немис буда, устои Барака ба хисоб меравад. Онҳо бо ҳам дӯст ва шарики ғаму дарди якдигаранд. Ин ду қаҳрамон одамони поквичдон, меҳнатдӯст, соғди-лу ғамхор буда, ба камбузҳои рӯзгор ва одамони чапдаст, форигбол, коргу-рез муросо карда наметавонанд. Баракаро ноҳак коркунони артел тӯҳмат мекунанд. Барака аз ин азоби рӯҳӣ мекашад, ба ҳашму газаб меояд. Ӯ ба муқо-били дуздӣ, пораҳӯй ва камбузҳои чамъият мубориза мебарад.

Илова бар ин, аз кори фарзандаш Равшан, ки устохонае дар хонаи рафиқаш соҳта автомобилҳоро пас аз кор таъмир мекарданд ва пул меги-рифтанд, муросо карда наметавонад. Бояд инсон пок ва ҳалолкор бошад. Образи зани Барака Бибиробиа низ дар асар мавқеи калон дорад. Ҳислат-ҳои меҳрубонӣ ва дилсофии ин зани мушғиқ боварибахш ба қалам дода

шудааст. Образҳои Равшан ва Гулбахор низ дар повест табий тасвир ёфта, бештар характеру хислати онҳо аз рӯи нақли муаллиф баён мегарданд. Хонандада онхоро дар амалиёт ва рафти ходисаҳо камтар мебинад.

Масъалаи кушодани устохонаи шахсӣ андешаи оқилонаи нависанда буд, ки ҳоло дар рӯзгори мо ривоч дорад. Нависанда ба воситаи образи Барака ва Равшан муносибати падару фарзандро ба хубӣ нишон додааст.

Гайр аз ин, дар адабиёти ин давра повестҳои фантастикӣ пайдо шуда, хеле ривоч меёбанд. Асарҳои А. Бахорӣ ва Адаш Истад намунаи хуби асарҳои фантастикӣанд. Асарҳои «Нодар» ва «Сунбула»и А. Бахорӣ хеле завқоваранд.

Хусусияти дигари повестҳои солҳои охир боз дар он аст, ки драматизми асар ва эҳсосоти қаҳрамонҳо амиктар, рангитар, ва қавитар гаштааст. Албатта, ин бесабаб нест. Ҳамаи ин дар натиҷаи омӯзиши ҳаёти имрӯза, зиндагонии одамон, аз таҷрибаи адибони республикаҳои бародар эҷодкорона истифода бурдани адибони тоҷик ба даст омадааст.

Ҳикоя

Пас аз солҳои панҷоҳум дар адабиёти муосири тоҷик дар катори дигар жанрҳо ҳикоя низ хеле таҳаввул кард ва инкишоф ёфт. Рушду такомули онҳоро мо дар интихоби мавзӯъҳои мухими аҳлоқию иҷтимоӣ, тарзи баёни нависандагон, хусусан бадеяти сухан, банду баст ва ҳалли воқеаҳо мебинем. Агар ҳикояҳои солҳои сиом ва чилум аз нигоҳи бадеяят ва зимни воқеаҳо ифода намудани ягон матлаби мухими фалсафаи зиндагӣ каме орӣ бошанд, аз солҳои шастум сар карда, мо ҳам дар эҷодиёти нависандагони қалонсол ва ҳам насли ҷавон мушоҳид мекунем, ки образҳо такомул ёфтаанд, диди нависандагон ба воқеаҳои зиндагӣ амиктар шудааст, ҳикояҳо ҷанбаи фалсафӣ гирифтаанд.

Дар эҷодиёти Ҷалол Икромӣ, Раҳим Ҷалил, Фазлидин Муҳаммадиев ҳикояҳои аҳлоқӣ, иҷтимоӣ, ҳачвиро пайдо кардан мумкин аст. Ҳикояҳои адибони номбурда нахлуҳои гуногуни зиндагии ҳалки тоҷикро дар ин солҳо инъикос кардаанд. Дар солҳои охир, хусусан солҳои хафтод ва ҳаштодум, як зумра адибони босалиқа, ба мисли Ӯрун Кӯҳзод, Баҳром Фирӯз, Саттор Турсун, Сорбон, Абдулҳамид Самадов, Ҷонибек Акобиров, Равшан, Иноят Насриддин, Баҳманӣ, Муаззама ба ҷодаи адабиёти омаданд. Бояд гуфт, ки маҳз дар эҷодиёти ин адибон ҳикоя мақоми хос дорад. Бозёфтҳои эҷодии онҳо жанри ҳикояро дар адабиёти мо боз ҳам ғанӣ ва қавитар гардонд.

Дар ин солҳо ҳикояҳои Ф. Муҳаммадиев «Марги Усто Оқил», «Даъво», «Сози Мунаввар», «Чага» эҷод шуданд, ки аз нигоҳи банду баст, тасвиру ҷамъбости воқеаҳо, ҳалли матлаб ҷолиби диккатанд. Нависанда ҷорҷӯбаи тасвирҳон муқаррарӣ ва шаҳшударо шикаста, воқеаҳои зиндагиро амик тасвир мекунад. Мо ҳангоми мутолиаи ин ҳикояҳо набзи ҳаёти имрӯз, эҳсосоти амиқи қаҳрамонҳоро хис мекунем. Образҳо ба мо наздик ва барҷаста менамоянд. Масалан, қаҳрамони ҳикояи «Марги Усто Оқил» марди кӯхансол ва дунёдидар аст. Ӯ солҳои зиёд вазифаҳои гуногунро иҷро кардааст. Ӯмри ҳешро дар тӯй ва манишат гузарондааст. Акнун пири барҷомонда ва дар бистари беморист. Дар рӯзҳои охир ҳаёт ба фикр фурӯ меравад ва

умри зөсөй гузарондаашро ба хотир меорад. Нависанда тавассути образи Усто Окил таъкид мекунад, ки умри хешро боял бехуда нагузаронд, хунари хешро ба дигарон ёд додан авлотар аст, ба халқ ва чамъият боял хизмат намуд. Аз инсон некий ва накүкорӣ мемонаанд. Мусаллам аст, ки ҳикояҳои Ф. Мухаммадиев ба адибони чавони имрӯза бетаъсир намондаанд.

Дар ҳикояи «Паланг»-и Равшан драмаи таъдири инсон дар чамъият мавриди тасвир қарор гирифтааст. Ҳикоя рамзишт. «Паланг», баръакси «Усто Окил»-и Ф. Мухаммадиев умри хешро дар рохи мубориза барои ҳакикат, барои росткорни ростқавлӣ, барои манфиати мардум ва чамъият сарф кардааст. Саргузашти ў ба мисли саргузашти Усто Окил аз хушию ҳурсандӣ иборат набуд. Ў шабҳои сарди зимистон хоб накарда рамаи колхозро посбонӣ мекард, ба муқобили одамони ифлос, торочгарон, дуздон мубориза мебурд. Дурӯягӣ, фиребу найрангро намедонист. Вале дар солҳои қарҳӣ ва бозмондагӣ мо ба қадри инсонҳои ҳалолкор нарасида будем. Онҳоро хор кардем.

Нависанда тавассути силсилаи воеаҳо образи палангро возеху равшан баён намуда, камбузихои чамъиятро ба мо нишон медиҳад ва таъкид мекунад, ки бояд ба қадри инсонҳои пок ва ҳалолкор бирасем.

Чонибек Акобиров, Муazzама Аҳмадова, Бахманӣ, ки дар ибтидои солҳои ҳаштодум ба адабиёт қадам гузоштаанд, дар ҳикояи тоҷик рӯҳи тозае ворид кардаанд. Дар эҷодиёти онҳо мо тавлиди ҳарактерҳои навро мушоҳида мекунем. Қаҳрамонҳои ҳикояҳои онҳо оддӣ ва ҳоксори чамъияти моянд. Вале нависандагон дар рафттору кирдони онҳо ҷиҳатҳои ҷолиби диккати инсониро мушоҳида мекунанд ва ҳамчун намуна ба мо нишон медиҳанд. Аз ин ҷиҳат ҳикояи Чонибек Акобиров «Кампии Холмоҳ», Муazzама Аҳмадова «Нури умед» шавқоваранд. Дар маркази ҳар ду ҳикоя симои ҳақикии ду зани солхӯрда, ду зани дунёдида, ки ранҷу озори рӯзгорро аз сар гузарондаанд, меистанд. Ҳислатҳои неки ҳолаи Холмоҳ дар ҳикоя дар ҷараёни воеаҳо кушода мешаванд. Ў шахсони нопокро бад мебинад, нисбат ба онҳо нафрат дорад. Муazzама Аҳмадова ҳам дар ҳикояи «Нури умед» образи пиразани бисёрдидаю бисёршунидаро тасвир кардааст. Дар ин ҳикоя покии муҳаббат маҳз тавассути образи пиразан таъкид мешавад. Шавҳари ў Нурмуҳаммад дар ҷавонияш аз дунё мегузарад, вале муҳаббати ў дар давоми умр барои пиразан нури умед буд. Бо ҳамин муҳаббат ў фарзандонашро қалон мекунад. Соҳиби келину набераҳо мешавад. Маҳз ҳамин муҳаббати пок дар зиндагӣ ўро ботамкину накӯкор намудааст. Ҳама ўро эҳтиром мекунанд.

Ҷиҳати муҳими ҳикоя боз дар он аст, ки масъалаҳои оилавӣ, рӯзгордорӣ мавриди баҳс қарор гирифтаанд. Пиразан андешаҳои ҳалқро дар ин ҳусус тавассути образи духтарони зинатнараст, ороишкор, ки ҳушбахтии

оилавиро эҳсос накарда, аз паси сару либоси муд медаванд ва бо он фахр мекунанд, изхор мекунад.

Хикояи «Бакои умр»-и Иноят Насриддин драматизми қавӣ дорад ва хеле ҷолиб иншо шудааст. Мавзӯи он бурду бохти инсон дар зиндагист. Дар маркази асар образи кампири сарсаҳт Панирой меистад, ки фарзанди яккан ўз аз ҷанги хонумонсӯз барнагашта ва то ҳанӯз кампир роҳи ўро мепояд, интизорӣ мекашад. Нихоят пас аз ҷиҳил сол гӯё ҳақиқатро фахмид, ба тақдир тан дод, азокушоён кард. Вале ҳанӯз ҳам орзу дорад «Орифҷонам кучое раҳгум задагӣ, рӯзе бачаи Кенҷаҳӯча барин даромада меояд... Ҷомаи домодиашро сари китфаши партоям беармон мемурам» – мегӯяд.

Дар раванди амалиёт ҳарактер, дунёи ботинӣ, фаросати инсонии ин зани қавирӯҳро хонанда ҳуб эҳсос мекунад. Кампир Панирой сифати мардӣ, нотарсӣ дорад. Ў ба ашҳоси нопок, фиребгару найрангбоз ҳамеша даст ба гиребон аст. Нависанда ин ҳусусияти Паниройро дар муносибат ба Қосими баддаҳон нишон додааст.

– «Ҳой Қосим, тентакӣ ҳам ба эбаш! – Аз ҷои нишасташ шиддат кард бибии Панирой ва дид, ки Қосими ҷоҳил ҳудро ношунил вонамуд карда, раксида истодааст, замин дошта аз ҷои ҳест, рӯи ҳавли фаромад:

– Ба ман нигар, ласти шофкардаи бибии Панирой кариб ба манаҳи бузриш расид. – Ҳар көр ҳадду андоза дорад, – инро гуфта илова кард, – Ҳатто чину ачина бе доира намераксад».

Панирой ба ҳар як инсон некӣ кардан меҳоҳад, ў агар бефарзанд ҳам бошад, барояш ҳар як ҳурду ҷавони деҳа мисли фарзанди дар ҷанг беному нишон гаштааш азиз аст. Ҷомаи домодин фарзандашро пас аз ҷиҳил сол аз меҳ гирифта ба Некрӯз – писари ҳамсоя ҳадя мекунад, ҷашмони Ҳусрав-падари Некрӯзо, ки нобино гашта буданд, табобат намуда сиҳат мегардонад. Ӯмуман пас аз мутолиаи ҳикоя симои ин зани мардсифати қавидил бо тамоми шукӯҳу бузургияш пеши ҷашми хонанда намудор мегардад. Ўзиндагиашро ройгон нагузаронида, барои инсонҳо, барои ҷамъият содикона хизмат кардааст.

Ҳамин тарик, жанри ҳикоя дар адабиёти имрӯзан тоҷик чи аз ҷиҳати мавзӯю, фарогирии масъалаҳо ва чи аз ҷиҳати таҳаввулу инкишофи шакл, образҳои бадӣ, принципу проблемаҳои адабӣ, услуб, забон, тарзи баён хеле такмил ёфт. Мунаккидон, адабиётшиносони тоҷик ба жанри ҳикояи муосири адабиётамон баҳои арзанда додаанд. Мизи муддаваре, ки пиromуни инкишофи насири муосири тоҷик дар шаҳри Душанбе баргузор шуда буд, бори дигар исбот кард, ки жанри ҳикоя дар катори дигар жанрҳои адабӣ такмил ёфта, аз нигоҳи қонуниятиҳои бадӣ қавитар шуд, диди эстетикии нависандагон ба рӯйдодҳои зиндагӣ амиқтар гардид.

НАЗМ ВА ХУСУСИЯТХОИ ОН

Дар ин давра асархон назмӣ шаклан ғанитар, мазмунан рангингитару мушаххастар гардидаанд. Дар таи ин солҳо умумигӯй, ки солҳои пеш ба адабиёти мо хос буд, қариб барҳам ҳӯрд. Шаклҳои маснавӣ, рубой, газал, мураббаъ нисбатан серистеъмолтар буданд. Дар адабиёти мусоири тоҷик жанри достон хеле такмил ёфт. Достони Мирзо Турсунзода «Ҳасани арабакаш», силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон», «Чони ширин», «Чароги абадӣ», Мирсаид Миршакар «Панчи ноором», Абулкосим Лоҳутӣ «Парии баҳт», «Сафари Фарангистон», Мӯъмин Қаноат «Мавҷҳои Днепр», «Сурӯши Сталинград». Аминҷон Шукӯҳӣ «Кӯчабоги ошикон», Гаффор Мирзо «Асрор» ва гайра дар адабиёти мусоири тоҷик мавкеи қалон доранд. Мавзӯи асосии асархон номбурда меҳнати бунёдкоронаю дӯстии ҳалқҳо, ҷангу сулҳ, ҳаёти мардуми ҳориҷа ва гайраро ташкил медиҳанд. Дар достонҳои А. Лоҳутӣ ва устод Мирзо Турсунзода мавзӯъҳои боло бехтар инъикос ёфтаанд.

Мавзӯи Ҷанги Бузурги Ватаний дар эҷодиёти аксарияти шоирони соҳиб-таҷриба ва ҷавон ба назар мерасад. Ин мавзӯъ дар эҷодиёти Мӯъмин Қаноат мавкеи қалон дорад. Ӯ чи дар лирика ва чи дар достонҳои «Сурӯши Сталинград» ва «Мавҷҳои Днепр» ҳаёти давраи ҷангро равшану возеҳтар тасвир намудааст. Қаҳрамонии фарзандони содики Ватан, муборизаи некӣ ба бадӣ, марг ба зиндагӣ моҳияти асосии асархони шоирро ташкил медиҳанд. Ӯ дар достон голибият ва музafferияти зиндагиро бар марг нишон додааст. Тифл зинда аст, ҳаёт давом дорад. Тифл ба дунё омадааст, ҳама, ҳатто сайёраҳо дар осмон ҳомӯш мемонанд. Зоро тифл ояндан нек – давоми умр аст:

Сафи тайёраҳо бори бало бар дӯш меояд,
Зи таҳҳона ниҳои Зинлагӣ бар гӯш меояд.
Садон тифли навзод онҷунон пурҷӯш меояд,
Ки аз фарёди ӯ тайёраҳо ҳомӯш меояд.

Асари шоири ҷангвар А. Қаҳҳорӣ «Шаби пеш аз марг» низ дар ҳамин мавзӯъ иншо шуда, адаб дар бораи ғидокорию ҷоннизории ҷангварони тоҷик бо ҳиссияти баланд сухан меронад. Азбаски Қаҳҳорӣ азобу машаққати ҷангро дила буд, накли шоир пуртагъисир ва ҳаяҷонбахштар баромадааст.

Махсусан, саҳнаҳои ҷанг, часурӣ, ғидокорӣ, нотарсии ҷангварон табии ҷаҳонӣ ба қалам дода шудаанд. Адаб дар симони қаҳрамони асосӣ корнамоиҳои бемисли ҷангварони тоҷик – Қаҳрамони Иттифоки Советӣ Тӯйҷӣ Эрӣгитово нишон додааст.

Дар охир бояд гуфт, ки достонҳои имрӯза аз достонҳои солҳои пеш ба таври кулӣ фарқ доранд. Достонҳои пеш ҳачман қалон буда, сюжетҳои яклюҳт доштанд. Аммо аксарияти достонҳои имрӯза сюжети муайян надоранд. Дар онҳо накли эпикӣ бо лирикӣ оmezish ёфта, саҳнаҳои драмавиро

ташкыл медиҳанд, ки мисоли барчасти он «Мавҷҳои Диепр» ва «Сурӯши Сталинград» шуда метавонанд.

Аз жанрҳои хурди лирикӣ рубой, газал, мусаддас, мураббаъ, мухаммас, китъа, дубайтӣ бештар дар эҷодиёти адибон интишор ёфта буд. Як гурӯҳ адибони тоҷик ба Ҳайём пайравӣ намуда, дубайтию рубой эҷод кардаанд. Вале аксарияти онҳо дар руబоиёти худ мавзӯъхоро такрор намуданд, чизи тозае гуфта натавонистанд. Танҳо ба Лоик, Гулназар, Гулруҳсор, Кутбӣ мӯяссар гардид, ки чанд рубоии тоза гӯянд:

Масалан, Лоик ба маҷмӯаи руబоиёти худ «Ҷоми Ҳайём» ном гузаштагӣ. Мавзӯи руబоиёти шоир асосан панду ахлоқист. Қаҳрамони лирикӣ муносибати худро ба ҳодисаю рӯйдодҳои рӯзгори мо ифшо намудааст. Барои намуна ду руబои зерро мегирем. Адиб дар руబои аввал аз зиндагии саодатманди пиру барно, ҷашми серу лаби пурхандай қӯдакон масурӯр аст. Онҳоро дар ҷунин ҳол дида ҳешро ҳушбахт мешуморад:

Аз бозии қӯдакон ҳушам меояд.
Аз ҳандай бегамон ҳушам меояд.
Чун ҷуфтӣ қабӯтаре бубинам дар бом
Ҳамлонаю ҳамзабон, ҳушам меояд.

Вале дар руబои дигар қаҳрамони лирикӣ кору амалиёти одамони дилишӣ, нокас, ватанfurӯшро дида, дилаш ба фигон меояд, бетараф истода наметавонад. Ҷунин ашҳоси нолоникро ба зери тозиёнаи танкид мегирад:

То ҷанд баланд мепарӣ, эй нокас!
Ҷурми ҳамагон мешумарӣ, эй нокас!
Худро бифурӯҳтӣ, ҳаридор намонд,
Моро, ки фурӯши, чӣ ҳарӣ, эй нокас?

Дар силсилаи шеърҳои «Муҳаббат ва оила»-и А. Шуқӯҳӣ лирикан ахлоқӣ бо масъалаҳои иҷтимоӣ омезиш ёфта, ба як максади муайян мувоғиқ қунонида шудаанд. Қаҳрамони лирикӣ образи типист ва дар симои ӯ як шаҳси фаъол ва пешқадами ҷамъиятро дида метавонем. Шуқӯҳӣ дар шеъри «Ба ту дил намебандам» таъкид менамояд, ки духтари зебое ба ӯ ошик шудааст. Шоир ишқи духтари зеборо рад мекунад, ӯро ба поклонӣ даявват менамояд, зоро қаҳрамони лирикӣ оила дорад, соҳиби фарзанд аст ва оилаи худро ҳурмату эҳтиром мекунад:

Ба гирди пур зи неъматҳои дастарҳони пурнурам,
Ҳамеша бо зану фарзандҳои ҳеш масрурам.
Насозад то маро дар оила нону намак кӯрам,
Аз ин дам мекунам ишқи туро рад, дор маъзурام.
Агар ниро ту мефаҳмӣ, намеранҷӣ, намеранҷӣ,
Агар ранҷӣ, дар олам, дар ҳақиқат кони беганҷӣ.

Дуруст аст, ки дар ҷамъияти имрӯза одамони оилабезор кам нестанд. Онҳо зану фарзанди худро партофта, аз пайи духтарони зебо мешаванд ва онҳоро бо фиребу найранг ба доми худ меандозанд. Ин мазмун дар шеъри

дигари хамин силсила «Ба занбўри беасал» ба хубй ињикос ёфтааст;

Ту аз ёрат вафо бигрифта, додӣ бевафонро,
Билида хоксорӣ, хадӣ кардӣ худситонро.
Чашнида шаҳди насл, овардӣ айёми чудоиро.
Ҳаво дода вафо, бардоштӣ ишқи ҳавоиро.
Ту акинун боз сӯи ёри дигар ҳам қадам монӣ?
Варо ҳамчун гулӯ худро чу занбўри асал ҳонӣ...

Шоир ба ин восита, яъне ба тарзи муқобилгузории ду оила мақсадашро ифода намуда, одамони чамъиятро ба покахлокӣ, вафодорӣ хидоят намудааст. Ба фикри адаб мард дар оиласдорӣ на ба мисли занбўри беасал ва олими беамал, балки дар ишқу муҳаббат устувор ва дар оиласдорӣ намунаи ибрат бояд бошад.

Мавзӯи Ватан, ватандустӣ ҳамеша дар адабиёти тоҷик мавқеи калон дошт ва имрӯз ҳам яке аз мавзӯҳои асосӣ ба шумор меравад. Аз мутолиаи ашъори адабони солҳои 70 – 90-ум дига мешавад, ки қариб ҳар як адаби тоҷик дар ин мавзӯ асаре иншо намудааст. Мехру муҳаббати Ватан, садоқати фарзандон ба ў басо бузург аст. Тасвири ин мавзӯҳо дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода, Мӯъмин Қаноат, Бозор Собир, Гулруҳсор, Кутбӣ Киром ва дигарон мушаҳхастар ва амиқтар аст. Мағҳуми Ватан маънои ва сеъ пайдо кардааст. Ватан – ин маданият, таъриҳ, забону адабиёт, шаҳру дехоти обод, заминҳои зарнисор, кӯҳҳои осмонбӯс ва ҳалқи эҷодкору мубориз аст. Тавсифу ситоиши ин сифатҳо ватанҳоҳӣ, ватандустист. Дар шеъри Бозор Собир «Забони модарӣ» ҳамчун қаҳрамон, паҳлавон намудор мешавад. Забон барои ҳастӣ, барои саодату истиқлоли худ чун Рустами Дастан бо аҷнабиён солҳои тӯлонӣ мубориза мебарад, гоҳ шикаст меҳӯрад, гоҳ голиб мебарояд, вале нест намешавад. Баръакс фонди лугавиаш бойтар, хушсадотар мегардад. Чанд банд аз ин шеър:

Ҳарҷӣ ў аз моли дунё дошт, дод,
Хиттан Балху Бухоро дошт, дод.
Суннати волою девон дошт, дод.
Таҳти Сомон дошт, дод.

Душмани донишгалояш «Дониш»-и Сино гирифт,
Душмани бесуниаташ девони Мавлоно гирифт.
Душмани санъатфурӯшаш санъати Беҳзод бурд,
Душмани бехонааш дар ҳонаи ў ҷо гирифт.

Дод ў аз даст турзи Рустаму Сӯҳробро.
Барбарони нотавонеро тавонону кард ў.
Номи худро ҳамчу гӯри Рӯдакӣ из ёд бурд,
Қотилони хешро машхури дунё кард ў...

Лек лафзи модарияш,
Ҳамчун номи модарааш,
Дар забону дар даҳонаш монд, монд,
Ҳар сухан бо шири модар.
Саҳт шуд дар устуҳонаш монд, монд.

Дар ҳаду сархадшиносии ҷаҳон,
Сарҳади тоҷик забони тоҷик аст.
То забон дорад, ватандор аст ў,
То забондор аст, бисёр аст ў.

Соли 1981 нашриёти «Маориф» маҷмӯаэро бо номи «Модарнома» ба табъ расонд. Дар он ашъори ҳамаи адібони тоҷик аз устод Айнӣ то Одина Азимӣ, ки дар васфу ситоиши модар навиштаанд, гирд оварда шудаанд. Бузургӣ, меҳнату заҳмати модар дар онҳо ситоиш ёфтааст. Дар ҳақиқат модар нисбат ба фарзанди чигарбанд ғамхор аст. Аз ин ҷост, ки ҳар як фард дар назди модар карздор ва сипосгузор мебошад. Адібон мувофиқи ҳунар ва истеъоди худ модарро васф кардаанд ва албатта, ҳамаи шеърҳо дар як поя нестанд. Махсусан, шеърҳое, ки адібони тоҷик солҳои 60 – 80-ум иншо кардаанд, ҷолиби диккатанд. Шеърҳои устод Турсунзода «Дасти модар», «Дили модар», «Модарам», Мӯъмин Қаноат «Сурӯши модарон», Лоик «Модар», «Ба модарам», Гулруҳсор «Гахвора», «Хуршеди ховарам» ҷи аз ҷиҳати мушаҳҳасин мавзӯъ ва ҷи аз ҷиҳати ҳалли он аз ашъори адібони дигар фарқ доранд. Гулруҳсор модари дилсӯзашро ба Хуршеди Ҳовар, ба ганчи ягона монанд кардааст:

Хушрӯз модарам,
Дилсӯз модарам,
Ганчи ягонаам,
Хуршеди Ҳоварам.

Дар тасвири Лоик образи модар мушаҳҳас аст. Драматизми онҳо қавист. Масалан, дар шеъри «Ба модарам» симон модаре пешӣ назар ҷилвагар мешавад, ки азобу шиқанчи зиндагиро басе лида, фарзандҳоро қалон карда, акнун имрӯз пир шудааст, ҷашмонаш хира гаштаанд, дастонаш меларзанд. Вале модар роҳи фарзандашро мепояд, барои ў ҷомаи домодӣ, дастархони гулдӯзӣ медӯзад. Зоро умеду орзуи ў, ҳушбахтию саодати ў фарзанд аст. Образи модари оғаридаи Лоик типист ва хислатҳои бехтарини модарон дар симони ин образ ҷамъбаст гардидаанд:

Ба кунчи сандалӣ бинҷаста шабҳо модари пирам,
Ту шояд ҷомаи домодӣ медӯзӣ ба сад нијат.
Ки рӯзи тӯй лида дар қади ман бишканий армон,
Бубинӣ то ба ранги нау, ба ҳусни нау ҷавоният,
Ба он дастони ларзони шарафмандат бимирам, ман!
Наёбад ҷашми камбинат ба ҷустон ҷамши сӯзанро,
Биларзанд дасти пурэъчози ту дар қабзаи пирӣ,
Валекин боз медӯзӣ ту дастархони гулдӯзӣ.
Ки рӯзи маърака дар байни мардум обру гири,
Чӣ дунёест дунёи умеди ту,

Аё модар, аё модар!

Қаҳрамони лирикӣ дар анҷоми шеър аз модар ҳоҳиш мекунад, ки агар ҷомаю дастархон дӯзӣ, барои ҳама фардоиён дӯз. Зоро бақои инсон давоми умри модар фарзанди модар аст. Модар инсонро ба сӯи абадият раҳнамун месозад:

Суруди хузнангези қадимиро маҳон, модар.
Дилатро бо суруди аввалини ман даме афруз!
Агар дасторхону чоман нав дўзӣ бо уммел,
На танҳо баҳри ман, баҳри ҳама фардоиён ҳам дўз!
Фанимат дон насиби воласинатро, саломат бош,
Аё модар, аё модар!

Умуман дар адабиёти ин солҳо назми тоҷик чи дар жанрҳои қалон ва
чи хурд хеле пеш рафт, такмил ва инкишоф ёфт ва ҷанбаи иҷтимоӣ ва
аҳлоқии он кавӣ гардид.

АСАРХОИ ДРАМАВӢ

Драматургияи тоҷик нисбат ба солҳои пеш хеле инкишоф ёфт. Дар
давоми ин солҳо дар адабиёти тоҷик драманависони қасбӣ пайдо шуданд.
Дикқати онҳоро бештар кору зиндагии муосирони мо ба ҳуд ҷалб намуд.
Махсусан асарҳои Фани Абдулло, Сотим Улугзода, Султон Сафар, Файзул-
ло Анзорӣ, Аъзам Сидқӣ, Мехмон Бахти, Нур Табаров ва гайра ҷолиби
дикқатанд.

Сотим Улугзода пас аз «Калтакдорони сурх» дар солҳои 60 – 70-ум боз
ба мавзӯи таъриҳӣ муроҷиат намуда, дар бораи маорифпарвари тоҷик Аҳмади
Дониш «Алломаи Адҳам»-ро иншио кард. Ин асар заминаи реалий дошта,
дар асоси факту далелҳои таъриҳӣ иншио гардидааст. Нависанда дар баро-
бари кушодани ҳарактери образи асосӣ – Аҳмади Дониш симои як қатор
зиёниёни нимаи дуюми асри XIX-и тоҷикро хеле барчаста оғаридааст. Умуман
киносенарияҳои Улугзода «Қисмати шоир», «Абӯали ибни Сино» дар
кинодраматургияи тоҷик саҳифаи нав кушод ва на танҳо дар собиқ Иттиҳо-
ди Шӯравӣ, балки дар дунё шӯҳрати онро афзунтар гардонд.

Дар драматургияи тоҷик мавзӯъҳои мубрами замон, образҳои муосир
низ ба ҷашм мерасанд. Махсусан ба вучуд омадани «Имтиҳон», «Ҳаёт ва
ишк» ва махсусан песаи «Ҳукми модар»-и Ф. Анзорӣ ҷолиби дикқатанд.
Дар асари охирин муаллиф ҳаёту зиндагии зиёниёни эҷодкори тоҷикро тас-
вир менамояд. Дар асар масъалаҳо чиддӣ гузошта шуда, ҳарактерҳои фардӣ
бевосита дар рафти амалиёт кушода дода мешаванд. Тасвирҳои психологӣ
драматизми асарро қувват доданд. Дар он масъалаи муҳим – муносибати
наслҳои қалону ҷавон, падарону фарзандон бамаврид гузошта шуда ва ҳалли
худро ёфтаанд. Ҳалли мавзӯи мазкур тавассути образи Сарвар ва фарзанди
ӯ Масрур нишон дода шудааст. Масрур образи ихтилофнокест. Ӯ ҷавони
эҷодкор, актёри хуб аст. Аммо магруру якрав мебошад, бо модар муноки-
ша мекунад ва саҳнаҳои драмавӣ дар ҳамин асос пайдо мешаванд. Масрур
модарро намефаҳмад ва аз хона баромада меравад ва то охир ҳакиқатро
дарк намекунад. Магрурӣ, худписандӣ ўро ба ин роҳ мебарад ва то охир
танҳо мемонад. Такдири ин персонаж мақоли ҳуби ҳалқ «Олим шудан осон,
вале одам шудан душвор» - ро ба хотир меорад. Нависанда такдири Мас-

рурро ба тамошобин ҳавола кардааст. Аз ин рӯ, ҳукми модар аҳамияти қалони тарбиявӣ дорад.

Песахои А. Сидкӣ «Иродай зан», «Адон қарз»; Ҷ. Икромӣ «Дилҳои сӯзон»; М. Рабиев «Офтобро ба шумо мегузорам», «Гулҳои атрофи шаҳр»; М. Миршакар «Фочиаи Усмонов»; М. Бахтӣ «Лаҳзан ҷовид» ва гайра пешаҳои бехтарин буда, дар онҳо ҳаёти ҳалқ дар тӯли 50 соли муборизаи ўбари рӯзгори нав, ҳаёти мардуми деҳот, кору зиндагии синфи коргар ба қалам дода шудаанд. Масалан, дар «Адои қарз» А. Сидкӣ дар образи муҳандис Қодиров типи роҳбарони матинирода, кордон ва ғамхорро оғарида тавонистааст. Манзура завҷаи Қодиров муаллимаи мактаб аст. Муаллиф муносибати оиласавии онҳоро ҳаққонӣ ба қалам додааст, ки тамошобин аз кору зиндагии онҳо ибрат мегирад. Тазоди байни Қодиров ва Манзура Сайдова ҷанбаи иҷтимоӣ дорад. Ҳар қадом пешаи ҳудро азиз мешуморанд ва барои ислоҳи камбудиҳои он саъю қӯшиш менамоянд. Онҳо шахсони пешқадами замони имрӯзаанд.

Соли 1987 Театри давлатии академӣ-драмавии ба номи А. Лоҳутӣ драмаи Нур Табаров «Дар ҷорсӯ»-ро бори аввал ба саҳна гузошт. Дар асари мазкур муаллиф як катор проблемаҳои мухимро ба миён гузоштааст. Тасвир-ҳои монологӣ, тазодҳои воеӣ асарро саҳнабоб кардаанд. Персонажҳои драма шахсони гуногунмансабанд. Кабир Сабуров – муаллим, Карим Раҳимов – нафақаҳӯр, собик муфаттиш, Ҷобир Қодиров – нафақаҳӯр, собик раиси селпо, Талбак Толибов – собик раиси колхоз. Ба нафақа баромадаанд. Акнун муфаттишу раиси собик риш монда намоз меҳонанд, дар масҷид ба дигарон аз дину шариат ваъз мегӯянд. Дар ҳақиқат дар рӯзгори мо чунин ашхос ҳеле зиёданд. Аз ин рӯ, бунёди ҳодисаю воеаҳои асар заминаи реалийдоранд ва нависанда ҳаёти онҳоро амиқ омӯхтааст. Дар драма дар пеши ҷашми тамошобин рӯзгори гузаштаи онҳо равшан мегардал. Дар образи муаллим одамони поквичдон, меҳнатдӯст ҷамъбаст гардидааст. Сабуров дар тасвири нависанда марди поку фозил аст. Ҳанӯз заҳмҳои танаш дармон наёфтаанд. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда боз дар хизмати фарзандони ҳалқ аст. Онҳоро тарбият мекунад, ба роҳи рост ҳидоят менамояд. Вай имрӯз ҳам ба муқобили муфтаҳӯрон, қаллобон мубориза мебарад. Муаллим дар асоси факту далелҳои радиашаванда дуздӣ, пораҳӯрӣ ва дигар гуноҳҳои содир-кардаи муфаттиш ва раиси собикро исбот намуда, дар ҳаққи онҳо ҳукми одилона мебарорад. Оре, онҳо ба ҷамъият, ба ҳалқ ҳиёнат кардаанд. Чунин ашхоси нолоӣ ва ҳиёнаткор дар ҳама даврҳо зиёданд ва нависанда симон ҳақиқии онҳоро ҳеле табиӣ ба қалам додааст.

ХАЁТИ СИЁТӢ-МАДАӢ ВА АДАӢ ДАР СОЛҲОИ 1990 TO 2000

Хонандай азиз! Мо мақсад доштем, ки бо ҳамин ба ин обзори умумӣ нуқта гузорем. Вале эҳсос намудем, ки Шумо аз адабиёти даҳ соли охир иттилоъ надоред ва савол доданатон аз эҳтимол дур нест: «Адабиёти тоҷик дар ин давра ба чӣ поя расид? Чӣ дод ва чӣ шуд?». Ба хотири равшан намудани ин масъала ва ба мақсади ба саволҳои боло ҷавоби мушаххас додан боз қалам ба даст гирифтем.

Асосан соли 1991 давлати абарқудрати Иттиҳоди Ҷамоҳири Шӯравӣ, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон шомили он буд, пош хӯрд, занҷирҳои пӯлодин гусаста гардиданд ва понздаҳ ҷумҳурӣ озод, соҳибистиклол шуданд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам истиқлолият ба даст овард ва ҳамчун давлати соҳибихтиёри узви Созмони Милали Муттаҳид интиҳоб гардида. Ин амали хуб, ин кори шоиста боиси сарбаландию ифтиҳори мардуми тоҷик ва тоҷикистониён шуд. Акнун мебоист, ки ҳаман мо аз як гиребон сар мебаровардему давлати соҳибихтиёри хешро обод мегардондем. Вале ағсӯс, дар дили мо нисбати яқдигар қудурат, бадбинӣ, қинаю адоват тавлид шуд ва мардуми ҷумҳурӣ дар ду тараф, дар ду майдон мӯкобили ҳам нишастанд. Ҷанги бародаркуш, ҷанги шаҳрвандӣ оғоз ёфт. Бисёр фарзандони миллат дар ин ҷангҳои бемаъни кӯшта шуданд. Ва аз тарси ҷон бисёри онҳо ба қиҷварҳои бегона-Афғонистон, Эрон, Туркманистон, Ӯзбекистон, Россия ва дигар маҷалики дунё рахти сафар бастанд. Дар байнин гурезаҳо ё рафтагон олимон, адибон ва зиёниён ҳам кам набуданд. Ҳамин тавр, тайи ҷанд сол ҷумҳурӣ дар ҳолати ҷанг буд. Аммо, ҳушбахтона, ҳар як кор аввал доштаасту анҷом. Ҷанги бародаркуш ба охир расид, абрӯи сиёҳ пароканда шуданд, осмони соғ Ҳуршедро истиқбол гирифт, боз тоҷикон ба ҳудомада, яқдигарро ба канор гирифтанд. Ин ҳодисаи ҳурсандибаҳш соли 1997 бо саъю талоши Раиси Ҷумҳур Э. Ш. Рахмонов ва сарвари муҳолифин Саид Абдуллоҳ Нурӣ ва миёнчигарии намояндагони Россия ва Созмони Милали Муттаҳид ба вуқӯъ пайваст. Албатт, ҳалқи тоҷик ҳизмати арзандай ин мардони бузургро фаромӯш наҳоҳад кард.

Ҳамин тавр, гурезаҳо аз Афғонистон ва дигар қиҷварҳо баргаштанд. Душманҳои дохилию беруни ҳалки тоҷик аз сулҳу салоҳи онҳо ҳун гиристанд, дилкаф шуданд, аз ноумедӣ ҷомаи мотам пӯшиданд. Банда дар Ватан будаму ҳамаи ин қашмакашҳоро медиҳам, эҳсос мекардаму ашк мерехтам, орзӯи сулҳу салоҳ доштам. Оре, ба мурод расидам аз бозгашти тоҷикам сарам ба осмон расиду ҷанд байте гуфтам:

Ай ватандор, бар Ватан ҳушомадӣ,
Интизорат марду зан, ҳушомадӣ.
«Оби Ҷайхун бо ҳама пахноварӣ¹»,
Обро эй дӯст панҷа зан, ҳушомадӣ.

¹Мисрӯъ аз шеъри машҳури устод Рӯдакӣ «Бӯи чӯи Мӯлӣ» тазмин шудааст ва газали мазкур дар ҳамин назнӯ сабк иншо гардидааст

Рашту Хатлон, ҳам Бадахшон нигарон,
Бол күшо, о! Дар чаман хуш омадӣ.
Навбаҳор омад, губор аз дил бирафт,
Бар ту ўр аст ин Михан, хуш омадӣ.
Субхи содик ҳайма зад бо сад алам,
Бе алам сад ҳайма зан, хуш омадӣ.
Файзи Раҳмон, баҳти ҳандон хуш туро,
Хуш қадам мон, чони ман, хуш омадӣ.

Дар ин айём ҳар як фарди чомеа дард дошту аз Оллоҳ марҳам ба дардаш меҳост. Адибон ва арбобони илму фарҳанг аз зумраи онҳо буданд. Ҳар кас ҳар навъе, ки метавонист дарди дилашро ифшо мекард. Аз ҳама ачибаш он буд, ки дар ҳамин замони ноором китоб, маҷмӯа нисбати замони Шӯравӣ бештар чоп шуд. Касе, ки пул дошт, ё сарпараст ёфт, китобашро чоп кард. Ҳуб буд ё бад, сара буд ё носара барои муаллиф ва сарпараст аҳамият на-дошт. Баъзе ашхосе, ки аз пешан шоирию олимӣ фарсахҳо дур буданд, ба майдони адабиёт ворид гаштанд. Махсусан, иншои асарҳои ёддоштӣ ривоч ёфт. Ёддоштнависон, ки иштирокчин бавосита ё бевосита ҷанги бародаркуш буданд, ба айборкуни єсанги маломат задан ба мардуми як маҳал, як минтақаи ҷумҳурий оғоз карданд. Заари ин гуна асарҳо аз фоидашон бештар буд. Онҳо ба ҷони миллиат ва ҳалқро ба ифока, ба якдигарфаҳмӣ, ба ваҳдат ва ба сулҳу салоҳ овардан боз дар байни мардуми минтақаҳои ҷумҳурий парокандагӣ, нобоварӣ ва кинаю адоватро зиёд гардонанд. Бегу-мон ҷунин ёддоштҳо дар оянда барои тарихнигорон хизмат ҳоҳанд кард ва ба кори ҷунин қаламкашон баҳои ҳакиқӣ ҳоҳанд дод.

Бояд эътироф кард, ки дар ин рӯзгор адибони шинохта ва ҷавонони лоику арзандае бо шеъру тарона, бо асарҳои насрин хеш адабиёти тоҷикро боз ғанитар гардонанд. Дар шеърҳои Фарзона, Низом Қосим, Абдулло Қодирӣ, Камол Насрулло, Зиё Абдулло, Зулфия, Усмон Шарифзода, Ҳочӣ Мурод, Шаҳрия мавзӯъҳои ватандӯстӣ, ифтиҳори милли, тасвири ёру ба-хор бештар садо додаанд. Бештари шоирони боло ба мавзӯи ҷанги шаҳр-вандӣ шеър баҳшидаанд. Ба ин восита онҳо дарди рӯз, дарди хешро ба қалам додаанд. Камол Насрулло дар шеъри «Тоҷикистонро дигар қисмат макун» садои эътирози ҳудро ба он мансабпаратон, ба он ашхоси чомеа, ки миллиатро ба Шимолу Ҷануб, ба Шарқу Ғарб тақсим карда, дар байнашон шӯру шар, ҷангу ҷидол меҳезонанд, баён кардааст.

Вале боз ҳам ҳубу беҳтар дарди рӯз, орзую ормони миллиатро адибони шинохтаи тоҷик Мӯъмин Қаноат ва Лоик ба қалам додаанд. Мӯъмин Қаноат дар мавзӯи ҷанги бародаркӯш достони «Ҳамосаи дод»-ро иншо кард. Адаб ба тарзи тамсил ва ҳеле моҳирона ҳодисаю воқеоти дардомези он рӯзҳо-ро ба қалам дода, парда аз рӯи душманони бадҳоҳи ҳалқи тоҷик бар мегирад. Дар анҷом, шоир таъкид менамояд, ки ба суханони душманон набояд мо фирефта шавем, балки даст ба домони якдигар зада, барои ваҳдат, яго-нагии Тоҷикистон мубориза барем. Ин мавзӯъ дар маҷмӯаи Лоик «Фарёди бефарёдрас» ҳеле мӯҷаз ва нишонрас ифода ёфтааст. Лоик дар шеъри «Ману

Ту» аз номи ду бародар матлабро баён намуда, таъкид менамояд, ки мо акли солимро ба кор набурдем, ба гуфтори дигарон гүш намудему душманни якдигар шудем, аз ин халқамон азобу ранҷ дид:

Ту аз ин сӯ, ман аз он сӯй туфанг овардем,
Баҳри саркӯбии ҳам охану саңг овардем,
Халқи гафлатзадаро саҳт ба таңг овардем,
Аз сари роҳ варо бар сари чанг овардем,
Чун ба ҳукми дигаронем, амон аз Ману Ту!
Душману дӯст надонем, амон аз Ману Ту!

Лоик дар банди охири шеъри мазкур аз сангарнишинону силоҳбадастон ҳошишу илтиҷо менамояд:

Пас, биё, даст ба ҳам додаву паймон созем,
Дар баду нек ба ҳам будаву даврон созем.
Дар ҳарими диламон мазъбади имом созем,
На Шимолӣ, на Ҷанубӣ як инсон созем!
То дигар бор нагӯем: «Амон аз Ману Ту!»,
То ба такрор нагӯем: «Амон аз Ману Ту!».

Дар маҷмӯаи нави Ҳочӣ Мурод, ки соли 1996 бо номи «Ҳокистари сиришк» ба табъ расид, мавзӯи рӯз бисёр дардомез матраҳ гардидааст. Ҳочӣ Мурод дар қисмати дуюми маҷмӯа рубоиёт ва дубайтиҳои хешро чун шаддаҳои марҷон, чун дарду ҳасрати «гурезагон» ҷой додааст. Дар рубоиёту дубайтиҳои шоир савту оҳанги рубоиёти ҳалқӣ басо муассир ва хушоянд оmezish ёfta, Ҳочӣ Мурод аз номи «гурезаҳои» тоҷик, ватандорони дур аз Ватан, оворагони мулки Афғонистон сухан мегӯяд. Дар рубоиёту дубайтиҳо азобу кулфати ғарibӣ, ёди Ватан хеле моҳиронаю шоирона ба қалам дода шудаанд:

Маконамро чу оташхона кардан,
Зи хоки Механам бегона кардан.
«Бародаркуш» лакаб доданд, якумр,
Ба расми ҳуд маро афсона кардан.

Ба Кобул рафтаму гуфтам: «ғарibам»,
Пазиро шуд маро мисли ҳабибам.
Вале рӯи Ватан дар синаам буд,
«Худо!» гуфтам, ки кай гардад насибам!

Раҷаб Саидӣ шоири хушзваки тоҷик аз диёри Ваҳдат ғазали бадарде дар ин мавзӯи иншо карда, аз даргоҳи Ҳудованд, аз Ҳазрати Азроили илтиҷо дорад, ки чони ҷавонашро дар мулки бегона, дар ғарibӣ нағирад, балки дар Ватан, дар назди пайвандонаш ситонад, то ки бори охир дилори модари меҳруbon, падари бузургвор ва дигар пайвандонашро бубинад:

Ачал як ҳоҳише дорам, бигир дар ҳона ҷонамро,
Бубанд дар пеши ахли ҳонадон кому забонамро!
Чу ояд соати маргам, факат як лахза рухсат дех,
Ки бинам бори охир модари бехтар зи ҷонамро.

Чудой аз бародархо бароям саҳт бошад, саҳт!
Вале мон бишнавам ман нолаҳои додаронамро.
Бимон як бор бибӯсам риши ларзони падарро ман,
Шунида нолаҳои талху зори хоҳаронамро.
Намо дар хонаам чамъ хешу ёрону таборамро.
Ки бинам «Воҳ балам»-гӯни ахли хонадонамро.
Ба китфи чор писар чор пози тобути майро мон,
«Падарҷон»-гӯҳон тифлакони навҷавонамро.
Ман аз мурдан наметарсам, ачал, як хоҳише дорам
Мадех озор ҷонамро, бигир ҷони ҷавонамро.

Ҳамин тавр, гӯё дуои қаҳрамони лирикӣ мустаҷоб гардид ва шоду масрур эшон аз ғарӣӣ бар Ватан баргашт.

Як ҷиҳати нотакори ҳаёти адабии ин айём боз он буд, ки дар байнин ахли қалам ва мутрибону бастворон як пайванди ногусастание ба вучуд омад. Дар мавзӯи дарди рӯз шоирон бо ҳамкории бастворон асар оғарида, онро бо камоли маҳорат мутрибон ба воситаи радио ва телевизиони ҷумҳурий хеле дилкаш ва бо дарду алам месароиданд. Ин сурудҳоро ғарibони дур аз Ватан шунида, озими Тоҷикистон мегардиданд. Гӯё ин сурудҳо ба онҳо қувваю нерӯи тоза, болу пари беандоза мебахшид. Махсусан, мазмуни сурудҳои Малиқаи Саидзод, Саидкули Билол ҳушоянд буданд. Оҳанги ҳониши пурҷозибаи онон қалбҳоро ба шӯру ҳаяҷон меовард. Бо ҷанд ватандори дур аз Ватан пас аз бозгашт сӯҳбат доштем: «Ҳангоме ки аз Радиои Тоҷикистон сурудҳои Малика ва Саидкул Билолро мешунидем, ашкҳо аз дидагон мисли борони найсон ҷорӣ мегардид. Мо бору бун мебастему омодаи Ватан мегаштем. Бе муҳобот бандар дар ҳамон ҷо аз сехри сухан, аз қувваю нерӯи бемисли он хеле хуб бархурдор гардидам. Вакте ки Суруди Назри Яздон «Тоҷикистон беҳтар аз ҷон»-ро дар иҷрои Саидкул Билол ва ғурӯҳаш мешунидем, аз дарду алам сина ба дард медаромаду ҳамроҳашон ҳамовозӣ мекардем:

Тоҷикистон, зиндаам бо бӯи ту,
Кӯр бодо ҷашми бад бар сӯи ту.
Дур бодо ранги зарду гарди дард,
Ҷовидон аз рӯи ту, аз ҷӯи ту.
Эй Ҳудо пайванд кун бишқастаро,
Ҷамъ кун ҷамъи парешонгаштаро.
Ҷамъи ҳурди Тоҷикистони маро,
Аз парешонӣ ниғаҳ дор! Эй Ҳудо.
Тоҷикистон, Тоҷикистон,
Тоҷикистон – ҷону ҷонон.
Тоҷикистон беҳтар аз ҷон,
Беҳтар аз ҷонону ҷонон.

Пасон бо сад умеду орзу, бо ёди ёру диёр кулбаи ғарibiro тарк намуда, аз Толикон гӯё сӯи дарёи Панҷ, парвоз менамудем!».

¹Ин суханон аз навиштаҷоти рӯзноманигори варзилаи Ҷумҳури Тоҷикистон Муҳиддин Идизода, ки тайи панҷ сол дар Афғонистон заҳри ғарӣӣ мечашид ва дур аз пайвандон буд, сабт гардиданд.

Боз яке аз рӯйдодҳои мухими солҳои 90-ум он буд, ки хукумати ҷумхурӣ барои парчам, нишон ва суруди миллӣ озмун эълон кард. Адибони зиёди тоҷик дар ин озмун иштирок карданд ва сурудҳои хуб ҳам иншо намуданд. Аз байни онҳо суруди эҷодкардаи Гулназар голиб дониста шуд. Имрӯз аз ҳурд то қалон, аз пир то ҷавон ҳар як фарди қишивари соҳибистиклол суруди миллиро медонанд ва кироат менамоянд.

Вале бояд ҳолисона бигӯем, ки наср дар ин давра нисбати назм ҷандон ривоҷ надошт. Асарҳои мукаммал дар мавзӯи рӯз қариб ба ҷашм намерасанд. Дар ин мавзӯи ҳикояҳои Иноят Насриддин «Ҳуни ноҳақ» ва «Ҳоки Ватан», повести «Саргузашти Қаламак»-и Равшан, қиссаи ҳаҷвии «Гумгаштаҳо»-и Саидахмади Зардонро метавон ёд кард. Зардон ҳанӯз солҳои 80-ум ба майдони адабиёт омада буд. Ҳанӯз дар солҳои рукуд повести ҳаҷвии «Плефта»-ро иншо намуда, дар он роҳбарони ҳизби коммунист ва дигар ашҳоси нолоиқ ҳаҷву мазаммат шуда буданд. Асари номбурда оғози кор буд. Пасон дар солҳои 90-ум боз повести ҳаҷвии дигари ў бо номи «Раиси масҳарабозон» аз чоп баромад. Дар қиссаи «Гумгаштаҳо» бошад, нависандай ҷавон аз рӯзгори Аҳмади Ҳабиб, ки зану қӯдакашро дар дех монда, барои пулкоркардан ба Россия роҳ пеш гирифтааст, ҳикоят мекунад. Азобу ранҷҳои дода, саргузашти дардомези ў асоси қиссанро ташкил намудаанд. Нависанда ҳамаи ин ҳодисотро бо як ҳаҷви нозуқ ба қалам додааст.

Дар ин давра нависандай шинохтаи тоҷик Аъзам Сидқӣ дар бораи рӯзгори дардомези шоири классик Камоли Ҳучандӣ романи таъриҳӣ иншо намуд, ки асоси романро ҳодисаю воқеоти ҳаёти адаби шириналом ташкил менамояд. Дар роман ва маҳсусан дар симони Камол адаб ҳислатҳои ватандӯстӣ, накӯкорӣ, дурандесӣ, хирадмандии ашҳоси пешқадами ҷомеаи онрӯзаро ҷамъбаст намудааст. Дар асар Камоли Ҳучандӣ ҳамчун марди ҳоккор, фурӯтан, ба дӯстон ва шогирдон меҳрубон тасвир ёфта, ҳамеша саъю қӯшиш дорад, ки дар дили онҳо нури маърифат, илму донишро фурӯзон намояд. Ҳамин тавр ҳам мешавад. Шогирдон, муридони шайх Камол аз зиндагӣ, аз панди устод ибрат гирифта, мисли ў ҳоксору фурӯтан ва донишманди замон мегарданд. Нависанда тавонистааст, ки ҳамаи ин тағиироти ботинӣ ва рушду камоли шогирдонро дар раванди амалиёт, дар ҷараёни ҳодисаю воқеоти роман қушода лиҳад. Ба фикри мо нависанда дар қушодани ҷаҳони ботинию зодирӣ накшҳои асосӣ ба муваффақият комёб шуда, тираш ба ҳадаф расидааст.

Дар солҳои 90-ум драматургияи тоҷик хеле ривоҷу равнавӣ ёфт. Ин пешравӣ ҳам аз нигоҳи мазмун ва ҳам аз нигоҳи шакл ба ҷашм мерасад. Дар ин айём як гурӯҳ қаламкашони бонистеъдод ва актёрони ҳушсалика драматургияи тоҷикро рангин намуданд. Намоишномаҳои Фарруҳ Қосим «Ҷосуфи гумгашта» ва монологи Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ (Румӣ), ки дар асоси газалиёти шӯрангез ва пораҳо аз «Маснавии маънавӣ»-и ин адабу орифтаҳия ёфтанд, саҳнаи театри Аҳорунро зеб доданд. Ҳушбаҳтона намоишномаҳо дар драматургияи тоҷик тозагихои ҳоссае ворид соҳтанд.

Асархон драманависони Чумъа Куддус, Сафармуҳаммад Аюбӣ дар саҳнаҳои бисёр театрҳои ҳалқии ноҳияю вилоятҳои чумхурӣ намоиш дода шуданд. Намоишномаи бисёр ҷолиби нависанда ва драманависи варзидан тоҷик Мехмон Бахтӣ «Фирдавсӣ», ки голиби озмуни чумхурияй гардида буд, нахуст дар Театри ҳалқии ш. Қўргонтеппа ба саҳна гузоштагӣ шуд. Соли 1999 яку якбора дар бораи ҳонадони Сомониён, аз ҷумла дар бораи ҷонни-сориҷо ҷонбозиҳои Исмоили Сомонӣ дар ташкили давлати соҳибистиклоли тоҷикон ҷанд намоишномаи саҳназеб ба вучуд омаданд. Театри давлатии академӣ - драмавии ба номи Абулқосим Лоҳутӣ ба ҳамин муносибат намоишномаи Мехмон Бахтӣ – «Амир Исмоил»-ро ба саҳна гузошт.

Ҳулоса, дар таи даҳ соли охир адабиёти навини тоҷик дар қишвари Эрони ҳамзабону ҳамфарҳанг низ ҳеле густариш ёфт. Мачмӯаи осори Мӯъмин Қаноат, Бозор Собир, Лоик, Гулруҳсор, Фарзона, Аскар Ҳаким ва дигарон ба табъ расиданд ва мардуми ҳамзабон аз шеъри муосири тоҷик як ҷаҳон баҳра бардоштанд. Романи Сотим Улугзода «Фирдавсӣ» аз тарафи мардуми Эрон ҳеле хуб пазируфта шуд ва сазовори ҷоизаи ахли фарҳангӣ адаби Эрон гардид.

Савол ва супориш

1. Ҳизмати устод Айнӣ ва Абулқосим Лоҳутиро дар инкишоғу такомули адабиёти муосири тоҷик дар чӣ мебинед?
2. Ҷанбаъ ва сарчашмаҳои адабиёти муосири тоҷикро номбар кунед?
3. Аз нигоҳи мазмун ва шакли адабӣ дар адабиёти муосири тоҷик чӣ гуна тағйиротҳо ворид гардиданд?
4. Асарҳон устод Садриддинин Айнӣ ба қадом адабон чун мактаби адабӣ ҳизмат кардаанд?
5. Ҳикоя дар эҷодиёти қадом адабон бештар густариш ёфт?
6. Повестҳон солҳон 80-ум аз повестҳон солҳон 60-ум бо қадом ҳусусиятҳояшон аз якдигар фарқ карла меинстанд?
7. Дар адабиёти муосир роман чӣ мавқеъ дорад?
8. Романҳои таъриҳӣ дар эҷодиёти қадом адабон назаррас мебошад?
9. Дар бораи инкишоғу таҳаввули достон дар адабиёти муосири тоҷик мъълумот дихед.
10. Аз нигоҳи мазмун ва шакл достонҳои адабиёти муосири из асрҳон пешин чӣ тафовут доранд?
11. Дар адабиёти муосир қадом жанру намудҳон ҳурдан лирикӣ бештар инкишоф ёфтанд?
12. Қадом намудҳон лирика дар ин давра густариш ёфт?
13. Асарҳон драмавӣ чӣ ҳусусият доранд?
14. Дар бораи асарҳон драмавие, ки дар солҳон охир иншо шуданд, мъълумот дихед.

Рӯйхати адабиёти илмӣ ва методӣ

1. Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик, Душанбе, Ирфон, 1970.
2. М. Шукурев. Аньана, ҳалқият ва маҳорат. Душанбе, Ирфон, 1964.
3. Т. Мироҷ ва диг. Методикаи таълими адабиёт. Душанбе, Маориф, 1991.

МУНДАРИЧА

Шогирди азиз	3
Адабиёти асарҳои XV–XVI	4
Ҳаёти илмӣ–маданий	4
Ҳаёти адабӣ	10
Назарияи адабиёт	
Тазкира ва хусусиятҳои он	17

АБДУРАҲМОНИ ЧОМӢ

Тарҷумаи хол	21
Мероси адабӣ	24
Мазмун ва мундариҷаи идеявии газалиёти шоир	27
«Ҳафт авранг» ва таркиби он	30
Достони «Хирадномаи Искандарӣ» ва фарқи он ва дигар «Искандарномаҳо»	34
Пайдоиш ва ташаккули идеяи ҷамъияти ҳаёлӣ дар адабиёти шифоҳӣ ва китобӣ	37
Тасвири ҷамъияти ҳаёлӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ»	41
Ақидаи Чомӣ дар бораи муносабати устоду шогирд	43
«Баҳористон». Сабаби навишта шудани асар, соҳт ва таркиби он	44
Мазмун ва мундариҷаи идеявии ҳикоятҳои «Баҳористон»	46
Боби ҳафтуми «Баҳористон» ва аҳамияти илмию бадеии он	50
Мавқеи латифаҳои ҳалқӣ дар асар	51
Услуб, воситаҳои тасвир ва аҳамияти асар	53
Назарияи адабиёт	
Тасвири романтикӣ	54

АЛИШЕР НАВОЙ (ФОНӢ)

Тарҷумаи хол	56
Мероси адабии Навой (Фонӣ)	58

Мундариҷаи идеявии ашъори форсӣ-	
тоҷикии Навоӣ (Фонӣ)	59
Дӯстию ҳамкории Ҷомиу Навоӣ	62
Назарияи адабиёт	
Тазмин ва назира	64

КАМОЛИДДИНИ БИНОЙ

Ҳаёти шоир	67
Мероси илмию адабии шоир	69
Достони «Беҳрӯзу Баҳром»	71
Ахлоқи нек – зинати инсон	74

БАДРИДДИН ҲИЛОӢ

Шархи ҳоли шоир	79
Мероси адабии Ҳилолӣ	82
Мавзӯъ ва мундариҷаи идеявии газалиёти шоир	86
Хусусиятҳои бадеии газалиёти Ҳилолӣ	89
Достони «Лайлӣ ва Маҷнун»	91
Таҳлили нақшҳои асосии достон	93
Назарияи адабиёт	
Лирика ва намудҳои он	97

ЗАЙНИДДИН МАҲМУДИ ВОСИФӢ

Тарҷумай ҳол	101
«Бадоеулвакоэъ». Мазмун ва сохти	
композитсионии асар	104
Фикрҳои сиёсиву иҷтимоии Восифӣ	105
Тарғиби илму ҳунар, панду андарзҳои ҳакимона	108
Аҳамияти «Бадоеулвакоэъ» ҳамчун сарчашмаи	
илмиву адабӣ	112
Мавқеи асарҳои ҳалқӣ дар «Бадоеулвакоэъ»	114
Услуб ва забони «Бадоеулвакоэъ»	116

Мазмун ва мундариҷаи идеявии ашъори Восифӣ	118
Назарияи адабиёт	
Жанри ёддошт	121

АБДУРАҲМОНИ МУШФИҚӢ

Тарҷумаи ҳол	123
Мероси адабии шоир	126
Мундариҷаи идеявии газалиёт ва муроҷиати шоир	128
Мушфиқӣ-каҳрамони латифаҳои ҳалқӣ	130
Назарияи адабиёт	
Ҳаҷв ва муроҷиат	131

АДАБИЁТИ АСРҲОИ XVII–XVIII ВА НИМАИ ЯКУМИ АСРИ XIX

Малеҳои Самарқандӣ	136
Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ	137
Ҷунайдулло Ҳозик	137
Муҳаммадшариғи Гулханий	139
Анъанаҳои адабӣ дар ин асрҳо	140

САЙИДОИ НАСАФӢ

Тарҷумаи ҳол	144
Мероси адабӣ	147
Мазмуни мундариҷаи идеявии шеърҳои ба ҳунармандон бахшидаи Сайидо	147
Хусусиятҳои газалиёти Сайидо ва инъикоси рӯзгори шоир дар онҳо	150
Фикрҳои панду ахлоқии шоир	153
Муҳаммас чист? Мавзӯи муҳаммасҳои Сайидо	155
Мавзӯъ ва мундариҷаи идеявии «Баҳориёт»	159
Санъатҳои бадей дар эҷодиёти Сайидо	162

МИРЗО АБДУЛКОДИРИ БЕДИЛ

Шархи ҳоли Бедил	165
Мероси адабии Бедил	168
Маълумоти мухтасар дар бораи баъзе асарҳои шоир	169
Андашаҳои фалсафии Бедил дар бораи табият	171
Масъалаи ҷангу сулҳ дар эҷодиёти шоир	176
Фикрҳои панду ахлоқии Бедил	178
Достони «Комде ва Мадан»	179
Таҳлили образҳои асосии достон	181
Санъатҳои бадеъ дар эҷодиёти Бедил	183
Сабки ҳиндӣ	186

ЗЕБУННИСО

Шархи ҳол	189
Мероси адабии Зебуннисо	191
Тараннуми муҳаббати поки инсонӣ дар ғазалиёти Зебуннисо	192
Баъзе андашаҳои ахлоқию тарбиявии шоира	193

АДАБИЁТИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX ВА ИБТИДОИ АСРИ XX

Вазъи сиёсии ин давра	196
Ҳаёти маданий	198
Ҳаёти адабӣ	199
Абдулқодирхочаи Савдо	207
Муҳаммадсиддики Ҳайрат	208
Төшхӯҷаи Асирий	210
Мирзосироҷи Ҳаким	212

АҲМАДИ ДОНИШ

Рӯзгори Дониш	215
Мероси илмӣ ва адабии Аҳмади Дониш	218

«Наводибулвақоєъ». Таркиб ва сюжети асар	220
Тарғиби маданияти Европа дар асар	221
Фикрҳон ислохотпарваронаи Дониш дар асар	224
Гуманизми Ахмади Дониш	227
«Рисолаи таърихӣ». Мазмун ва соҳти рисола	228
Мундариҷаи идеявии асар	229
Таъсири идеяҳои Дониш ба адабиёти минбаъдаи мо	230
Назарияи адабиёт	
Реализм ва унсурҳои реалистӣ	
дар адабиёти классикий	233

ШАМСИДДИН ШОҲИН

Рӯзгори дардомези Шоҳин	237
Мероси адабии шоир	239
Мавзӯъ ва мундариҷаи идеявии лирикаи Шоҳин	241
«Лайлӣ ва Мачиун». Сабаби назми китоб ва сюжети муҳтасари достон	245
Дар мукоиса таҳлил намудани достони Шоҳин бо достонҳои ҳамномаш	247
«Бадоевуссаноеъ» ва мундариҷаи идеявии он	248

ФИКРҲОИ ҶАМЬБАСТИЙ ДАР БОРАИ АДАБИЁТИ КЛАССИКИИ ТОЧИК

АДАБИЁТИ МУОСИРИ ТОЧИК

САДРИДДИН АЙӢ

Тарҷумаи ҳол	255
Мероси илмӣ ва адабии устод	258
«Марги судхӯр»	269
Таҳлили образи Қорӣ Ишқамба	270

МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Тарчумаи ҳол	278
Мероси адабии Мирзо Турсунзода	282
Мавзӯи Шарқи хориҷӣ дар эҷодиёти М. Турсунзода	288
Силсилаи шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» ва «Ман аз Шарқи озод»	288
Мавзӯъ ва мунидариҷаи идъявии лирикаи Мирзо Турсунзода	294

ҶАЛОЛ ИКРОМӢ

Тарчумаи ҳоли нависандаги	301
Эҷодиёти Ҷалол Икромӣ	304
Таҳлили романи «Духтари оташ»	309

МУЪМИН ҚАНОАТ

Шарҳи ҳоли адабӣ	320
Маълумоти умумӣ дар бораи эҷодиёти шоир	323
Таҳлили достони «Сурӯши Сталинград»	327

АДАБИЁТИ НАВИНӢ ТОЧИК

Ҳаёти адабӣ дар солҳои 60–90-уми асри XX	333
Вазъи насрӣ бадӣ дар ин давра	333
Назм ва ҳусусиятҳои он	342
Асарҳои драмавӣ	346
Ҳаёти сиёсӣ–маданий ва адабӣ дар солҳои 1990 то 2000	348